

LYCHNOS

ÅRSBOK FÖR IDÉ- OCH LÄRDOMSHISTORIA

ANNUAL OF THE SWEDISH
HISTORY OF SCIENCE SOCIETY

2022

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet med stöd av Vetenskapsrådet;
Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs
universitet; Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet;
Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet;
Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet;
Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet.

REDAKTÖRER/EDITORS

Erland Mårald, professor, Umeå universitet
Jenny Eklöf, docent, Umeå universitet

REDAKTIONSKOMMITTÉ/EDITORIAL BOARD

Christer Nordlund, professor, Umeå universitet; Anna Larsson,
professor, Umeå universitet; Daniel Nyström, fil. dr, Umeå universitet

NATIONELLT RÅD/ADVISORY BOARD

Victoria Fareld, docent, Stockholms universitet; Bosse Holmqvist,
professor emeritus, Stockholms universitet; Thomas Karlsohn,
professor, Uppsala universitet; Lena Lennerhed, professor emerita;
Katarina Leppänen, professor, Göteborgs universitet; Christer
Nordlund, professor, Umeå universitet; Sven Widmalm, professor,
Uppsala universitet

INTERNATIONELLT RÅD/INTERNATIONAL ADVISORY BOARD

Marco Beretta, professor, Università di Bologna; Annabel Brett,
professor, University of Cambridge; Sylvain Briens, professor,
Université Paris-Sorbonne; Karel Davids, professor, Vrije Universiteit
Amsterdam; Kasper Risbjerg Eskildsen, associate professor, Roskilde
Universitet; Mikael Hård, professor, Technische Universität Darmstadt;
Ludmilla Jordanova, professor, Durham University; Ellen Krefting,
professor, Universitetet i Oslo; Petteri Pietikäinen, professor, Oulun
yliopisto; Marek Tamm, professor, Tallinna ülikool; Stéphane Tirard,
professor, Université de Nantes; Silvia Waisse, professor, Pontificia
Universidade Católica de São Paulo

REDAKTIONENS ADRESS/ADDRESS

Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet, 901 87
Umeå, Sverige/Sweden

Innehåll

Från redaktörerna 9

Artiklar / Articles

FREDRIK BERTILSSON

Den radioaktiva vetenskapen.
Beredskapen mot kärnvapen och engagemanget
för miljön i Sverige 11

ANNA FRIBERG

Löftet om hållbar utveckling.
Politiskt språkbruk och tidsligheter i svensk klimatdebatt 31

Tema / Thematic Issue: Digital historia / Digital history

PELLE SNICKARS

Inledning.
Digital historia – än sen då? 55

JACOB ORRJE

Should we write about history, or about doing history?
Analysing the role of methodology in digital history
and Swedish intellectual history 65

ANNELIE DRAKMAN AND STEFAN GELFGREN

How to combine close and distant reading
within the history of science and ideas.
Two examples from ongoing research 85

PELLE SNICKARS	
Randanteckningar om svensk mediepolitik 1920–1970. Ur temamodellering av 11 000 riksdagsprotokoll	109
JOHAN FREDRIKZON	
Spårlösa handlingar. Att arbeta med historiskt källmaterial som inte åldras	129
KAJSA WEBER	
Digitaliseringen av svenskt tryck. Massdigitalisering, kritisk digitalisering och frågan om hur man skapar en representativ korpus	151
ARON AMBROSIANI OCH ÅSA M LARSSON	
Hur FAIR är svensk digitiserad kulturarvsdata idag?	165
EMIL STJERNHOLM	
Audiovisual media and automatic speech recognition. A methodological reflection	195
JOHAN MALMSTEDT	
Partikongressens form. Historiemetodologiska skalövningar i ljuddata från arbetarrörelsens kongresser, 1968–1978	209

Miscellanea

STAFFAN BERGWIK, JOHAN ÖSTLING OCH ANNA LARSSON	
Idéforum: Hur kan idéhistoria, kunskapshistoria och utbildningshistoria utvecklas i förhållande till varandra?	237

Avhandlingsrecensioner / Dissertation Reviews

Bruno Hamnell: <i>Two quests for unity. John Dewey, R. G. Collingwood, and the persistence of idealism</i> (Anders Burman)	261
Britas Benjamin Eriksson: <i>Att inventera ett folk. Populariseringar av vetenskaplig släktforskning i Sverige i början av 1900-talet</i> (Johannes Daun)	268
Johan Fredrikzon: <i>Kretslopp av data. Miljö, befolkning, förvaltning</i>	

<i>och den tidiga digitaliseringens kulturtekniker</i> (Anders Ekström)	273
Jenny Gustafsson: <i>Drömmen om en gränslös fred. Världsmedborgar- rörelsens reaktopi, 1949–1968</i> (Anton Jansson)	281
Kristin Halverson, <i>Tools of the trade. Medical devices and practice in Sweden and Denmark, 1855–1897</i> (Thomas Kaiserfeldt)	289
Linnea Tillema: <i>Övningar i frihet. Pedagogiseringen av känslolivet och mellanmännsliga relationer i 1970-talets Sverige</i> (Anna Larsson)	296
Helena Franzén: <i>Kroppar i förvandling. Obstetriska och embryo- logiska samlingar vid Uppsala universitet, ca 1830–1930</i> (Lena Lennerhed)	300
Jonatan Samuelsson: <i>Kunskap, kontrovers och kvicksilver. Debatten om amalgamförgiftning i det sena 1900-talets Sverige</i> (Ylva Söderfeldt)	307

Bokrecensioner / Book Reviews

Richard Pettersson: <i>Kulturell turism. En historisk översikt och analys om kulturarvsturism i Sverige</i> (Klas Grinell)	317
Clare Mac Cumhaill and Wiseman Rachel: <i>Metaphysical animals. How four women brought philosophy back to life;</i> Benjamin J. B. Lipscomb: <i>The women are up to something. How Elizabeth Anscombe, Philippa Foot, Mary Midgley, and Iris Murdoch revolutionized ethics</i> (Frits Gåvertsson)	319
Dipesh Chakrabarty: <i>The climate of history in a planetary age</i> (Bruno Hamnell)	323
Bernd Røling: <i>Odins Imperium. Der Rudbeckianismus als Paradigma an den skandinavischen Universitäten (1680–1870)</i> (Bo Lindberg)	326
Hans W. Blom (red.): <i>Sacred politics, natural law and the law of nations in the 16th–17th centuries</i> (Thomas Mautner)	329
Klas Grinell: <i>Eudamonia. Om det goda livet i klimatomställningens tid</i> (Synne Myreböe)	331
Evelina Johansson Wilén, & Johanna Sjöstedt (red.): <i>Vad är en kvinna? Språk, materialitet, situation</i> (Daniel Nyström)	334
Johanna Annola, Annelie Drakman & Marie Ulväng (red.): <i>Med tvål, vatten och flit. Hälsofrämjande renlighet som ideal och praktik ca 1870–1930</i> (Jonatan Samuelsson)	337
Notiser och meddelanden / Notes and communications	341

Från redaktörerna

Detta nummer av tidskriften *Lychnos* har temat digital historia. Här finns ett antal artiklar som ger läsaren inblick i hur idéhistoriskt orienterade forskare använder sig av digitala material och metoder. Många prövar sig fram, kommer med tentativa svar, och visar samtidigt att med nya metoder och material uppstår nya och annorlunda frågor. Flera av författarna till dessa artiklar har generöst bidragit med att öppna dörren till en pågående forskningsprocess ”mitt i steget”, där stor ödmjukhet uttrycks inför vad som kan eller inte kan sägas med stöd av de metoder, material och infrastrukturer som tas i bruk.

All forskning är väl på sätt och vis en färskvara, men detta förhållande framträder kanske med ännu större tydlighet inom digitalt inriktad historia, där databaser, plattformar, programvara och analysmetoder snabbt förändras, och med dem också forskningens och forskarnas förutsättningar. Betraktar vi utvecklingen från ett fågelperspektiv går det ändå att säga att digitaliseringen överlag haft till följd att metodfrågor kommit att stå i fokus inom historievetenskaperna på ett nytt sätt. För ett ämne som idéhistoria, där metodfrågor ofta ses som ”tyst kunskap” och metodstriderna lyser med sin frånvaro, kan några av detta nummers bidrag ses ett välkommet brott med ämnestraditionen.

I detta temanummer förenas bidrag från i huvudsak idéhistoriker och mediehistoriker. I numret belyses hur frågor om idéers mediering – och de digitala material, infrastrukturer och metoder som gör det möjligt för oss att studera denna process – skapar överlapp och gemensamma frågeställningar inom båda dessa områden. Frågan om likheter och skillnader mellan idéhistoria och närliggande ämnen behandlas också i detta nummers *Miscellanea*-avdelning, där tre inbjudna forskare belyser och debatterar hur idéhistoria, kunskapshistoria och utbildningshistoria relaterar till varandra.

I detta nummer provar vi alltså ett nytt format i *Lychnos* – Idéforum. Tanken är att initiera konstruktiva och ämnesrelevanta diskussioner i dialogform kring en aktuell fråga. Idé- och lärdoms historia har under det senaste dryga decenniet genomgått stora förändringar. Det gäller exempelvis ämnets institutionella tillhörigheter, publiceringsmönster, internationalisering, digitalisering, forskningsinriktningar, teorivändning,

samförfattande, relationer till angränsande discipliner samt ändrade förutsättningar för forskningsfinansiering. Debatten om ämnets nutida utveckling och vägval har dock inte intensifierats i motsvarande grad.

Förhoppningsvis kan idéforumet, med placering i *Miscellanea*, bidra till att lyfta fram pågående förändringar och förnya en gemensam ämnesdiskussion. Tanken är att nya frågor ska diskuteras i kommande nummer, och förslag på diskussionsämnen välkomnas.

Digitaliseringen av samhället påverkar också arbetet med en akademisk tidskrift som *Lychnos*. När vi som redaktörer övertog tidskriften hade redan den tidigare redaktionen tagit viktiga steg mot förnyelse och professionalisering. Bidrag till tidskriften hanteras numera genom ett webbaserat manushanteringssystem och den kollegiala granskningen sker anonymt genom en dubbelblind bedömningsprocess. Vi fortsätter nu att utveckla tidskriften för att i så stor utsträckning som möjligt svara upp mot de krav på öppen publicering som både forskningspolitiken och forskningsfinansiärerna efterfrågar.

Ett viktigt steg i denna förnyelse är att artiklar framledes kommer att kunna skickas in, granskas och digitalt publiceras löpande, samtidigt som den tryckta årsboken kommer finnas kvar som en samlad volym med utgivning en gång per år. Detta görs för att tiden från det att författare skickar in sina bidrag till att en artikel accepteras och görs tillgänglig, ska kunna kortas ner väsentligt. Detta är viktigt inte minst för doktorander som skriver sammanläggningsavhandlingar, men även för andra forskare som vill kunna kommunicera sin forskning effektivt. Ambitionen är också att artiklarna ska göras mer tillgängliga, delbara och lätta att hitta genom att frågor om upphovsrätt och publiceringslicenser tydliggörs. En helt öppen tidskrift, av och för idéhistoriska forskare i bred bemärkelse, är vårt mål.

Erland Mårald & Jenny Eklöf

Artiklar / Articles

Den radioaktiva vetenskapen

Beredskapen mot kärnvapen och engagemanget för miljön i Sverige

FREDRIK BERTILSSON*

Abstract

Throughout the Cold War, there was an extensive production of ideas and knowledge around radioactivity as a social hazard. Previous research shows that there is a lack of knowledge about the relationship between the preparedness against nuclear weapons that was built up in Sweden from the 1950s onwards and the environmental commitment that took shape a few decades later. The aim of this article is to contribute new knowledge about these historical conditions by examining the radioactivity research conducted at the Swedish National Defence Research Establishment [*Försvarets forskningsanstalt*] (FOA). The exploration is focusing on a period during the 1960s and 1970s when questions about radioactivity in relation to nuclear weapons, nuclear power and the environment had a clear impact in Sweden. Swedish preparedness is usually associated with efforts to protect the human population. I show how animals, plants and other non-human life also became objects in defence research and the preparedness against radioactivity that the scientific work at FOA enabled. FOA was a Swedish governmental agency that provided scientific advice to the Swedish Total Defence. FOA operated at the intersection of military and civil science. The article is concerned with FOA's ambitions and expressed interests. The primary empirical material consists of FOA publications. I focus on how radioactivity research was presented in *Foatidningen* that was published by FOA between 1963 and 2000.

Keywords: total defence, preparedness, civil defence, environment, science.

Inledning

Under hela kalla kriget skedde en omfattande idé- och kunskapsproduktion kring radioaktivitet som en samhällsfara. I Sverige och i många andra länder hade rädslan för radioaktiv strålning en viktig plats i de försvars- och säkerhetspolitiska diskussionerna. Till en början gällde det främst riskerna med att kärnvapen skulle användas i krig. Hoten knöts senare allt tydligare även till användningen av kärnkraft och vad som betraktades

* Fredrik Bertilsson, filosofie doktor i idéhistoria, forskare på Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö vid Kungliga tekniska högskolan, fredrik.bertilsson@abe.kth.se

som en pågående miljöförstöring.¹ Forskning om främst USA och England har synliggjort de historiska relationerna mellan motståndet mot kärnvapen som växte fram efter andra världskriget och det engagemang för miljön som tog form under senare delen av 1900-talet.² Riskerna med radioaktivitet var en gemensam nämnare.

Det militära försvaret hade ett betydande inflytande på den kunskapsproduktion och det beredskapsarbete som tog form under andra halvan av 1900-talet för att hantera problemen med radioaktivitet. I studier om förhållandena bland annat i USA framgår det stora intresse som den militära forskningen visade för miljöfrågor. Kalla krigets betydelse för den framväxande vetenskapen om miljön har belysts i flera inflytelserika undersökningar.³ Den amerikanska militären har påverkat forskningen kring hav, mark, luft och mycket annat som vanligen sorterar under miljöbegreppet genom att stödja forskningsinstitut och finansiera stora forskningsprogram.⁴ Militära aktörer har sålunda bidragit till att forma förståelser av miljön som har legat till grund för den offentliga debatten, vardagliga samtal och politiska beslut. Joseph Masco betraktar kärnvapen och klimatförändringarna som existentiella hot som på olika sätt koloniserar framtiden samtidigt som de bygger på och förstärker varandra på komplexa sätt.⁵ Den tidigare diskussionen om kärnvapnens skadeverkningar har enligt det synsättet lagt en grund för senare debatter om de globala klimatförändringarna.

I tidigare forskning framgår att mycket fortfarande är ogjort vad gäller att belysa hur dessa relationer såg ut i Sverige.⁶ I den forskningen framgår också att det har gått tydliga skiljelinjer mellan studier om den vetenskapliga rådgivningen i det svenska försvaret och undersökningar om miljöfrågornas etablering i den offentliga debatten. Ett av undantagen är David Larsson Heidenblad som poängterar att det kring frågor om miljön och vad som ofta kallades för miljöförstöringen dels fördes en debatt i dagspress och annan media, dels fördes en vetenskaplig diskussion i mer slutna forskningsverksamheter såsom Försvarets forskningsanstalt (FOA).⁷ Larsson Heidenblad belyser den så kallade ekologiska vändningen i Sverige under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet. Det finns obesvarade frågor kring den roll som FOA spelade för att upprätta en relation mellan beredskapen mot kärnvapen och det framväxande engagemanget för miljön, samt kring FOA:s förhållande till den offentliga debatten inom dessa områden.

Målet med den här artikeln är att ge ny kunskap om de historiska förhållandena mellan den svenska beredskapen mot kärnvapen som byggdes upp från 1950-talet och framåt och det engagemang för miljön som tog form kring användningen av kärnkraft några årtionden senare. Syftet är att undersöka FOA:s forskning om radioaktivitet. Undersökningen foku-

serar en period under 1960- och 1970-talen när frågan om radioaktivitet i förhållande till kärnvapen, kärnkraft och miljön fick tydligt genomslag i Sverige. Den svenska beredskapen förknippas vanligen med insatser som riktar in sig på den mänskliga befolkningen. Jag visar hur även icke-mänskligt liv blev ett objekt i försvarsforskningen och i det beredskapsarbete som möjliggjordes på basis av den forskning som bedrevs vid FOA.

FOA var en svensk myndighet som bedrev forskning och vetenskaplig rådgivning för att bidra till det svenska totalförsvaret och nå målen i den svenska försvars- och säkerhetspolitiken. Myndigheten bildades 1945 när flera verksamheter som bedrev försvarsorienterad forskning i Sverige slogs ihop. År 2001 omvandlades den till nuvarande Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI). FOA har främst studerats som en forsknings- och expertinstitution inom det svenska totalförsvaret och i förhållande till den svenska och internationella militärindustrin.⁸ Försvarsforskningen hade en betydande plats i det svenska totalförsvaret. Den skulle bidra till utvecklingen av försvarsutrustning och militär teknologi såväl som till försvarsarbetets intellektuella grund. FOA skulle bland annat tillhandahålla underlag, fakta och prognoser samt utveckla en vetenskaplig metodik för att göra prioriteringar och långsiktig planläggning. Den betydelse som FOA har haft i försvaret, det svenska samhället och politiken under efterkrigstiden har väckt ett växande forskningsintresse.⁹

I tidigare forskning har särskilt försvarsforskningens betydelse för det militära försvaret lyfts fram. FOA hade också en väsentlig verksamhet som riktade sig till det civila försvaret och som alltså skulle bidra till Sveriges förmåga att skydda den civila befolkningens liv, hälsa och egendom i krig. Under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet fick kriser som drabbade det civila samhället i fredstid större uppmärksamhet i försvarspolitikerna vilket bidrar till att förklara försvarsforskningens ökande intresse för riskerna med radioaktivitet i förhållande till kärnkraft. FOA var vid denna tid en av Sveriges största forskningsinstitutioner.¹⁰ Forskningen om radioaktivitet var omfattande.

Den här artikeln handlar om FOA:s ambitioner och uttryckliga intressen snarare än om försvarsforskningens faktiska genomslag. Det primära empiriska materialet består av FOA-publikationer. Mycket av FOA:s kunskapsproduktion rörde militären och är till stora delar hemlig. Jag undersöker endast offentligt material. Publikationer som tillgängliggjordes för allmänheten ger viktiga insikter i hur FOA formulerade sina avsikter gentemot externa aktörer. Samtidigt blev forskning som skapats för det svenska försvaret en del i det offentliga samtalet. Med tanke på att den hemliga forskningen rimligen till större delen gällde militären får möjligen det civila kunskaps sökandet ett oproportionerligt stort utrymme i de offentliga publikationerna.

För att sätta ljus på hur FOA formulerade sina intressen utåt studerar jag särskilt hur radioaktivitetsforskningen framställdes i *Foatidningen* som gavs ut av FOA med mellan tre till fem nummer mellan 1963 och 2000. Fram till 1990-talet var det vanligt att forskarna själva skrev artiklarna. Försvarsforskningens press gjorde det möjligt för FOA att delta i det offentliga samtalet på ett mer direkt sätt än vad som var möjligt genom exempelvis de myndighetsrapporter och forskningspublikationer eller artiklar i akademiska tidskrifter som FOA skapade. FOA:s generaldirektörer skrev ledarsidorna i *Foatidningen* och där underströks ambitionen att marknadsföra FOA:s forskning och redovisa forskningens relevans för aktörer både inom och utanför försvaret i ett tillgängligt format.¹¹ Tidningen skickades ut till centrala aktörer inom olika delar av försvaret, offentliga sektorn samt högskolor och universitet. Upplagan var liten jämfört med många andra populära tidskrifter.¹² Försvarsforskningens press har inte fokuserats i tidigare forskning.

Min främsta ambition är inte att ge en representativ bild av hela den svenska försvarsforskningen. Jag tar inte ett helhetsgrepp på alla publikationsformer och kontaktytor som FOA:s forskare och ledning etablerade och använde sig av inom och utanför FOA. Jag tar inte heller hänsyn till vad andra aktörer gjorde inom samma område vid denna tid eller om och hur de svarade på försvarsforskningens resultat och ambitioner. I generella ordalag är vetenskapliga tidskrifter och vetenskapsjournalistik som vänder sig till publikerna utanför universitet, högskolor eller andra etablerade forskningsinstitutioner intressanta som historiskt material eftersom de bidrar till att villkora förutsättningarna för hur vetenskap framträder i det offentliga rummet.¹³

Undersökningen inspireras av studier om de förhållanden mellan vetande och politisk styrning som uppstår i samband med att problem som kopplas till klimatet, miljön eller vädret får allt större uppmärksamhet. Forskningen visar hur och varför gränser mellan människor, djur, växter och andra livsformer förflyttas eller rentav nedmonteras i de processer när nya delar av den levande världen görs till objekt för vetenskap och politiska interventioner.¹⁴ Connor Cavanagh pekar mer specifikt på hur politiska program har muterat i förhållande till problem som kopplas till globala klimatförändringar.¹⁵ Det har växt fram en politik som bygger på en ny värdering av både mänskligt och icke-mänskligt liv. Även om människor ofta står i fokus i beredskapssammanhang gäller det utifrån detta perspektiv inte endast regeringsprogram för att uteslutande skydda mänskliga populationer. Det politiska arbetet riktar i stället in sig på att förändra förutsättningarna för livets tillblivelse i vidare mening. I den bredare livspolitik som tar form riktas insatserna mot mekanismer eller företeelser som kan utgöra ett framtida hot mot förmågan att reprodu-

cera både mänskligt och icke-mänskligt liv.¹⁶ Människors välbefinnande kopplas sålunda på nya sätt till situationen hos växter, djur eller hela ekosystem.

Artikeln informeras vidare av teoretiska perspektiv som sätter fokus på hur särskilda företeelser görs till objekt för politiska insatser, inflytandet från vetenskap eller expertkunskap och de subjekt- eller aktörskategorier som etableras i de politiska processerna. Jag betraktar arbetet för att bygga upp ett skydd eller en beredskap mot radioaktivitet som en politisk rationalitet som består av två delar.¹⁷ En del gäller den politiska styrningens utformning vad gäller bland annat önskvärda målsättningar och medel för att nå målen. Den andra delen avser den kunskap som den politiska styrningen vilar på och den expertis samt vetenskapliga kunskapsproduktion som legitimerar den politiska orienteringen. I den här undersökningen står den andra delen i fokus. Enligt detta synsätt bidrar forskning och annan expertkunskap till att framställa eller tänka världen på ett sådant sätt att den kan göras till ett objekt för politiska interventioner. Expertis som medverkar till etableringen av gemensamma förståelser för vad som är problematiskt och vad som borde göras åt svårigheterna betraktas som en del av det politiska arbetet. Experter får inflytande genom att påverka den kunskap och de problemformuleringar som politiken bygger på.¹⁸

Ett viktigt steg i etableringen av politisk styrning är följaktligen framställningen av särskilda företeelser som problematiska, farliga eller direkta hot.¹⁹ Särskilda åtgärder eller insatser framstår som mer effektiva beroende på hur problemen formuleras medan andra synsätt försvåras eller osynliggörs. En annan viktig aspekt är de verktyg eller instrument som används för att sätta expertkunskapen i rörelse, såsom tidskrifter, forskningspublikationer, utredningar eller rapporter. De aktörer som bidrar med expertkunskap och deltar i debatten kring särskilda problem och möjliga lösningar betraktas därför som en del av etableringen av politisk styrning. Det framgår i artikeln att FOA-forskare gjorde anspråk, formulerade problembeskrivningar och föreslog åtgärder för att hantera riskerna med radioaktiv strålning i förhållande till både kärnvapen och kärnkraft.

Det första avsnittet i den här undersökningen handlar om FOA:s forskning om radioaktivitet i förhållande till kärnvapen med tyngdpunkt på 1960-talet och framåt. Därefter undersöker jag en process där riskerna med radioaktivitet sattes i samband med kärnkraft under slutet av 1960-talet och under 1970-talet. Under samma period började miljöbegreppet användas i FOA:s kunskapssökande. I den avslutande delen summeras och diskuteras resultaten.

Radioaktivitet och kärnvapen

Den svenska försvarspolitik, som baserades på neutralitet och alliansfrihet, innefattade en ambitiös satsning på forskning och teknisk utveckling. FOA:s forskning rörde bland annat utvecklingen av vapen och skyddsutrustning, analyser av det internationella säkerhetsläget, skador och konsekvenser av särskilda stridsmedel, psykologi, fysiologi och ergonomi, prestationer i extrema miljöer, och förhållandet mellan det svenska samhället och militären. FOA hade ett brett internationellt nätverk med kontakter till bland annat RAND Corporation i USA.²⁰ Forskningen om vad som då kallades ABC-vapen, det vill säga atomvapen och biologiska samt kemiska vapen, var tidigt en prioritet. I de skandinaviska grannländerna fanns i Danmark *Forsvarets forskningstjeneste* (FOFT) och i Norge *Forsvarets forskningsinstitut* (FFI).

Det problem som till en början styrde FOA:s forskning om radioaktivitet gällde primärt riskerna i samband med kärnvapenexplosioner.²¹ Det betraktades som en självklarhet att forskningen om radioaktivitet var viktig ur beredskapshänsyn.²² Redan i samband med bombningarna av Hiroshima och Nagasaki fick FOA i uppdrag av Sveriges regering att förbättra kunskaperna om atomvapen och deras effekter samt hur ett skydd skulle kunna se ut. FOA skulle också undersöka om kunskaperna skulle kunna användas för andra militära ändamål såsom ubåtsdrift.²³ Det svenska försvaret var till väsentliga delar organiserat kring hotet om ett kärnvapenkrig under 1950-talet. Det fanns under 1950-talet även en politisk diskussion om svenska kärnvapen. Det formella politiska beslutet av att avsluta arbetet med att utveckla svenska atomvapen fattades i slutet av 1960-talet. Vid FOA bedrevs forskning för att utveckla svenska kärnvapen parallellt med studier om hur skydd borde konstrueras.²⁴

Sverige låg inklämt mellan stormakterna och mellan NATO och Warszawapakten. Sovjetunionen genomförde sin första stora serie av sprängningar i Norra ishavet i slutet av 1950-talet. Tidigare hade USA och Frankrike genomfört provsprängningar i Stilla havet, långt bort från Sverige och Skandinavien. Försvarsforskningens betydelse underströks genom att FOA:s verksamhet sågs som ett led i vad som beskrevs som en folkets angelägenhet att övervaka vad som hände när testerna nu utfördes närmare landets gränser.²⁵ Kunskapssökandet vid FOA organiserades kring en grundläggande osäkerhet som präglade tillvaron. Den forskning och kunskap som producerades vilade på en berättelse som genomsyrade kalla kriget om den osäkra politiska situationen och riskerna för ett kärnvapenkrig och de stora katastrofer som skulle kunna följa av radioaktiva utsläpp. Samtidigt bidrog forskningen till att befästa den berättelsen, vilket också motiverade nya forskningssatsningar.

I det beredskapsarbete som genomfördes efter andra världskriget betonades riskerna med ett kärnvapenangrepp mot Sverige. Forsvarsforskningen studerade emellertid även scenarier där Sveriges drabbades av radioaktiv strålning som fördes in över landet till följd av kärnvapendetonationer utanför rikets gränser vilket drev på forskningen kring relationerna mellan mänskligt och icke-mänskligt liv. När mätningarna av radioaktiviteten i luft och nederbörd började i samband med stormakternas provsprängningar av atmosfäriska atombomber under 1950-talet var den dominerande tanken att radioaktivitetsnivån skulle observeras med tanke på de eventuella skador strålningen hade på människor, djur och växtlighet.²⁶ Det var nödvändigt att fastställa om ett radioaktivt nedfall hade inträffat, hur stort område som hade drabbats och hur allvarligt nedfallet var för att kunna fatta beslut om vilka insatser som var möjliga och nödvändiga i termer av exempelvis utrymning, transporter och sjukvård.²⁷ Det gällde att förbättra skyddet för civilbefolkningen och anpassa det militära försvaret till ett möjligt scenario där kärnvapenexplosioner skulle kunna ingå. Skydd skulle utvecklas mot alla konsekvenser av en kärnladdning, det vill säga värmestrålningen, tryckvågen, den radioaktiva strålningen och de efterföljande bränderna.²⁸ Arne Nelson, som var forskningschef på en av FOA:s avdelningar, hävdade 1967 att den nation som blev först med att framställa ett effektivt skyddsämne mot radioaktiv strålning skulle få ett stort försprång i kapprustningen och rentav kunna rubba den internationella maktbalansen.²⁹

Martin Fehrm var generaldirektör på FOA från 1957 till 1968. Fehrm underströk under halvan av 1960-talet på *Foatidningens* ledarsida att osäkerheten i den internationella utvecklingen gjorde FOA:s forskning än mer angelägen.³⁰ Han noterade att antalet stater med kärnvapen hade ökat under 1950-talet. Japan gjorde uttalanden om att utveckla kärnvapen, Kina utvecklade både kärnvapen och en vätebomb och Frankrike förberedde ytterligare provsprängningar. Kubakrisen är sannolikt det mest kända exemplet på när riskerna för ett krig med kärnvapen var som störst. Provsprängningarna av atomvapen gick ner efter provstoppsavtalet 1963 där USA, Storbritannien och Sovjetunionen skrev under för att inte utföra kärnladdningsexplosioner som spred radioaktiva ämnen bortom ländernas egna gränser. Nedrustningsförhandlingarna hade dessutom påbörjats i Genève år 1962. Det så kallade icke-spridningsavtalet undertecknades 1968.

I förhållande till provstoppsavtalet gällde en viktig fråga hur man på teknisk väg skulle kunna kontrollera att avtalet efterlevdes. Sverige ansågs ha goda möjligheter att genomföra kontroller tack vare de mätstationer som fanns i landet, bland annat i Lycksele och Kiruna, där FOA samlade in och utvärderade information om radioaktivitet i luft och nederbörd.³¹

En annan fråga där mätningen av radioaktivitet var viktig vid mitten av 1960-talet gällde huruvida Sverige skulle drabbas av den radioaktivitet som provsprängningarna spred ut i atmosfären och om befolkningen i de norra delarna av landet i så fall var mer utsatt.³² Liknande situationer hade noterats även i exempelvis Alaska och norra Sibirien.³³ Mätningar visade att det endast var i extremfall som kärnvapenexplosioner utomlands skulle kunna ge upphov till livshotande risker för befolkningen i Sverige eller allvarligt skada exempelvis jordbruket.³⁴ Mätningarna av radioaktiv strålning och andra former av nedsmutsning av luft och vatten betraktades ändå som en prioritet.³⁵

Forskningen inom medicin och biologi fick stor betydelse vid FOA i sökandet efter kunskap om radioaktiv strålning.³⁶ Både i Sverige och utomlands var medicinsk expertkunskap grundläggande för att skydda såväl civila som militära liv och hantera skador som det moderna kriget gav upphov till. Flera FOA-forskare disputerade på avhandlingar om skydd mot radioaktiv strålning och skador på människor, djur och natur.³⁷ Kring riskerna med radioaktiv strålning skapades nya forskningsfält där även icke-mänskligt liv fick en tydligare plats. Vetenskapliga discipliner såsom strålningsekologi etablerades vid FOA och handlade om spridningen och omsättningen av radioaktiva ämnen i växter, djur och människor. Strålningsekologin var besläktad med den så kallade strålningsbiologin som undersökte effekterna av radioaktiv strålning på olika organismer. Det fanns även likheter med den så kallade radiofysiken där strålningsdoser mättes och beräknades och med de delar av meteorologin och geofysiken som handlade om transporten av spårämnen i luft, vatten och mark.³⁸

FOA producerade en omfattande forskning kring kärnvapen och radioaktiv strålning. Forskning sammanfattades och sattes i cirkulation genom artiklar, rapporter, tidningar, böcker och utbildningsmaterial. I dessa publikationer förde forskarna vid FOA fram sina synpunkter på varför särskilda forskningsfrågor borde prioriteras. De betonade betydelsen av samarbeten mellan aktörer och forskningsfält samt de nätverk som FOA deltog i och som bidrog till att förbättra den svenska beredskapen.

FOA hade långtgående samarbeten med myndigheter inom försvaret. I förhållande till problemen med radioaktivitet etablerades under 1960-talet även ett samarbete mellan FOA, civila strålskyddsaktörer och myndigheter i Sverige, såsom dåvarande Statens strålskyddsinstitut (SIS) och forskning vid Lantbrukshögskolan i Ultuna och Veterinärhögskolan (båda delar av nuvarande Sveriges lantbruksuniversitet) samt Radiofysiska institutet vid Karolinska sjukhuset.³⁹ Det nordiska strålskyddsmötet som genomfördes 1966 är ett exempel på de samarbeten som tog form mellan länderna i Norden. FOA förde alltså ut kunskap till flera viktiga både nationella och internationella aktörer om vad för slags problem radio-

aktivitet var i förhållande till kärnvapen och vilka insatser som krävdes för att hantera svårigheterna.

Försvarsforskningen var en del i ett omfattande beredskapsarbete. Det civila försvaret skulle skydda civilbefolkningens liv, hälsa och egendom i händelse av krig. I många länder genomfördes politiska insatser i syfte att bygga upp och förbättra förmågan att möta den krigföring som hade utvecklats främst under andra världskriget. Den civila befolkningen kunde bli ett militärt mål och hela länders befolkningar ställdes mot varandra. I Sverige liksom i andra länder gjordes stora satsningar på bland annat infrastruktur, skyddsrum, kunskapsutveckling och program för offentliga och privata verksamheters ansvarsområden och uppgifter. En central del handlade om att informera befolkningen om vad som borde göras i händelse av ett anfall med konventionella vapen eller kärnvapen.⁴⁰

Beredskapen handlade alltså inte endast om materiella strukturer. Det var också centralt att etablera en förståelse av tillvaron som gjorde det möjligt för politiska aktörer att agera gentemot landets befolkning för att nå särskilda beredskapspolitiska målsättningar. Många insatser tog form kring riskerna med radioaktivitet där människors sätt att tänka, känna och agera stod i centrum för det politiska arbetet. Det var samtidigt uppenbart att riskerna med radioaktivitet även skadade icke-mänskligt liv som var nödvändigt för den mänskliga existensen. Det pekade på behovet av insatser för att skydda växter och djur eller hela ekosystem. Förhållandena mellan mänskligt och icke-mänskligt liv underströks än tydligare i samband med att riskerna med radioaktivitet allt oftare kopplades till det civila bruket av kärnkraft i slutet av 1960-talet och under 1970-talet.

Radioaktivitet, kärnkraft och miljö

Riskerna med radioaktivitet i förhållande till den civila användningen av atomenergi fick successivt allt större uppmärksamhet både vid FOA och i försvarspolitikerna generellt.⁴¹ Under 1960-talet påpekade FOA-forskare att kunskapssökandet om radioaktivitet motiverades av att både den civila och militära användningen av kärnenergi ökade. Den snabba utvecklingen av både militär och civil användning av atomenergi hade enligt FOA avsevärt ökat riskerna för att strålskador skulle uppstå.⁴² Det fanns också en påtaglig allmän medvetenhet om riskerna med radioaktivitet. Mängder av filmer, böcker och konst gestaltade vad skulle kunna ske vid ett allvarligt tillbud med radioaktiv strålning. I *Foatidningen* påpekades i mitten av 1960-talet att begreppet om strålskydd hade vuxit sig in i vad som beskrevs som det allmänna medvetandet och hade blivit vardagsmat i förhållande till både atomreaktorer och kärnvapen.⁴³

FOA:s verksamhet var vid denna tid en del i ett arbete med att utforma

rekommendationer för att förhindra olyckor och begränsa människors exponering för strålning. Det arbetet skedde både nationellt och internationellt genom bland annat International Commission on Radiological Protection (ICRP).⁴⁴ FOA länkade riskerna med radioaktiv strålning till övriga faror i människans omgivning såsom mark-, luft- och vattenföroreningar. Skyddsåtgärder som föreslogs sågs som en del i en bredare uppgift att försöka göra människans omvärld mer riskfri.⁴⁵ Forskningen vid FOA placerades in i en längre historia av kunskapssökande kring radioaktivitet i det civila samhället.⁴⁶ Den så kallade radioterapien hade enligt den historieskrivningen funnits i många år när den första atombomben konstruerades och redan år 1909 fanns kunskap om att radioaktiv bestrålning orsakade cancer. Det fanns också kunskap om möjligheterna att strålbehandla elakartade tumörer med röntgen och radium, och röntgendiagnostiken hade blivit alltmer outhärlig inom kirurgin.⁴⁷

Det fanns många beröringspunkter mellan det militära försvaret och civila verksamheter vad gällde användningen av atomenergi. FOA skapade underlag för att värdera riskerna kring radioaktivitet i både krig och fred och vände sig till både militära och civila intressenter.⁴⁸ Vad FOA kallade tillämpad kärnenergiforskning beskrevs som ett nytt forskningsfält som var av intresse för både det civila samhället och försvaret. Enligt egen utsago hade FOA initierat verksamheten på området och den hade därmed enligt FOA:s egen uppfattning fått en bra början för att fortsätta utvecklas.⁴⁹ Det ska också nämnas att Torsten Magnusson, som var generaldirektör för FOA under åren 1968–1974, även var mångårig ordförande för den så kallade reaktorförläggningkommittén inom Delegationen för atomenergifrågor som tillsattes i samband med att Sveriges första atomenergilag infördes 1956.⁵⁰

Den civila användningen av atomenergi fick mer uppmärksamhet under andra halvan av 1960-talet. Samtidigt fick vikten av icke-mänskligt liv större utrymme i den miljödebatt som växte fram under årtiondet. I den offentliga debatten tog framstående naturvetenskapliga forskare plats på ett nytt sätt i vad som har kallats för den gröna eller den ekologiska vändningen.⁵¹ Med det avses kort sagt ett skeende där miljöfrågorna fick kulturellt, socialt och politiskt genomslag. I press och media utvecklades miljöjournalistiken under 1960-talet.⁵²

Det miljöbegrepp som etablerades efter andra världskriget stod för ett sätt att förstå och rama in de allt större negativa effekter som människan hade på jorden och de konsekvenser som uppstod för geografiska, kemiska, biologiska eller ekologiska kategorier såsom vatten, luft, skog, plantor eller djur.⁵³ I bredare bemärkelse betecknade ordet miljö människors eller samhällens omgivning och stod alltså också för kontext eller sammanhang i vidare mening. Vetenskapliga aktörer har varit betydelsefulla i de pro-

cesser där miljön har definierats, blivit ett objekt för politiska insatser, målsättningar och möjliga lösningar som vilar på en föreställning om människans relation till sin omgivning och förmåga att förändra sina livsvillkor.⁵⁴ Genom att belysa konsekvenserna av radioaktiv strålning bidrog FOA till att göra miljön till ett objekt för politiska insatser. I FOA:s forskning om radioaktivitet sammanfördes det civila kunskapssökandet kring miljön och den militära kunskapsproduktionen.

Det fanns ett starkt stöd från FOA:s ledning för att utveckla kunskapen. När Martin Fehrm var generaldirektör kopplade han miljöfrågan till landets försvar. Larsson Heidenblad har lyft fram att Fehrm var en betydande aktör i det miljöarbete som tog form under senare delen av 1960-talet. Han initierade bland annat tvärvetenskapliga forskningsprojekt som involverade FOA och forskare vid svenska universitet och högskolor.⁵⁵ I ett resonemang om den vidare betydelsen av försvarsforskningen underströk Fehrm vikten av att synliggöra miljöproblemen. Det gällde enligt honom en vetenskaplig verksamhet som bidrog såväl till att försvara fred och frihet som till att främja säkerheten och förbättra levnadsförhållandena i världen.⁵⁶

Torsten Magnusson, som tog över rollen som generaldirektör efter Fehrm, noterade 1968 att miljöbegreppet under de senaste åren hade attraherat ett större intresse. Magnusson noterade den vikt som tillmättes miljöfrågorna i samtiden och den betydelse som miljöfrågorna hade för det civila samhället i fredstid. Han underströk att det var nödvändigt att skaffa bättre kunskap om hur miljön påverkades av mänskliga aktiviteter för att på grundval av det vetandet etablera vad han kallade en god miljövärd, vilket han såg som en trängande nödvändighet.⁵⁷ Det pågick vid samma tid så kallade miljöutredningar om krigsmakten och befolkningskyddet. Totalförsvarets miljöbegrepp syftade då vanligen på den utrikespolitiska, militärpolitiska och försvarstekniska situationen. Samtidigt var den fysiska omgivningen, det vill säga förhållanden på marken, i luften och i haven, en grundpelare i försvaret. Magnusson påpekade att det inte fanns tillräcklig kunskap om denna fysiska omgivning och att bättre insikter skulle ha stor betydelse för landets försvar, vilket försvarsaktörer naturligtvis sedan länge kände till.⁵⁸ Sålunda skrevs FOA in i den samtida debatten om miljön. Det framväxande intresset och kunskapssökandet om miljön relaterades på samma gång till det svenska försvarets intressen.

Den vetenskapliga breddningen kring miljön ska ses i ljuset av en förändrad försvarspolitisk orientering. Den svenska försvarspolitiken organiserades kring hotet om ett krig. Under en period av relativ avspänning i de internationella relationerna i början av 1970-talet breddades hotbilden och vikten av att hantera risker som uppstod i fredstid förtydligades.⁵⁹

Begreppen om fredstida risker och det sårbara samhället riktade uppmärksamheten mot de faror som fanns inbyggda i den moderna utvecklingen. Det gällde exempelvis industriella haverier, giftutsläpp, problem i el- och strömförsörjningen samt andra stora olyckor. Sårbarheterna i det svenska samhället i förhållande till energiförsörjningen blev tydliga inte minst i samband med oljekrisen 1973/74. Nya frågor Sveriges försörjningsberedskap och om hur Sverige skulle klara sin energiförsörjning i händelse av ett krig eller kris ställdes. Bland annat skulle landets förmåga att lagra olja förbättras.⁶⁰ Den vikt som tillmättes Sveriges förmåga att kunna upprätthålla jordbruket och matproduktionen samt förse befolkningen med varor och tjänster som fordras för dess överlevnad bidrog rimligen också till ett växande intresse för landets biologiska-geografiska förutsättningar.

Under samma period konsoliderades FOA:s verksamhet och budgeten för försvarsforskningen minskade. Det låg i FOA:s intresse att söka nya samarbeten och områden för att tillämpa sina expertkunskaper. Det gällde även i miljöfrågan. Samtidigt fanns ett uttryckligt engagemang för att lösa miljöproblemen. Det gjordes vid FOA i början av 1970-talet tydliga kopplingar mellan försvarets kunskapsutveckling om kärnvapen och radioaktivitet samt den framväxande miljödebatten. Flera aktörer utöver FOA:s ledning menade att försvarsforskningen hade viktiga bidrag att lämna till det vetande om miljön som ansågs nödvändigt för att förbättra sakernas tillstånd. Enligt Jan Sisefsky, som var forskare på FOA, hade det moderna miljötänkandet uppstått på grund av diskussionerna kring den radioaktivitet som de ryska och amerikanska atmosfäriska kärnexplosionerna hade tillfört biosfären.⁶¹ Samtidigt hade det enligt honom skapats en större insikt om de risker som ett ohämmat utsläpp av restprodukter i luft, vatten och jord medförde. Sisefsky påpekade att provstoppsavtalet från 1963 förde med sig att andra miljöfaror förutom det radioaktiva nedfallet uppmärksammades.⁶² Kopplingen som gjordes mellan riskerna med radioaktivitet och det framväxande miljötänkandet har, som nämndes inledningsvis, även uppmärksammats i historiskt orienterade studier om USA och andra länder.⁶³

FOA kunde mobilisera kunskap som skaffats genom de många samarbeten som fanns. Vid tiden ingick FOA i flera internationella verksamheter som bedrevs inom bland annat European Late Effects Project Group (EU-LEP) och som i början av 1970-talet inkluderade 18 laboratorier i England, Holland, Västtyskland, Belgien, Frankrike, Italien, Polen och Sverige. Genom ett internationellt samarbete utförde FOA undersökningar bland annat i områdena runt Australien och sydöstra Asien.⁶⁴

Under 1970-talet gjordes i den statliga politiken kopplingar mellan frågor om kärnkraft och nationens säkerhet. Vid FOA sågs kärnkraft som en potentiell lösning på samhällets behov av energi men också som ett

problem på flera plan. Analytiker vid FOA poängterade att kärnkraftverk var känsliga för både avsiktliga angrepp och oavsiktliga störningar.⁶⁵ Det fanns enligt den analysen en risk för skadegörelse och attentat mot kärnkraftverk samt utpressning och hot om angrepp. Radioaktiva utsläpp skulle dessutom teoretiskt sett kunna användas som medel i en konflikt eller krig.

Diskussionerna om kärnkraften och miljön kulminerade i Sverige med omröstningen om avvecklingen av kärnkraften 1980, året efter olyckan vid Three Mile Island i USA. Mot bakgrund av den risk- eller hotbild som fick fäste i Sverige kring radioaktivitet fanns ett brett politiskt stöd för en folkomröstning.⁶⁶ Miljörörelser samlades kring frågan om de skador på miljön som kärnkraft och radioaktivitet gav upphov till. I *Foatidningen* poängterades att det vid FOA fanns kompetens som skulle kunna ge den offentliga energidebatten en mer solid vetenskaplig bas för att undvika vad som ansågs vara många missförstånd kring riskerna med kärnkraft.⁶⁷ Det hette rentav att stora delar av energidebatten grundades på bristande faktiska kunskaper.⁶⁸ Forskare vid FOA underströk de risker som fanns med kärnkraft. Samtidigt presenterades forskningsresultat som visade att kärnkraften gav upphov till betydligt mindre miljöförstöring än vad fossila bränslen gjorde.⁶⁹

FOA:s forskning om radioaktivitet skapade en länk mellan beredskapen mot kärnvapen och det miljöengagemang som växte fram kring kärnkraft. FOA:s aktiviteter stämmer väl in på den beskrivning som gjorts i tidigare forskning och som har visat att vetenskap och forskning användes som stöd för argument både för och emot kärnkraften.⁷⁰ FOA gjorde tydliga anspråk i förhållande till de samtida skeendena genom sin egen tidning. I försvarsforskningen om radioaktivitet lyftes betydelsen av människor, djur, växter och hela ekosystem fram. Problemen med radioaktiv strålning skapade ett behov av både mer forskning och ett beredskapsarbete som gick bortom den mänskliga befolkningen. I stället handlade det om kunskap som möjliggjorde breda politiska program för att säkerställa jordens förmåga att upprätthålla både mänskligt och icke-mänskligt liv.

Avslutning

Sverige var ett av många länder under kalla kriget vars försvar mot krig och kris byggdes upp mot bakgrund av en hotbild där konsekvenserna av radioaktiv strålning hade stor betydelse. Genom att studera FOA:s forskning om radioaktivitet kastar den här artikeln nytt ljus på de historiska relationerna mellan den beredskap mot kärnvapen som etablerades från 1950-talet och framåt, och det miljöengagemang kring användningen av

kärnkraft som tog form några årtionden senare. Riskerna med radioaktivitet var en central fråga i båda sammanhangen. Genom att fokusera *Foatidningen* synliggörs hur FOA gjorde anspråk i samtida debatter om riskerna med radioaktivitet i förhållande till både kärnvapen och kärnkraft. Det ger ny kunskap om relationen mellan den svenska försvarsforskningen och den process under senare delen av 1960-talet och början av 1970-talet som i tidigare forskning har beskrivits i termer av en grön vändning.⁷¹

Beredskap skapas inte endast genom politiska beslut och policy. Statlig information, press och media har väsentliga om inte centrala uppgifter i att informera och utbilda befolkningen om vad som bör göras vid ett väpnat angrepp, stora olyckor eller andra svåra situationer. Den mänskliga befolkningen står vanligen i centrum för beredskapsaktiviteter. Forskningen om riskerna med radioaktiv strålning visade dock hur och varför det var nödvändigt att utforma insatser för att skydda såväl mänskligt som icke-mänskligt liv. Den expansion som skedde är viktig för att belysa de sätt på vilka som olika livsformer har värderats i den svenska beredskapen mot krig och kris.

Vanligen betonas i historiska studier det inflytande som naturvetenskapliga forskare och experter hade i debatten om miljön under 1960- och 1970-talen.⁷² Det överensstämmer till stora delar med det material som jag studerar. FOA dominerades vid denna tid av naturvetenskapliga och tekniska forskningsfrågor. Samhällsvetenskapliga och humanistiska frågeställningar fick emellertid allt större betydelse. I den svenska försvarsforskningen etablerades en sammansatt problembeskrivning där riskerna med radioaktiv strålning, den pågående miljöförstörelsen och Sveriges säkerhet samt försvar fogades samman. Den sammansatta förståelsen ska ses som en väsentlig aspekt av den expertkunskap som etablerades i det svenska försvaret för att hantera svårigheter som rörde både militären och det civila samhället.

I både Sverige och andra länder har militären haft betydelse i de processer där miljön har etablerats som ett objekt för politiska insatser under senare delen av 1900-talet. I forskning om andra länder har det rentav talats om en militarisering av miljöpolitiken.⁷³ Den svenska försvarsforskningen utvecklade teknologier och vetenskapliga instrument som har bidragit till att forma förståelser och begrepp som miljöpolitiken vilar på.⁷⁴ De instrumenten skapar förutsättningar för vad som är möjligt att säga och göra i förhållande till miljön och vem som har möjlighet att agera. Den här artikeln belyser hur FOA blev en mötesplats för militär och civil vetenskap. Snarare än friktion eller rena konflikter betonas i det empiriska materialet möjligheterna för ett ömsesidigt utbyte mellan det civila och det militära. Betydelsen av miljöfrågor i den offentliga debatten, civil

och militär forskning om miljön samt försvarsmässiga hänsyn kopplades ihop. Det ska ses i ljuset av de täta relationer som under efterkrigstiden etablerades mellan det militära försvaret och det civila samhället i Sverige, en koppling som FOA både använde sig av och bidrog till att upprätta. Breddningen av FOA:s forskning kring miljön var också ett sätt att göra kunskapen relevant i nya och dagsaktuella sammanhang. Det är motiverat att studera flera aspekter av det inflytande som militära intressen och försvarsforskningen har haft på de historiska processer där miljön och klimatet etablerades som några av vår tids viktigaste frågor.

Noter

1. Utvecklingen om vetenskapen och politiken kring radioaktivitet har väckt ett stort forskningsintresse, se exempelvis: Jonas Anshelm: *Mellan frälsning och domedag. Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945–1999* (Eslöv, 2000); Arne Kaijser, Markku Lehtonen, Jan-Henrik Meyer och Mar Rubio-Varas (red.): *Engaging the atom. The history of nuclear energy and society in Europe from the 1950s to the present* (Morgantown, 2021); Ronald E. Hester och Roy M. Harrison (red.): *Nuclear power and the environment* (Cambridge, 2011).

2. Joseph Masco: *The future of fallout, and other episodes in radioactive world-making* (Durham, 2021); Spencer R. Weart: *The rise of nuclear fear* (Cambridge, Mass., 2012); Holger Nehring: "Genealogies of the ecological moment. Planning, complexity and the emergence of 'the environment' as politics in West Germany, 1949–1982", i Sverker Sörlin och Paul Warde (red.): *Nature's end: History and the environment* (London, 2009), 115–138.

3. Se bland annat: Jacob Darwin Hamblin: *Arming mother nature. The birth of catastrophic environmentalism* (Oxford, 2013); Joshua P. Howe: *Behind the curve. Science and the politics of global warming* (Seattle, 2014); John Robert McNeill och Corinna R. Unger: *Environmental histories of the Cold War* (Washington, D.C., 2010).

4. Naomi Oreskes: *Science on a mission. How military funding shaped what we do and don't know about the ocean* (Chicago, 2021); Ronald E. Doel: "Constituting the postwar earth sciences: The military's influence on the environmental sciences in the USA after 1945" i *Social Studies of Science* 33:5 (2003): 635–666.

5. Joseph Masco: *The future of fallout, and other episodes in radioactive world-making* (Durham, 2021), 5, Robert P. Marzec undersöker militariseringen av miljön i *Militarizing the environment. Climate change and the security state* (Minneapolis, 2015).

6. Peter Bennesved: "Katastrofen i Barsebäck och radioaktivitet som informationsproblem 1953–1973" i Fredrik Norén och Emil Stjernholm (red.): *Efterkrigstidens samhällskontakter* (Lund, 2019), 191; David Larsson Heidenblad: "Ett ekologiskt genombrott? - Rolf Edbergs bok och det globala krismedvetandet i Skandinavien 1966" i *Historisk tidskrift* 95:2 (2016): 245–66.

7. David Larsson Heidenblad: *Den gröna vändningen. En ny kunskaphistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund, 2021), 50–51.

8. Wilhelm Agrell: *Vetenskapen i försvarets tjänst. De nya stridsmedlen, försvarsforskningen och kampen om det svenska försvarets struktur* (Lund, 1989); Wilhelm Agrell: *Svenska förintelsevapen. Utvecklingen av kemiska och nukleära stridsmedel 1928–1970* (Lund,

2002); Per Lundin, Niklas Stenlås och Johan Gribbe: *Science for welfare and warfare. Technology and state initiative in cold war Sweden* (Sagamore Beach, MA, 2010); Johan Gribbe: *Stril 60. Teknik, vetenskap och svensk säkerhetspolitik under det kalla kriget* (Stockholm 2011); Niklas Stenlås: "Rise and decline of Sweden's military-industrial complex" i Dieter H. Kollmer och Torsten Diedrich (red.): *Militärisch-industrieller komplex? Rüstung in Europa und Nordamerika nach dem Zweiten Weltkrieg* (Freiburg, 2015), 239–64.

9. Arne Kaijser och Joar Tiberg: "From operations research to future studies. The establishment, diffusion, and transformation of the systems approach in Sweden, 1945–1980" i Agatha C. Hughes och Thomas P. Hughes (red.): *Systems, experts, and computers: The systems approach in management and engineering, World War II and after* (Cambridge, 2000), 385–412; Eric Bergelin: *Vetenskapens gränser. Försvarets forskningsanstalt, samhällsvetenskaplig försvarsforskning och transnationell kunskapsirkulation under åren 1945–1969* (Uppsala, kommande); Fredrik Bertilsson: "Biopolitisk beredskap. Den beteendevetenskapliga försvarsforskningens betydelse i den svenska krisberedskapen" i *Historisk Tidskrift* 142:1 (2022): 29–50; Fredrik Bertilsson: "Från få till folk. Att införa en empiriskt bestämd människosyn i den svenska civilförsvarsplaneringen" i Linus Salö (red.): *Humanvetenskapernas verkningar. Kunskap, samverkan, genomslag* (Stockholm, 2021), 120–144; Peter Stevrin: *Den samhällsstyrda forskningen. En samhällsorganisatorisk studie av den sektoriella forskningspolitikens framväxt och tillämpning i Sverige* (Stockholm, 1978).

10. Ingemar Pettersson, *Handslaget. Svensk industriell forskningspolitik 1940–1980* (Stockholm, 2012), 150.

11. Martin Fehrm, "Forskning, information och etik" i *Foatidningen* 5:1 (1967), 2.

12. Tidningen nådde enligt egen utsago närmare 10,000 adressater år 1987, ungefär 25 år efter det att tidningen introducerades. Se *Foatidningen* 25:4 (1987), 2.

13. Johan Östling: "En kunskapsarena och dess aktörer. Under strecket och kunskaps-cirkulation i 1960-talets offentlighet" i *Historisk Tidskrift* 140:1 (2020): 95–124. Tidigare forskning visar hur pressen har bidragit till att sätta vetenskaplig kunskap i rörelse som har informerat både vardagliga samtal och politiska beslut, se exempelvis: Anders Ekström (red.): *Den mediala vetenskapen* (Nora, 2004); Johan Östling, David Larsson Heidenblad och Anna Nilsson Hammar (red.): *Forms of knowledge. Developing the history of knowledge* (Lund, 2020).

14. Se till exempel Marietta Radomska och Cecilia Åsberg: "Doing away with life. On biophilosophy, the non/living, toxic embodiment, and reimagining ethics" i Erich Berger, Mäki-Reinikka Kasperi, Kira O'Reilly och Helena Sederholm (red.): *Art as we don't know it* (Helsingfors, 2020), 54–63.

15. Connor J. Cavanagh: "Biopolitics, Environmental Change, and Development Studies" i *Forum for development studies* 41:2 (2014), 277.

16. Mitt resonemang influeras av Büscher, "From biopower", som handlar om ett helt annat fält: naturvård och illegal jakt. Büscher bygger i sin tur på begreppet om ontomakt som har utvecklats av Brian Massumi: *Ontopower. War, powers, and the state of perception* (Durham, 2015).

17. Nikolas Rose och Peter Miller: "Political power beyond the State. Problematics of government" i *The British Journal of Sociology* 61:1 (2010): 271–303; Stephen J. Collier och Andrew Lakoff: *The Government of emergency. System vulnerability, expertise, and the politics of security* (Princeton, 2021), 6.

18. Carol Lee Bacchi: *Analysing policy. What's the problem represented to be?* (Frenchs Forest, 2009), 25–26.

19. Jonathan Xavier Inda: "Analytics of the modern. An introduction" i idem (red.): *Anthropologies of modernity* (Blackwell, 2005), 6–7.
20. Carl Gustav Jennergren: "Operationsanalys och den rådgivande funktionen – några personliga minnen och kommentarer till utvecklingen vid FOA 1945–75" i Ann Kathrine Littke och Olle Sundström (red.): *Försvarets forskningsanstalt 1945–1995* (Stockholm, 1995), 18–23.
21. Kay Edvarson: "Radioaktivitet via växter och djur" i *Foatidningen* 2:1 (1964), 3.
22. Ibid., 3.
23. Harry Joelsson: "Det var så här det började..." i *Foatidningen* 13:1 (1975), 5.
24. Agrell, *Svenska förintelsevapen*.
25. Gunnar Lindblom: "Då blev det stora rubriker..." i *Foatidningen* 4:1 (1966), 14.
26. Torsten Magnusson: "FOAs radiakmätning är av hög kvalitet" i *Foatidningen* 5:4 (1967), 10.
27. Thomas Ulvsand: "Radiakindikering – ett område som förbättras" i *Foatidningen* 28:3 (1990), 19.
28. Birger Gripstad och Harry Joelsson: "FOA just nu" i *Foatidningen* 4:2 (1966), 6.
29. Arne Nelson: "Kemsikt strålskydd kan öka chansen att överleva atomkrig" i *Foatidningen* 5:2 (1967), 3.
30. Martin Fehrm: "Lärdomar från ett blixkrieg" i *Foatidningen* 5:2 (1967), 2; Martin Fehrm: "Kemi, Kina och kärnvapen" i *Foatidningen* 4:4 (1966), 2; Martin Fehrm: "Medel, motmedel och kontroll i säkerhetspolitik och försvar" i *Foatidningen* 5:4 (1967), 2.
31. Harry Joelsson: "FOA-team fann källan till okänt atomspill" i *Foatidningen* 5:4 (1967), 6; Magnusson, "FOAs radiakmätning", 11.
32. Lindblom, "Då blev det stora rubriker...", 14.
33. Ibid., 15.
34. Ibid., 18.
35. Ibid.
36. Agnar Nilsson: "Stråldos av strontium har förödande verkan" i *Foatidningen* 6:1 (1968), 3.
37. Exempel på några avhandlingar är Martin Leimdörfer: *On the application of Monte Carlo methods to problems in neutron and gamma-ray transport theory* (Göteborg, 1964); Kay Edvarson: *Properties of fallout and related health physical problems* (Uppsala, 1965); Henri Condé: *Experimental investigation of fission neutrons* (Stockholm, 1965); Börje Lundberg: *Experimental studies of gamma rays from neutron reactions* (Stockholm, 1971); Ulf Ericsson: *Identification of underground nuclear explosions and earth-quakes* (Stockholm, 1971); Gunnar Walinder: *Radiation effects in the thyroid gland of CBA mice* (Stockholm, 1972); Ulf Greitz: *Radiocological studies on the transfer of fission products to dairy cows and man* (Stockholm, 1974); Eva Elvers: *Multivariate linear functional relationships. Estimation of parameters and discrimination between two relationships, with a seismological application* (Stockholm, 1977); Sverker Nilsson: *Radiation effects on human glia and glioma cells in vitro* (Uppsala, 1983).
38. Edvarson, "Radioaktivitet via växter och djur", 3.
39. Torsten Magnusson: "Forskning kring kärnvapenverkan – uppgift för nyetablerade FOA" i *Foatidningen* 23:2 (1985), 24; Göran Andrén: "Forskarträff på FOA-dag" i *Foatidningen* 1:1 (1963), 13.
40. Se Bennesved, "Katastrofen i Barsebäck"; Peter Bennesved och Fredrik Norén:

”Urban catastrophe and sheltered salvation: The media system of Swedish civil defence, 1937–1960” i *Media History* 26:2 (2018); Marie Cronqvist: ”Vi går under jorden: Kalla kriget möter folkhemmet i svensk civilförsvarsfilm” i Erik Hedling och Mats Jönsson (red.): *Välfärdsbilder: Svensk film utanför biografen* (Stockholm, 2008).

41. Tor Larsson: ”Superbomben hamnade snart i svenska hotbildens utkanter” i *Foatidningen* 34:5–6 (1996), 38.

42. Arne Nelson: ”Kemiskt strålskydd kan öka chansen att överleva atomkrig” i *Foatidningen* 5:2 (1967), 3.

43. Gunnar Lindblom: ”Tre dagar om strålskydd” i *Foatidningen* 4:1 (1966), 12.

44. *Ibid.*, 12.

45. *Ibid.*, 14.

46. Per-Ulf Olsson: ”Kärnenergidebatten. Varför frågar man inte radiobiologerna om strålningsriskerna?” i *Foatidningen* 13:1 (1975), 32.

47. Se Solveig Jülich: *Skuggor av sanning. Tidig svensk radiologi och visuell kultur* (Lindköping, 2002).

48. Agnar Nilsson: ”Strontiums farliga egenskaper klarläggs genom försök vid FOA” i *Foatidningen* 6:1 (1968), 7.

49. Nils-Henrik Lundquist: ”Kompetens, kontinuitet, förnyelse” i *Foatidningen* 13:1 (1975), 2.

50. Magnusson, ”Forskning kring kärnvapenverkan”, 25.

51. Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen*.

52. Monika Djerf Pierre: *Gröna nyheter. Miljöjournalistiken i televisionens nyhetssändningar 1961–1994* (Göteborg, 1996).

53. Miljöbegreppets etablering utreds i Paul Warde, Libby Robin och Sverker Sörlin: *The environment. A history of the idea* (Baltimore, 2018).

54. Sverker Sörlin och Nina Wormbs: ”Environing technologies. A theory of making environment” i *History and Technology* 34:2 (2018), 103.

55. Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen*, 50.

56. Fehrm, ”Medel, motmedel och kontroll”, 2.

57. Torsten Magnusson: ”Miljön - fält för forskning” i *Foatidningen* 6:4 (1968), 2.

58. *Ibid.*

59. Utvecklingen av de hot som styrde försvaret undersöks i: Johan Eriksson: *Kampen om hotbilden. Rutin och drama i svensk säkerhetspolitik* (Stockholm, 2004); Svante Oredsson: *Svensk oro. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets senare hälft* (Lund, 2003).

60. Camilla Eriksson och Jenny Ingemarsdotter: ”Bergkunskap i totalförsvarets tjänst. Om skifferoljans och bergrumslagringens betydelse för Sveriges beredskap” i *Geografiska notiser* 77:4 (2019), 158.

61. Jan Sisefsky: ”Radioaktiv söderhavsluft analyseras vid FOA-labb” i *Foatidningen* 9:3 (1971), 3.

62. *Ibid.*

63. Bland annat Masco, *The Future of Fallout*.

64. Sisefsky, ”Radioaktiv söderhavsluft”, 3.

65. Lennart Pettersson: ”Det moderna samhällets sårbarhet” i *Foatidningen* 13:4 (1975), 6; Gunnar Walinder: *Strålskador på människor efter exponering för höga stråldoser från kärnvapen och efter krigshandlingar mot kärnkraftverk* (Umeå, 1979).

66. Sverker Oredsson: ”Svensk rädsla under 1980-talet” i Andreas Linderöth (red.): *Kriget som aldrig kom – 12 forskare om kalla kriget* (Karlskrona, 2011), 64.

67. Olsson: ”Kärnenergidebatten”, 30.

68. Hakon Frölén: "Vissa radioaktiva ämnen kan ge ökad fosterdödlighet hos kommande generationer" i *Foatidningen* 13:3 (1975), 8.
69. Olsson, "Kärnenergidebatten", 33.
70. Se Jonas Anshelm: *Bergsäkert eller våghalsigt? Frågan om kärnavfallens hantering i det offentliga samtalet i Sverige 1950–2002* (Lund, 2006), 99–101.
71. Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen*.
72. Warde Robin, och Sörlin, *The environment*.
73. Marzec, *Militarizing the environment*.
74. Utvecklingen av den så kallade fjärranalysen studeras i Johan Gärdebo: *Environmenting Technology. Swedish satellite remote sensing in the making of environment 1969–2001* (Stockholm, 2019).

Tack

Jag vill tacka de två anonyma granskarna och Magnus Rodell för konstruktiva synpunkter. Artikeln är en del av ett forskningsprojekt som handlar om den svenska försvarsforskningen i en skärningspunkt mellan militären och det civila samhället. Projektet finansieras av Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning.

Löftet om hållbar utveckling

Politiskt språkbruk och tidsligheter i svensk klimatdebatt

ANNA FRIBERG*

Abstract

During the last decades of the twentieth century, sustainable development emerged as one of the most important political concepts. However, the concept carried a temporal discrepancy as sustainability concerned continuity and persistence while development focused on change. In this article, the temporalities of the concept are put into focus to understand how the temporal tension influenced the environmental debate in the Swedish parliament, from the late 1980s to the first decade of the new millennium. During this time, the climate emerged as the most important environmental issue, and sustainable development became a key concept. The analysis shows how sustainable development should be considered as a composite concept, situated at the intersection of the semantic fields and temporalities of sustainability and development. The two parts have exercised various influence over the whole. For long, development constituted the dominant part while being intimately connected to ideas of progress. Sustainability was primarily given a moderating function, to control the expected progress, and to give shine to goals formulated in terms of economic growth.

Keywords: sustainable development, time, temporality, climate debates, conceptual history

Introduktion

Under 1900-talets avslutande decennier kom hållbar utveckling att framträda som ett av de viktigaste politiska begreppen. Traditionellt härleds ursprunget till rapporten *Vår gemensamma framtid* som publicerades 1987 av Förenta nationernas världskommission för miljö och utveckling (WCED).¹ Rapporten, ofta benämnd som Brundtlandrapporten efter kommissionens ordförande, definierade hållbar utveckling som ”en utveckling

* Anna Friberg, biträdande lektor i historia, Institutionen för kultur och samhälle (IKOS), Linköpings universitet, anna.friberg@liu.se.

som tillfredsställer dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjligheter att tillfredsställa sina behov.”² Tidigare forskning har beskrivit de omständigheter som präglade begreppets definition i termer av att överbrygga konflikten mellan miljömässig omsorg och socio-politiska konsekvenser av mänskligt handlande. I Brundtlandrapporten sammanfördes dessa problem och kommissionen hävdade att de behövde lösas samtidigt, på ett integrerat och förstärkande vis.³ Emellertid bar begreppet inte bara på spänningen mellan ekologisk hänsyn och ekonomisk tillväxt, dessutom införlivades en tidsmässig dissonans då hållbarhet tycktes betona kontinuitet och framhårdande medan utveckling fokuserade på förändring. Hållbar utveckling förenade därmed dessa tidsligheter, dock utan att lösa spänningen mellan dem.

Föreliggande artikel undersöker vilka idéer om tid som funnits i svensk miljödebatt, med särskilt fokus på klimatfrågan och begreppet hållbar utveckling, i syfte att förstå hur begreppets tidsmässiga spänning har präglat debatten. Undersökningen tar utgångspunkt i de svenska riksdagsdebatterna om miljön, från det sena 1980-talet till 2000-talets inledande decennium. Under perioden växte klimatfrågan fram som den allra viktigaste och mest akuta miljöfrågan, och i diskussionerna utgjorde hållbar utveckling ett nyckelbegrepp.

Om politiskt språkbruk, politiska tidsligheter och politiska möjligheter

Analysen lutar sig mot Reinhart Kosellecks arbete om relationen mellan historisk tid och politiskt språkbruk, det vill säga hur politiska begrepp införlivar och förmedlar erfarenheter av tid. Utifrån Martin Heideggers filosofi utvecklade Koselleck varat som ett tidsligt fenomen som skapades i interaktionen mellan det förflutna, nuet och framtiden. Till skillnad från Heidegger fokuserade emellertid Koselleck på kollektiva tidsligheter snarare än individuella. Således utgjorde nuet inte någon enkelt linjär plats mellan det förflutna och framtiden, utan var i stället något som skapades interpersonellt genom språket. Tillämpat på politiska begrepp innebär detta att tidigare användningar begränsar dess samtida användning, samtidigt som begrepp inte bara införlivar erfarenheter utan också föregriper dem då idéer om framtiden alltid måste uttryckas i samtidens språkdräkt.⁴

Från slutet av 1700-talet präglades visionen av framtiden av idéer om utveckling och förbättring. Historien förstods som en kontinuerlig framåtrörelse från ett förflutet som hade varit sämre till en framtid som förväntades bli kvalitativt bättre. Då människors erfarenheter inte tycktes kunna förklara de förändringar som präglade samtiden riktades intresset mot framtiden, vilket av Koselleck uttrycktes som att erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten gled isär, och där den senare kategorin uppfat-

tades som allra viktigast.⁵ Eftersom det förflutna och framtiden aldrig möts kan förväntningar aldrig fullt ut härledas ur erfarenheter. Det gör att framtiden bär på ett mått av osäkerhet, men betyder också att den kan planeras. Då framtiden är icke-existerande är den öppen för mänsklig påverkan och därigenom förhandlingsbar.⁶ De avslutande decennierna av 1900-talet präglades dock av en annan typ av framtid, en som framstod som högst oviss. Enligt François Hartogs berömda tes om en presentistisk historicitetsregim ledde genomgripande samhällsomvälvningar till att framtiden inte längre sågs som odelat positiv. I stället intog nuet en allt större plats. Inom politiken uppfattades i ökad grad det förflutna som en resurs för samtiden samtidigt som de långsiktiga perspektiven förlorades till förmån för egenskaper som genomförbarhet och planeringsbarhet.⁷

Inom politiken utgör emellertid tid ett centralt inslag då politik rör hur nuet ska hanteras och hur framtiden ska utformas. Då politiska möjligheter är beroende av vad som kan sägas och framställas som görbart spelar det politiska språkbruket en ofta avgörande roll. Politiska aktörer beskriver olika framtidsscenarier som mer eller mindre sannolika vilket gör att horisonter fastställs. Dessa skapas språkligt med hjälp av tidliga och politiska begrepp. På samma sätt kan erfarenheter och förväntningar förstås som delvis språkliga konstruktioner. Därigenom är frågor om tid, precis som politiska begrepp, föremål för politiska konflikter och stridigheter.⁸

Medan internationell forskning har undersökt begreppet hållbar utveckling från en rad perspektiv saknas övergripande begreppshistoriska studier för svenskt vidkommande.⁹ Mycket av den internationella forskningen har ägnats åt att diskutera begreppets vaghet vilken ofta har setts som en av orsakerna till uteblivet politiskt handlande. Till exempel har John Robinson liknat begreppet vid det geometriska problemet cirkelns kvadratur.¹⁰ Med andra ord framhålls hur begreppets mångtydighet och inre spänning har resulterat i en rad problematiska situationer, till exempel hur språket möjliggjort icke-hållbara aktiviteter eller hur fokus förflyttats, vilket genererat snabba tekniska lösningar som fungerat som plåster snarare än faktiska lösningar på det underliggande problemet, ofta förstått som kapitalismen.¹¹

På senare år har begreppshistoriskt inriktad forskning sammanförts med forskning om historisk tid, mycket genom Kosellecks intresse för historiska temporaliteter. Här har begreppet hållbarhet undersökts utifrån frågor om tid och temporaliteter.¹² Bland annat har Rasmus Karlsson visat hur hållbarhet kan förstås utifrån tidsmässiga metaforer vilka erbjuder olikartade horisonter. Karlsson pekar på hur begreppet innefattar ett flertal temporaliteter och tidsmässiga riktningar för övergången till hållbarhet, såväl en återgång till ett leverne baserat på enkelhet och sparsamhet med resurser som en acceleration mot en ny typ av hållbar civilisation möjlig-

gjord av teknologisk utveckling ryms inom ramen för begreppet. På grund av metaforens janusansikte erbjuder den dock, enligt Karlsson, ingen tydlig politisk riktning.¹³

Syftet med den föreliggande studien är att analysera hur hållbar utvecklings tidsmässiga spänning har präglat svensk miljö- och klimatdebatt genom att undersöka det politiska språkbruket i riksdagen.¹⁴ Källmaterialet består av riksdagstryck: propositioner, skrivelser, motioner och debatter, som identifierats genom sitt fokus på miljö- och klimatfrågor, och analyserats med inspiration från tysk begreppshistoria, *Begriffsgeschichte*. Genom att analysera hållbar utveckling och kartlägga begreppets semantiska fält har olika temporaliteter identifierats. I artikeln behandlas således tid som ett analytiskt redskap snarare än empiriskt begrepp.

Den moderna miljödebatten i Sverige

I internationella sammanhang ses traditionellt Rachel Carsons *Tyst vår* som startskottet för den moderna miljödebatten. Boken översattes tidigt till ett antal språk, till svenska 1963, vilket ledde till högljudda diskussioner om hur människan var på väg att förstöra sin omgivning.¹⁵ De olika miljöfarorna uppfattades emellertid som enskilda problem, något som förändrades mot slutet av decenniet. Det var under den här perioden, ofta benämnd den gröna vändningen, som miljöfrågor på allvar blev föremål för samhällelig debatt och politiska initiativ.¹⁶ I Sverige sattes miljödebatten också i rullning av ett antal svenska böcker som publicerades under slutet av 1960-talet, till exempel Rolf Edbergs *Spillran av ett moln*, Hans Palmstiernas *Plundring, svält, förgiftning* samt Karl-Erik Fichtelius och Hannes Alfvéns *Människans villkor*.¹⁷ Som svar på en framväxande miljöopinion tillsatte den socialdemokratiska regeringen i juni 1967 världens första nationella miljöskyddsmyndighet, Naturvårdsverket, och ett par månader senare föreslog den svenska FN-delegationen att en internationell miljökonferens skulle hållas under början av 1970-talet. Initiativet utgjorde starten på en diplomatisk väg som ledde till att Förenade nationernas konferens om mänsklig miljö hölls i Stockholm 1972.¹⁸

Miljödebatten aktualiserades ytterligare av den akuta oljekris som uppstod på hösten 1973, något som i riksdagen uppfattades som en tidsmässig vändpunkt. Socialdemokraternas Inga Thorsson hävdade till exempel att krisen var ”början till en ny era” som skulle präglas av ”klok hushållning och återhållsamhet.”¹⁹ Även Folkpartiets ledare Gunnar Helén framhöll hur en vändpunkt nåtts då ”morgondagens värld är inte den de flesta förutsåg bara för några år sedan.”²⁰ Oljekrisen orsakade med andra ord ett avbrott i det linjära utvecklingsnarrativ som tidigare uppfattats vara i ständig framåt-rörelse. Historiens riktning var därigenom inte lika glasklar som tidigare.

Tidigare forskning har pekat på hur miljöfrågorna gavs ökad uppmärksamhet i Sverige under 1970-talet men också hur de förlorade relevans till förmån för idéer om ökad tillväxt. I synnerhet pekas det tidiga 1990-talet ut som en brytpunkt då den ekonomiska krisen gjorde att intresset för miljön minskade dramatiskt i det offentliga samtalet. I stället för att eftersträva grundläggande samhällsförändringar ansågs miljöfrågorna i allt högre grad kunna lösas genom modernisering, det vill säga genom teknisk innovation inom ramen för rådande strukturer. Ekologisk hänsyn ansågs kompatibelt med ekonomisk tillväxt varför miljöpolitiken kom att ses som ett instrument för att bekämpa den ekonomiska och sysselsättningsmässiga krisen.²¹ Miljön tilldelades, som Jonas Anshelm skriver, en ”hjälpfunktion” då den skulle hjälpa Sverige ur den ekonomiska krisen.²²

Ett av de begrepp som återkommande nyttjades i den tidiga debatten var kommande generationer, men också närliggande uttryck som framtida generationer, efterkommande generationer och morgondagens generationer.²³ Dessa begrepp betonade hur framtidens samtider var förbundna med nuet, och de innehöll tidsligheter där kontinuitet och linjäritet var viktiga element. Med andra ord pekade samtiden ut villkoren för möjliga framtider. Detta uttrycktes kanske allra tydligast i begreppet kommande släktled som betonade framtidens beroende av nuet.²⁴ Genom att använda barnet som retorisk trop blev framtiden mindre abstrakt samtidigt som det blev nuets ansvar att säkra dess framtid. Därigenom handlade diskussionerna lika mycket om samtiden som om framtiden.

Den nedanstående analysen består av fyra kronologiska delar, som vardera omfattar cirka fem år. Då det politiska språkbruket förändras gradvis saknas tydliga brytpunkter som kan periodisera undersökningen. Snarare än att tala om brytpunkter bör språklig förändring förstås i termer av faser eller tidsrum som glider in i varandra.²⁵ De perioder som strukturerar analysen bör därmed inte ses som empiriskt avgränsade tidsrymder, utan snarare som hållpunkter i det förflutna där den historiska förändringen av det politiska språket synliggörs.

Det sena 1980-talet och första halvan av 1990-talet:

Tiden som teleologisk process

Genom att föra fram hållbar utveckling som centralt begrepp försökte Brundtlandkommissionen ta ett helhetsgrepp på världens resurs- och miljöproblem. Samtidigt som rapporten utgjorde en viktig lägesbeskrivning kom den att kritiseras, bland annat då hållbar utveckling uppfattades betona ekonomisk utveckling över ekologisk uthållighet.²⁶ Kritiken till trots fick rapporten stort genomslag i den internationella miljödebatten. Det efterföljande året bildades också Förenta nationernas klimatpanel,

IPCC, som syftade till att samla ett stort antal forskare från olika vetenskapsfält för att i rapportform sammanställa kunskapsläget om klimatet och den mänskliga påverkan av detsamma.

Också i Sverige kom miljöfrågor att uppmärksammas alltmer, i synnerhet under sommaren 1988 då tusentals knubbsälar hittades döda längs västkusten vilket tolkades som ett tecken på miljöförstöring. Den så kallade säldöden gjorde att miljöfrågorna hamnade högt på agendan under valrörelsen inför höstens riksdagsval vilket ledde till att Miljöpartiet tog plats i riksdagen.²⁷ Emellertid var klimatfrågan inte var den miljöfråga som placerades högst på den politiska dagordningen, snarare ansågs försurningen utgöra det allra största miljöhotet.²⁸

I nuet mot framtida samtider

Begreppet hållbar utveckling introducerades i svensk riksdagsdebatt i samband med den socialdemokratiska regeringens energipolitiska proposition för riksdagsåret 1987/1988. I propositionen argumenterade Socialdemokraterna för att ”mänsklighetens framtid är beroende av en hållbar och bärkraftig utveckling.”²⁹ Genom att tala om hållbar och bärkraftig utveckling förtydligades att vägen mot framtiden inte bara var långsiktig i termer av hållbar, utan också solid och livskraftig, det vill säga bärkraftig. I debatterna framhölls också begreppets långa tidsperspektiv i form av varaktig och hållbar utveckling.³⁰ Bland annat hävdade Socialdemokraternas Inge Carlsson att detta begrepp förenade ”framsteg för de mänskliga samhällena med vad människan och naturen tål.”³¹ Begreppet avsåg således en långsiktig förbättring som tog hänsyn till miljöpåverkan. Varaktig och hållbar utveckling var därmed ett tydligt framåtsyftande begrepp vilket innebar att utveckling utgjorde dess dominanta del medan varaktighet och hållbarhet snarare gavs en modererande funktion, det handlade om att kontrollera den långsiktiga förbättringen. Språkbruket byggde således på en idé där tiden utgjorde en teleologisk process där framtiden uppfattades som bättre än samtiden.

Förutom hållbar utveckling lanserades ett antal andra begrepp i diskussioner om framtidens samhälle. Bland annat förde Folkpartiet fram förvaltarskapstanken som ledande princip, det vill säga ”att människan har rätt att bruka naturens resurser men inte förbruka dem, att utveckla men inte utarma dem.”³² Förvaltarskapstanken betonade därmed hur samtiden avgjorde möjliga framtider. Tiden uppfattades som kontinuerligt linjär, där det centrala var ett bevarande. Genom förvaltarskapstanken sågs den goda framtiden inte nödvändigtvis som annorlunda eller bättre än nuet, snarare uppfattades den som likartad.

De tämligen linjära tidsperspektiven kom dock att utmanas något då

kretsloppssamhället fördes fram av den borgerliga regering som tillträdde under hösten 1991. Begreppet användes för att beteckna det samhälle som eftersträvades: ”För att uppnå en långsiktigt hållbar utveckling behöver samhället förändras från ett förbrukande och belastande samhälle till ett kretsloppssamhälle.”³³ Kretsloppssamhället definierades som ”ett långsiktigt och mer hållbart samhälle än dagens.”³⁴ Vad som skilde kretsloppssamhället från en långsiktigt hållbar utveckling var därmed en fråga om kvantitet snarare än kvalitet. En långsiktigt hållbar utveckling krävde därmed inte några strukturella förändringar utan ansågs kunna uppnås genom mindre justeringar inom befintliga strukturer. Den underliggande tanken var att detta cykliska kretsloppssamhälle skulle upprätthållas över en längre tid, vilket innebar att det cykliska och det linjära inte stod i motsättning till varandra, snarare förstärkte den förra tidsligheten den senare.

Ekonomisk tillväxt och ekologisk uthållighet

Tämligen snart efter att hållbar utveckling fått genomslag i miljödebatten spreds begreppet till andra områden. Till exempel talade Centerpartiet om ekologiskt hållbar utveckling vilket antydde att det också fanns andra former av hållbar utveckling.³⁵ I riksdagen argumenterade partiets företrädare också för en ekonomiskt hållbar utveckling vilket definierades som en expansion av den privata sektorn med en samtidig reformering av den offentliga.³⁶ Hållbar utveckling tycks således ha burit på viktigt ett symboliskt värde varför begreppet var användbart även utanför den miljöpolitiska kontext som det uppkommit inom.

Den kritik som riktats mot Brundtlandrapporten i termer av hur ekonomisk tillväxt överordnats ekologisk uthållighet kunde stundtals skönjas i den svenska debatten. Emellertid uppfattades de båda målen ofta som förenliga, ibland nästintill synonyma. Bland annat hävdade Centerpartiets Birgitta Hambræus att näringslivet behövde förnyas så att det blev ”hållbart och bärkraftigt”, en omställning som skulle avläsas som ekonomisk tillväxt.³⁷ Därtill framhölls återkommande hur ekonomisk tillväxt var en förutsättning för att bekämpa miljöförstörelsen. Liksom Brundtlandkommissionen ansåg således också svenska riksdagsledamöter att lösningen på samtidens problem låg i en kontinuerlig tillväxt, ett begrepp som var tydligt framåtsyftande och vars temporalitet präglade debatterna. Till exempel hävdade Moderaterna att lösningen på miljöproblemen inte låg i någon återgång till ”flydda tidens levnadsförhållanden” utan att ”tekniska framsteg” var nödvändiga för att skapa en bättre miljö.³⁸ Således uppfattades framtiden både som en förlängning av samtiden och som något kvalitativt annorlunda, det vill säga nuets problem flyttades in i

framtiden där de förväntades lösas. Därmed utgjorde framtiden den viktigaste tidsligheten vilket gjorde att narrativet om skapandet av en bättre miljö passade väl ihop med tillväxtens temporalitet.

Det fanns emellertid de som problematiserade tillväxtbegreppet. Bland annat hävdade Miljöpartiets Carl Frick att det var dags att ”kvalificera den ekonomiska tillväxten. All tillväxt är inte av godo.”³⁹ Liknande uttalanden gjordes också av Centerpartiet som hävdade att ”tillväxtens innehåll [...] är det centrala och det är detta som bör diskuteras.”⁴⁰ Det gjordes därmed försök att utmana och omförhandla det kvantitativa och ekonomiska tillväxtbegrepp som annars var underförstått. Enligt Centerpartiet krävdes en ”förändrad syn på utveckling” där ekonomisk tillväxt endast var en av flera delar för att nå en hållbar utveckling.⁴¹ Partiet påpekade att: ”Ekonomisk tillväxt framställs ofta som synonym med ökad välfärd. Det är en värdering och förväxling som vi motsätter oss. [...] Tillväxtens innehåll måste fokuseras och formas så att den blir miljövänlig.”⁴² Därmed fanns två huvudsakliga tillväxtbegrepp, ett kvantitativt och ett mer kvalitativt vilket uttrycktes i termer av utveckling.

1990-talets senare hälft: Det hållbara samhället

I det svenska riksdagstrycket upptogs hållbar utveckling som indexerat begrepp för riksdagsåret 1994/1995 vilket bör förstås i termer av ett etablerat språkbruk. Begreppet användes framför allt för att benämna framtidens samhälle. I den socialdemokratiska regeringens skrivelse *Miljön – vårt gemensamma ansvar* uttrycktes detta som att: ”Visionen är att Sverige [...] i början av nästa sekel är föregångare för det nya uppdraget – ett ekologiskt hållbart samhälle.”⁴³ Genom prefixet ekologiskt implicerades också andra former av hållbara samhällen. I skrivelsen fastslogs att ”miljöskydd och ekonomisk utveckling hör ihop.”⁴⁴ Sålunda sågs ekonomisk tillväxt och bevarande av miljön som två förenliga mål.

Hållbar utveckling och ekonomisk tillväxt

Diskussionerna och omförhandlingen av tillväxtbegreppet fortsatte dock under den senare hälften av 1990-talet. I skrivelsen *På väg mot ett ekologiskt hållbart samhälle* framhöll Socialdemokraterna att: ”En ekologiskt hållbar utveckling innebär betydligt mer än traditionell miljövård. [...] Det är att skapa en tillväxt som bygger på ekologiska hänsyn.”⁴⁵ Därtill hävdades att: ”Ett centralt mål för tillväxtpolitiken är en varaktigt hög och ekologiskt hållbar långsiktigt hög tillväxt.”⁴⁶ Den ekologiskt hållbara utvecklingen uppfattades därmed som modererande princip för tillväxt. Det fanns således inte något motsatsförhållande mellan kvantitativ ekonomisk tillväxt

och det ekologiskt hållbara. Med andra ord handlade framgångsrikt miljöarbete inte om någon noll-tillväxt, utan snarare om att nå en långsiktigt hög tillväxt som tog hänsyn till miljön.⁴⁷

Uppfattningen att ekonomisk tillväxt och miljöarbete skapade synergieffekter var utbredd. Till exempel hävdade Centerpartiets Lennart Daléus att: ”En långsiktig hållbar ekonomisk utveckling kräver faktiskt också en stabil miljö och en riktig hantering av naturresurserna.”⁴⁸ Centerpartiet talade således fortsatt om utveckling snarare än tillväxt vilket betonade hur ekonomisk utveckling var något mer än strikt kvantitativ tillväxt. Partiet fortsatte också att framhålla kretsloppssamhället som uttryck för framtidens samhälle, och hävdade att grunden för detta och för ett ”långsiktigt uthålligt samhälle” var att begreppet tillväxt ersattes av utveckling.⁴⁹

Enligt Miljöpartiets Gudrun Lindvall förelåg dock en spänning mellan ekonomi och ekologi: ”Den ekonomiska utvecklingsmodellen som tillämpas idag i industriländerna är inte ekologiskt hållbar.”⁵⁰ Enligt Lindvall krävde ”omställningen till ett ekologiskt hållbart samhälle” att den ekonomiska politiken lades om.⁵¹ Spänningsförhållandet mellan ekologisk hållbarhet och ekonomisk tillväxt uppfattades därmed som ett principiellt problem som skulle lösas genom att ge prioritet åt ekologin.

Hållbar utveckling som samlingsbegrepp och historiska erfarenheter av en utopisk framtid

Under perioden diskuterades den otydlighet som uppstått kring hållbar utveckling. Bland annat hävdades att det internationellt talades ”mer om ekonomiskt hållbar utveckling medan vi i Sverige betonar en ekologiskt hållbar utveckling.”⁵² Genom att inlemmas i olika politikområden hade begreppet givits ett brett och diversifierat innehåll. Emellertid argumenterade Socialdemokraternas Åsa Stenberg för att: ”Hållbar utveckling måste vara hållbar på alla sätt. Det måste vara en socialt, ekologiskt och ekonomiskt hållbar utveckling.”⁵³ Därmed förstods hållbar utveckling som ett samlingsbegrepp som innehöll delmängder av specifika former. Socialdemokraterna talade också om ”full ekologisk uthållighet, det verkliga hållbara samhället” för att betona hur ekologiska hänsyn var tvungna att införlivas i alla politikområden.⁵⁴ Därmed var hållbarhet något som gavs relevans över hela det politiska fältet, vilket också betonades språkligt genom att kopplas samman med samhällsbegreppet.

Den sociala dimensionen av hållbar utveckling betonades alltmer, till exempel då Socialdemokraterna hävdade att fattigdomsbekämpning var centralt för att uppnå en hållbar utveckling.⁵⁵ Också Centerpartiet framhöll att: ”Hållbar utveckling har vidare en social dimension där rättvis fördelning och social utveckling är bärande delar.”⁵⁶ I den socialdemokra-

tiska regeringens skrivelse *Ekologisk hållbarhet* användes ekologiskt hållbar utveckling för att beteckna ”en helhetssyn på samhällsutvecklingen där hänsyn till ekologiska förutsättningar förenas med en god ekonomisk, social och kulturell utveckling.”⁵⁷ Det ekologiska inslaget fungerade återigen som en slags modererande princip för de olika utvecklingsmålen. Utvecklingsbegreppet utgjorde därmed fortsatt den dominanta delen av hållbar utveckling, och det var ett utvecklingsbegrepp som var nära förbundet med idéer om framsteg och förbättring.

Det fanns således en fortsatt positiv syn på framtiden, bland annat hävdade Socialdemokraternas Ingemar Josefsson att historien kunde användas ”för att se att det går att göra förändringar som kan bli positiva för miljön!”⁵⁸ Socialdemokraterna argumenterade också för att: ”I ett generationsperspektiv har mycket hänt som tidigare kanske närmast framstod som utopiskt.”⁵⁹ Därmed fördes det förflutna till samtiden för att visa hur framtiden kunde utformas som annorlunda och bättre. De historiska erfarenheterna skapade således en öppen framtidshorisont där samtidens erfarenheter och behov präglade förväntningarna.

2000-talets inledande år: Vår tids ödesfråga

Kring millennieskiftet kom klimatfrågan allt oftare att benämnas som mänsklighetens ödesfråga.⁶⁰ Den hade därmed övertagit positionen som den viktigaste miljöfrågan. Emellertid utgjorde tidsperspektivet något av ett problem i den praktiska politiken, då den uppfattades som långsiktig hamnade mer akuta problem högre på den politiska dagordningen.

I riksdagen rådde viss oenighet om klimatförändringarnas realitet i samtiden. Miljöpartiet hävdade bestämt att: ”Växthuseffekten och tillhörande klimatförändring är nu ett faktum.”⁶¹ Klimatförändringen var därmed inte längre att betrakta som ett framtida problem utan som samtida realitet. Moderaternas Lars Lindblad hävdade emellertid att det fanns ”vetenskapsmän som hävdar andra förklaringsmodeller, och det är viktigt att lyssna på dem [...] så att vi inte låser oss vid en förklaringsmodell.”⁶² Enligt Lindblad var framtiden inte avgjord, och det fanns därför ingen anledning att göra omfattande förändringar i nuet. Kristdemokraterna intog en mellanposition då de hävdade att det inte fanns någon enighet huruvida klimatuppvärmningen existerade i samtiden, men att det likväl inte fanns tid att ”chansa och vänta.”⁶³

Ett utsträckt begrepp

Diskussionerna kring betydelsen av hållbar utveckling fortsatte under början av 2000-talet, och begreppet framhölls ha blivit otydligt. Det kritiserar-

des för att vara ett retoriskt begrepp som endast var ett tomt skal.⁶⁴ Miljöpartiets Åsa Domeij varnade för att hållbar utveckling skulle komma att urvattnas om det fick fungera som ”etikett som man klistrar på allt som är bra, allt som är gott och allt som är vackert.”⁶⁵ Lösningen var enligt Domeij att snäva in begreppet så att det blev tydligt och därigenom användbart.⁶⁶

Miljöpartiets nytillträdde språkrör Maria Wetterstrand framhöll hur det var ”lätt att prata om hållbar utveckling men lite svårare att definiera vad som egentligen menas med detta.”⁶⁷ Enligt Wetterstrand var hållbar utveckling att förstå som ”ett samhälle som är så bra att alla kan leva där alltid och där vi inte förstör livsförutsättningarna för dem som ska leva på jorden efter oss.”⁶⁸ Wetterstrands språkbruk införlivade således både samtida framtider och framtida samtider genom att länka samman den utsträckta framtiden med möjligheter i nuet. Begreppets tidsmässiga utsträckning vidgades obestämt långt fram i tiden, men genom att sammankoppla samtiden med kommande generationer upprättades ett moraliskt ansvar att i nuet säkra framtiden.

Enligt Folkpartiets Marie Wahlgren var en viktig del av begreppet hållbar utveckling ”just utveckling. Det handlar om förändring i positiv riktning.”⁶⁹ På liknande vis framhöll också Moderaternas Ewa Björling hur utvecklingsbegreppet var nära förbundet med ”nydanande forskning.”⁷⁰ Wahlgrens och Björlings språkbruk betonade således utvecklingsbegreppets teleologiska drag. För dem var de samtida framtiderna centrala, det var nuets förväntningar som var vägledande.

Rumsliga dimensioner av hållbar utveckling

Diskussioner fördes också om de olika formerna av hållbar utveckling. Enligt Wetterstrand var ekologisk hållbarhet den överordnade formen då ”ekologisk hållbarhet måste finnas som en övergripande ram för hållbar utveckling, och inom den ramen ska man skapa förutsättningar för sociala, kulturella och ekonomiska hållbarhetsaspekter.”⁷¹ Vänsterpartiet valde emellertid att betona begreppets sociala betydelse till vilken bland annat en förbättrad folkhälsa och utjämning av ekonomiska skillnader räknades.⁷²

Centerpartiet kritiserade den socialdemokratiska regeringen för att skapa sammanhang utan medborgarnas delaktighet. För att framhålla detta användes begreppet kretsloppsstat vilket sattes i motsättning till partiets egna begrepp kretsloppssamhälle.⁷³ Genom att upprätta en särskilnad mellan stat och samhälle pekade Centerpartiet ut skillnaden mellan det egna partiets liberala strävanden och de utpekade socialdemokratiska. Åtskillnaden mellan begreppen stat och samhälle återaktualiserade därigenom den dikotomi som uppstått mot slutet av 1970-talet där begreppen alltmer uppfattats som varandras motsatser.⁷⁴

Under perioden kom de rumsliga dimensionerna av hållbar utveckling att betonas alltmer, till exempel genom prefixet global vilket bland annat hävdades åsyfta fattigdomsbekämpning och en mer rättvis distribution.⁷⁵ Emellertid rörde den globalt hållbara utvecklingen ett tämligen kort tidsperspektiv, det handlade om att skapa en sådan i nuet snarare än att begreppet betecknade framtidens samhälle. Begreppet synkroniserade därmed de olika tidsligheter som dessa processer inbegrep.

Tillväxt som förutsättning för utveckling

Socialdemokraterna framhöll att ”hållbar utveckling betonar vikten av ekonomiska framsteg, social rättvisa och skydd av miljön.”⁷⁶ Ekonomiska framsteg förstods huvudsakligen i termer av kvantitativ ekonomisk tillväxt, vilket innebar att detta var ett villkor för hållbar utveckling. Uppfattningen fick stöd av Moderaterna som betonade att: ”Miljöförbättringarna beror ytterst på den ekonomiska tillväxten.”⁷⁷ Emellertid påpekade Socialdemokraterna att: ”Ett hållbart samhälle är ett samhälle där ekonomisk tillväxt, full sysselsättning, social trygghet och sammanhållning inte sker till priset av en miljöpåverkan [...].”⁷⁸ Ekologiska aspekter fungerade därmed som ett kriterium för vilken utveckling som kunde anses vara hållbar. Dock framhölls att: ”Utan tillväxt [...] sker ingen utveckling” och vidare: ”Utveckling är mer än ekonomisk tillväxt.”⁷⁹ Tillväxt uppfattades således som en förutsättning för alla former av utveckling samtidigt som utvecklingsbegreppet inbegrep fler element än tillväxt, bland annat påtalades begreppets sociala dimension.⁸⁰

Sverige ett föregångsland

Klimatdebatten präglades av en fortsatt framtidsoptimism, till exempel hävdade den socialdemokratiska miljöministern Kjell Larsson att: ”Nu ser vi också möjligheterna till att till nästa generation överlämna ett Sverige där de stora miljöproblemen i vår närhet har lösts.”⁸¹ Sverige betraktades i hög grad som ett föregångsland på det miljöpolitiska området, en position som enligt flera partier skulle bibehållas.⁸² I samtiden hade således frön framtidens samhälle såts. Samtidigt kom bilden av Sverige som föregångsland också motivera varför ytterligare omställningar inte var nödvändiga. Bland annat hävdade Moderaterna att det var dyrare att genomföra åtgärder som ”på marginalen minska dessa utsläpp [av koldioxid]” jämfört med insatser att minska utsläppen i andra länder.⁸³ I det moderata språkbruket sattes nuet därmed i fokus, framtiden utövade inget direkt inflytande över samtidens framtider.

De avslutande åren av 2000-talets första decennium: Med fokus på samtiden

Under mitten av 2000-talets inledande decennium kom klimatfrågan i allt högre grad att uppfattas som ett akut problem. Bland annat orsakades detta av en rad extrema väderfenomen som uppmärksammades stort, till exempel orkanen Katrina som var den tropiska cyklon som skapat störst förödelse i USA:s historia. I Sverige riktades också blickarna mot stormen Gudrun som orsakade omfattande skador i stora delar av Europa. Därtill fick frågan ett verkligt medialt genomslag, bland annat genom filmen *En obehövlig sanning*, och då Al Gore, som låg bakom filmen, tillsammans med IPCC tilldelades Nobels fredspris 2007 för insatserna att skapa och sprida kunskaper den människoorsakade klimatpåverkan.⁸⁴ 2007 presenterade också IPCC sin fjärde rapport vilken väckte stor uppmärksamhet då den konstaterade att de observerade klimatförändringarna under de senaste femtio åren mycket sannolikt berodde på mänskliga utsläpp av växthusgaser.⁸⁵

Framtiden, en förlängd samtid

Den framtidsoptimism som tidigare präglat den svenska riksdagsdebatten skiftade karaktär några år in på 2000-talet, i allt högre grad framstod framtiden som ett problem då den inte tydligt kunde förutses. Till exempel hävdade Socialdemokraternas Sinkka Bohlin att: ”Det dyker upp nya problem som vi inte har kunnat förutse men som vi måste försöka lösa, för framtida generationers skull.”⁸⁶ Framtiden var således avhängig nuet, men det tidigare linjära tidsperspektiv där det förflutna sömlöst övergick i samtid hade luckrats upp då samtiden bjöd på oväntade erfarenheter. Dessutom hävdade till exempel Vänsterpartiets Kjell-Erik Karlsson att: ”Klimatförändringarna är redan här.”⁸⁷ Det problem som tidigare lagts i framtiden placerades således i nuet. Det fanns därtill en uppfattning att vissa framtida scenarier inte skulle gå att undvika. I regeringens proposition *Nationell klimatpolitik i global samverkan* framhölls att: ”Även med kraftfulla åtgärder för att minska utsläppen av växthusgaser är en viss klimatförändring oundviklig.”⁸⁸ Således påverkade de historiska erfarenheterna vilka förväntningshorisonter som kunde upprättas, där framtiden i allt högre grad präglades av nuets omständigheter.

Den ökade fokuseringen på samtiden synliggjordes också då den socialdemokratiska regeringen slog fast att kärnkraften skulle utgöra en viktig del av den inhemska energiproduktionen under ”den tid vi kan överblicka” och att den så kallade kärnkraftsparentesen därigenom skulle förlängas.⁸⁹ Ställningstagandet kritiserades av bland andra Vänsterpartiets Wiwi-

Anne Johansson som hävdade att: ”Regeringen går tillbaka i historien när det gäller kärnkraft.”⁹⁰ Då avvecklandet sköts på framtiden stärktes banden till det förflutna samtidigt som visionen om en annorlunda framtid försvagades. Också Miljöpartiets Karin Svensson Smith hävdade att ”regeringen har vridit klockan tillbaka”.⁹¹ Kritiken pekade således på hur det förflutna och samtiden givits en mer framträdande roll på bekostnad av idén om en annorlunda framtid.

Ett kvalitativt tillväxtbegrepp

Tillväxtbegreppet diskuterades fortsatt, och Vänsterpartiets Hans Linde framhöll hur ekonomisk tillväxt inte nödvändigtvis var detsamma som utveckling, utan att detta var avhängigt hur tillväxten distribuerades.⁹² Uppfattningen delades av Miljöpartiets Bodil Ceballos som dock hävdade att viss ekonomisk tillväxt var nödvändig för att åstadkomma en lösning på den globala fattigdomen. Emellertid påpekade Ceballos att det inte var fråga om ”en global tillväxt på samma industriella bas som har gjort västvärlden rik” då en sådan inte var hållbar.⁹³ De tidigare försök som gjorts att ersätta tillväxtbegreppet mot det mer dynamiska begreppet utveckling hade mattats av, i stället eftersträvades ett mer kvalitativt tillväxtbegrepp vilket uppfattades som ett villkor för hållbar utveckling.

Genom att framhålla tillväxtens mer kvalitativa innehåll samt dess relevans för fattigdomsbekämpning kom begreppet hållbar utveckling att bli mer samtidsorienterat. Det handlade i allt större utsträckning om att åstadkomma en hållbar utveckling i nuet då framtiden uppfattades som högst oviss. De historiska erfarenheterna indikerade att framtiden kanske inte nödvändigtvis skulle bli den positiva förändring som tidigare antagits. Mot bakgrund av att framtiden uppfattades som osäker kom i stället nuet att hamna i fokus.

Löftet om hållbar utveckling:

Från framtidsfokuserat till samtidsorienterat begrepp

Undersökningen har visat hur idéer och uppfattningar om tid har präglat svenska riksdagsdebatter om klimatet, såväl innehållsmässigt som språkligt. I huvudsak rörde språkbruket relationen mellan samtiden och framtiden medan förhållandena till det förflutna var underordnade. Nuet ansågs sätta villkoren för framtiden samtidigt som framtiden mobiliserade förväntningar och krav på handling i nuet. Det fanns således ett kontinuerligt samspel mellan de tidliga dimensionerna.

Analysen visar att från det sena 1980-talet fram till tiden kring millennieskiftet uppfattades tiden huvudsakligen som en teleologisk process.

Utveckling användes i hög grad som synonymt med framsteg och förbättring. Föreställningarna om framtiden präglades således av idéer om tekniska innovationer som förväntades lösa samtidens problem. Genom att förflytta samtidens problem in i framtiden präglades mycket av debattens tidsliga perspektiv av idéer om teknologisk mognad. Genom teknologisk utveckling skulle en acceleration mot en hållbar utveckling ske.⁹⁴ Hållbar utveckling var därmed fråga om en modernisering inom det rådande systemet snarare än något som krävde strukturella förändringar.⁹⁵ Det framtidsorienterade utvecklingsnarrativet gjorde att begreppet hållbar utveckling passade väl samman med idéer om kvantitativ ekonomisk tillväxt.⁹⁶ Som Erland Mårald hävdade var miljöpolitikens syfte inte att hindra den ekonomiska tillväxten utan snarare ansågs en god miljö kunna uppnås genom en god planering vilken varken riskerade sysselsättningen eller den ekonomiska utvecklingen.⁹⁷

Under intryck av nya erfarenheter, däribland flertalet dramatiska naturkatastrofer, kom emellertid horisonten mot framtiden att stängas. Då det förflutna inte längre kunde förklara de nya erfarenheter som upplevdes i samtiden framstod också framtiden som oförutsägbar. Snarare än att anta att framtiden med nödvändighet skulle bli bättre än samtiden, eller att förändringar i nuet kunde påverka framtiden, kom framtiden att ses som en förlängning av nuet vilket uppfattades som den enda säkra tidsligheten. Den presentism som enligt Hartog inträdde mot slutet av 1980-talet tycks således inte framträda tydligt i svensk klimatdebatt förrän några år in på 2000-talet. Givetvis styrs tolkningar av förflutna processer av valet av utgångspunkt, men det förefaller likväl som att samtidsvändningen skedde senare i den svenska riksdagsdebatten än vad tidigare teoretiskt inriktad forskning har antytt. Emellertid stödjer analysen Hartogs tes om hur stora samhällsomvälvningar påverkar framtidsvisioner.⁹⁸ I det konkreta fallet tycks den presentistiska vändningen ha orsakats av att de historiska erfarenheterna inte längre kunde förklara de processer som var observerbara i samtiden, därmed framstod också framtiden som högst oviss.

Hållbar utveckling bör förstås som ett sammansatt begrepp som befunnit sig i skärningspunkten mellan de semantiska fält som omgett hållbarhet respektive utveckling. Utveckling var länge förknippat med idéer om förbättring och framåtskridande, men användes också för att nyansera tillväxtbegreppet. I de senare diskussionerna uppfattades utveckling som ett mer dynamiskt och kvalitativt begrepp än tillväxt vilket huvudsakligen sågs som något kvantitativt. Under stora delar av undersökningsperioden utgjorde utveckling den dominanta delen av hållbar utveckling, medan hållbarhet snarare fungerade som modererande för den förväntade förbättringen. När den sociala dimensionen av begreppet diskuterades tycks emellertid hållbarhetsbegreppet givits en mer framträdande roll. Hållbar

utveckling har således befunnit sig i spänningsfältet och dragkampen mellan hållbarhet och utveckling, dess betydelser och temporaliteter, vilket gjort att begreppet stundtals har uppfattats som motsägelsefullt. För att knyta samman olika former av hållbar utveckling fördes begreppet det hållbara samhället fram. Detta bör förstås som ett samlingsbegrepp varunder mer specifika former av hållbar utveckling inordnades.

I undersökningen har visats hur svenska regeringsföreträdare har sökt att framställa den egna nationen som ett mönsterexempel. De följer därmed en internationell trend.⁹⁹ Historiens riktning har därigenom kommit att framstå som tydlig och dess rörelse som oomstridd. På grund av dess tidsmässiga spänning har hållbar utveckling kunnat införlivas i olika framtidsbilder. Det har varit användbart inom olika diskurser, och har nyttjats av samtliga riksdagspartier. En av begreppets styrkor har varit antydning om att utvecklingen går åt rätt håll, och att samtidens problem därmed kommer att lösas. Emellertid har löftet om att lösa miljöproblem, utrota fattigdom och samtidigt expandera ekonomin tonat ner de motsättningar och tidsskalor som dessa processer inbegripit vilket gjort att hållbar utveckling inte kunnat erbjuda någon tydlig politisk riktning.

Trots att miljöfrågor flera gånger har lett till svårbemästrade konflikter inom rikspolitiken har partierna inte utvecklat speciellt många eller tydliga skillnader när det gäller miljöpolitikens övergripande målsättningar.¹⁰⁰ Skillnaderna har snarare rört valet av åtgärder eller prioriteringar mellan olika miljöproblem. Utvecklingen har av Erik Swyngedouw benämnts i termer av ett postpolitiskt tillstånd.¹⁰¹ Termen postpolitik benämner hur det politiska – förstått som ett utrymme för strider och polemisk debatt – ockuperas av politik, förstått i termer av teknokratiska mekanismer och konsensusdrivna procedurer som verkar inom en förgivettagen ram bestående av representativ demokrati, fri marknadsekonomi och kosmopolitisk liberalism. Enligt Swyngedouw ligger problemet i miljöpolitikens natur då denna exkluderar politiska subjekt, i stället reduceras folket till universella offer medan lösningar söks inom den ram som antas vara den enda möjliga.¹⁰² Analysen ger visst stöd åt Swyngedouws tes då den svenska riksdagsdebatten sällan har inkluderat perspektiv där det rådande ramverket ifrågasatts eller utmanats. I viss utsträckning förekom kritiska perspektiv i undersökningens tidigare delar medan de blev allt mer marginaliserade mot slutet av perioden. Ett talande exempel är hur försöken att utmana tillväxtbegreppet gradvis övergavs.

Bob Jessop har emellertid framhållit hur ingen fråga är att betrakta som intrinsikalt opolitisk. Avpolitisering är därmed en relationell term som bör förstås i relationen mellan specifika punkter i det förflutna och samtida politiska tidsrum.¹⁰³ En fråga som har blivit avpolitiserad kan därmed bli återpolitiserad. För att politisera klimatet behöver vi förstå naturen

som ett komplex innehållandes mångfald, motsägelser och oförenligheter.¹⁰⁴ Vi behöver med andra ord förstå klimatkrisen som en social kris, en kris med politiska subjekt som kan ges specifika innehåll vilket skapar ett tidsrum av pluraliteter där konflikter blir synliggjorda och där klimatet blir föremål för polemisk debatt och politiska stridigheter.

Noter

1. För en översikt av begreppets historiska rötter, se till exempel Keith Pezzoli: "Sustainable development. A transdisciplinary overview of the literature" i *Journal of environmental planning and management* 40:5 (1997), 549–574; Desta Mebratua: "Sustainability and sustainable development. Historical and conceptual review" i *Environmental impact assessment review* 18:6 (1998), 493–520; Jacobus A. Du Pisani: "Sustainable development. Historical roots of the concept" i *Environmental sciences* 3:2 (2006), 83–96; Ulrich Grober: "Deep roots. A conceptual history of 'sustainable development' (*Nachhaltigkeit*)" i *Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung* 2 (2007), 1–37; Tomislav Klarin: "The concept of sustainable development: From its beginning to contemporary issues" i *Zagreb international journal of economics & business* 21:1 (2018), 67–94.

2. World commission on environment and development: *Vår gemensamma framtid. Rapport från Världskommissionen för miljö och utveckling under ordförandeskap av Gro Harlem Brundtland* (Stockholm, 1988), 57.

3. Tidigare forskning har hävdad att begreppets bärande delar växte fram ut en nordisk välfärdsmodell med ambition att kombinera stark ekonomisk utveckling med omfördelning av resurser. Det var därav inte någon slump att begreppet fick genomslag under ledning av en nordisk socialdemokratisk statsminister. Se till exempel Iris Borowy: *Defining sustainable development for Our common future. A history of the world commission on environment and development (Brundtland commission)* (New York, 2014); Jenny Andersson & Erik Westholm: *Slaget om framtiden. Forskningens roll i konflikten mellan tillväxt och miljö* (Stockholm, 2019). Emellertid har hållbarhet kopplats till idéer och förhoppningar om tillväxt sedan sjuttonhundratalet. Paul Warde: *The invention of sustainability. Nature and destiny, c. 1500–1870* (Cambridge, 2018).

4. Reinhart Koselleck: *Futures past. On the semantics of historical time* (New York, 2004), 104–114. Se också Niklas Olsen: *History in the plural. An introduction to the work of Reinhart Koselleck* (Oxford, 2012), 219–231.

5. Koselleck: *Futures Past*, 26–42, 255–275.

6. Ibid.; Reinhart Koselleck: *The practice of conceptual history. Timing history, spacing concepts* (Stanford, 2002), 100–114, 131–147.

7. François Hartog: *Regimes of historicity. Presentism and experiences of time* (New York, 2003). Se också Hans Ulrich Gumbrecht: *Our broad present. Time and contemporary culture* (New York, 2014); Aleida Assmann: *Is time out of joint? On the rise and fall of the modern time regime* (Ithaca, 2020).

8. Kerstin Jacobsson: "Vår bästa tid är nu? Om tidsuppfattning och politisk självförståelse" i *Sociologisk forskning* 45:4 (2008), 74–95.

9. Emellertid har hållbarhetsbegreppet undersökts i specifika svenska kontexter, se till exempel Erlend Mårald: "Hållbarhetsbegreppets intåg i skogen" i Karin Branteström (red.): *Som man ropar i skogen. Vägval som berör oss alla* (Stockholm, 2014), 27–36.

10. John Robinson: "Squaring the circle? Some thoughts on the idea of sustainable development" i *Ecological economics* 48:4 (2004), 369–384.

11. Se till exempel Naomi Klein: *No log. Taking aim at the brand bullies* (Toronto, 2000). Se också Ingolfur Blühdorn: "Sustaining the unsustainable: Symbolic politics and the politics of simulation" i *Environmental Politics* 16:2 (2007), 251–275; Michael Jonas: "Transition or transformation? A plea for the praxeological approach of radical socio-ecological change" i Michael Jonas & Beate Littig (red.): *Praxeological political analysis* (London, 2017), 116–133; Frank Adloff & Sighard Neckel: "Futures of sustainability as modernization, transformation, and control. A conceptual framework" i *Sustainability science* 14 (2019), 1015–1025.

12. Se till exempel Martin Held: "Sustainable development from a temporal perspective" i *Time & Society* 10:2/3 (2001), 351–366.

13. Rasmus Karlsson: "Three metaphors for sustainability in the Anthropocene" i *The Anthropocene review* 3:1 (2016), 23–32. Se också Mike Hulme: *Why we disagree about climate change* (Cambridge, 2009); Mike Hulme: *Weathered: Cultures of climate* (London, 2016); Ingolfur Blühdorn: "Post-capitalism, post-growth, post-consumerism? Ecopolitical hopes beyond sustainability" i *Global discourse* 7:1 (2017), 42–61; Adloff & Neckel: "Futures of sustainability" 2019; Mike Hulme: "One earth, many futures, no destination" i Steffen Böhm & Sian Sullivan (red.): *Negotiating climate change in crisis* (Cambridge, 2021), 3–11.

14. Frågan om vad olika politiska regimer har haft makt att göra eller inte ligger därmed utanför den här studien. Emellertid finns här en tydlig koppling då makten över såväl språk som framtidsvisioner innebär en makt i samtiden.

15. Se till exempel Linda Lear: *Rachel Carson. Witness for nature* (New York, 1997); Gary Kroll: "'The silent springs' of Rachel Carson. Mass media and the origins of modern environmentalism" i *Public understanding of science* 10:4 (2001), 403–420. I visa fall kan dock inflytandet av Carsons bok överbetonats, se Tuomas Räsänen: "Converging environmental knowledge. Re-evaluating the birth of modern environmentalism in Finland" i *Environment and history* 18:2 (2012), 159–181.

16. Andrew Jamison, Ron Eyerman, Jacqueline Cramer & Jeppe Læssøe: *The making of the new environmental consciousness. A comparative study of the environmental movements in Sweden, Denmark and the Netherlands* (Edinburgh, 1990); Adam Rome: "'Give earth a chance'. The environmental movement and the sixties" i *The journal of American history* 90:2 (2003), 252–554; Holger Nehring: "Genealogies of the ecological moment. Planning, complexity and the emergence of 'the environment' as politics in West Germany, 1949–1982" i Sverker Sörlin & Paul Warde (red.): *Nature's end. History and the environment* (Basingstoke, 2009), 115–140; Jens Ivo Engels: "Modern Environmentalism" i Frank Utekötter (red.): *The turning points of environmental history* (Pittsburgh, 2010), 119–131.

17. För en översikt av den svenska miljödebatten under det sena 1960-talet och framåt, se Johan Hedrén: *Miljöpolitikens natur* (Linköping, 1994); Martin Bennulf: *Miljöopinionen i Sverige* (Dialogos, 1994); Eva Friman: "Domedagsprofeter och tillväxtpredikanter. Debatten om ekonomisk tillväxt och miljö i Sverige 1960–1980" i *Historisk tidskrift* 121:1 (2001), 29–61; Erland Märald: *Svenska miljöbrott och miljöskandaler 1960–2000* (Hedemora, 2007); David Larsson Heidenblad: *Den gröna vändningen. En ny kunskaps historia om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund, 2021); Martin Hultman, Ann-Sofie Kall & Jonas Anshelm: *Att ställa frågan – att våga omställning. Bigitta Hambraeus och Birgitta Dahl i den svenska energi- och miljöpolitiken 1971–1991* (Lund, 2021).

18. Lars-Göran Engfeldt: *From Stockholm to Johannesburg and beyond. The evolution of the international system for sustainable development governance and its implications* (Stockholm, 2009).
19. Inga Thorsson (s): Riksdagens protokoll 1973:149, 77.
20. Gunnar Helén (fp): Motion 1974:235, 8, 13.
21. Se till exempel Jonas Anshelm: "Det gröna folkhemmet. Striden om den ekologiska moderniseringen av Sverige" i Johan Hedrén (red): *Naturen som brytpunkt. Om miljöfrågans mystifieringar, konflikter och motsägelser* (Eslöv, 2002), 34–41; Åsa Knaggård: *Vetenskaplig osäkerhet i policyprocessen. En studie av svensk klimatpolitik* (Lund, 2009); Erland Mårald & Christer Nordlund: "Modern nature for a modern nation. An intellectual history of environmental dissonances in the Swedish welfare state" i *Environment and history* 26:4 (2019), 495–520; Eduardo Medina: *Från "Tyst vår" till "hållbar utveckling". En kritisk diskursanalys av miljöfrågans utveckling 1962–1987* (Uppsala, 2013); Hultman, Kall & Anshelm: *Att ställa frågan*.
22. Anshelm: "Det gröna folkhemmet", 43.
23. Se till exempel Birgitta Hambræus (c): Riksdagens protokoll 1975/1976:111, 103; Thorbjörn Fälldin et al. (c): Motion 1978/1979:115; Karin Söder et al. (c): Motion 1985/1986:Jo799.
24. Se till exempel Arne Andersson i Ljung et al. (m): Motion 1983/1984:1816.
25. Anna Friberg: *Demokrati bortom politiken. En begreppshistorisk analys av demokrati-begreppet inom Sveriges socialdemokratiska arbetareparti 1919–1939* (Stockholm, 2013), 20–21.
26. Borowy: *Defining sustainable development*, 204–214.
27. Om miljödebatten inför riksdagsvalet 1988 se till exempel Peter Esiasson: *Svenska valkampanjer 1866–1988* (Stockholm, 1990); Mikael Gilljam & Sören Holmberg (red.): *Rött, blått, grönt. En bok om 1988 års riksdagsval* (Stockholm, 1990); Bennulf: *Miljöopinionen i Sverige*; Jonas Anshelm: *Socialdemokraterna och miljöfrågan. En studie i framstegstankens paradoxer* (Stockholm, 1995); Monika Djerf Pierre: *Gröna nyheter. Miljöjournalistiken i televisionens nyhetsändringar 1961–1994* (Göteborg, 1996).
28. Se till exempel Esse Peterson (fp): Riksdagens protokoll 1980/1981:56, 22; Thorbjörn Fälldin (c): Riksdagens protokoll 1980/1981:151, 93; Svante Lundqvist (s): Riksdagens protokoll 1980/1981:151, 172; Hans Wachmeister (m): Riksdagens protokoll 1981/1982:152, 117.
29. Regeringens proposition 1987/1988:85, 242.
30. Se till exempel Olof Johansson et al. (c): Motion 1990/1991:Jo113; Jan Fransson (s): Riksdagens protokoll 1990/1991:124, 34.
31. Inge Carlsson (s): Riksdagens protokoll 1991/1992:123, 87.
32. Sören Norrby (fp): Riksdagens protokoll 1991/1991:124, 13.
33. Regeringens proposition 1992/1993:180, 14.
34. Ibid., 16.
35. Se till exempel Olof Johansson et al. (c): Motion 1990/1991:Jo113.
36. Se till exempel Per-Ola Ericsson (c): Riksdagens protokoll 1991/1992:128, 18.
37. Birgitta Hambræus (c): Motion 1987/1988:Jo38, 1.
38. Carl Bildt et al. (m): Motion 1988/1989:Jo796, 6.
39. Carl Frick (mp): Motion 1990/1991:Jo112, 18.
40. Gunnar Björk et al. (c): Motion 1989/1990:Fi401, 4.
41. Ibid., 7.
42. Olof Johansson et al. (c): Motion 1990/1991:Jo113, 19.
43. Regeringens skrivelse 1994/1995:120, 4.

44. Ibid., 5.
45. Regeringens skrivelse 1996/1997:50, 4.
46. Ibid., 6.
47. Se också Jonas Anshelm: "Det gröna folkhemmet"; Erland Mårald: *Svenska miljöbrott*.
48. Lennart Daléus (c): Riksdagens protokoll 1995/1996:76, 126. Se också Göte Jonsson (m): Riksdagens protokoll 1996/1997:90, 6; Regeringens skrivelse 1996/1997:50, 6; Gudrun Lindvall (mp): Riksdagens protokoll 1997/1998:61, 61.
49. Se till exempel Lennart Brunander et al. (c): Motion 1995/1996:Jo15.
50. Gudrun Lindvall (mp): Motion 1994/1995:Jo29, 27.
51. Gudrun Lindvall (mp): Riksdagens protokoll 1997/1998:61, 59.
52. Ibid., s. 63.
53. Åsa Stenberg (s): Riksdagens protokoll 1997/1998:61, 63.
54. Se till exempel Mariann Ytterberg & Barbro Hietala (s): Motion 1995/1996:Jo11.
55. Se till exempel Regeringens skrivelse 1996/1997:2.
56. Helena Nilsson et al. (c): Motion 1995/1996:U6, 21.
57. Regeringens skrivelse 1997/1998:13, 1.
58. Ingemar Josefsson (s): Riksdagens protokoll 1996/1997:90, 34.
59. Regeringens skrivelse 1997/1998:145, 29.
60. Se till exempel Dan Ericsson (kd): Riksdagens protokoll 1998/1999:87, 7–8; Göte Jonsson (m): Riksdagens protokoll 1998/1999:87, 13; Jonas Ringqvist et al. (v): Motion 1999/2000:MJ739, 20; Harald Nordlund & Lennart Kollmats (fp): Motion 2000/2001:MJ4, 24; Lena Sommestad (s): Riksdagens protokoll 2001/2002:77, 95.
61. Birger Schlaug et al. (mp): Motion 1999/2000:MJ807, 15. Se också Gudrun Lindvall (mp): Riksdagens protokoll 1999/2000:67, 19; Matz Hammarström et al. (mp): Motion 2000/2001:MJ780, 6.
62. Lars Lindblad (m): Riksdagens protokoll 2000/2001:66, 11.
63. Dan Ericsson et al. (kd): Motion 1999/2000:MJ12, 5. Se också Ester Lindstedt-Staaf (kd): Riksdagens protokoll 1999/2000:667, 9.
64. Se till exempel Lennart Daléus et al. (c): Motion 1999/2000:MJ718; Harald Nordlund (fp): Riksdagens protokoll 2001/2002:121, 39; Lars Lindblad (m): Riksdagens protokoll 2002/2003:104, 47; Marie Wahlgren (fp): Riksdagens protokoll 2004/2005:31, 24.
65. Åsa Domeij (mp): Riksdagens protokoll 2004/2005:31, 31.
66. Ibid., 32.
67. Maria Wetterstrand (mp): Riksdagens protokoll 2001/2002:121, 41.
68. Ibid.
69. Marie Wahlgren (fp): Riksdagens protokoll 2004/2005:31, 25.
70. Ewa Björling (m): Riksdagens protokoll 2002/2003:104, 71.
71. Maria Wetterstrand (mp): Riksdagens protokoll 2001/2002:121, 42.
72. Se till exempel Gudrun Schyman et al. (v): Motion 2001/2002:MJ39.
73. Se till exempel Eskil Erlandsson et al. (c): Motion 2000/2001:MJ3.
74. Under intryck av nyliberalismens spridning kom politiska debatter om begreppen huvudsakligen att röra välfärdsbegreppet, där välfärdsstaten var ett begrepp med tydliga vänsterkonnotationer medan välfärdssamhället kunde införlivas i ett språkbruk som också präglades av en skepsis mot en statlig utbredning. Nils Edling: "Conclusion" i Nils Edling (red.): *The changing meanings of the welfare state. Histories of a key concept in the Nordic countries* (New York, 2019), 315–330.

75. Se till exempel Regeringens proposition 2002/2003:122, 26.
76. Regeringens skrivelse 2003/2004:129, 7.
77. Bo Lundgren et al. (m): Motion 1999/2000: MJ736, 7.
78. Regeringens skrivelse 2001/2002:172, 17.
79. Regeringens proposition 2002/2003:122, 9, 16.
80. Se till exempel Ibid., 20.
81. Kjell Larsson (s): Riksdagens protokoll 1998/1999:87, 42.
82. Se till exempel Regeringens proposition 2001/2005:55, 44.
83. Bo Lundgren et al. (m): Motion 2001/2002: MJ11, 21.
84. Nobelprize.org: "The Nobel Peace Prize for 2007" uppdaterad 12 oktober, 2007 (nedladdad 15 april 2021: <https://nobelprize.org/prizes/peace/2007/press-release>).
85. Intergovernmental panel on climate change: *Climate change 2007: Synthesis report. Contribution of working groups I, II and III to the fourth assessment report of the intergovernmental panel on climate change* (Genève, 2007).
86. Sinkka Bohlin (s): Riksdagens protokoll 2005/2006:37, 71.
87. Kjell-Erik Karlsson (v): Riksdagens protokoll 2005/2006:143, 25.
88. Regeringens proposition 2005/2006:172, 19.
89. Ibid., 59.
90. Wiwi-Anne Johansson (v): Riksdagens protokoll 2008/2009:132, 46.
91. Karin Svensson Smith (mp): Riksdagens protokoll 2008/2009:132, 107.
92. Hans Linde (v): Riksdagens protokoll 2007/2008:129, 98.
93. Bodil Ceballos (mp): Riksdagens protokoll 2008/2009:129, 103.
94. Se Karlsson: "Three metaphors".
95. Se Adloff & Neckel: "Futures of sustainability".
96. Erland Mårald och Christer Nordlund har framhållit hur begreppet ekologisk modernisering kom att karaktärisera 1990-talets idéer om att miljöskydd och ekonomisk tillväxt tillsammans skapade grunden för en hållbar utveckling. Mårald & Nordlund: "Modern nature". Se också Maarten A. Hajer: *The politics of environmental discourse. Ecological modernization and the policy process* (Oxford, 1995).
97. Erland Mårald: *Svenska miljöbrott*.
98. Hartog: *Regimes of historicity*.
99. Johan Hedrén: "Naturen som hot mot det moderna"; Mårald & Nordlund: "Modern nature".
100. Johan Hedrén: "Naturen som hot mot det moderna. Några ideologikritiska reflektioner" i Johan Hedrén (red): *Naturen som brytpunkt: Om miljöfrågans mystifieringar, konflikter och motsägelser* (Eslöv, 2002), 298–333. Dessutom har Åsa Knaggård hävdad att klimatfrågans hanterande ofta har varit underordnat partiernas övriga politik. Dess utformning och eventuella genomslag har därmed varit en fråga om hur väl den passat in i partiernas bredare politik. Knaggård: *Vetenskaplig osäkerhet*, 269.
101. Se till exempel Erik Swyngedouw: "Impossible 'sustainability' and the post-political condition" i Rob J. Kreuger & David Gibbs: *The sustainable development paradox. Urban political economy in the United States and Europe* (New York, 2007), 13–40; Erik Swyngedouw: "Depoliticized environments: The end of nature, climate change and the post-political condition" i *Royal institute of philosophy supplements* 69 (2011), 253–274; Erik Swyngedouw: "The non-political politics of climate change" i *ACME: An international e-journal of critical geographies* 12:1 (2013), 1–18; Jarphy Wilson & Erik Swyngedouw: "Seeds of dystopia. Post-politics and the return of the political" i Jar-

phy Wilson & Erik Swyngedouw (red.): *The post-political and its discontents. Spaces of decolonisation, spectres of radical politics* (Edinburgh, 2014), 1–24.

102. Wilson & Swyngedouw: "Seeds of dystopia" 6.

103. Bob Jessop: "Repolicitising depoliticization. Theoretical Preliminaries on some responses to the American fiscal and Eurozone debt crises" i *Policy & politics* 42:2 (2014), 207–223. Se också Jonas Anshelm & Simon Haikola: "Depoliticization, repoliticization, and environmental concerns. Swedish mining policies as an instance of environmental politicization" i *ACME: An international journal for critical geographies* 17:2 (2018), 561–596.

104. Timothy Morton: *Ecology without nature* (Cambridge, 2007); Erik Swyngedouw: "Whose environment? The end of nature, climate change and the process of depoliticization" i *Ambiente & sociedade* 14:2 (2011), 69–87. Se också Ingdolf Blühdorn: "The legitimation crisis of democracy. Emancipatory politics, the environmental state and the glass ceiling to socio-ecological transformation" i *Environmental politics* 29:1 (2020), 38–57.

Tack

Projektet är finansierat av Riksbankens jubileumsfond, projektnummer P18-0121:1

Tema:
Digital historia

Thematic Issue:
Digital history

Inledning: Digital historia – än sen då?

PELLE SNICKARS

I ljudboksföretagets Storytel senaste årsredovisning kunde man läsa att under 2021 så var mer än 70 procent av de ljudböcker som ”konsumerades” på plattformen äldre titlar, vad som på branschspråk kallas *backlist*. Lätt förnumstigt framhölls att ”detta hjälper tidigare utgivna böcker och författarskap att få nytt liv och hitta nya målgrupper.”¹ Storytels (tidigare) VD Jonas Tellander har återkommande påpekat att efterfrågan på äldre böcker spelat en viktig roll för tjänstens stigande popularitet. ”Historiskt så har bokbranschen varit väldigt beroende av försäljning av nya böcker. Det har ändrats fullständigt nu.”²

Men Storytel har knappast varit ensam om att öka utbudet av äldre digitaliserat innehåll, mönstret är detsamma hos alla strömmande medietjänster. Den som tittar på Netflix vet att äldre filmer successivt erbjuds – ibland av mer oväntat slag såsom den franske regissören Pierre Schoendorfers (mycket sevärda) bearbetningar av Indokinakriget från 1960-talet. Och på Spotify har Daniel Ek alltsedan tjänsten lanserades 2007 ständigt påpekat att ”rediscovery is a critical part of how you listen to music”.³ Idag är det en självklarhet, men det tog lång tid för musikbranschen att inse att Spotifys själva struktur som databas – det vill säga att tjänsten i princip var att likställa med ett ständigt svällande musikarkiv – innebar ett uppsving för äldre låtar, inspelningar och artister. Om den traditionella musikhandeln alltid dragits med problem att intäkter från nya skivor snabbt dalade, så var situationen på Spotify den motsatta: gamla låtar fick där nytt liv när användare botaniserade i låtarkivet. I skrivande stund har exempelvis Kate Bushs klassiker ”Running up that hill” från 1985 fått en enorm ny publik genom Netflixserien *Stranger things*. På Spotify har låtens popularitet ökat med 9 000 procent och spelats fler än 500 miljoner gånger.

Det säger något om vår tid att den kommersiella mediebranschens framtid delvis utspelar sig i det förflutna. Även det förgångna förefaller

att bli alltmer digitalt. Att skärmbaserat innehåll är samtidskulturens *default* är givet sedan länge, ett något oroande faktum som framtidens historiker kommer att ställas inför. Webben är ju en minst sagt knepig historisk källa. Men i takt med att ett äldre kulturellt utbud digitaliseras – både av marknadsaktörer och av kulturarvsinstitutioner – så förändras även detta innehåll och får (ungefär) samma slags mediespecificitet som digitalt fött material (*born-digital*). På Spotify är all musik *alltid* beräkningsbar data (liksom förstås all form av användning), samma sak gäller för (ljud)böcker på Storytel liksom för Kungliga bibliotekets hundratals miljoner digitaliserade tidningssidor.

Framväxten av forskningsfältet kring digital historia under de senaste två decennierna utgör på flera sätt ett svar på denna förändring av källmaterialets status; som strukturerad data kan historiska källor analyseras på nya och numeriska sätt. Men för det krävs (i regel) att metadata är maskinläsbar – inskannade och sökbara PDF:er duger inte. Riksdagsförvaltningens mångåriga arbete med att skanna alla protokoll från första och andra kammaren i PDF-format måste i så måtto kompletteras – datakurerer är den term som ofta används – genom iordningställande av dataset som annoteras med metadata för tidpunkt, talare, geografisk hemvist, partitillhörighet och kön. Det är ett arbete som kan beskrivas med en mening men som är mycket omfattande och tidskrävande.

Om Spotifys och Storytels datavetare letar efter mönster i stora datamängder av musik och boklyssnande, är det numera alltså möjligt att analysera svensk dagspress (eller äldre riksdagsprotokoll) ungefär på samma sätt som gigantiska dataset. Då etableras emellertid en ny forskningspraktik eftersom en sådan massiv empiri inte längre går att överblicka utan datorers hjälp. Men naturligtvis använder de flesta inte söktjänsten Svenska dagstidningar på ett sådant sätt, det är snarare sökbarheten efter enskilda artiklar som lockar – trots ställvis bristfällig OCR-kvalitet.⁴ De är därför fullt möjligt att ägna sig åt digital historia utan några som helst kunskaper om vare sig digital mediespecificitet eller programmering för den delen. Ändå framställs ofta forskning inom digital historia som kvantitativt orienterad, trots att det inte bara är lockelsen med historiens *big data* som varit avgörande för fältets framväxt. ”Methodology for the infinite archive”, framhöll visserligen William J. Turkle i den första bloggposten för sajten The Programming Historian 2008. Men de hundratalet *tutorials* som idag finns samlade på sajten handlar framför allt om småskaliga introduktioner kring olika typer av mjukvara som kan vara till hjälp för den digitale historikern. Sajtens index till dessa lektioner ger en fingervisning om vad som erbjuds med 23 Pythonbaserade lektioner liksom ”Data Management (8), Data Manipulation (27), Distant Reading (12), Linked Open Data (1), Mapping (12), Network Analysis (5), Web Scraping (5)”.⁵

Forskningsfältet kring digital historia – om nu ett sådant existerar – är därför synnerligen heterogent. Det spänner över storskaliga analyser av omfattande historiska dataset till specifikt mediarkeologiska modelleringsförsök av 3D-teknikens möjligheter att replikera förfilmiska attraktioner.⁶ Och eftersom alla historiker idag hänger på webben, söker i databaser och arbetar med digitala verktyg så är det inte speciellt meningsfullt att staka ut gränser. Häri ligger också svårigheten att försöka teckna konturerna av ett framväxande forsknings- och kunskapsfält eftersom digital historia faktiskt är något av en truism – och en självklarhet eftersom de flesta historiker som sagt nyttjar både digitala verktyg och söktjänster. ”Digital History 1,5” är Mats Fridlunds träffande beteckning av denna vår nuvarande belägenhet.⁷

För de historiker som trots allt presenterar sin forskning som digital historia följer ofta anspråk på att sådana undersökningar ”på mer genomgripande och medvetna sätt integrerar digitala metoder”, som Jacob Orrje påpekat.⁸ Många sådana (i regel textbaserade) metoder är nya, även om lingvister och språkteknologer länge använt dem: ordfrekvenser och kollokationer, *bigrams* (ordpar som uppträder tillsammans), liksom mer sofistikerade algoritmer som temamodeller eller NER-algoritmer (*Named-entity recognition*) där personnamn, geografi och tidsmarkörer automatiskt kan taggas upp. Till saken hör förstås också att historiker länge arbetat metodologiskt kvantitativt med en omfattande empiri; det är knappast något som digitaliseringen av kulturarv och källmaterial resulterat i. Redan 1969 beklagade sig exempelvis Jörgen Weibull över att moderna reproduktionstekniker gjort att mängden historiskt material ökat så till den grad ”att detta ofta blir det allt överskuggande problemet”.⁹ Och redan då tänkte man sig att datamaskinerna skulle komma till undsättning. ”The use of computers in historical scholarship is not new” heter det därför ofta – detta i en av otaliga artiklar som försöker att beskriva forskningsfältet kring digital historia.¹⁰

Samtidigt har det i Sverige figurerat en forskningspolitisk önskan om att nyttja den digitala teknikens möjligheter också inom historievetenskaperna. I den statliga utredningen *Stärkt fokus på framtidens forskningsinfrastruktur* ägnas humaniora (som vanligt) minimalt med intresse – med undantag för just storskalig textanalys. Kungliga bibliotekets satsning på att etablera ett datalabb lyfts där fram som ett innovativt sätt ”för forskare att utföra storskaliga analyser av bibliotekets samlingar ... Biblioteket utvecklar nya modeller, till exempel med metoder för artificiell intelligens, för att analysera samlingarna på ett nytt sätt”.¹¹ Kring sådan forskningspolitisk styrning är det många som reser invändningar, och jag ska villigt tillstå att det var jag själv som skrev förstudien *Datalabb på KB* för några år sedan.¹²

Men utvecklingen kan också betraktas som en sorts naturlig förlängning av och fortsättning på tidigare digitaliseringsinsatser inom kulturarvssektorn – där *nota bene* institutionerna själva inte sällan har ett egenintresse av att få medel till att etablera nya former av forskningsinfrastrukturer. I en första fas digitaliserades material i bevarandesyfte liksom för att öppet tillgängliggöras, och i en andra fas kan digital-historisk forskning nu bedrivas på dessa ökade datavolymer med möjlighet att ställa – och ibland besvara – nya frågeställningar. Här finns som sagt stora likheter med hur strömmande medietjänster arbetar analytiskt, även om marknadsens resurser förstås är ofantligt större och naturligtvis inte på något sätt kan jämföras med dem som figurerar inom digital humaniora. Kvarstår gör emellertid det faktum är för att utforska sådana dataset krävs andra kompetenser än rent historievetenskapliga – vilket etableringen av en rad digital humaniora-lab på svenska lärosäten under senare år är ett tecken på. Metoder, maskinpark och mjukvara blir ständigt mer sofistikerade och kraftfulla, men för att på allvar bedriva digital historieforskning behövs i regel utvecklare som kan programmera.

Historievetenskaplig digital forskning – om så av social-, idé- eller mediehistorisk art – är i så måtto ofta ett resultat av en ny typ av humanistisk praktik och forskningsinfrastruktur, liksom att alltmer källmaterial (också) återfinns i digitaliserad form. Det brukar hävdas att förenklad åtkomst i digital form och förnyad sökbarhet förändrat, ja rentav revolutionerat åtminstone viss historisk forskning, samtidigt som den gjort den beroende av digital teknik – med dess möjligheter och begränsningar. Somliga har varnat för att digitalisering av ett specifikt källmaterial riskerar att styra forskningen; KB:s öppna tillgängliggörande av sex tusen Statliga offentliga utredningar från 1922 till 1999 har framhållits som ett exempel, ett ”överanvänt källmaterial som förmodligen kommer att spegla bilden av svensk politik i historiska undersökningar lång tid framåt”.¹³ Andra (som jag själv) menar att den enorma mängden inskanade tidningar, böcker, dokument, filmer, bilder och ljudinspelningar som numera finns i webbaserade tjänster och ständigt svällande databaser som Svenska dagstidningar, DigitaltMuseum, ArkivDigital, Europeana, Bayerische Staatsbibliothek, Deutsche Digitale Bibliothek, Library of Congress, Metropolitan Museum of Art, British Library, Internet Archive, Gallica BnF – samt många, många fler – knappast kommer att verka bestämmande och reglerande för den historiska forskning som bedrivs. Tvärtom. Jämväl: de mer än fem miljoner dokument som digitaliserats och finns tillgängliga genom franska Gallica, eller de 2,5 miljoner *digitalisat* som Bayerische Staatsbibliothek stoltserar med ställer krav på språkfärdigheter. Svensk humaniora tror sig vara internationell när den publicerar sig i anglosaxiska tidskrifter, men behovet av breda språkkunskaper är idag

större än någonsin eftersom flerspråkiga källor och dokument blivit digitalt tillgängliga på helt nya sätt.

Att beteckna den omfattande historievetenskapliga forskning som dragit nytta av dessa sajter och databaser som digital historia är naturligtvis inte meningsfullt. Ofta (men inte alltid) har därför forskningskategorin digital historia reserverats för att avisera en metodologisk förskjutning från kvalitativa till kvantitativa studier där empirin ökat rejält i omfång, där specifika digitala metoder används, och där källmaterial ändrat form (och dataformat).

I ett forskningsprojekt som jag leder, Välfärdsstaten analyserad. Textanalys och modellering av svensk politik, media och kultur 1945–1989 ägnar vi oss åt algoritmisk textanalys av sådan storskalig empiri – bland annat genom att sätta samman dataset av samtliga svenska skönlitterära romaner som publicerades under perioden. En grundläggande tanke i detta projekt är att konstruera och iordningställa stora dataset som gör det möjligt att ställa mer makro-orienterade historiska frågor. Svensk litteraturvetenskap vet exempelvis inte alls vad som generellt kännetecknade svensk skönlitteratur under 1950-talet bortom ett fåtal kanoniserade författare och verk – *the great unread* som dessa litteraturvetenskapens lakuner ibland kallas (man kan förmoda att analytikerna på Storytel vet mer om saken). Naturligtvis har ingen någonsin haft för avsikt att läsa alla romaner under en viss tidsperiod som en enda gemensam text, men utifrån ett digital-historiskt perspektiv innebär iordningsställandet av ett dataset med, säg alla femtiotalromaner (det rör sig om tusentalet böcker) att det historiska källmaterialets *kapacitet* att besvara vissa forskningsfrågor ökar betydligt. Jag vill mena att det är en central, om än underliggande tanke i många kvantitativt orienterade forskningsprojekt inom digital historia. Den återkommer också i ett annat forskningsprojekt jag leder, Moderna tider 1936, vilket studerar hur olika typer av audiovisuell programvara tolkar vardagliga modernitetssymboler i medialt arkivmaterial från ett specifikt årtal (såsom radioinspelningar, fotografier och journal-film). Tanken är där att utforska hur maskininlärning kan främja ny kunskap om svensk modernitet, att konstruera mellanstora och kurerade dataset som ökar den vetenskapliga kapaciteten hos mediehistoriskt källmaterial, samt att kritiskt granska olika algoritmiska verktygslådor för studiet av det förflutna.¹⁴

En återkommande frågeställning inom forskningsfältet digital historia är *vad* mjukvara kan uppfatta när algoritmisk analys appliceras på ett omfattande empiriskt material. Många forskare inom fältet menar därför att det är själva arbetet med att konstruera sådana dataset som är det väsentliga. All digitalisering, datakurering och forskningsarbete med dataset innebär återkommande handpåläggning, det kan inte nog understrykas.

Att ägna sig åt digital historia är därför på många sätt ett mycket praktisk verksamhet; dataset talar aldrig för sig själva, de måste iordningställas och bearbetas, tvättas och kureras – och först därefter vidtar den egentliga forskningen. I den nystartade tidskriften *Journal of Digital History* – ”promoting a new form of data-driven scholarship” – är därför frågan om dataset och empiri den centrala; för varje artikel som publiceras krävs ”a data layer providing access to data and code by means of a professional infrastructure”.¹⁵

När denna tidskrift lanserades 2021 så publicerade redaktörerna Andreas Fickers och Frédéric Clavert en sorts avsiktsförklaring med titeln, ”On pyramids, prisms, and scalable reading”. De tog där avstamp i en äldre text av Robert Darnton, ”The New Age of the Book” från 1999, där denne pläderade för en genomgripande förändring av historiska studier som på allvar borde använda webben som medial presentationskanal, ”a vision of a new form of historical scholarship, being able to make new sense of evidence, historical argumentation, and analysis by producing new formats of digital storytelling and narration”. För att bedriva digital historia bör digitaliseringens mediespecifitet bejakas menade Fickers och Clavert. På kort tid har *Journal of Digital History* också satt en ny slags standard för hur digitalt historievetenskaplig forskning kan presenteras, alla artiklar innehåller inte bara ett datalager utan även ”a narration layer involving transmedia storytelling [and] a hermeneutic layer exploring the methodological implications of using digital tools and data”.¹⁶ En central utgångspunkt för *Journal of Digital History* har därför varit att digital historievetenskap kräver nya publikationsformer. Själv är jag benägen att hålla med, jag sitter trots allt i tidskriftens redaktionsråd. *Journal of Digital History* drivs av Luxembourg Centre for Contemporary and Digital History (C2DH) i samarbete med förlaget De Gruyter – så resurser finns. Men man får se tiden an om satsningen kommer att fortleva. För även digitala presentationsformat i akademisk tappning har sin mediehistoria, från publiceringsplattformen Scalar till (den numera nedlagda) tidskriften *Vectors*; själv skrev jag för nästan trettio år sedan min magisteruppsats i filmvetenskap med hjälp av programvaran Macromedia med vilken jag kunde citera rudimentärt digitaliserade filmklipp (en analys av Pier Paolo Pasolinis filmer med utgångspunkt i Walter Benjamins mediekritik var det tidsypiska ämnet).

Att sätta samman en temasektion om digital historia i bokform kan därför möjligen ses som något av en anakronism. Som årsbok för idé- och lärdoms historia publiceras *Lychnos* alltsedan 1936 i analog form – även om alla årgångar sedan 2005 finns tillgängliga som PDF på webben. Icke desto mindre presenteras i det följande åtta artiklar som ger en antydan om bredden i detta forskningsfält som trotsar många disciplinränsar;

bidragen är författade av fyra idéhistoriker, tre historiker och tre mediehistoriker. Temasektionen inleds med idéhistorikern Jacob Orrje som i sin artikel analyserar metodanvändning inom idéhistoria och digital historia delvis med utgångspunkt i just *Lychnos* – det handlar om fjärläsning av alla bidrag mellan 2005 och 2020, ett dataset på en knapp miljon ord. Uppslaget är elegant, och Orrjes ambition är å den ena sidan att presentera olika sätt att tala om metodiska spörsmål inom svensk idéhistoria respektive mer allmän digital historia, å den andra att visa hur skillnader och likheter inom dessa fält kan undersökas med digitala metoder. I *Lychnos* idéhistoriska textväv är begrepp som teori och förklaring mest markanta, medan de inom fältet digital historia främst handlar om metod och källor.

Om Orrje på ett sätt jämför metodologiska äpplen med päron, så använder idéhistorikerna Annelie Drakman och Stefan Gelfgren ett snarlikt *mixed methods approach*. I sin artikel presenterar de två helt separata fallstudier (och forskningsprocesser) – kartografering av det norrländska bibelbältet samt hur ordet kreativitet använts i anglosaxisk kultur – vilka bägge kombinerar digitala metoder (som fjärläsning) med mer traditionella metoder (som närläsning). Artikeln presenterar alltså två helt separata idéhistoriska studier där olika slags digitala metoder och verktyg använts för att både analysera och visualisera relevant källmaterial. Drakman och Gelfgrens poäng är att lyfta fram hur de flesta former av idéhistorisk forskning ofta kan dra nytta av att applicera olika metodologiska tillvägagångssätt. Fjärläsning av större dataset gör det möjligt att upptäcka nya mönster, ibland oväntade, som kvalitativa djupstudier av ett mindre antal källor kan missa – samtidigt måste alla resultat alltid tolkas. Ingen data talar för sig själv.

Digital historia laborerar inte sällan med skalbarhet – från det mycket stora till det pyttelilla och *vice versa*. I min egen artikel handlar det om analys av ett gigantiskt dataset, medan idéhistorikern Johan Fredrikzon i sin artikel skriver om sitt personliga umgänge med en fyrtio år gammal svensktillverkad mikrodator, en ABC-80. I min artikel fokuserar jag på hur svenska partier och riksdagsledamöter diskuterat mediefrågor i Sveriges Riksdag. Mitt dataset omfattar cirka 11 000 riksdagsprotokoll och ambitionen är att studera övergripande politiska tankefigurer kring medier genom att temamodellera denna data. Grundfrågan inom all temamodellering handlar om vilka diskurser, motiv eller tematiker som kan tänkas återfinnas i det dataset som forskaren intresserar sig för. Artikeln syftar till att beskriva hur min data sammanställts liksom vad metoden temamodellering innebär, men främst gör jag ett par mediehistoriska nedslag i en omfattande empiri. All kurering av dataset innebär att källmaterial förändras, men många bibliotek och arkiv brottas idag också med själva

bevarandet av digitala objekt. Fredrikzon frågar sig i sin artikel hur en digital handling från skarven mellan 1970- och 1980-tal egentligen framträder för dagens forskare. Digitala arkivhandlingar framstår inte sällan som opåverkade av tidens tand. Fredrikzon intresserar sig för vilka konsekvenser den sinnliga frånvaron av åldringstecken hos digitala objekt har för historiker. I sammanhanget redogör han både för så kallad formell respektive forensisk materialitet, samt den något paradoxala omständighet att digitala dokument är oförmögna att uppvisa tecken på åldrande.

Om Fredrikzons filosofiska grundfråga handlar om vad det digitala egentligen är för något, så frågar sig historikern Kajsa Weber i sin artikel vad digitaliseringen av svenskt tryck *de facto* ska omfatta. Frågan kan tyckas märklig, men Weber tar sin utgångspunkt i den nystartade arbetsgruppen Digitalisering av det svenska trycket och den avsiktsförklaring som KB och flera universitetsbibliotek formulerat och ställt sig bakom. Grundtanken är att *hela* det svenska trycket nu äntligen skall digitaliseras. Men som Weber framhåller måste ett representativt korpus dels hantera att nationsgränsens förskjutits över tid – är ett tryck svenskt för att det har publicerats i Sverige? – liksom det faktum att en hel del äldre tryck på svenska inte alls producerades i landet. Genom att beskriva hur andra länder hanterat frågan – i Storbritannien genom *Early English Books Online* och i Tyskland inom ramen för VD16 (*Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*) – påpekar Weber att äldre bibliografiska arbeten (i Sverige bland annat av riksbibliotekarie Isak Collijn) ofta ligger till grund för framgångsrika samtida digitaliseringsprojekt.

Forskning inom digital historia är som Weber – liksom jag själv ovan i denna introduktion – poängterat inte sällan lierat med kulturarvssektorns digitaliseringsarbete. I historikerna Aron Ambrosiani och Åsa M. Larssons artikel argumenterar de för att digitaliseringen av kulturarvet kräver mer av samarbete mellan ABM-sektorn och akademien. Kulturarvsinstitutioner behöver engagera forskare i digitaliseringsprocessen så att kvaliteten på informationen ökar, och forskare bör i sin tur involvera relevanta institutioner redan under planeringsstadiet för forskningsprojekt. Ambrosiani och Larssons fallstudie utgörs av de så kallade FAIR-principerna för kulturarvsdata. Den engelska akronymen står för *Findable* (en sorts hittbarhet), *Accessible* (tillgänglighet), *Interoperable* (en form av kompatibilitet eller interoperabilitet), samt *Reusable* (återanvändbarhet). I kapitlet redogör Ambrosiani och Larssons för hur svensk kulturarvsdata i allmänhet relaterar till dessa FAIR-principer, detta med speciellt fokus på aggregatorn K-samsök och söktjänsten Kringla, samt hur Nordiska museet och Riksantikvarieämbetet implementerat FAIR i sitt arbete med digitaliserad kulturarvsdata.

Även om FAIR-principerna för kulturarvsdata omfattar alla modaliteter så är det framför allt textuellt källmaterial som ofta stått i fokus. Detsamma gäller naturligtvis det bredare kunskapsfältet digitala humaniora liksom forskningsfältet kring digital historia, bägge är tungt textdominerade. Det är därför glädjande att denna temasektion av *Lychnos* innehåller två artiklar som analyserar audiovisuellt källmaterial; i mediehistorikern Emil Stjernholms fall handlar det om så kallad automatiserad taligenkänning i sex hundra tv-program av *Anslagstavlan*, medan mediehistorikern Johan Malmstedt tar sig an ljudinspelningar från ett flertal av den svenska arbetarrörelsens kongresser mellan 1968 och 1978. Stjernholm gör i sin artikel ett slags metodologisk reflektion över sitt pågående forskningsprojekt, *Televiserad information: Svenska myndigheters audiovisuella kommunikation*, vilket med fokus på public service-programmet *Anslagstavlan* (från 1970-talet och framåt) med digitala metoders hjälp analyserar förmedling av statlig samhällsinformation. Stjernholm har samarbetet med nationalbibliotekets KB-labb och där använt programvara för automatiserad taligenkänning, en så kallad wav2vec-modell, för att undersöka både den estetiska, narrativa och retoriska utvecklingen av audiovisuell samhällsinformation på tv. I sin artikel fokuserar han inte så mycket på sina forskningsresultat, snarare är det själva arbetsprocessen som står i centrum – för även kurerad av audiovisuella dataset innefattar mängder av manuell handpåläggning.

I Malmstedts artikel däremot används flera olika programvaror för att i detalj analysera en rad partikongresser som ljudande dokument. Om textuella protokoll ger en fingervisning om vad som yttrades (och beslutades) på dessa kongresser, menar Malmstedt att det först är ljudande form som forskaren kan få en reell uppfattning om hur dessa möten gick till. Det handlar inte bara om vad som sades, utan lika mycket *hur* kongresserna lät. Ljuddata är som Malmstedt påpekar en underutnyttjad materialkategori inom historieforskningen, men genom att använda kod från forskningsprojektet MeMAD (Methods for Managing Audiovisual Data) går det att studera talarlängd i relation till kongressernas tidsplanering, könsmissiga skillnader i talartid samt att uppfatta mer generell inramning med musik och talarrytm. Om en programvara identifierar en viss typ av ljud från Socialdemokraternas kongress 1969 som brus – ja, då kan en annan (Edyson, utvecklad på KTH) i samma brus uppfatta klubbslag (beslut), applåder och skratt. Det senare är något som sällan protokollförs. Men Olof Palme skämtade friskt och rev återkommande ner skrattsalvor – eller som Malmstedt konstaterar: ”det skrattas helt enkelt en hel del på mötena”.

Noter

1. *Storytel årsredovisning* 2021, https://investors.storytel.com/annual-reports/2021/files/Pdf/storytel_arsredovisning_2021.pdf (senast kontrollerad 15/8 2022).
2. ”Ljudböcker är nu större än tryckta böcker”, osignerad, *SVT Nyheter* 15/2 2021, <https://www.svt.se/nyheter/ekonomi/ljudbocker-ar-nu-storre-an-tryckta-bocker> (senast kontrollerad 15/8 2022).
3. Rasmus Fleischer & Pelle Snickars: *Den svenska enhörningen. Stornyn om Spotify* (Stockholm, 2018), 105.
4. ”The problem is that while we think we are searching newspapers, we are actually searching markedly inaccurate representations of text”, som Tim Hitchcock framhöll redan 2013 i sin artikel, ”Confronting the digital” i *Cultural and Social History* 10:1 (2013). Se även, Johan Jarlbrink & Pelle Snickars: ”Cultural heritage as digital noise. Nineteenth century newspapers in the digital archive” i *Journal of Documentation* 73:6 (2017).
5. William J. Turkle, ”The Programming Historian” 14/1 2008, <http://digitalhistoryhacks.blogspot.com/2008/01/programming-historian.html>. The Programming Historian återfinns online på <https://programminghistorian.org/> (senast kontrollerade 15/8 2022).
6. Tim van der Heijen & Claude Wolf: ”Replicating the Kinora. 3D modelling and printing as heuristics in digital media history” i *Journal of Digital History* (2022), <https://journalofdigitalhistory.org/en/article/33pRxE2dtUHP> (senast kontrollerad 15/8 2022).
7. Mats Fridlund: ”Digital history 1.5. A middle way between normal and paradigmatic digital historical research” i Mats Fridlund, Mila Oiva & Petri Paju (red.): *Digital histories. Emergent approaches within the new digital history* (Helsingfors, 2020).
8. Jacob Orrjes: ”Vad är digital historia?” i *Historisk tidskrift* 141:4 (2021).
9. Jörgen Weibull: ”Metodologiska problem i modern historia” i *Scandia* 35:1 (1969).
10. C. Annemieke Romein et. al.: ”State of the field: Digital history” i *History* 105:365 (2020). Snarlika genomgångar återfinns även i Orrje 2021, liksom i Hannu Salmis: *What is digital history?* (Cambridge, 2021).
11. SOU 2021:65: *Stärkt fokus på framtidens forskningsinfrastruktur* (Stockholm, 2021), 217.
12. Pelle Snickars: *Datalabb på KB. En förstudie* (2018), <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:publ-339> (senast kontrollerad 15/8 2022).
13. Brita Planck: ”Digital history – A field, a method or just a phase?” i *Historisk tidskrift* 140:2 (2020). Det ska nämnas att det inte är Planck som argumenterar för en sådan överanvändning, utan att det var ett återkommande tema vid konferensen Digital History vid Göteborgs universitet hösten 2019. Men att SOU-materialet är välanvänt råder det inget tvivel på; nedladdningsstatistik från KB anger att över 30 000 SOU-pdf:er laddats ned årligen sedan 2016.
14. För mer information om dessa bägge forskningsprojekt, se projektsajterna <https://www.westac.se> och <http://modernatider1936.se> (senast kontrollerade 15/8 2022).
15. För mer info, se <https://journalofdigitalhistory.org/en/about> (senast kontrollerad 15/8 2022).
16. Andreas Fickers & Frédéric Clavert: ”On pyramids, prisms, and scalable reading” (2021) <https://journalofdigitalhistory.org/en/article/jXupS3QAeNgb>; Robert Darnton, ”The New Age of the Book” (1999), *The New York Review of Books*, <https://nybooks.com/articles/1999/03/18/the-new-age-of-the-book/>; <https://journalofdigitalhistory.org/en/about> (senast kontrollerade 15/8 2022).

Should we write about history, or about doing history?

*Analysing the role of methodology in digital history
and Swedish intellectual history*

JACOB ORRJE*

Abstract

This article explores diverging ways of accounting for methodological questions in the history writing of digital history on one hand, and Swedish intellectual history (*idé- och lärdomshistoria*) on the other. By highlighting differences in how the two fields treat these central historiographical issues, I aim better to understand some of the difficulties of conducting and publishing research in Swedish intellectual history, based on digital-history methods.

The study is separated into two sections: first, I make a qualitative analysis of texts containing reflexive discussions on method, produced during the early discipline-forming phases of each field. Then, I do a distant reading of peer-reviewed articles in *Lychnos* published 2005–2020, as well as of a recent edited volume in digital history. This analysis provides an overview of recent discussions on method in these two fields, while it at the same time serves as an example of how such methods shape the way we write history.

Keywords: history writing, method, digital history, history of science and ideas, distant reading, collocation analysis

Introduction

Historians of scientific authorship have long underlined how publications are formed by conventions and genres, which in turn are intimately intertwined with “the discursive regimes” in which diverse disciplines operate.¹ Historical disciplines and fields are hardly an exception. Choices of style and several other genre conventions are part of the literary boundary-work

* Jacob Orrje, PhD in History of Science and Ideas, researcher in History of Science and Ideas at Uppsala University and digital historian of science at the Centre for History of Science, Royal Swedish Academy of Science.

(using Thomas Gieryn's term) that shapes expectations of diverse scholarly communities.² One such key difference, which varies between different historiographical traditions – and perhaps most clearly between qualitative and quantitative fields – is whether to place one's own research process or a historical narrative centre stage. In this article, I compare the role of explicit methodological discussions, and discussions of research process, in the two historical fields addressed by this themes issue. The Swedish historical discipline of *idé- och lärdomshistoria* (roughly “history of ideas and learning”, or simply intellectual history, which is the English term I will use in the following), has at least traditionally eschewed explicit methodological discussions in publications in favour of more suggestive historical narratives.³ The emerging field of digital history, on the other hand, has at times been criticised for focusing too much on method to the detriment of historical narrative and scholarly argumentation.⁴ In the light of what seem to be two different ways of relating to method in history writing, it might be relevant to reflect more closely on how historical narratives and reflexive analyses of historians' own research processes are treated differently in publications of these fields.

In digital humanities and computer science, scholarly publications and the distribution of relevant keywords in their texts have been used to study boundaries of diverse research fields.⁵ While this article has a similar approach, it however differs from many of these studies in that it embraces a mix of qualitative reading and digital methodology. Furthermore, I do not wish to delineate the fields through qualitative analysis, but instead to understand different dynamics between writing historical narratives and reflexive discussions of method.

This article is separated into two sections: first, I carry out a qualitative close reading of texts that contain reflexive discussions on the role of method, written at times when scholars in each field seem to have wished to delineate their discipline through discussions of methodology. These texts consist of publications written by intellectual historians from the mid-twentieth century, and corresponding texts by early twenty-first-century digital historians. Through these publications, I examine different ways of relating to method and history writing. How do these texts discuss the role of method in their field, and how do they relate method to genres and styles of history writing? This initial qualitative approach does not aspire to any generalisable conclusions about the historical development of research fields. Instead, I hope to outline some particularities of how authors in these two specific fields have related literary style to methodological questions. This outline will then serve as a context and a point of comparison for the discussions in the second part of this article. In this latter section, I carry out a distant reading of peer-reviewed articles in

Lychnos published 2005–2020, as well as of articles from the volume *Digital histories. Emergent approaches within the new digital history* (2020). Distant reading is an umbrella term for several more-or-less advanced statistical methods for analysing text, often with the aid of digital technology, with the aim to get a holistic view of the textual composition of large text sources.⁶ Using this approach, I examine how these texts discuss method, and hence what role methodological discussions have in each field. How can we use digital methods to compare genres of history writing? Also, do digital methods shape the way historians write history? By highlighting some fundamental differences in how authors in the two fields treat these central historiographical issues, I aim better to understand some of the difficulties of carrying out and publishing digital studies of intellectual history, which need to relate to both these fields at once.

Methodology and history writing in twentieth-century Swedish intellectual history

Attempting to make clear-cut analytical definitions of these two historically contingent research fields is bound to fail. Still, in each field we can find discussions of disciplinary identity that are as old as the fields themselves. What disciplinary boundary-work was carried out by early proponents of the fields – i.e., twentieth-century intellectual historians, and early twenty-first century digital historians – and might their texts give historical context to the role of methodology in the history writing of each field today?

Swedish intellectual history has existed as a distinct subject for education and research at numerous universities since the 1930s. At that time, from an international perspective, the fledgling discipline could be seen as a combination of on the one hand the newly established field of history of science, championed by, e.g., George Sarton, and on the other of the contemporary history of ideas of Arthur Lovejoy and Wilhelm Dilthey's hermeneutics.⁷ Since 1936, *Lychnos* functioned as a key annual academic journal for Swedish intellectual history, and as an important national publication channel. The very same year, Johan Nordström argued for the need of a history of science that “studies scientific life in its connections to the human history in its totality.”⁸ Interestingly, the boundary-work performed by early promoters of intellectual history in Sweden did not only concern the creating of disciplinary delimitations, but just as much involved a form of negative boundary-work consisting of connecting with other forms of historical scholarship. For example, in 1957, when asking himself what history of science [*lärdoms historia*] actually was, Nordström's disciple Sten Lindroth underlined how “Every

delimitation between different historical disciplines is something ephemeral and extraneous.” Still, he continued, if nothing but for practical reasons, historians needed to sort themselves under a specific discipline.⁹

From its onset, similarly to Sartre’s international ambitions, an important aim of several intellectual historians was the historical analysis of a wide range of scholarly forms of knowledge, including philosophy, natural sciences, and mathematics. In a large debate in Swedish newspapers in 1967, concerning the role of intellectual history, several writers identified the discipline’s intermediary position, and ambitions to understand other knowledge forms from a historical perspective, not only as a defining feature but also as a problem. Especially: how were historians, without expertise in philosophy and natural sciences, to examine and understand the historical developments of these forms of knowledge, which arguably belonged to a very different culture of knowledge?¹⁰ Some proposed that the study of twentieth-century science required an interdisciplinary competence, which combined knowledge of the studied knowledges as well as of historical methodology. The need for interdisciplinarity competence, seen as necessary by some scholars of the field, thus emerged out of the field’s objects of study and the perceived difficulty of understanding the subtleties of their historic developments.

At the same time, following Nordström, twentieth-century intellectual historians embraced a methodology grounded in a qualitative historical tradition. In line with Dilthey’s hermeneutics, they repeatedly identified understanding and imagination as key methodological tools. For example, Nordström’s contemporary Gunnar Aspelin proposed in 1937 that the primary method of the discipline was “to imagine and understand the historically given way of looking at things.”¹¹ Two decades later, Sten Lindroth likewise argued that it was through understanding [*förståelsen*], and imagination [*inlevelsen*] that intellectual historians could interpret not only scholarly historical documents, but also sources that could be seen as “religious, literary, and artistic.”¹² In 1978, Bo Lindberg and Ingemar Nilsson echoed this statement, describing how “the most important element in what could be called Nordström’s method, is the aspiration for imagination and historical understanding.”¹³ In a *Lychnos* article from 1983, Gunnar Eriksson, responded to objections to this Nordström tradition, and especially rising criticism of its lack of explicit methodological discussion. According to Eriksson, for “Lindroth, already the word ‘method’ could cause aversion”, and “method was something one talked about when you did not have anything to research.” However, Eriksson continued, a lack of explicit methodological discussions was not the same as a lack of methodological or theoretical awareness. In Eriksson’s view, the choice of *style* among twentieth-century intellectual histo-

rians was a consciously maintained contrast to the natural sciences.¹⁴ Instead of:

preferring numbers to words, formula to long sentences and a highly developed and strict terminology, the Nordströmians have written in the literary style of the humanist tradition, where the language comes across as overflowing rich, suggestive, and loaded with qualities, maybe not without its ambiguity or at least with a rich pattern of sentences and expressions on diverse scales.¹⁵

Despite the field's debate about method of the 1980s, writing as recently as in the 1990s, Nils Andersson and Henrik Björck argued that the methodology of the field had displayed a relative continuity, and that this method, though phrasing had varied over time, in various ways had centred on "placing things 'in their context'."¹⁶

Since the 1990s, Swedish intellectual history has seen rapid methodological developments, and has been quick to adopt approaches from for example new cultural history, science studies, and a number of other fields centred around new methodological and theoretical perspectives. Meanwhile, following a broader international trend as seen for example in the history of science, focus has been moved from long diachronic surveys, to more narrow microhistories.¹⁷ At the same time, these microhistories have generally incorporated broader theoretical ambitions, giving them an analytical scope that older diachronic histories often lacked. As pointed out in the collection of essays published in the early 2000s, the field was no longer more or less defined by the Nordström tradition.¹⁸ How these more recent developments have changed the discipline's way of writing about methodological questions, will be discussed further towards the end of this article.

Method and writing in emerging digital history

In comparison with intellectual historians, digital history is a relatively young field. In an international context, the field has existed for a little over two decades, and the establishment of the Virginia Center for Digital History in 1997–98 has been identified as an important starting point.¹⁹ While scholars of digital history have been obsessed with the novelty and future potential of their methods, as seen from recent titles of books and papers that highlight the field's emerging status, this trope of newness has also been criticized by authors who have pointed to historians' use of computers for quantitative statistical analysis as far back as the 1960s.²⁰ Still, it is evident that digital history gradually has gained more of an institutional frame during the early twenty-first century, and that propo-

nents of digital analysis imagine much broader uses of statistical methods than how they have traditionally been used by quantitative historians. Instead, drawing together historians inspired by methods embraced by a larger community of digital humanists, the field has experimented with methods to visualise history, as well as to analyse, e.g., large texts, and historical recordings of audio and video. Often, digital historians have also rallied around a wish to return to a new *longue durée*, based on analysis of big data, often in clear opposition to microhistory that has been perceived as having lacked a broader relevance.²¹ In Sweden, during the last decade we also see a development of annual digital-history conferences, courses at master's level at several universities, several announced positions, and even a newly established environment for digital history at Lund University. Still, compared to Swedish intellectual history, the institutional boundaries of digital history are still somewhat unclear. Swedish digital history has for example no publication channel, neither analogue nor digital, equivalent to *Lychnos*.

Like among early proponents of Swedish intellectual history, we find a form of negative boundary-work among proponents of digital history. For example, in 2013 Gerben Zaagsma argued that it would be problematic to view digital history “as a field in its own right or a specific sub-discipline”. Such a view “feed[s] into the myth that historical practice in general can be uncoupled from technological, and thus methodological, developments and that going digital is a choice”.²² Instead, he proposed that “digital history is a transitional term that exists for a reason: it has helped to emphasise and put into focus new practices [...]; and it highlights how data and tools are changing historical knowledge production.”²³

Another similarity between the early disciplinary in Swedish intellectual history, and more recent examples from digital history is the way both fields are described as being defined by their interdisciplinary, or intermediary, positions. While these discussions of interdisciplinarity might be similar at surface level, digital history is however imagined as interdisciplinary in a radically different way from how early proponents of Swedish intellectual history framed their field. Whereas intellectual historians, as discussed previously, considered themselves to be interdisciplinary by merit of their objects of study, the objects of study of many digital-history projects align with traditional historical disciplines, such as political history, media history, or social history.²⁴ To a major degree digital history has focused on textual historical sources, which has also drawn criticism from scholars in, e.g., visual or material history. Moreover, while references can be found to studies of the history of computing, for examples in introductions drawing up the history of the field, digital history is generally not a history of the digital.²⁵

Digital history is thus not defined as digital by virtue of its object of study. Instead, digital historians' conception of their field as interdisciplinary primarily revolves around questions of methodology, and especially the way the field aims to integrate methods from computer science into historical research practice. It has thus been argued that digital-history projects require several different forms of skills: of asking the right historical questions, of building datasets, and of data processing. Moreover, authors in the field underline how digital history increasingly is carried out in collaboration between historians and diverse computational experts, and how the field can be seen as a trading zone between historical disciplines and computer science.²⁶ In these discussions, interdisciplinarity is framed as methodological intermediation and authors in the field thus discuss the strategies for drawing together and integrating diverging knowledge traditions. For example, in a recent survey of the state of the field, digital history has been characterised as "a community of practice of researchers from different backgrounds who look across institutional and disciplinary boundaries to engage in historical practices with the methodological and epistemological concepts of other disciplines."²⁷

Consequently, recent works of digital history often discuss the limits of historical expertise. Can historians be expected to learn how to program? How would the integration of such skills into historical research practice change historical research, and historians' professional identity?²⁸ Moreover, in stark contrast to the aversions to explicit methodological discussions shown by some twentieth-century Swedish intellectual historians, digital historians have wished to challenge what they have seen as a culture of methodological secrecy. As argued by Kristen Nowrotzki and Jack Dougherty, "historians rarely reveal the underlying processes that led to [their] finished products".²⁹ Many digital historians have instead put these methodological processes in the limelight, sometimes, according to critics, to the detriment of scholarly argumentation and the presentation of novel conclusions.³⁰

These reflexive texts from Swedish intellectual history and digital history thus hint at two very different approaches to writing about method. Especially, the way the fields relate "numbers to words, formula to long sentences and a highly developed and strict terminology" (to paraphrase the previous quote from Eriksson) are diametrically different. While the early proponents of Swedish intellectual history conceived a genre of history writing where methodological questions were an invisible foundation, subtly underlying a narrative style marked by free flowing and suggestive narratives, digital historians instead seem to put methodological discussions centre stage, and their style can thus perhaps best be sum-

marised by the title of an article by Andrew Piper on the topic of digital cultural analytics: “There will be numbers.”³¹

Digital genre analysis of methodological discussions

In the case of digital history, we might expect some degree of correspondence between the relatively recent field-defining texts, and research publications of late. On the other hand, the similar texts by intellectual historians discussed above are generally decades old, and might say more about twentieth-century Swedish intellectual history than the contents of recent publications. Today, few researchers in Swedish intellectual history would explicitly argue that they are writing history in the Nordström tradition, and a quick glance through recent doctoral dissertations of the discipline makes it obvious that explicit methodological and theoretical considerations have taken a more prominent place during the last decades. Thus, even if we can see clear differences between reflexive discussions of the two fields when comparing field-establishing texts, do these diverging discussions actually come to expression in recent publications? In this section, I explore this question through a digital analysis of texts from both digital history and Swedish intellectual history, partly to form a more nuanced understanding of the way methodological issues are discussed in the two fields, but perhaps even more importantly to explore how digital methods might be employed and integrated into intellectual history.

This part of my analysis has several intertwined aims: First, it serves as an example of how digital text analysis might be used to analyse smaller sets of sources than is generally studied in digital humanities, and how such approaches thus can complement qualitative readings. Second, by carrying out such a digital analysis, I aim to highlight methodological contrasts that make it difficult to publish papers that speak to the two fields simultaneously. Digital history has been criticised for being too centred around method, to the detriment of scholarly argumentation. Still, if these details were to be neglected, more general audiences would have difficulties following and evaluating the arguments that are made. It thus raises a reflexive question: when conducting a distant reading of these two fields using digital methods, how can I relate the need to present methodological details – including tables, statistics, and numbers – to stylistic conventions in Swedish intellectual history where such elements generally are toned down in favour of historical narrative and theoretical arguments?

Already here, my methods compel me to digress from a more traditional argumentation-based approach, to instead discuss the basis of my research process. To compare the genres of the two fields, I compiled two corpora (i.e., large curated collections of sources). The first consists of all

peer-reviewed research articles published in *Lychnos* between 2005–2020 (that is, not the reviews or dissertation reviews), accessed through the journal’s website. The second consists of the eighteen chapters of the newly published collection *Digital histories. Emergent approaches in the new digital history* (2020).³²

Naturally, the conclusions drawn from this analysis do not describe the fields’ relation to method as a whole. What we can see from this digital analysis is the expression of a style found in the convergence of a particular type of text (articles/chapters), from specific fields (Swedish intellectual history/digital history), and in a specific editorial context (the journal *Lychnos*/a published collection). Were we instead, for example, to analyse the mentions of “metod/method” in doctoral dissertations or student essays from Swedish intellectual history, we would probably find a more pronounced methodological discussion. Moreover, through this approach we can only draw conclusions about how the fields *write* about method in final published texts, not about the role of method in the preceding work processes. The digital analysis carried out here should thus not be seen as a systematic study of the fields as a whole. Still, I would argue that the ways authors write about method in edited and/or peer-reviewed texts indicate the role explicit discussions of such questions have in each field. By exploring these sources using digital methods, we might thus get another perspective on how methodology relates to broader genre conventions and stylistic expectations found in the fields.

After having removed “stop words” from each corpus – e.g., pronouns and prepositions, which are common in all language but give little insight into the specificity of a particular text, I subjected them to a series of digital analyses. First, I did a word frequency analysis, finding the most common words in each text: for example, in *Lychnos* the Swedish words “historia” (history), “tid” (time), “forskning” (research), and “modern” (modern) were the four most common words, whereas the most common in the second corpus were “digital”, “history”, “research”, and “data”. While counting words in this way may show some similarities and differences, it is hardly a method that gives any deeper or informative insights into how methodological issues are discussed in the two fields.

If we are interested in how methodological issues are treated differently in the two corpora, we need a more fine-tuned approach. One way is to compare the frequencies of a specific set of words: theory [*teori*], understand [*förstå*], interpretation [*tolkning*], understanding [*förståelse*], method [*metod*], source [*källa*], discourse [*diskurs*]. Such an analysis however needs to be adapted to differences between the collections of texts: First, *Lychnos* contains both English and Swedish articles, so we need to group together frequencies of words in both languages to get comparable

figures. Second, Swedish contains more forms of words than English (e.g. in Swedish definiteness is marked morphologically, instead of through a determiner). To make the numbers comparable and meaningful, I thus substitute the lemma of each word in English for all diverse forms in both Swedish and English. So, for example, the word “theory” actually represents an array of words: [“teori”, “teorin”, “teorier”, “teorierna”, “teoretisk”, “teoretiska”, “theory”, “theories”, “theoretical”]. Third, the two corpora are of radically different sizes (the combined volumes of *Lychnos* comprise of c. 870.000 words excluding stop words, and the single book *Digital histories* only of c. 80.000). To get comparable numbers, we thus need to relate the frequency of each word to the total number of words in each corpus (see figure 1 and 2).

At a glance, we see that the ranking of these words is quite different in each text. Whereas the texts in *Lychnos* most commonly use the words “theory”, and “understanding”, the texts in *Digital histories* instead use the words “method”, and “source”. One might thus say that *Lychnos* contains a more theoretical and hermeneutical field of history, and the second a more distinctly empirical. However, if we take a look at the relative frequencies, we are forced slightly to revise such a conclusion. In terms of relative frequency, almost all these words are more recurrent, or at least as common, in *Digital histories* as compared to *Lychnos*. Only “theory” has a clearly higher relative frequency in *Lychnos*. These numbers thus seem to corroborate the previous findings, from reading discipline-forming texts, of a digital history where explicit methodological discussions – about sources and datasets as well as of theory and discourses – are central, and Swedish intellectual history as a field where discussions are toned down in preference of narratives of historical case studies, and more theoretical analyses.

While an analysis of the frequencies of relevant words provides a better overview of the words used in each field, it is still a fairly blunt tool. Especially, it tells us little about the differences in how each word are used in the two fields. Can we really stipulate that “method”, “theory”, or “source” mean the same thing in digital history as in Swedish intellectual history? Might it not also be the case that the meanings of the words vary between the fields in ways that simple frequencies cannot reveal? In a qualitative reading of texts, such questions would be a natural point of departure when trying to understand historical discourse in its context, as well as when exploring broader concepts rather than single words. By counting relevant words, we thus still only seem to scratch the surface of the potential differences in genres, and the conclusions so far might thus come across as somewhat superficial in comparison to qualitative readings.

Digital humanists of the last decades have however proposed a range of more advanced, and presumably more powerful, methods for text analysis.

	<i>Frequency</i>	<i>Re. Freq.</i>
Teori/theory	1661	0,19%
Förståelse /understanding	907	0,10%
Metod / method	717	0,08%
Praktik / practice	638	0,07%
Tolka / interpret	634	0,07%
Källa / source	436	0,05%
Diskurs / discourse	103	0,01%

Fig. 1. Word frequencies of relevant words in *Lychnos* 2005–2020

	<i>Frequency</i>	<i>Re. Freq.</i>
Method	381	0,48%
Source	340	0,42%
Discourse	151	0,19%
Practice	137	0,17%
Understand	107	0,13%
Theory	81	0,10%
Interpret	67	0,08%

Fig. 2. Word frequencies of relevant words in Digital histories

For example, topic modelling has been proposed as being better than simple keyword searches when exploring objects of concern in large collections of textual sources. Moreover, dynamic topic modelling has been used to explore historic change in large corpora.³³ Here, I will however employ another digital method: collocation analysis. This method is a way of exploring the textual context of a specific word, by analysing the other words that frequently appear in its proximity. In many ways, collocation analysis is a simpler and more transparent technique than for example topic modelling. And while there is a wealth of digital tools for automatic collocation analysis, it is even a method that can be carried out manually.³⁴ In many ways I consider its simplicity to be one of its greatest strengths, especially since it allows for a better integration with a parallel qualitative reading, which thus makes it ideal for the approach of this article.

In its most simple form, we could use collocation analysis to examine which words are most frequently mentioned right next to each other. Such an analysis would however give us a very narrow insight into the context of a word. By widening the scope of words included in the analysis, we

can get a better understanding of other words that are commonly mentioned in the same sections as, e.g., “metod/method”. In the following, I will explore discussions about method using a collocation analysis that employs a window of ten words before and after our search terms (again, the relevant words have been lemmatised before the analysis, and each entry in the tables thus represents a cluster of English and Swedish words).

Let us thus take a look at figure 3 and 4, which contain the results from collocation analyses of the word clusters “metod/method” in *Lychnos* 2005–2020, and the volume of *Digital histories*.³⁵ Apart from the unsurprising result that both fields often discuss historical methods, if we look at the ten most common collocations of the words “metod/method” within the two corpora, we see some distinctive differences. In *Lychnos*, “method” is most commonly collocated with various forms of the word “theory”. In *Digital histories*, “theory” is the seventeenth most common collocation of method, and does thus not make it into the table of the ten most common collocations. The collocated words in *Lychnos* also underline an important aspect of Swedish intellectual history as a field studying historical epistemologies: many of the collocated words, such as philosophy, Marx, and science, indicate that authors discuss the methods of historical modes of enquiry rather than the methodological approach of their own studies. Again, this underscores the point made above that the field is interdisciplinary by merit of its objects of study, rather than because of its own historiographical methods. In comparison, the collocations in *Digital history* indicate a much more hands-on approach to writing about methodology. That the texts often discuss digital methods is perhaps to be expected from a volume focusing on emerging approaches in digital history. Nevertheless, it highlights the point above: that digital history is an interdisciplinary field because of how it mediates the “use” of “digital”, “computational”, and “quantitative” methods to historical studies, and historians.

Similarly to the frequency distributions of relevant words discussed previously, there is more to discern from the collocations than merely a list of words that are mentioned. Let us thus turn to the relative frequencies of the collocations (i.e., how often each collocation is mentioned out of all occurrences of “metod/method” in each corpus). When comparing figure 3 and 4, we see that the relative frequencies of the most common collocations are radically higher in *Digital histories*. These higher relative frequencies indicate that methodological issues are discussed in a more homogeneous context. They thus again accentuate how a particular form of very concrete methodological discussions is a defining feature of these digital-history texts. In comparison, *Lychnos* does not seem to contain the same kind of explicit and coherent methodological discussions. Instead,

	<i>Freq.</i>	<i>Rel. Freq.</i>
theory	71	10%
Historic	51	7%
philosophy	35	5%
truth	32	4%
Marx	29	4%
develop	23	3%
dialectic	21	3%
science	18	3%
research	16	2%
comparative	16	2%

Fig. 3. Most common collocated words (window of ten words before and after the term) of “metod/method” in *Lychnos*.

	<i>Freq.</i>	<i>Rel. Freq.</i>
Historic	142	37%
digital	98	26%
use	96	25%
historian	47	12%
research	38	10%
analysis	37	10%
source	35	9%
computational	30	8%
quantitative	28	7%
new	24	6%

Fig. 4. Most common collocated words (window of ten words before and after the term) of “metod/method” in *Digital Histories*.

a relatively heterogenous set of more infrequently used words populate the methodological word windows.

Collocation analysis thus provides an overview of the style in sections discussing method in the two texts. Perhaps somewhat surprisingly, despite how more recent members of the field have pointed out a fundamental methodological change in Swedish intellectual history during the last decades, the recent articles of *Lychnos* correspond rather well to stylistic ideals expressed by mid-twentieth-century champions of the field. That is, methodological analyses are not very common, and when method is treated, these sections primarily discuss the methodologies of historical knowledge forms. However, we also see that “theory” often is mentioned

in proximity of “method”, which differs from the ideals championed by older discipline-forming texts. A possible tentative conclusion of this change might be that in recent years theoretical argumentation has been integrated with historical narratives, resulting in a dual-layered style of writing. In this way, previous ideals of flowing and suggestive prose have been combined with the expectations of argumentative text found in a wider community of scholars.

Conclusions

In this article, I have analysed the way publications in digital history and Swedish intellectual history discuss methodology. On the one hand, I have compared key methodological texts, which contain reflexive methodological discussions that can be considered a form of rhetorical boundary-work. On the other hand, I have made a digital analysis of two collections of texts from each field. The first approach relied on a form of qualitative reading common in Swedish intellectual history, whereas the collocation analysis used in the second section is a common method for text analysis among digital historians and digital humanists.

While both the qualitative and digital analysis carried out in this article have been limited in scope, and we thus should refrain from drawing any general or systematic conclusions, the act of drawing these methods together itself illuminates the relationship between methodology and style in different genres of history writing. While the first section maintained a mainly chronological narrative, which focused on historiographical and field-defining debates between diverse authors, the second section instead came to focus more explicitly on my employed method. This urge to focus more on the research process in the second section could be related to how, as discussed previously, digital history has been conceptualised as a cross-disciplinary and method-mediating field. Digital methods of distant reading, including the collocation analysis used here, introduce layers of numerical analysis between textual sources and historical writing – layers which constantly need to be integrated and explained. What choices were made when words were lemmatised? What kind of digital analysis has then been carried out, and how does it work? What numbers do they output, and how can they be interpreted? What are the interpretative possibilities and limitations of the methods that have been employed, and would other forms of analysis have produced different results? If we leave these discussions out of the final publications, many digital methods would appear like little-convincing and opaque crystal balls. As I began employing digital methods, I thus also started writing differently.

At the same time, collocation analysis turned out to be highly useful

for a smaller study such as this one. Even though the texts I examined are of a limited scope compared to many of the big data sets commonly used in digital humanities, and I potentially also could have approached the research articles using an analogue close reading, I believe my methods made it possible to move beyond singular examples and instead to approach the texts as a holistic whole. Distant reading made it possible to discuss general trends, without losing the close focus on the actual textual context of the words and concepts that I studied. Thus, the article is also an example of how relatively simple and transparent distant-reading methods such as collocation analysis could be useful as a complementary tool used in conjunction with qualitative analyses of historical texts.

An important aspect, which I touched upon when comparing these two fields and their different ways of approaching sources and history writing, is the fact that the problem of transparency does not seem to burden qualitative close readings in the same way that it does digital distant readings. Perhaps this lesser need for justification is partly a result of historians' relative familiarity with qualitative methods for text analysis. Such an interpretation would clearly go hand-in-hand with many digital historians' own view of the field as revolving around intermediation of computational and historical methods. If historians were familiar with these methods, there would be little need for mediation, and consequently perhaps even for a distinct digital history at all. Such a view of why digital historians focus on method in their publications thus also resonates with Zaagsma's argument from 2013, that digital history is a transitory term, which ideally should dissolve when methods such as distant reading have been integrated into mainstream historical methodology. Nevertheless, Zaagsma's hope "that within a decade or so there will be no more talk of 'digital history' as all history is somehow 'digital' in terms of incorporation of new types of sources, methods and ways of dissemination", does seem even farther away now almost ten years after his article was published.³⁶ If anything, with the emergence of dedicated conferences and centres, digital history instead seems to have taken shape as one distinct approach to writing history among many. Perhaps the most realistic future development is neither one where all historians employ digital methods and where the term "digital history" thus will disappear, nor one where digital history remains distinct from traditional historiography. Instead, despite the intentions of early proponents such as Zaagsma, there are many indications that digital history might establish itself as a historical approach among many, not unlike, e.g., social history, cultural history, or microhistory before it.

Perhaps there are more reasons than these mere pedagogical aspects for why digital history and Swedish intellectual history treat methodological

discussions differently. Digital analysis of historical text always consists of a series of transformations between different media: from source text to data, which is then processed into numbers according to categories and algorithms defined by the historians and the tools they use, and then finally to be transferred back into text in the form of historical writing. While qualitative historians naturally also transform their material – from source text, into narrative supporting an argument, and ultimately into a series of conclusions – these transformations can usually be manifested through the interplay of narrative, quotes, references, and analytical text. In the statistical data produced by collocation analysis or topic modelling there are no quotes to be found. Instead, there are only numbers and lists of words, which somehow need to be explained and given context if the historical argument which they are a part of is to become convincing. Digital historians thus not only mediate between different epistemic traditions, but also between different media forms, in ways that bear some resemblance to the juggling of both words and numbers in traditional quantitative history based on statistical analysis. Perhaps it is thus inevitable, in historical analyses based on distant reading methods, that for example graphs are substituted for evocative narratives, or that block-quotes are replaced by tables.

But if the methodological focus of digital history is a result of the ways it relies on transformations between diverse media forms, how can a field such as Swedish intellectual history employ digital methods, and still maintain a style marked by suggestive historical narratives unburdened by explicit methodological discussions? Perhaps we could find inspiration in the way Swedish intellectual history from the 1980s onward integrated theoretical argumentation with the field's traditional flowing and suggestive historical narratives. By adding more explicit reflexive methodological discussion as a third layer to texts – such a discussion of how we have related to databases, digital representation of sources, or methods for digital analysis – complexity would surely increase, but so would also the quality of our research. Such a more conscious way integrating methodological discussions into our narratives, would also be a way of learning from a broader critique of humanists' too uncritical use of basic digital tools, such as full-text search.³⁷ Still, future intellectual historians' task of creating a style of history writing that weaves together the field's qualitative tradition with explicit reflection on digital methods is indeed a daunting one.

Notes

1. Mario Biagioli and Peter Galison: “Introduction” in Mario Biagioli and Peter Galison (eds.): *Scientific authorship* (New York, 2003), 1.
2. Thomas F. Gieryn: “Boundary-Work and the demarcation of science from non-science. Strains and interests in professional ideologies of scientists” in *American Sociological Review* 48:6 (1983), 781–95.
3. As the term “Swedish history of learning and ideas” is quite a mouthful, in the following I will refer to this field as Swedish intellectual history. Still, we should be aware that it includes a broader range of subjects than those often considered part of intellectual history, such as, e.g., history of science, medicine, and technology.
4. See, e.g., Cameron Blevins: “Digital history’s perpetual future tense” in Matthew K. Gold and Lauren F. Klein (eds.): *Debates in the Digital Humanities 2016* (Minneapolis, 2016), 308–24.
5. See, e.g., Thomas L. Griffiths and Mark Steyvers: “Finding scientific topics” in *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 101: Suppl 1 (2004), 5228–35; David Hall, Daniel Jurafsky and Christopher D. Manning: “Studying the history of ideas using Topic Models”, *Proceedings of the 2008 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing* (Honolulu, Hawaii, 2008-10), 363–71; Alex H. Poole: “The conceptual ecology of digital humanities” in *Journal of Documentation* 73:1 (2017), 91–122; Jan Luhmann and Manuel Burghardt: “Digital humanities—A discipline in its own right? An analysis of the role and position of digital humanities in the academic landscape”, in *Journal of the Association for Information Science and Technology* 73:2 (2022), 148–171.
6. The term “distant reading” was coined in Franco Moretti: “Conjectures on world literature”, *New Left Review* 1, (2000), 54–68. For an introduction to these methods, see Karl Berglund: “Introduktion till fjärrläsning” in Johan Jarlbrink and Fredrik Norén (eds.): *Digitala metoder i humaniora och samhällsvetenskap* (Lund, 2021), 187–209.
7. For a recent broader history of the early days of the Swedish intellectual history, see Anton Jansson: “Things are different elsewhere. An intellectual history of intellectual history in Sweden” in *Global Intellectual History* 6:1 (2021), 85–86. See also Tore Frängsmyr: “Johan Nordström och lärdomshistoriens etablering i Sverige”, *Lychnos* 1983 (1983), 131–49.
8. All translations of these Swedish methodological texts are my own, and the original quotes can be found in the notes. “[S]tudera det vetenskapliga livet i dess samband med den mänskliga historien i dess helhet”, Johan Nordström: “Vetenskaps-historia” in Nils Andersson and Henrik Björck (eds.): *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjutiofem år* (Stockholm, 2008), 56–60.
9. “Varje gränsdragning mellan olika historiska discipliner är därför något flyktigt och ovidkommande”, Sten Lindroth: “Om lärdomshistoria” in Nils Andersson and Henrik Björck (eds.): *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjutiofem år* (Stockholm, 2008), 71.
10. For excerpts from this Swedish debate, see Nils Andersson and Henrik Björck (eds.): *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjutiofem år* (Stockholm, 2008), 74–115. See also Nils Andersson and Henrik Björck: “Efterskrift” in Nils Andersson and Henrik Björck (eds.): *Vad är idéhistoria? Perspektiv på ämnets identitet under sextio år* (Stockholm, 1994), 381. This debate was clearly influenced by the in-

ternational discussions sparked by C. P. Snow: *The two cultures and the scientific revolution* (Cambridge, 1959).

11. Gunnar Aspelin: “‘Inledning’ i Tankelinjer och trosformer” in Nils Andersson and Henrik Björck (eds.): *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år* (Stockholm, 2008), 60–67. This and subsequent translations from Swedish to English are my own.

12. “religiösa, litterära och konstnärliga”, Lindroth: “Om lärdomshistoria”, 71.

13. “Det viktigaste elementet i det som kan kallas Nordströms metod är strävan till inlevelse och historisk förståelse”, Bo Lindberg and Ingemar Nilsson: “Sunt förnuft och historisk inlevelse” in Nils Andersson and Henrik Björck (eds.): *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år* (Stockholm, 2008), 148, see also 159–161.

14. “För Lindroth kunde redan ordet ‘metod’ väcka motvilja”, “metod var något man talade om när man inte hade något att forska på”, Gunnar Eriksson: “Den nordströmska skolan” in Nils Andersson and Henrik Björck (eds.): *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år* (Stockholm, 2008), 170.

15. “siffror framför ord, formler framför långdragna meningar och en mycket utvecklad och stram terminologi, har nordströmianerna skrivit i humanistprosans traditionella stil, där språket framstår som överflödande rikt, suggestivt och laddat med kvaliteter och kanske inte utan sin mångtydighet eller i varje fall med rikt mönster av menings- och uttrycksgraderingar.” Ibid., 173.

16. Andersson and Björck: “Efterskrift”, 378–379.

17. In the history of science, this narrower scope received criticism already in the 1980s and 90s. See, e.g., Charles Rosenberg: “Editorial: Isis at seventy-five” in *Isis* 78:4 (1987), 515–17; James A. Secord: “The big picture. Introduction” in *The British Journal for the History of Science* 26:4 (1993), 387–89. For a discussion of this development in a broader historiographical context, see Brad S. Gregory: “Is small beautiful? Microhistory and the history of everyday life” in *History and Theory* 38:1 (1999), 100–110.

18. Ingemar Nilsson: “Förord” in Ingemar Nilsson (eds.): *Idéhistoriska perspektiv. Symposium i Göteborg, mars 2000* (Göteborg, 2000), 5.

19. “Interchange: The promise of Digital History”, in *Journal of American History* 95:2 (2008), 453.

20. This trope of newness can be found, e.g., in titles such as Roy Rosenzweig: “Can history be open source? Wikipedia and the future of the past” in *The Journal of American History* 93:1 (2006), 117–46; Lena Roland and David Bawden: “The future of history. Investigating the preservation of information in the digital age” in *Library & Information History* 28:3 (2012), 220–36; Mats Fridlund, Mila Oiva, and Petri Paju (eds.): *Digital histories. Emergent approaches within the New Digital History* (Helsingfors, 2020). For a critique of this focus on future potential and novelty, see for example Blevins: “Digital History’s perpetual future tense”. For a historicisation of historians’ use of computing, see William G. Thomas: “Computing and the historical imagination” in Susan Schreibman, Ray Siemens, and John Unsworth (eds.): *A companion to digital humanities* (Malden, MA, 2004), 56–68.

21. Jo Guldi and David Armitage: *The history manifesto* (Cambridge, 2014), 11. This proposal of a new *longue durée* was criticized, for example in Deborah Cohen and Peter Mandler: “The history manifesto. A Critique” in *The American Historical Review* 120:2 (2015), 530–42. For a discussion of writing digital *longue durées* in history of science, see David Armitage and Jo Guldi: “Longing for the *longue durée*” in *Isis* 107:2 (2016), 353–57.

22. Gerben Zaagsma: “On Digital History” in *BMGN: Low Countries Historical Review* 128:4 (2013), 14.
23. *Ibid.*, 16.
24. See for example the contribution in Fridlund, Oiva and Paju (eds.): *Digital Histories*.
25. For a critical discussion of the primary focus on textual sources in digital history, see Hannu Salmi: *What is digital history?* (Cambridge, 2021), 29–56.
26. Tim van der Heijden and Andreas Fickers: “Inside the trading zone: Thinkering in a Digital History lab” in *Digital Humanities Quarterly* 3:14 (2020); Max Kemman: *Trading Zones of Digital History* (Oldenbourg, 2021).
27. C. Annemieke Romein et al: “State of the Field: Digital History”, in *History* 105:365 (2020), 293.
28. Toni Weller: “Introduction. History in the digital age”, in Toni Weller (ed): *History in the digital age* (London, 2012), 1; Zaagsma: “On Digital History”, 5 note 9; Dan Edelstein: “Intellectual history and digital humanities” in *Modern Intellectual History* 13:1 (2016), 246.
29. Kristen Nawrotzki and Jack Dougherty: “Introduction” in Kristen Nawrotzki and Jack Dougherty (eds.): *Writing history in the digital age* (2013), 4.
30. For a historical analysis of the lack of argumentation in digital history, see Blevins: “Digital History’s perpetual future tense”.
31. Andrew Piper: “There Will Be Numbers” in *Journal of Cultural Analytics*, 2016, 11062.
32. Fridlund, Oiva and Paju (eds.): *Digital Histories*.
33. Derek Greene and James P. Cross: “Exploring the political agenda of the European Parliament using a dynamic Topic Modeling approach” in *Political Analysis* 25:1 (2017), 77–94; Jo Guldi: “The measures of modernity. The new quantitative metrics of historical change over time and their critical interpretation” in *International Journal for History, Culture and Modernity* 7:1 (2019), 910.
34. For an example of a more manual approach, see Peter De Bolla: *The architecture of concepts. The historical formation of human rights* (New York, 2013). For a discussion of Bolla, as well as of automatic and manual uses of collocation analysis, see Edelstein: “Intellectual history and digital humanities”.
35. Again, each collocated word represents a broader collection of word forms, including both English and Swedish morphological forms of the basic lemma.
36. Zaagsma: “On digital history”, 16.
37. See, e.g., Max Kemman, Martijn Kleppe and Stef Scagliola: “Just Google it. Digital research practices of humanities Scholars” in *Proceedings of the Digital Humanities Congress 2012, 2014*.

Acknowledgments

This study was supported by the Swedish Research Council (Ref: 2017-02271).

How to combine close and distant reading within the history of science and ideas

Two examples from ongoing research

ANNELIE DRAKMAN* AND STEFAN GELFGREN**

Abstract

This text gives two examples of how research within the history of science and ideas can make use of digital methods through a combination of close and distant reading. The first case maps all churches and prayer chapels in the Diocese of Luleå to answer the question if a Bible belt exists in Norrland; what it (if there is one) looks like, what its characteristics are, and how it has evolved over time. The spatio-temporal visualization both clarifies patterns of religious fervor and reveals “white spots”, creating questions for further research. In the second case distributional concept analysis is performed using Sketch Engine on the corpus enTenTen20, consisting of 38 billion words gathered in 2020 from the Anglophone Internet. Lists are assembled over which words are most often used together (co-locates) with creativity. Then, the research process is outlined, where use of such distant reading tools encourages returns to close readings of other materials (for instance speeches by American presidents) in an iterative process. The cases illustrate the benefits of moving between “distant” levels where digital methods show large patterns, and more specific, detailed, “close” levels, with focus on particular points of interest. We also show how this oscillation between large-scale computer aided methods, and small-scale interpretations generate new questions. Finally, we discuss our experiences of multidisciplinary approaches to digital history, and describe setbacks and unexpected wins.

Keywords: mixed methods, digital textual analysis, spatio-temporal map visualization, close reading, distant reading

*Annelie Drakman, PhD in History of Science and Ideas, Researcher in History of Science and Ideas, Department for Culture and Aesthetics, Stockholm University, Sweden, annelie.drakman@idehist.su.se

**Stefan Gelfgren, PhD in History of Science and Ideas, Associate Professor in Sociology of Religion, Department of Historical, Philosophical and Religious Studies, Umeå University, Sweden, stefan.gelfgren@umu.se

Introduction

It is not yet common, within the history of science and ideas community in Sweden, to use the kind of digital methods which are associated with the field referred to as Digital Humanities.¹ In this article we want to lower the barriers of entry to this field for newcomers by describing two examples of how we conduct such research. The aim is to give a sense of how useful these kinds of techniques can be to historians of ideas by giving candid, behind-the-scenes access to ongoing research. Thus, we describe our work in progress to showcase both the promises and the pitfalls of using these digital methods.

By picking one case each from two of the most well-established subfields of Digital Humanities – computer-aided textual analysis and spatio-temporal data visualization – we hope to give as wide of an overview of digital methods as possible, while simultaneously giving practical insight into the nitty-gritty, hands-on and often messy practice of working with them.

Furthermore, based on our experience, we advocate a pragmatic version of a mixed methods approach.² To show why we think this is a helpful way of working, we describe how our respective research practices – despite their differences – share common traits: in these two cases, both of us continually move between quantitative, computer-aided readings of huge datasets, and qualitative, hermeneutic, more traditional close readings of particular cases (individual texts or map locations) within the larger pattern.³

To persistently move between overarching, “distant” levels, where digital methods show broader patterns in databases, and specific, detailed, “close” levels, with focus on a single source, has been a useful approach for both of us. This pragmatic switch between different methods and levels is at the core of the approach we propose, and helps ensure that the work is directed by our research questions rather than by the methods themselves.

In order to illustrate and substantiate our argument, we will describe how we make decisions and solve problems in the midst of the research cases we are currently working on – investigating the patterns and distribution of religious activity in Norrland between approximately 1400 and 2010 (spatio-temporal data visualization), and the use of the concept of creativity in the 2020s (textual analysis).

The first case, Stefan Gelfgren’s, is a digital, interactive map of churches, chapels and prayer houses in the Diocese of Luleå, displaying changes over hundreds of years. The database which the map relies upon is built from four inventories of religious buildings in the diocese of Luleå, produced with different goals in mind by two museums (Skellefteå museum, and Norrbottens Museum), one state authority (the County administrative

board of Västerbotten), and the Church of Sweden (more below). Currently, the project comprises of 1,141 data points, and its goal is to include every Christian church, chapel and prayer house in this region. The total sum of places is unknown at the moment, but given that the different inventories were made with the aim to map all places it can be assumed that they are at least close to completion.⁴ The map is meant to help answer the question of whether a Bible belt exists in the north of Sweden; where it is located (if there is one), what its characteristics are, and how it has evolved over time.⁵ The spatio-temporal data visualization can present general patterns of religious fervor, reveal “white spots” where no religious organizations have been active, and highlight possible areas of conflicting interests between different religious actors. In this way, the map-visualization both provides answers and generates questions for further research.

Furthermore, rich archival material exists in regard to most of the places/buildings in, for instance, church archives or archives of popular movements archives. These sources can be relevant for a “thicker description” (to paraphrase Clifford Geertz) of each building, organization, and congregation (for a qualitative close reading).⁶

Annelie Drakman’s case is an investigation into how the concept of creativity is used in the English-speaking world today (meaning approximately 2012–2022). It exemplifies how mixed methods research is conducted in practice through switches between distant and close reading, just like Gelfgren’s. The first method, distant reading, is performed through computer-aided conceptual analysis of an Anglophone corpus of 36 billion words, gathered from the Internet in 2020. The program *Sketch Engine* is used to generate lists of which words are most commonly used together with the search word “creativity” in this corpus. This is followed by an outline of how the process of analyzing such word lists is combined with close readings of specific texts: analysis of how the concept is used in printed books, and in speeches and tweets by American presidents. This overview of an ongoing work process is then used to discuss the strengths of the process of moving back and forth from general patterns to specific utterances, and to show how such pragmatic switching of methods can lead to a deeper understanding of the use of the concept “creativity” during the last ten years.

Spatio-temporal data visualizations as historical method

Spatio-temporal data visualization is not new *per se*. Chronologies of time and geography have long been used to present and interpret data in time and space.⁷ In the 1980s, an increasing awareness of the importance of

geography and space for interpreting human culture and conditions arose, often called the “spatial turn”, which meant that these aspects were no longer seen as “a backdrop against which life unfolds sequentially”.⁸

Contemporaneously with this theoretical shift, technological developments in the 1990s – especially the emergence of Geographical Information Systems (GIS) – meant that new tools and methods for representing and analyzing data spatially and temporally became available. This changed several fields and disciplines.⁹ Consequently, geographers James Ash, Rob Kitchin and Agnieszka Leszczynski claim that digital content and platforms are changing what constitutes geography, both by shifting what counts as evidence and by provoking new questions – a line of reasoning which also applies to the humanities, including the historical sciences.¹⁰

In general, digital technology has increased the scale of research since the amount of data which can be visualized has expanded. Furthermore, different kinds of data can now be combined and filtered through a single platform. Thus, we can now use data visualization not only as an end product, to merely present conclusions about data analyzed elsewhere, but as tools to work with during the whole research process: to formulate research questions, compile data, interpret and finally display the result. In Johanna Drucker’s words, they present new ways of thinking.¹¹ The discussion about digital spatio-temporal data visualization also relates to what is referred to as “spatial history”. In 2010, Richard White at the Spatial History Lab, Stanford University, claimed that there is more to digitization within the historical disciplines than reproduction and presentation. Visualization and spatial history are not meant to communicate what has been discovered in other ways, he states, but is rather a means of doing research: “it generates questions that might otherwise go unasked, it reveals historical relations that might otherwise go unnoticed” in order to undermine or substantiate what we already think about the past.¹²

One of the most important advantages of digital spatio-temporal data visualization is that it gives the researcher the opportunity to bring together multimodal materials from different sources. It also aids in combining perspectives from different disciplines and thus also encourages interdisciplinarity. Therefore, a key difference between traditional, analogous map visualizations and digital ones can be described by the “deep map” concept, meaning a map consisting of several layers of information on top of each other, combining different perspectives and information.¹³ A geographical place can thus be described by Wikipedia entries, photographs, music, statistics on demographic conditions, etcetera. By connecting data in time and space – and consequently coordinating and filtering

data – new patterns in time and space can emerge, as will be discussed in the example below.¹⁴

My (Gelfgren) interest in spatio-temporal data visualization of churches and prayer houses in the diocese of Luleå, is related to my previous work with similar questions. In a few previous articles I have studied regional religious characteristics and discussed the religious geography of parts of Sweden, with a focus on the northern part of Sweden and the possibility of a so-called Bible belt in the north of Sweden.¹⁵

However, about a decade ago, I became aware that the County administrative board of Västerbotten had conducted an inventory of all free church and inner mission prayer houses (in order to preserve a, for the region, typical prayer house). Intrigued, I investigated further, and found three more inventories of churches and prayer houses: the Skellefteå museum made an inventory in the 1970s of prayer houses in the municipality of Skellefteå; Norrbottens museum made an inventory of prayer houses in the early 2000s, and the Church of Sweden had a list of all their own churches.

My first challenge was to harmonize all this data since the inventories were made with different purposes and in different formats. For instance, the Skellefteå museum inventory consisted of scanned, handwritten PDF documents; the one from the Norrbotten museum inventory consisted of approximately 400 Word documents with questions and answers; the inventory from the Church of Sweden was a list in Word format; and the one from the County administrative board of Västerbotten consisted of an Excel sheet.

Beyond these dissimilarities in format, the information in each case differed widely. Since my goal was to study the changing geographical distribution of religious buildings over time, it was essential to clarify which building belonged to which denomination, as well as its approximate location and year of establishment. This information had to be manually transferred to my own database – basically an Excel sheet with columns for location, religious affiliation and year of establishment.

One problem is that it is hard to assess whether the different inventories are complete. Presumably, buildings could be missing for multiple reasons; they might have been demolished, changed their use and character, or simply just overlooked. Quality checking the data is a time-consuming process, but will be done more thoroughly in the future of this project. However, as a pilot project, and a proof of concept, the level of data quality presented here is sufficient. While the accuracy for each point of entry could possibly be enhanced, what matters most is that the patterns on a general level are clearly discernable.

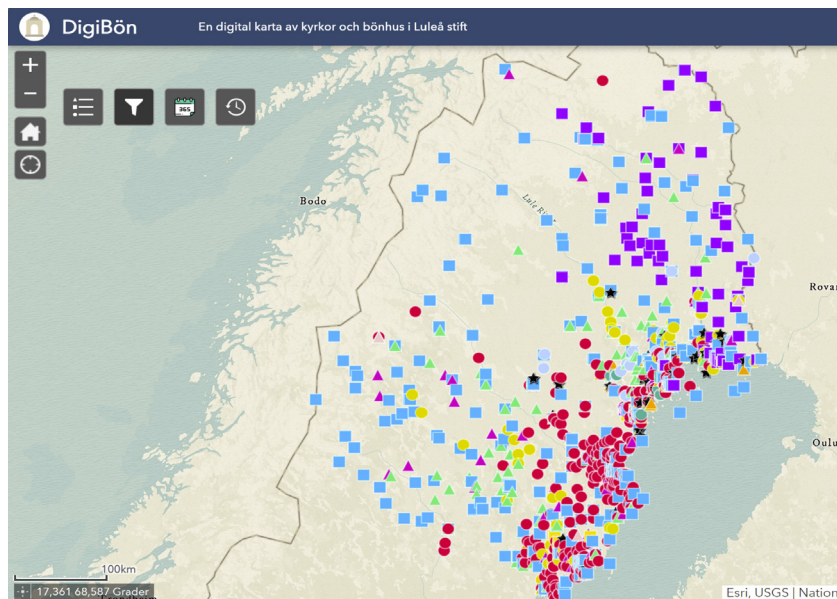

Fig. 1. The 1141 churches and prayer houses in the Diocese of Luleå, approximately 1400–2010. Each symbol represents a different church/denomination: where the major ones are blue for the Church of Sweden, red for EFS (the Inner mission), purple for the Laestadian movement, green for the Pentecostal movement, orange for the Baptist movement, and yellow for the Covenant church.

The map can, with the aid of a time slider, show the situation of any given time, as well as, through an animation, the process of establishments of chapels and prayer houses. Currently, the map can only show the accumulation of the buildings since there is no end date for each data point. The map can also be scaled, both in geography and in content. This means that it is possible to add more points in other places across the whole map, exceeding the borders of both the Diocese of Luleå and Sweden. It is also possible to add other forms of content – such as pictures, text, audiovisuals, and hyperlinks.

As previously stated, the *DigiBön* map in its current state, shown above in image form (the actual map being interactive, showing change over time) is based upon an Excel file, which contains data about church/denomination, map coordinates, and year of establishment. This information is then visualized through the GIS software *ArcGIS* (developed and maintained by the American company *Esri*). The map interface is developed in *ArcGIS*. The GIS competence necessary to create the map was provided through the Digital Humanities lab *Humlab* at Umeå University.¹⁶

Data issues – new contextual understandings

The fact that the inventories which underlie the Excel sheet are so dissimilar was a problem. For example, some inventories mainly focused on the cultural and historical value of each building, and thus included extensive descriptions of the quality and representativity of interior and exterior details, but provided only vague information about location and year of construction. The inventory from Skellefteå Museum, being based on handwritten responses to mailed enquiries about ownership and activities, was especially vague and incomplete regarding information on establishment dates and geographical location. In many instances, it was difficult to decide which religious affiliation a building had using only the inventory. The affiliation could change over time and sometimes overlapped, since churches/prayer houses could be used by several religious affiliations simultaneously.

To counter these potential errors, and to accumulate more complete data, constructing the database requires substantial manual labor. This included cross-referencing the inventories with other sources. For instance, I have searched Google Earth and Google Street View in order to find the buildings, have made use of websites produced by local laymen historians, have checked maps of land ownership, and so on. Such supplementary material (especially browsing other maps and moving through the landscape in Google Street View) has given a richer sense of the larger context. Reading through village histories provided insight into the local context of the different churches and prayer houses by showing how different revivalist congregations were part of the local community, and how the buildings were used in the everyday life of the villagers.

All this qualitative, interpretative work gave new insights into the history of the local congregations, and created new research questions. Not just inquiries related to the larger patterns of the religious geography and the search of potential Bible belts, but others as well. For example: what was the role of the church or the prayer house in the local community? How important was its theological affiliation for the persons who participated in its ongoing activities? How can we understand the role of religion in relation to the secular in local settings?

As historians, we know that there are potential pitfalls of turning historical processes into a digital database, apart from the risk of potentially missing relevant data. In this particular case data is based upon fixed categories such as organizational affiliation, years, and geographical coordinates, but the need to define a fixed year, place or denomination can obscure that the historical reality is far more complex than it is possible to capture in this kind of visualization.¹⁷

In reality, some prayer houses did not have a single owner or a precise year of establishment. Some buildings are said to have been built by “the men” in the village as a shared space for everyone in the village, often because there was a need for both a school and a place for religious meetings (and other meetings). In such cases, we might have one year for the construction of a building, but the year of the start of the congregation is missing. In other cases, a religious organization erected a building for themselves but shared or rented out parts of it for some days of the week to a school or other organizations. Some buildings had been moved, sold, demolished and rebuilt, and so on.

Again, it has been necessary for me to move back and forth through different sources. In many cases, the inventories included bits and pieces of information, but quite often this information was rather imprecise. Therefore, some decisions had to be made to fit the purpose of the map: to show larger patterns and tendencies. To know an exact location, for instance, is not always necessary – in a small village it’s enough to be able to place the building within the village. When it comes to the year of establishment, I decided that if the sources provide a timespan, I will set the date as the first year of the time span in my database (for example 1923–28 was set to 1923, and the 1930’s is set to 1930). In some cases, where the origins of a building was uncertain, I set the date of construction not as the year when it was built, but as the year when a religious organization first owned it. I also decided that in cases where it was not possible to find a year, I put 1900, which is somewhere in the middle of an anticipated timespan. All this does indeed mean that what looks certain in the visualization is founded upon different design decisions. But as long as the viewer is aware of those constraints, this is not a problem for the overall picture.

However, when searching for the quantifiable details needed for the database, other potentially and qualitatively fascinating issues caught my eye as I moved from distant to close reading of data. Especially the inventory from Skellefteå museum was of interest – it consists of compiled lists of buildings, but also the actual inquiries, and answers to them, sent out by the museum. It includes questions regarding activities throughout the years, descriptions of the buildings, its ownership history, and more. The answers are available in scanned PDF-documents of handwritten text, one per prayer house. Information from some of the congregations is scarce, while other respondents have really used the opportunity to describe the history of the prayer house. In some cases, there is also information concerning ownership, the interior and exterior design and function, the relation between the school and the congregation, descriptions of prominent persons and their position in the congregation and in relation to the

local context, and much more. Hence, the need to read the detailed descriptions in search for year, affiliation, and place in the documents (to ensure the quality of the distant, quantitative readings), gives further understanding of the local context, raising new research questions and adding to the contextual knowledge.

Supporting a distant to close reading, and back again

Above, I have discussed how my work with compiling my dataset required close reading of the original sources to find the information needed. The move between close and distant reading does not stop there. The end product, the *DigiBön*-map, supports a similar move between large patterns and smaller details – again encouraging a mixed methods approach. By focusing on the large patterns, it is possible to see the outline of a possible Bible belt stretching the coast of the Bothnian Bay and further north along the Swedish-Finnish border, with an offshoot in an east-west direction into the County of Västerbotten. It is also possible to see some characteristics of the Bible belt – where the inner mission, free churches and Laestadian movements are the different dominant actors in the area, each one dominant in different areas within the larger Bible belt.

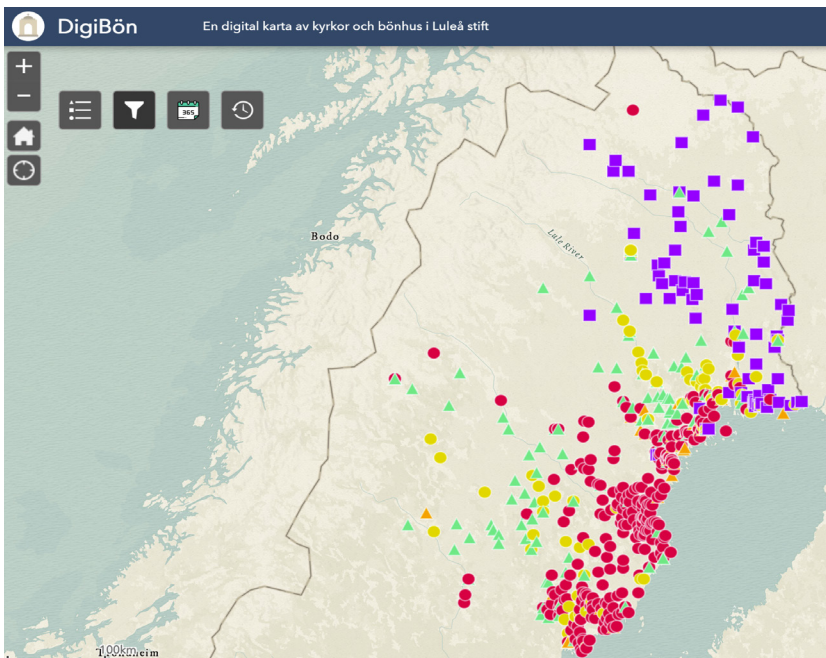

Fig. 2. The Bible belt: Red for the inner mission (EFS), purple for the Laestadian movement, green for the Pentecostal movement, yellow for the Covenant church, and orange for the Baptist movement.

Not only the Bible belt in itself is of interest. What the map also shows is the absence of religious movements in certain areas. Of course, one reason for this finding might be the fact that the northern part of Sweden is sparsely populated. That, however, does not account for all the lack of religious activity (meaning that maps of population density and religious activity do not overlap completely). Therefore, it is relevant to search for answers as to why some areas are less religious, at least as is manifested through prayer houses and churches. Are there, for example, other actors which counteracted the prevalence of these buildings? Some places, on the other hand, have a higher degree of religious organization, with several different prayer houses and churches at roughly the same spot. Why is that – and how did the different organizations interact, and how did their conflicts and congruences affect local life? There are also examples, identifiable in the qualitative material, of places and specific prayer houses where there seem to have been no conflicting lines between the different denominations – the inner mission, the Baptists and the Covenant church co-existed and shared resources. Thus, the map also visualizes intensity and the absence of religious activity, both in the whole area and locally.

Overall, the construction of the dataset for the *DigiBön*-map, a seemingly straightforward process, shows the messiness of the religious history of the northern part of Sweden (a finding probably also true for other areas). As a church historian, it is easy to think about religious history as a process taking place in interactions between discernable actors and categories, but that is probably just a construction. Within Religious Studies, the subfield of lived religion was established in the 1990s, highlighting the need to study religion and its everyday practices among “ordinary people” instead of studying theology, dogmas, and institutional expressions of religion.¹⁸ In this field, it is emphasized that theology and dogmas are of less importance in everyday life since people tend to pick and mix their own religiosity across dogmatic limits, which led to religious studies being combined with for example ethnographic methods. The *DigiBön*-map points in a similar direction. At this stage there are no answers, but the map indicates new fields of research. To understand these patterns and what seems to be inconsistencies, the local, richer material is needed – thus switching from distant reading to close reading, and back again.

To show how this point is valid even while doing a very different kind of research, the article will now move on to our second case, which charts the process of combining computer-aided textual analysis of billions of words with close readings of, among other texts, single tweets.

Investigating “creativity” by close and distant reading

This is a brief account of some of my (author Drakman) ongoing attempts at analyzing how the concept “creativity” is used in twenty-first century Anglophone culture, by switching between distant and close reading methods, and between quantitative and qualitative analysis of word use.

For a few years now, I’ve been seeking to understand how creativity affects twenty-first century ideas about knowledge creation. In dictionaries, this concept is usually defined as “making a new and useful thing or idea”, and its synonyms are said to be words like innovation, invention and originality.¹⁹ Some questions I want to investigate are: how does creativity relate to concepts like innovation, invention and originality in everyday language? What about its relationship to concepts such as imagination, revolution and genius? Which changes does this concept enable, and which continuities does it support? In what contexts is this word used, and which groups do not speak about creativity? Why do claims to oppose creativity appear almost nonsensical?²⁰ In short, I want to understand why creativity has become such a popular concept, and what kind of work it performs in the everyday life of millions of people.

Initially, my interest in the concept of creativity emerged from the observation that this word is used seemingly everywhere, both on- and offline. Tens of thousands of articles, hundreds of books and dozens of journals both within academia and within popular culture are devoted to it.²¹ To the cultural historian Raymond Williams, outlining the meaning of “creative” in his famous *Keywords*, such ubiquity was problematic. He argued that the terms creative/creativity – originally meant to convey high, serious original invention – had become conventional enough to be applicable to any activity. This, he claimed, turned them into empty words, confusing and misleading.²² And if the ubiquity of the terms was problematic in 1976, when Williams was writing, the problem has been exacerbated ever since. In the corpus based on scanned English-speaking books which Google Ngrams analyzes, the frequency of the word “creative” increased 170 percent between 1976 and 2019, and the frequency of “creativity” increased 250 percent over the same period.²³

The range of applicability of the terms also remains wide. Creativity is that rare nominalism (or “zombie noun”, an abstract noun made from a verb, often ending in -ity) used both in bureaucratic reports and on the street. It bridges several previously uncrossable chasms, like the one between arts and sciences, by remaining helpfully vague on the amount of originality required for any novelty to be labeled creative. And it is true that creativity can be used to describe almost any human activity. For

instance, in its public outreach work from the 1990s onwards, the Nobel Foundation uses creativity as the pin which ties together such diverse fields as physics, chemistry, medicine, literature, peace and economy.²⁴

But although I agree with Williams' observations about how the terms are used, I disagree with his negative assessment. I see the flexibility of creative/creativity as their most interesting trait, and precisely what I want to understand better. Which new connections do these flexible terms make possible? Simultaneously, however, their widespread use makes analyzing them difficult, as the sheer magnitude of relevant empirical material exceeds the human scale. Historians of ideas have often studied huge, amorphous study objects by closely investigating especially influential texts, arguing by implication that those texts illustrate the culture at large. In this case, that could mean close readings of landmark texts in the history of the concept, such as J.P. Guildford's speech *Creativity* given to the *American Psychological Association* in 1950, commonly said to initiate studies of creativity within American cognitive psychology, or Richard Florida's book *The rise of the creative class* from 2002, said to ignite interest in creative social groups among political, economic circles.²⁵

But only investigating influential texts would necessitate ignoring the discoveries made within the history of science and knowledge during the last several decades, regarding the circulation of knowledge. As has been convincingly shown, ideas are not just spread unchanged in a linear way from center to periphery, or from influential texts into the receptive minds of passive readers. Rather, concepts are constantly being reshaped in a myriad of locations, and different concepts co-evolve together.²⁶

And this is precisely what I want to understand: the messiness and stretchiness of the concept. How creativity can be used so broadly, about so many different kinds of people and activities, not how creativity is defined in a specific text. Although close reading of specific texts remains a crucial part of my investigation, it is not enough. Instead, I would like an overview of how the term is being used by millions of people in different locations.

To amass such an overview often seems like an impossibly large task. To begin somewhere, I started haphazardly gathering examples of how the word creativity is used on the English-speaking Internet, mostly by taking screen dumps of paragraphs where the word occurred whenever I ran into them. This method has created large collection of examples, which I organize in Scrivener.²⁷ After sorting them into themes, I would say that the word creativity is mainly used in the following contexts: education, science popularization, advertising and discussions about productivity.

These fields are not exactly those I expected. Previous studies of creative/creativity have focused on the words being used in three specific milieus:

artistic circles from early nineteenth century Romanticism, American psychology from the 1950s, and economic and political circles since the 1990s.²⁸ What had happened to bring the words into new contexts in the 2010s and 2020s? I still wanted to get a better overview of how the terms are used in everyday language today, so I decided to turn to distant reading methods.

Turning to distant reading

In Cambridge and elsewhere, historians like Peter de Bolla are developing computer aided conceptual analysis. This means analyzing concepts partly by amassing lists showing which other words are used close to them in a specific text corpus.²⁹ This method of analyzing word meaning through co-location is often described with the computer linguist John Firth's classic quip: "You shall know a word by the company it keeps."³⁰

Initially, I planned to compare word use within two corpora gathered from science communication and education (the two largest fields in my collection), using the program AntConc.³¹ But perhaps my collection is skewed? My ad hoc online collecting is probably affected by what I've searched for in the past – computer enhanced confirmation bias. To test my own assumptions, I instead decided to use a pre-assembled corpus, rather than starting from a corpus based on my own, possibly flawed assumptions. This way, I hoped to test whether my view of how the word creativity is used corresponds to actual trends.

I turned to *Sketch Engine*, a tool for analyzing huge text corpora, including those gathered from the Anglophone Internet in the last five years, which is what I am most interested in.³² Inside this program, I picked the biggest corpus available: *English Web 2020* (enTenTen20), consisting of 36 billion words in English gathered in 2020 from Wikipedia, blogs, online magazines and journals, etcetera. I began by searching for which words are most commonly used together with "creativity", getting the result shown in Fig. 3.

The words most frequently used before and after "creativity" in the enTenTen20 corpus (the first and second columns in Fig. 3) are "imagination", "innovation", "artistic", "thinking", "curiosity", followed by words with similar connotations, as seen in the figure.³³ What does that mean? From my years of doing close reading of books about creativity, of analyzing the examples I collected online, and from what I've learned about the concept's history, I've come to see it as straddling two clusters of meaning. The first cluster presents creativity as stemming from individuals' imagination, connecting it to artistic novelty. Here, creativity is often said to be recreational (fun, relaxing), and a way of exploring one's authentic self.

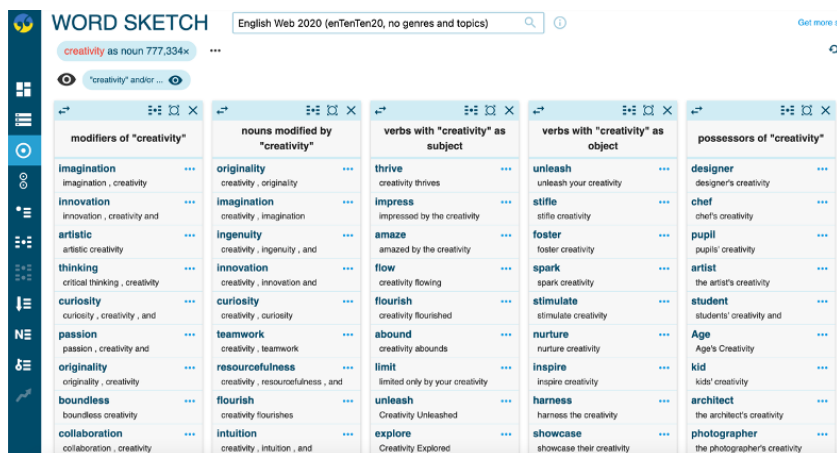

Fig. 3. Word Sketch of “Creativity” in *Sketch Engine*. Search performed March 23, 2022.

This cluster of meaning is connected to nineteenth century origins of the word “creative” within the artistic sphere, and the centrality of “creativity” to American humanistic psychology in the 1960s.

In the second cluster of meaning, creativity is presented as related to productivity, as a means of reaching goals of economic growth, being the fountainhead of innovation and entrepreneurship. This cluster is connected to the political, economic interest in the term in the early 2000s, exemplified by Richard Florida’s book *The rise of the creative class*.

In the two first lists, there are traces of both the first (“imagination”, “artistic”, “flourish”, “intuition”) and second clusters (“innovation”, “ingenuity”, “teamwork”, “resourcefulness”). “Thinking” and “curiosity” indicates a third cluster, presenting creativity as a mental trait. This makes sense considering the concepts’ history as a study object within cognitive psychology by J. P. Guilford, Ellis Paul Torrance and others from the 1950s onwards.

Sketch Engine also charts which verbs are used with “creativity”, either immediately following it (listing what creativity is said to do) in column 3 or immediately preceding it (listing what is done to creativity) in column 4. In column 3, a first cluster of words outlines the effects which can be achieved through creativity. Creativity is said to “impress”, “amaze” and “inspire”, yielding a rich bounty to whoever wields it. The words “thrive” and “flourish” indicate that creativity is something separate from the individuals making use of it, that it has an existence on its own. A second cluster of words indicate open, undirected searching: it is said to “abound”, “flow”, “unleash” and “explore”. In column 4, it becomes clear that the

metaphors used with this concept present it as something which already exists in the world – it does not need to be created, assembled, built, brought to life. Instead, it should be taken care of. Words like “nurture”, “encourage” and “foster” and to some extent “stimulate” describe it as something vulnerable which needs tenderness. Words like “spark” and “unleash”, on the other hand, present creativity like a strong natural force, similar to an animal unleashed or a fire sparked. All we have to do is not “stifle” it. However, there are still hints of its connections to the productivity sphere through the words “harness” and “showcase”. Creativity, then, is a force which needs to be “nurtured”, so we can “harness” its power in order to present or “showcase” its yields to others in order to “amaze” and “inspire” them.

Another list (not pictured) shows who is most often said to possess “creativity”: “designer”, “chef”, “pupil”, “artist”, “student”, “kid”, “architect” and “photographer”. Thus, creativity is presented as closely correlated to the artistic world (“designer”, “artist”, “architect”, “photographer”), but, importantly, it is also presented as an imminent, undeveloped potential existing in broad, inclusive categories of people like “student” and “kid”. Through these groups, creativity is connected to yet unrealized accomplishments in the future, potentially making it related to the concept of hope.

Sketch Engine can also compare two words, for instance to show which other words are used with (co-occurs with) one but not the other. As an example, “innovation”, one of “creativity’s” most common synonyms, is never said to be “unleashed” or “nurtured”, verbs often used with creativity, while creativity is never said to be “driven” or “accelerated”, verbs often used with innovation. Innovation, then, is described using verbs related to operating man-made creations: animals aren’t accelerated or driven, but machines or cars are. While metaphors about creativity present it as a natural force, then, innovation is described as purposely designed. Creativity is also used with “sacred” 336 times, while innovation is never said to be sacred. Instead, words associated uniquely to innovation, not to creativity, are “disruptive” and “incremental”. This was surprising to me. Why are the bigrams (word pairs) “incremental creativity” and “disruptive creativity” never used in this corpus? The term “creative destruction”, coined by Joseph Schumpeter in 1942, has apparently not had a big influence.³⁴ Comparing “creativity” and “expertise”, I find that the term expertise is often used with the adjective “in-house” (presumably meaning that a company does not need external consultants but should rely on their own, in-house expertise), but never creativity.³⁵ Why is creativity never discussed as an “in-house” asset? Innumerable questions, then, can be raised by distant reading.

Back to close reading

Distant reading gives a fascinating, unfamiliar perspective, and certainly helps me think in new ways, by presenting words torn from their original context (the circumstance in which it was written, in a specific medium, intended for a certain audience, etcetera). But I am getting frustrated by trying to understand words as free-flowing entities, where meaning is statistically determined through locations and distances from other words. I decide to switch back to close reading, to somewhat regain my historical footing.

Sketch Engine provides lists of “key words in context”, paragraphs where the keyword is used (similar to my screen dumps). But going through such paragraphs one after the other means jumping wildly between contexts. I briefly consider doing analogue close reading by picking up one of the twenty-first century books already considered classics in the creativity field – for instance Richard Florida’s *The rise of the creative class* or Mihály Csikszentmihályi’s *Creativity. The psychology of discovery and invention* – but I decide not to, since I still want to retain some of the overview I get from reading online.³⁶

Instead, I investigate an online collection of carefully curated sources, a database where the collection of a specific kind of sources is the whole point. Since creativity as a concept was primarily developed in the United States (the noun “creativity” having been coined there in 1926, and expanded within American psychology and management theory), and since the political sphere is one of the most central fields for the concept’s recent development, I chose *The American Presidency Project*, collecting materials from all 46 American presidents.³⁷

Being interested in the term’s contemporary usage, I search for texts where the word “creativity” is used, and begin reading the most recent text available: a written version of the speech “Remarks before business roundtable’s CEO quarterly meeting”, given by president Joseph Biden in March 2022. Here, Biden complimented the organization by reminding them that in 2019, they released the following statement: “America deserves an economy that allows each person to succeed through hard work and creativity, and to lead a life of meaning and dignity.” This, Biden stated, “wasn’t a do-gooder statement; it was a capitalist statement. We’re all capitalists in this room.”³⁸ Thus, both Biden and presumably the Business Roundtable CEOs connect being a capitalist to hard work and creativity. Creativity is presented as relating to economic productivity rather than to self-discovery or artistic imagination. Does Biden, being a politician, use creativity in only this economic sense? The next example quickly disproves this suggestion. Only 20 days before the speech about capitalists, the Biden administration released the following statement: “Reading

ignites imagination, insight, and inspiration. It nourishes a child's creativity and curiosity, and inspires a passion for lifelong learning."³⁹ Here, creativity is displayed as something awakened by learning, and used with traits such as curiosity, imagination, insight, inspiration and passion. Thus, creativity is displayed as having intrinsic value to the child, being only implicitly economically valuable. This stretchiness of the word, which separates it from similar words like innovation and invention (rarely used about children or together with words like passion and imagination), is definitely part of its power.

The American Presidency Project database also facilitates quantitative comparisons, pushing me back into using distant reading. For instance, president Donald Trump only uses the word "creativity" a single time in his 57,000 tweets (while tweeting "great" 1,262 times).⁴⁰ Also, in his official output, including press releases, speeches and so on, he uses "creativity" less than half as frequently as president Barack Obama or Biden.⁴¹ One potential further avenue of exploration would be to examine whether this pattern is true for the Republican party in general (instinctively, I find this improbable, because of their history of embracing entrepreneurial culture, productivity and innovation. Also, as shown above, the word can easily be combined with seeing oneself as a capitalist). If not, does this mean that creativity is understood as a concept related to an urban, highly educated elite contrasting with the electoral base of Trump?⁴² More questions than answers, again, remain.

To conclude this brief sketch of my research process: my *ad hoc* gathering of examples was a way to get started working on a project which often seemed impossibly large. By unsystematically collecting whatever I happened to run into, I became convinced that the contemporary use of the concept of creativity was widespread, complex, and worth pursuing further. But soon, the risks of this method became apparent. To combat bias – both my own confirmation bias, and the kind often inherent in casual web searches due to machine learning, filtering answers based on what the user has searched for previously – I turned to quantitative, distant reading methods. I hope that analyzing a pre-assembled corpus will give a more neutral overview and new angles to view my questions from. This, in its turn, pointed me in new directions which I would not been aware of had I only relied on the analogue methods normally used within the history of science and ideas, such as doing close readings of canonical texts. These new directions in their turn encouraged close reading of texts from the American political sphere, aimed at achieving a deeper understanding of how the concept is being used. The point is that these two methods complement and support each other, by deepening and broadening my view of the concept "creativity".

As this is an ongoing project, my description necessarily must end without a satisfying conclusion. Even so, I hope that this text has given some new ideas into how close and distant reading can be combined, both fruitfully and frustratingly.

Conclusion

The point of this text has been to give an honest view of research in the making, by showing how we combine close and distant reading. This is done to illustrate the advantages of a mixed methods approach – interweaving the interpreting of quantitative and qualitative data, switching between them pragmatically.⁴³

Our cases are very different. They are based upon different source materials and different methods, and while Drakman's case mainly focuses on a specific point in time, Gelfgren's map charts changes over hundreds of years in time and space. However, both cases have significant similarities as well, especially our positive experiences of moving between distant and close reading – between the pattern and the particular – as a method to deepen the understanding of the phenomena we study. As our understanding of our respective study objects grows, for instance when we identify large patterns through distant reading of quantitative data, inconsistencies and complexities become pressing and new issues are raised, which necessitates a return to the details to find answers. Close readings of specific texts or interpretation of specific datapoints on the map then raise questions only answerable on a macro scale, encouraging distant reading analysis. And so the research process continues.

We both find this approach helpful in order to account for the messiness of reality. By emphasizing our constant moves back and forth, and by openly showing how we combine different sources and methods, we want to encourage others to try using methods developed within the Digital Humanities. The methods and approaches we propose are not new, but we argue that by making use of digital tools, this can be done at a much larger scale than ever before, with less effort. Furthermore, this oscillation between on the one hand distant, large-scale, computer aided methods, and on the other close readings and interpretations, generates new and interesting historical questions in an iterative process.

We see three main advantages with this approach. First, computer aided methods make it possible for a single researcher to investigate a much larger number of sources than only those deemed to have been most influential. In his famous article “The Slaughterhouse of Literature”, Franco Moretti problematized the tendency among literary scholars to focus only on canonical texts through close reading (a practice he polemically labeled

“secularized theology”), as this means that scholars devoted their lives to analyzing only a fraction of all written texts – 0,5%, in his estimation – while ignoring everything else.⁴⁴ In the same manner, within the history of science and ideas, distant reading tools make it easier to go beyond “Great men” and elite institutions, instead analyzing sources stemming from non-canonized texts, mundane events and forgotten knowledge makers. This way, we will gain a fuller picture of historical change, and how it happens at a myriad of places and levels simultaneously.⁴⁵ Similarly, the map visualization here described reveals larger patterns, as well as providing points of entries to examine the local life and context of the religious communities. This raises questions and adds nuances and complexity to the understanding of the role of religion in society and the role of the different religious institutions. It is in line with Richards White’s notion of finding and revealing historical relations that otherwise will remain undiscovered.⁴⁶

Second, switching between close and distant reading facilitates the discovery of absences. In our respective cases, we have identified areas where new prayer houses were not built, and a president who uses the word creativity surprisingly rarely. Such absences would have been very difficult to detect using only close reading methods, but they are important findings, as they delineate the extent of the studied phenomena. These absences, then, indicate the need for comparisons on the close reading level, to disentangle why the phenomena was widespread in some contexts and not others.

And third, larger patterns of change and continuity, hidden from the point of view of a single data point or text – what Ted Underwood has likened to the curvature of the Earth, invisible to observers standing on its surface – are much easier to identify through distant reading.⁴⁷ For instance, within the historiography of creativity, the interest in the concept is often said to wane in the 1970s.⁴⁸ Google Ngrams, however, gives a different picture, presenting the frequency of the use of this word as steadily rising without noticeable dips. When it comes to the churches and prayer houses, we can see how the intensity of establishing new buildings varies between areas and over time.

Of course, this approach is not without its difficulties, disadvantages or setbacks, which have already been discussed in relation to each case. Until now, apart from a few exceptions (many present in this special issue of *Lychnos*, and the projects *ActDisease* and *International Ideas at UNESCO* come to mind), distant reading methods have not been embraced within the history of science and ideas as strongly as within other fields, for instance in literary studies. Perhaps that is due to this method being incongruent with the most basic assumptions upon which our field is based?

Distant reading methods disjoint paragraphs, sentences and words from their context within a specific text, authorship, and context of creation. Moretti, while coining the term “distant reading”, emphasized that this kind of reading means that “the text itself disappears” – and of course, the original context disappears too.⁴⁹ Distant reading is like making a scrapbook with snippets from different books to use as source material. Isn’t that the opposite of what historians of ideas do? Since the 1960’s, proponents of the Cambridge School have encouraged us to investigate “ideas in context”, manifested through the book series with the same name.⁵⁰ Does it make sense on any level, apart from the linguistic, to study ideas or even words in newly created – digitally re-assembled – contexts? We argue that it does. For us, the point of distant, computer-aided reading is to reach a different kind of understanding compared to traditional methods.

The main reason we advocate for combining distant and close reading methods is that this way of investigating often makes our study objects foreign to us, sometimes even nonsensical or outright weird. We see this computer-generated weirdness as a great advantage. Looking at our study objects from angles not commonly used within the history of science and ideas (Word lists? Patterns of buildings?) often throws us out of the box which we unknowingly have erected around what we try to understand. Inevitably, much historical research, like all other human pursuits, is guided by path dependency. Study objects are understood according to what we already know about the world. But such preconceived notions limit our horizons of expectations and determine what we notice about them and what about them that we neglect.

By using new and sometimes uncomfortable methods, we try to see our study object in unfamiliar, strange ways. We are attempting to become surprised (if lucky, even baffled!). Hopefully, we will be confronted with a completely different manner of conceptualizing our study object, far removed from how we previously have understood it. That’s why we encourage all readers of this text to try mixing close and distant reading, and to embrace the unpredictability of a computer-generated perspective. Who knows which strange aspects of your study object might become apparent to you if you look at it through the reading glasses of a computer?

Notes

1. There is an extensive discussion on the meaning and definitions of Digital Humanities which we will not go into here. We will use the term Digital Humanities in this text, although we argue that it is more fruitful to speak about humanities in a digital age – meaning that all researchers within the humanities ought to critically reflect upon the digital, whether this refers to study objects, tools or methods. For

further discussions on the Digital Humanities and its relation to different fields and disciplines, and examples of how different digitally aided methods are used, see for example Matthew K. Gold and Lauren F. Klein (eds.): *Debates in the digital humanities 2016* (Minneapolis, 2016); Eileen Gardiner and Ronald G. Musto: *The digital humanities. A primer for students and scholars* (New York, 2015); Kristen Schuster and Stuart Dunn (eds.) *Routledge international handbook of research methods in digital humanities* (Oxon & New York, 2021).

2. Mixed methods research is a methodology often used within the social sciences which combines elements of quantitative research and qualitative research, meaning the collection of both open and closed-ended data in response to research questions. We do not follow a traditional mixed method methodology here (for instance by deciding on a convergent, explanatory or exploratory approach ahead of time), but use the term more loosely to mean combining quantitative and qualitative methods to search for clues rather than to prove an argument. See for instance T.C. Guetterman, W.A. Babchuk, M.C. Howell Smith, J. Stevens: “Contemporary approaches to mixed methods—grounded theory research. A field-based analysis” in *Journal of mixed methods research* 13:2 (2019), 179–195; John Creswell & Vicki Plano Clark: *Designing and conducting mixed methods research* (Los Angeles, 2011); Sharlene Nagy Hesse-Biber & R. Burke Johnson (eds.): *The Oxford handbook of multimethod and mixed methods research inquiry* (New York, 2015).

3. See for instance R. Burke Johnson, Anthony J. Onwuegbuzie, & Lisa A. Turner: “Toward a definition of mixed methods research” in *Journal of mixed methods research* 1:2 (2007), 112–133; Victoria D. Alexander, Hillary Thomas, Ann Cronin, Jane Fielding, & Jo Moran-Ellis: “Mixed methods” in Nigel Gilbert and Paul Stoneman (eds.): *Researching social life* (London, 2015), 119–138.

4. In this article, we use the words “church” for the buildings of the Church of Sweden, and “prayer house” for the buildings of the confessional inner mission and the free church movements. All churches and denominations do however mix the use of the concepts “church”, “chapel”, and “prayer house”. For example, the Church of Sweden (the former state church) uses both the words church and chapel to describe their buildings, depending on their ecclesiastical status, but both church and chapel are also used by some free churches, and prayer houses are used by some denominations.

5. Stefan Gelfgren: “Mapping conservative religion. A Bible belt in northern Sweden” in Stefan Gelfgren & Daniel Lindmark (eds.): *Conservative religion and mainstream culture. Opposition, negotiation, and adaptation* (New York, 2021), 17–35.

6. Clifford Geertz: “Thick description. Toward an interpretive theory of culture” in *The interpretation of cultures. Selected essays* (New York, 1973), 3–30.

7. Susan Schreibman, Ray Siemens, and John Unsworth (eds.): *Companion to digital humanities* (Oxford, 2004); Elton Barker, Christopher Bissell, Lorna Hardwick, Allan Jones, Mia Ridge, & John Wolffe: “Digital technologies. Help or hindrance for the humanities?” in *Arts and humanities in higher education* 11:1–2 (2012), 185–200.

8. Barney Warf & Santa Arias: “Introduction: the reinsertion of space into the social sciences and humanities” in Barney Warf & Santa Arias (eds.): *The spatial turn. Interdisciplinary perspectives* (Oxon & New York, 2009), 4.

9. See for example Anna Foka, Coppélie Cocq, Phillip I. Buckland, and Stefan Gelfgren: “Mapping socio-ecological landscapes: Geovisualization as method” in Kristen Schuster and Stuart Dunn (eds.) *Routledge international handbook of research methods in*

digital humanities (Oxon & New York, 2021), 203–217; Barney Warf & Santa Arias (eds.) *The spatial turn. Interdisciplinary perspectives* (Routledge, Oxon & New York); William A. Kretzschmar & Petrulevich, Alexandra: “GIS for language study” in Kristen Schuster and Stuart Dunn (eds.): *Routledge international handbook of research methods in digital humanities* (Oxon & New York, 2021), 218–236; Wright, Gwendolyn: “Cultural history. Europeans, Americans, and the meanings of space”, *Journal of the society of architectural historians* 64:4 (2005), 436–40.

10. James Ash, Rob Kitchin & Agnieszka Leszczynski: *Introducing digital geographies* in James Ash, Rob Kitchin, and Agnieszka Leszczynski (red): *Digital geographies* (London, 2018), 2.

11. Johanna Drucker: “Is there a ‘digital’ art history?” in *Visual resources. An international journal of documentation* 29:1–2 (2013), 7.

12. Richard White: *What is spatial history?* (Accessed April 27, 2022). <https://web.stanford.edu/group/spatialhistory/media/images/publication/what%20is%20spatial%20history%20pub%20020110.pdf> (2010), paragraph 36.

13. William Least Heat-Moon: *PrairyErth. (A deep map)* (Boston, 1991).

14. This description of the potential and usefulness of deep maps is nothing that “materializes” from thin air. The possibility of building a useful database relies upon the researcher’s ability to know what to search for, and the ability to know what kind of questions that seek an answer, and what kind of answers he/she wants to find in relation to the dataset. If the dataset is big enough one can always find correlations and patterns, but to make something out of these is a matter of historical scholarship.

15. Gelfgren: “*Mapping conservative religion*”, 17–35; Idem: “Väckelsen och skapan- det av det västerbottniska” in *Provins* 27:1 (2008), 33–39; Idem: “Umeås inomkyrk- liga särart?” in *Thule. Kungliga Skytteanska Samfundets årsbok 2017* (2017), 171–189. For a discussion of Bible belts see for example Clifford J. Clarke: “The Bible belt thesis. An empirical test of the hypothesis of clergy overrepresentation, 1890–1930” in *Journal for the scientific study of religion* 29:2 (1990): 210–225; Charles A. Heatwole: “The Bible belt. A problem in regional definition” in *Journal of geography* 77: 2 (1978), 50–55.

16. With special thanks to system developers Cenk Demiroglu and Kajsa Palm.

17. There is an extensive discussion on critical visualizations, including whether it is possible and desirable to include and visualize the fuzziness of the data. But in this case, it was never an option, as the aim was for a simple and clean map.

18. See for example Nancy T. Ammerman: *Everyday religion. Observing modern religious lives* (Oxford, 2007); Robert Orsi: *The Madonna of 115th street. Faith and community in Italian Harlem, 1880–1950* (New Haven & London, 2002).

19. Definition from James Kaufman & Robert Sternberg: “Preface” in James Kaufman and Robert Sternberg (eds.): *The Cambridge handbook of creativity* (Cambridge, 2019), xiii–xiv. Synonyms from *Merriam Webster’s online dictionary*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/creative#synonyms>. Accessed April 14, 2022.

20. There are critics of creativity of course, but they all acknowledge it as something inherently positive, only currently misused. See Andreas Reckwitz: *The invention of creativity. Modern society and the culture of the new* (Cambridge, 2017), ix; Oli Mould: *Against creativity* (London, 2018); Paul Feyerabend: “Creativity: A dangerous myth”, *Critical Inquiry*, 13:4 (1987), 700–711.

21. Kaufman & Sternberg, “Preface”, xiii–xiv. Examples of journals about creativ- ity include *Psychology of aesthetics, creativity, and the arts*; *Creativity research journal*. *Journal of creative behavior*; *Empirical studies of the arts. Imagination, creativity, and person-*

ality; *Thinking skills and creativity. International journal of creativity and problem solving; Innovation and creativity management.*

22. Raymond Williams: *Keywords. A vocabulary of culture and society* (London, 1988 [1976]), “Creative”, 82–84.

23. Creative: 0,00312564403/0,0018408361= 1.69794803025; Creativity: 0,0013590980/0,0005241166=2.59312145427.

24. Interview with Svante Lindquist, founder of the Nobel Prize Museum, November 29, 2021 by Annelie Drakman.

25. Richard Florida: *The rise of the creative class. And how it’s transforming work, leisure, community and everyday life* (New York, 2002); J. P Guilford: “Creativity”, in *American psychologist*, 5:9, (1950), 444–454.

26. There is a huge research field investigating the circulation of knowledge, sparked by Jim Secord’s 2004 text: Jim Secord: “Knowledge in Transit” in *Isis*, 95:4 (2004), 654–672.

27. Scrivener is a word processor which also organizes research material, including images.

28. Reckwitz: *The invention of creativity*; Władysław Tatarkiewicz: *A history of six ideas* (Dordrecht, 1980).

29. Peter de Bolla, Ewan Jones et al.: “The idea of liberty, 1600–1800. A distributional concept analysis” in *Journal of the History of Ideas* 81:3 (2020); Idem: *The architecture of concepts. The historical formation of human rights* (New York, 2013); Peter de Bolla, et al., “Distributional concept analysis. A computational model for history of concepts” i, *Contributions to the history of concepts (Berghahn Books)* 14(1) (2019), 66–92.

30. John R. Firth: *Papers in linguistics 1934–1951* (London, 1957), 11.

31. AntConc is a commonly used software programs for digital text analysis.

32. www.sketchengine.eu.

33. Words which are frequently used but carry little meaning, such as “and”, “or”, “if”, have, as customary, been added to a “stop word” list and are not included in this search.

34. Joseph Schumpeter: *Capitalism, socialism and democracy* (New York, 1942). The bigram “creative destruction” does occur 6601 times in this corpus, but apparently that specific term is the main extent to which creativity and destruction is connected there.

35. “In-house expertise” gives 4345 hits, “in-house creativity” 0.

36. Florida: *The rise of the creative class*; Mihály Csíkszentmihályi: *Creativity. The psychology of discovery and invention* (New York, 2013).

37. *American Presidency Project*, <https://www.presidency.ucsb.edu/>.

38. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/remarks-before-business-roundtables-ceo-quarterly-meeting> Accessed March 24, 2022. In August 2022, this document has been removed from this database, but can instead be accessed through the White House website: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/03/21/remarks-by-president-biden-before-business-roundtables-ceo-quarterly-meeting/>. Accessed August 24, 2022.

39. “Proclamation 10346—Read Across America Day, 2022”, sent from the office of president Joseph Biden on March 01, 2022. <https://www.federalregister.gov/documents/2022/03/04/2022-04776/read-across-america-day-2022> Accessed March 24, 2022.

40. Donald Trump tweeted from @realDonaldTrump between 2009 and January

2021, and had approximately 89 million followers when he was permanently banned from Twitter.

41. Barack Obama uses the word “creativity” 233 times in his full output, while Donald Trump uses it 45 times. Obama was president for twice as long as Trump, resulting in a corpus 50% larger, but it’s still clear Trump uses the word far less often than Obama: 45 times is 19% of 233, where we might expect 50%. Joseph Biden has already used the word 23 times, about as often as Obama.

42. That interpretation would be supported by Michael Sander, who used this database in his *The Tyranny of Merit* to show how being “smart” became more important within American political language during the twenty-first century. Michael Sandel: *The tyranny of merit. What’s become of the common good?* (New York, 2020), 92–95.

43. John Creswell & Vicki Plano Clark: *Designing and conducting mixed methods research* (Los Angeles, 2011).

44. Franco Moretti: “The slaughterhouse of literature” in *Modern language quarterly*, 61 (2000), 207–222, 208.

45. This kind of approach is often lauded within the growing field of the history of knowledge. See for instance Lorraine Daston: “The history of science and the history of knowledge” in *KNOW. A journal on the formation of knowledge* 1:1 (2017), 131–154; Johan Östling et al. (eds.): *Circulation of knowledge. Explorations in the history of knowledge* (Lund, 2018); Johan Östling: “Circulation, arenas, and the quest for public knowledge: historiographical currents and analytical frameworks” in *History and theory* 59:4 (2020), 111–126.

46. White: *What is spatial history?*

47. Ted Underwood: *Distant horizons. Digital evidence and literary change* (Chicago, 2019), ix.

48. Reckwitz: *The invention of creativity*.

49. Franco Moretti, “Conjectures on world literature”, *New Left Review*, 1 (2000), 54–68, 57.

50. *Ideas in Context*, a Cambridge University press book series, a book series that discuss the emergence of intellectual traditions and related new disciplines”. See <https://www.cambridge.org/core/series/ideas-in-context/7E30BA052B5A1F0AF3C67156FEA725BE#> Accessed August 24, 2022.

Acknowledgements

This research is partly supported by a grant from Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond.

Randanteckningar om svensk mediepolitik 1920–1970

Ur temamodellering av 11 000 riksdagsprotokoll

PELLE SNICKARS*

Abstrakt

In an explorative manner, this article uses a data-driven digital history set-up to focus on how the Swedish Riksdag, its political parties and parliament members discussed media issues. By distant reading and topic modeling a dataset of more than 11,000 parliamentary minutes – approximately 400 million characters – the article gives a new perspective of Swedish media history in general and national media politics in particular. The article uses the computational method topic modeling to study latent themes or discourses in the dataset (by accentuating words that tend to co-occur) that together create different topics. The article includes a number of media historical observations and findings, and the frequent graphs also display interconnections between different media topics, as well as other societal topics that media were related to.

Keywords: digital history, media history, topic modeling, Swedish Riksdag.

Inledning

Vilka är de tematiska idéer och tankefigurer som styr svensk politik sedan demokratin införande under tidigt 1900-tal? En sådan fråga är så omfattande att den kan tyckas omöjlig att besvara. En statsvetare skulle möjligen peka på partiväsendets framväxt som ett sätt att få korn på övergripande politiska diskurser, medan den ekonomiske historikern nog skulle leta svar i nationalekonomins utveckling. Den genusmedvetna kvinnohistorikern skulle säkerligen framhålla centrala aktörer som exempelvis Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt – bildad 1902 och upplöst 1921 när den allmänna rösträtten genomfördes – medan idéhistorikern med all säkerhet skulle lyfta fram hur klassiska ideologier som liberalism, socialism och konservatism varit avgörande. Ett antal tongivande nyckeltexter skulle

*Pelle Snickars, professor i digitala kulturer, institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet, pelle.snickars@kultur.lu.se

då i regel åberopas, till exempel August Palms ”Hvad vil Sosial-Demokraterne”, ett anförande han höll på Hotel Stockholm i Malmö 1881.¹ Alternativt skulle den politiskt orienterade historikern framhäva skrifter författade av någon framträdande minister eller parti-ideolog, kanhända genom ett idépolitiskt studium av högerledaren Arvid Lindmans tal och föredrag – han var statsminister 1906–1911 och 1928–1930 – eller en analys av docenten i nordiska språk, tillika finansminister Ernst Wigforss omfattande publikationsverksamhet. Det är visserligen långt ifrån alla socialdemokrater som efterlämnade femtiotalet publicerade skrifter, men för en hugad historiker skulle det likväl handla om närläsning av ett relativt begränsat antal texter. För det är ju så många historiker arbetar; även jag själv – vi kan inte läsa allt.

För den digitalt orienterade historikern öppnar sig emellertid nya möjligheter att besvara frågekomplex av makro-karaktär. Om humanister under lång tid ägnat sig åt kvalitativ närläsning och texttolkning med fokus på det innehåll som enstaka dokument rymmer, då har sådana forskningspraktiker under det senaste decenniet kompletterats med olika former av distans- eller fjärläsning utförda med datorers hjälp och språkteknologisk mjukvara. Så kallad *text mining* handlar strängt taget inte om att läsa, snarare om att mjukvara upptäcker språkliga mönster i textmassor. Lingvister och språkteknologer har länge arbetat med snarlika metoder applicerade på omfattande textkorpusar.² Enklare språkteknologiska metoder inbegriper ordfrekvenser och kollokationer, *bigrams* (ordpar som uppträder tillsammans), liksom mer sofistikerade NER-algoritmer (*Named-entity recognition*) där personnamn, geografi och tidsmarkörer automatiskt taggas upp. Den senare metoden är användbar om det inte är språkets form som är av primärt intresse utan texters historiespecifika innehåll. En annan analysmetod som blivit vanlig bland digitala historiker är så kallad *topic modeling* – temamodellering på svenska – ett samlingsnamn på en rad algoritmer som kan klassificera stora textkorpusar baserat på tematiska strukturer i textmassan. Genom temamodellering kan diskurser och begrepp urskiljas – ja, till och med tankefigurer som genomsyrat svensk politik – baserade på ords statistiska sammanhang i ett storskaligt empiriskt material.³

Arkivdriven historievetenskap har i så måtto kompletterats med data-driven *digital history*, det senare ett kunskapsfält som kommit att omfatta flera olika humanistiska discipliner. ”Digital history is an approach to examining and representing the past; it uses new communication technologies and media applications and experiments with computational methods for the analyses, production and dissemination of historical knowledge.”⁴ En återkommande frågeställning inom detta kunskapsfält är vad mjukvara kan uppfatta när algoritmisk textanalys appliceras på ett

omfattande empiriskt material. En materialkategori som lockat många digitala historiker är riksdagstryck (i olika former) – av den enkla anledningen att sådant textmaterial av demokratiska skäl inte har några upphovsrättsliga restriktioner. Inom den europeiska forskningsinfrastrukturen för språkteknologi, CLARIN, finns exempelvis 26 länders dataset av riksdagstryck öppet tillgängliga. Det har också inneburit att forskare byggt olika slags applikationer för att analysera sådana dataset. Mest bekant är förmodligen *the Hansard* – transkriberade debatter från Storbritanniens parlament från 1803 till idag, ett dataset på flera hundra miljoner ord – vilket kan analyseras via applikationer som The Hansard Viewer eller Hansard at Huddersfield. I Sverige har Centrum för digital humaniora vid Göteborgs universitet utvecklat applikationen Riksdagsmotioner.nu som möjliggör sökning bland 145 000 riksdagsmotioner från 1971 till idag, och i Tyskland ger Open Discourse access till alla debatter i den tyska Förbundsdagen, *Plenarprotokolle des deutschen Bundestages*, från 1949 till idag, ett textkorpus som innehåller mer än 900 000 anföranden fördelade på 4 000 protokoll.⁵

De flesta av dessa applikationer är tämligen rudimentära och handlar om att söka efter enstaka ord där grafer visar hur ofta de förekommer över tid. På Riksdagsmotioner.nu återfinns också en träfflista med information om vilket parti och riksdagsledamot som skrivit motionen (i vilket sökordet ingår) samt vad den handlar om. Andra applikationer som The Hansard Viewer och Open Discourse är mer avancerade och ger bland annat möjlighet att studera diskursiva politiska tematiker över tid genom temamodellering. I den senare finns 73 förvalda teman – från *Arbeit* till *Öffentliche Verwaltung* – vilka kan studeras över tid, sorteras efter parti, riksdagsledamot, kön, ålder eller (tidigare) yrkeskategori. Gränssnittet är mycket användarvänligt, det är utvecklat av företaget Limebit (för den tyska riksdagens räkning). Open Discourse ”is a database consisting of six data tables providing granular information about speeches, factions, politicians, election periods, interjections and other contribution types like applause, laughter, and cheerfulness”, kan man läsa på Harvard Dataverse där alla dessa dataset är samlade med öppen access.⁶

I den här artikeln kommer jag att fokusera på hur svenska partier och riksdagsledamöter diskuterat mediefrågor i Sveriges Riksdag. Det dataset jag arbetar med är baserat på fler än 11 000 riksdagsprotokoll – cirka 400 miljoner tecken – och omfattar en hundraårig tidsperiod (1920 till idag). Av utrymmesskal kommer jag att begränsa mig till perioden 1920 till 1970 (tvåkammarriksdagen upphörde också detta år). Jag är mediehistoriker och min tanke är att studera övergripande politiska tankefigurer kring medier genom att modellera mitt dataset. Artikeln syftar till att beskriva hur data sammanställts liksom vad metoden temamodellering innebär,

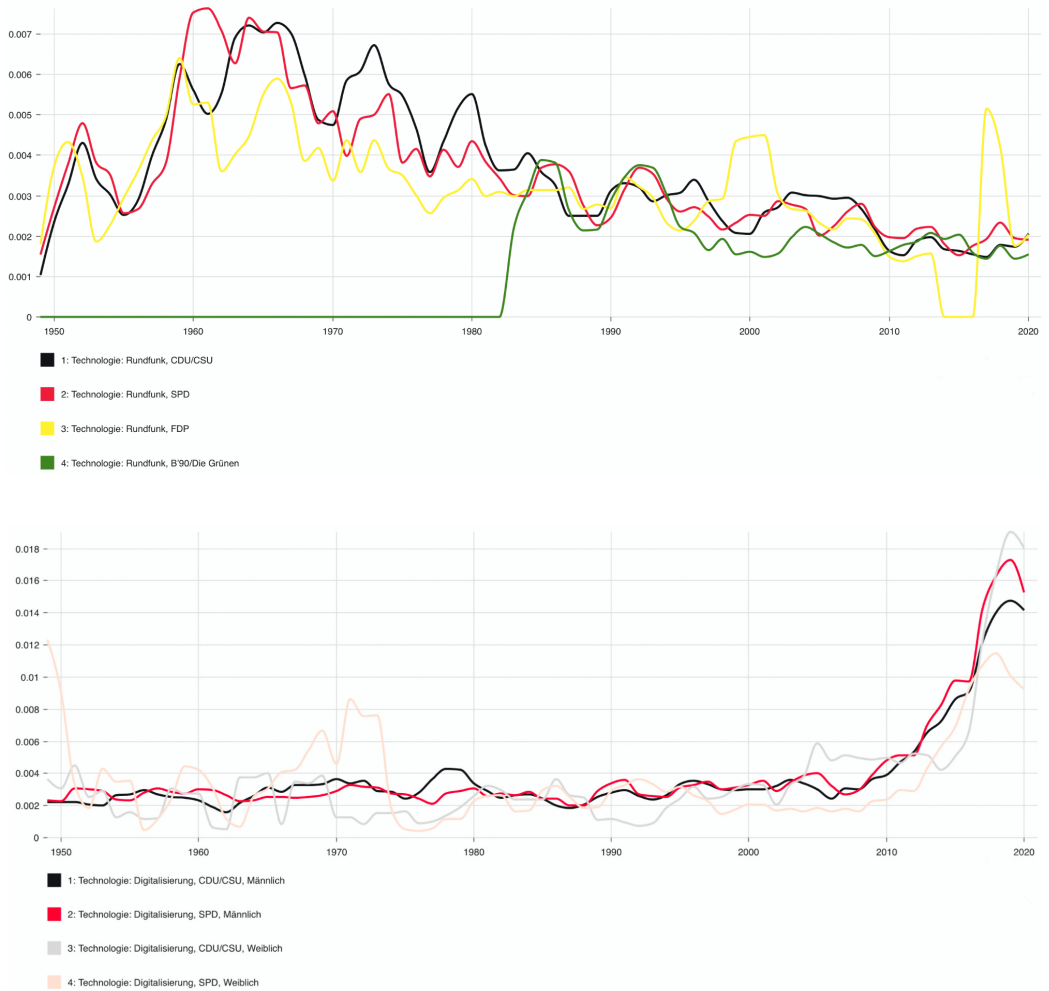

Fig. 1 & 2. Grafer från opendisourse.de baserade på ett dataset (på 200 miljoner tecken) av alla protokoll i den tyska Förbundsdagen från 1949 till idag. Den övre grafen illustrerar när fyra partier diskuterat tema *Rundfunk* – alltså etermedia. Partiet B'90/Die Grünen kom in i Förbundsdagen först 1983, därav nollvärdet före dess. Men nollvärdet för liberala FDP i mitten av 2010-talet beror sannolikt på felaktigheter i datan. Den nedre grafen illustrerar när män respektive kvinnor i konservativa CDU/CSU och socialdemokratiska SPD diskuterat temat *Digitalisierung*.

men främst gör jag ett par analytiska nedslag i en omfattande empiri – där jag också citerar flitigt från enskilda anföranden. Jag är medveten om att detta syfte är omfattande och nog egentligen hade krävt mer utrymme än en enskild artikel. Icke desto mindre är min ambition i det följande att beskriva både data och metod liksom ett par forskningsresultat. En bred ansats går med andra ord före mer djuplodande resonemang. Noterbart är att artikeln innehåller flera grafer; i det följande handlar det lika mycket om att visa som att beskriva. Arbetet är relaterat till det forskningsprojekt jag leder, Välfärdsstaten analyserad. Textanalys och modellering av svensk politik, media och kultur 1945–1989. Där ägnar vi oss åt algoritmisk textanalys av storskalig empiri från politikens sfärer (digitaliserat riksdagstryck och offentliga utredningar), dagspress och skönlitteratur.⁷ Svensk efterkrigstid är en väl utforskad period, men genom att applicera digitala metoder på stora dataset kan politikens, mediernas och kulturens sfärer granskas på nytt.

Data och metod

Svenskt riksdagstryck har under de senaste femton åren successivt digitaliserats i omgångar av Riksdagsförvaltningen. År 2010 öppnade de sina databaser för fri användning. Materialet omfattar protokoll – med debatter från både första och andra kammaren – propositioner, förslag och redogörelser, motioner, utskottsbetänkanden och riksdagsskrivelser. På riksdagen.se går det att fritextsöka i detta material från och med tvåkammarriksdagens införande 1866, och på Riksdagens öppna data och Kungliga bibliotekets sajt för öppen data kan allt riksdagstryck enkelt laddas ned – ända tillbaka till ståndsriksdagens införande 1521. Med utgångspunkt i Riksdagsförvaltningen digitaliseringsarbete har vi i vårt forskningsprojekt skapat ett kurerat dataset av alla riksdagsprotokoll från första och andra kammaren under de senaste hundra åren. Det rör sig om knappt 11 200 protokoll med cirka 750 000 anföranden. OCR-kvaliteten på de inskannade dokumenten är god, men innehållet är synnerligen heterogent. För även om de PDF:er som finns tillgängliga är sökbara så innehåller de ingen strukturerad data. Det har alltså inte tidigare varit möjligt att till exempel få fram information om vad kvinnliga folkpartister eller män i Bondeförbundet ansåg om en viss fråga under en viss period. Det är heller inte alltid så enkelt att redogöra för vem som *de facto* debatterade, för i protokollet framgår inte alltid exakt vem som förde talan. Ett exempel: protokollet från andra kammaren den 11–12 maj 1937 är 130 sidor långt. I kammaren diskuterades då bland annat undernärda barn i Norrbotten, lönereglering för befattningshavare ”vid lots- och fyrstaten”, underhåll av flottans fartyg, liksom ”åtgärder för gynnande av produktio-

nen av verkligt god folkuppfostrande svensk film” – det senare apropå den folkpartistiske riksdagsledamoten Ernst Åqvist motion i ärendet. I denna filmdebatt i kammaren deltog vid sidan om Åqvist själv även ”Herr Hagberg i Malmö”, ”Herr Bergström”, ”Herr Hoppe”, ”Herr Mosesson” – vars inlägg ”Herrar Johanson i Huskvarna och Pettersson i Lerbäcksbym” instämde i – ”Herr Gustafsson i Bogla”, ”Herr Hallén”, ”Fröken Hennings”, ”Herr Lovén” (igen), ”Herr Skoglund”, ”Herr Karlsson i Munke-dal”, ”Herr Olovson”, ”Herr Vougt”, ”Herr Hallén” (igen) samt till sist ånyo ”Herr Lovén”.⁸

Det var många herrar (och en fröken), men alla dessa riksdagsledamöter hade förstås fullständiga namn och partitillhörighet. Det säger sig självt att det är ett omfattande arbete att förse protokollen med adekvat metadata. Vi har använt oss av dokumentmallen Parla-Clarín, en europeisk XML-standard (Extensible Markup Language) som utvecklats just för annotering av riksdagsdata. Utan att gå in på tekniska detaljer innebär det att alla riksdagsprotokoll kompletterats med metadata för namn på talare, geografisk hemvist, partitillhörighet och kön – ett arbete som kan beskrivas med en mening, men som varit (och är) mycket tidskrävande. Eftersom vårt dataset är så omfattande är det i princip omöjligt att städa manuellt varför en rad skript använts för kurering. Ett speciellt bökigt problem har varit att på automatisk väg märka upp när ett anförande slutar eftersom det inte alltid framgår. Ett annat har varit att både identifiera och särskilja riksdagsledamöter från varandra, det handlar om tusentals namn (som ibland är identiska). Genom maskininlärning har olika algoritmer konstruerats som förbättrat metadata; de har tränats på mindre dataset för att göra datadrivna förutsägelser – varefter de kontrollerats manuellt. När det gäller namn på riksdagsledamöter har vi i princip byggt om all metadata från grunden genom ett samarbete med Wikidata, där alla individer (som riksdagsledamöter) har ett unikt identifieringsnummer (folkpartisten Ernst Åqvist är exempelvis Q6343614). Det har gjort det möjligt att både särskilja ledamöter från varandra (om de har samma namn), förse dem med tidsangivelser när de satt i riksdagen (ibland i omgångar), ändra deras roll i riksdagen över tid (ledamot, minister, talman etcetera), liksom (mer sällan) förändrad partitillhörighet.

Nästan all kvantitativt orienterad digital historieforskning är beroende av datakurering. För det är ofta först med städad och strukturerad data som det går att applicera olika algoritmiska analysmodeller. Samtidigt kommer den riksdagsdata vi arbetar med aldrig att bli komplett, i ett så stort dataset finns det alltid förbättringar att göra.⁹ På det digitala humaniora-centrat Humlab på Umeå universitet har utvecklare i vårt projekt först kört all riksdagstext genom Språkbankens korpuspipeline Sparv för att annotera och märka ord i texten med dess ordklass och

grundform. Resultatet av både annotering och lemmatisering (sammanföring av olika böjningsformer och varianter av ett ord) lagras som csv-filer, och de är från dessa som modelleringen utgår. Inom temamodellering finns flera modeller (och olika algoritmer) att arbeta med. När det gäller riksdagsdatan har vi använt så kallade LDA (Latent Dirichlet Allocation) Mallet-modeller om 100, 200 och 500 teman. Det är alltså valet av modell som bestämmer vilket antal teman som ett dataset ska delas upp i (inte forskaren). Teman listas genom en serie av ord som är tematiskt snarlika: radio, tv, tidning, program, reklam och presstöd är till exempel några av de mest frekvent förekommande orden i ett medietema som återfinns i 100-modellen av riksdagsdatan. Det är främst denna modell som jag använder som fallstudie i denna artikel. Man bör notera att teman alltid enbart listas i stigande nummerordning (från 0 till 99 eller 0 till 499), varför all namngivning av teman baserar sig på subjektiva tolkningar.

Grundfrågan inom all temamodellering handlar om vilka diskurser, motiv eller tematiker som kan tänkas återfinnas i det dataset som forskaren intresserar sig för. Temamodeller arbetar med statistisk analys av distribution av ord i form av sannolikhetsfördelning över alla ord i en textmassa. Modellerna kan urskilja vilka ord som ingår i ett tema (baserat på ords statistiska fördelning), hur det fördelar sig över tid, liksom hur temat – eller ord i ett tema – anknyter till andra teman.¹⁰ Grundprincipen är att ord samförekommer. Det hela är inte konstigare än att det är mer sannolikt att ord som biograf och spelfilm förekommer i en debatt om filmpolitik än termer som traktor eller jordbruk. Men all temamodellering handlar om probabilitet. I modeller som listar 500 teman är sannolikhetsvärden mycket låga (i promille, eftersom det handlar om många teman), medan de i modeller om 100 teman är något högre (ofta i procent).

Samtliga temamodeller har gjorts åtkomliga för mig i utvecklingsmiljön Jupyter Lab; via ett användarvänligt gränssnitt kan man där köra (och ändra på) Pythonkod direkt i webbläsaren. I Jupyter Lab finns kodceller där jag som forskare med knappar och manuella reglage kan styra parametersättningen av koden; de kan modifieras och exempelvis plotta valfritt antal ord i varje tema (från 25 till 200), lista teman över tid (eller en specifik tidsperiod), jämföra eller vikta teman med andra snarlika tematiker etcetera. Resultatet förevisas som tabeller, diagram eller enklare nätverk. Noterbart är att Jupyter Lab också tillåter närläsning av de anföranden som ingår i varje tema – även de statistiskt listade i frekvensordning. Alla enskilda anföranden återfinns i de 11 200 protokollen, vilka är länkade från Jupyter Lab-miljön och tillgängliga i XML-format på forskningsprojektets Githubsajt. Det gör det möjligt att zooma in och ut ur riksdagsdatan, från övergripande diskurser till de enskilda yttranden som alla teman är uppbyggda av.

Tema medier

I 100-modellen av riksdagsdatan återfinns bredare samhällseliga teman och politiska frågeställningar som diskuterats i de bägge kamrarna – skatter, infrastruktur, utbildning, försvar, sjukvård. Men bland dessa teman kan man också hitta två som handlar om medier: nummer 77 om press, radio och television, samt nummer 87 om kultur, film och litteratur. Det anförande i riksdagsprotokollen som enligt temamodellerings beräkningar allra främst innehåller tema 77 (under perioden 1920–70) är ett kort genmäle av högerns dåvarande partiledare Yngve Holmberg från mars 1966: ”Herr talman! Det finns ingen risk för pressmonopol i Sverige, men vi kan konstatera att det finns ett statligt radio- och TV-monopol.” Faktum är att samme Holmberg också återfinns högt upp i det mediekulturella temat 87, detta i ett polemiskt anförande från oktober 1964 riktat till den socialdemokratiska ecklesiastikministern Ragnar Edenmann (som året före hade varit ansvarig för filmreformen 1963 och etableringen av Svenska Filminstitutet): ”Anser Herr Statsrådet att det ingår i Svenska Filminstitutets uppgifter att anordna fester av så påkostat slag som skedde vid filmfestivalen i Venedig i år?”¹¹ Temamodellering som metod gör det alltså möjligt att i en mycket omfattande empiri tydligt precisera när mediepolitiska diskussioner förts i riksdagen. I Jupyter Lab-miljön går det att bokstavligen lista tiotusentals sådana anföranden. Dessa är naturligtvis också möjliga att lokalisera genom fritextsökning, men fördelen med temamodeller som 77 (om press och etermedia) och 87 (om mediekultur) är att de ger många fler semantiska ingångar än enbart enstaka sökord. För som framgår av nätverket nedan inbegriper varje tema hundratals ord som modellen listar.

Beträffande de medier som de två modellerna inkluderar kan man också initialt göra den mediehistoriska observationen att film samförekommer med kulturella verksamheter. I riksdagsprotokollen förefaller film att främst betraktats som en kulturpolitisk angelägenhet, medan press, radio och tv mer tycks handlat om kommunikationstekniska frågor, framför allt när det handlar om etermedia. Ord som biograf, filmpolitik och filmproduktion samsas i tema 87 med begrepp som konstnär, kulturliv och kulturskapare. Samma sak gäller även i institutionellt avseende; Svenska Filminstitutet figurerar i temat sida vid sida med Dramaten, Skansen och Operan. Iakttagelsen kan tyckas marginell, men det är precis den sortens oväntade resultat som gör temamodellering till en spännande metod. Givet att det mediekulturella temat 87 ingriper en rad kulturpolitiska områden är det emellertid inte förvånande att det förekommer i långt större utsträckning under perioden än det tema som främst handlar om etermedia. Av stapeldiagrammen nedan framgår att det senare temat är

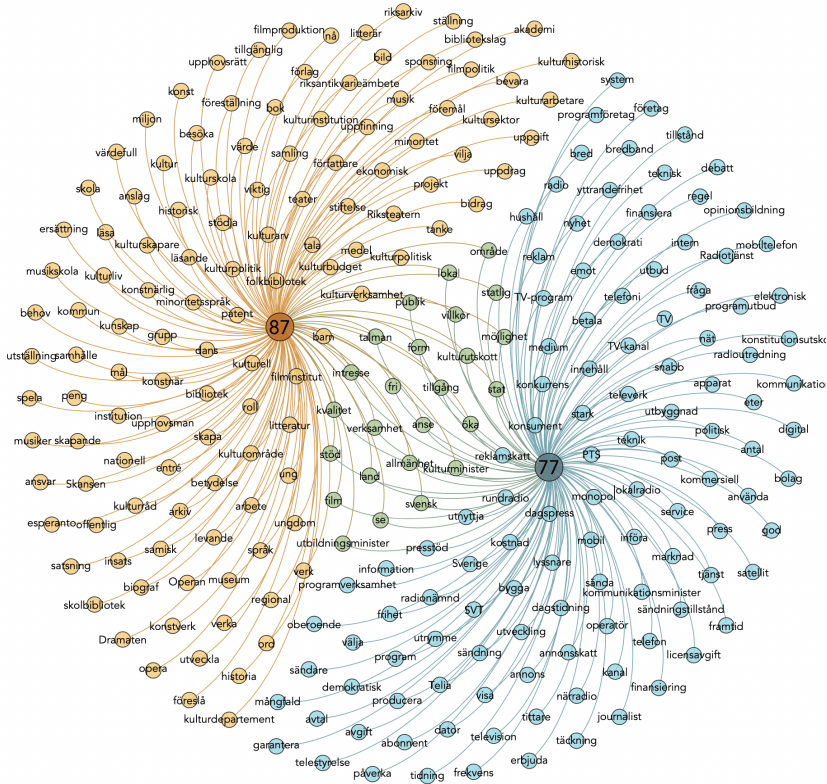

Fig. 3. Nätverk i Gephi med algoritmen Fruchterman Rheingold med cirka 260 ord-noder från 100-modellen av riksdagsdatan med de mest frekvent förekommande termerna i tema 77 (om press, radio och television) och tema 87 (om kultur, film, litteratur, bibliotek, museer och teater). De gröna noderna i mitten utgörs av de begrepp som sammanbinder dessa bägge medieteman – bland dem passande nog kulturminister.

koncentrerat kring televisionens genombrott och utbyggnad från mitten av 1950-talet, även om en uppgång i början av 1930-talet också är skönjbar, kopplad till radiomediets ökade popularitet. Det mediekulturella temat 87 är långt mer närvarande i riksdagsprotokollen under hela tidsperioden, möjligen med en viss nedgång under krigsåren.

Eftersom kultur- och mediepolitik ofta handlat om statligt stöd så återkommer termer som kulturbudget, reklam, sponsring och presstödd i bägge teman. Framför allt i tema 87 antyder ekonomiska begrepp som stöd, anslag och bidrag att den mediekulturella politiken ofta handlat om kärv ekonomi. Anföranden från den tidigare nämnda filmdebatten i andra kammaren våren 1937 är exempelvis starka i temat, bland dem folkpartisten Beth Hennings plaidoyer för ökat statligt stöd till filmen:

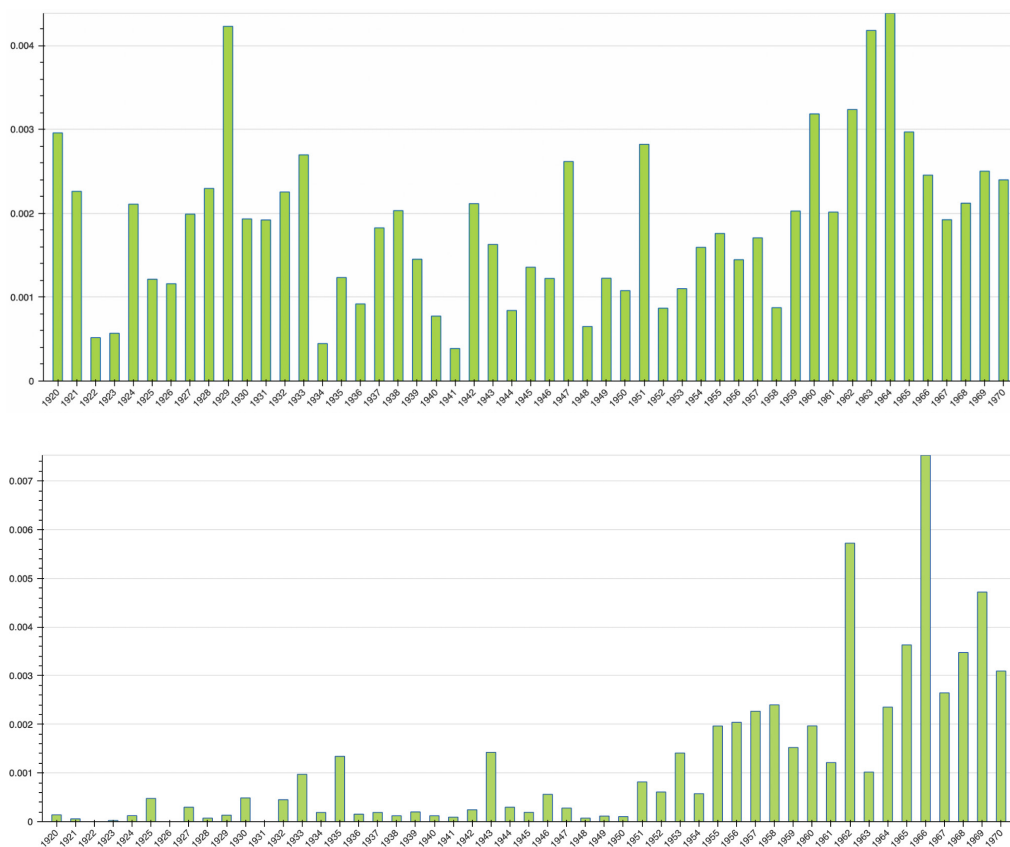

Fig. 4 & 5. Stapeldiagram från utvecklingsmiljön Jupyter Lab av 100-modellen av riksdagsdatan med press och etermedietema 77 (ovan) och det medicokulturella tema 87 (under).

Är det icke i alla fall märkligt, att medan svenska staten faktiskt delvis under århundraden har understött teater, musik, konst och litteratur, så finner man det nu vara så egendomligt, att staten skulle taga ett steg vidare på denna linje och understödja den femte konstarten, som man kan säga är typisk för vår egen tid? Det borde väl vara naturligt, att när staten offrar stora summor på dessa andra konstarter, man nu borde vara mogen att gå in för ett understöd åt den konstart, som nu är, kan man väl säga, i så särskilt hög grad det svenska folkets. Det är faktiskt så, att filmen i vissa fall tränger djupare ned och vidare omkring än någon annan konstart. Men hittills har staten icke gjort något som helst för den svenska filmen.¹²

Beth Hennings filmpolitiska inspel kan tas som intäkt för att se närmare på hur just folkpartistiska kvinnors anföranden figurerar inom det kulturpolitiska tema 87 över en längre period. En av temamodelleringens styr-

kor som metod är möjligheten att närmare analysera ett specifikt tema, i detta fall genom att undersöka hur tid, genus och/eller partitillhörighet är faktorer som påverkar – med förbehållet att riksdagens genushistoria är synnerligen ensidig. 1949 var mandaten i första kammaren fördelade på 144 män och sex kvinnor, och efter valet 1952 var 79 procent män i andra kammaren.¹³ Kvinnor var representerade i riksdagens kammare – men de var mycket få. Som genushistorikern Camilla Norrbin påpekat så tog det ett halvt sekel ”innan kvinnornas andel hade vuxit till knappt femton procent i Sveriges riksdag”.¹⁴

Folkpartiet är av tradition det borgerliga parti som varit mest förknipat med ett kulturpolitiskt engagemang. Bland anföranden av kvinnliga riksdagsledamöter är det också folkpartister och socialdemokrater som förekommer allra starkast i det mediekulturella tema 87 under perioden 1920-1970.¹⁵ Att det generella politiska engagemanget för mediefrågor ökade efter andra världskriget är också uppenbart, i grafen nedan framgår att före krigsåren så var det nästan enbart folkpartistiska kvinnor (som Beth Hennings) som diskuterade den här typen av frågor. Bondeförbundets kvinnor hade exempelvis inte något översvallande intresse i frågan, men partiet hade ytterst få kvinnor på mandat så deras anföranden går knappt att registrera. Efter kriget var det snarare Höger- och Folkpartiets kvinnor som debatterade med Socialdemokraterna. Ett av dessa anföranden utgjordes av folkpartisten Ingrid Andréns propå från våren 1955 för stöd till svensk barnfilm, detta apropå den höga nöjesskatt som plågade filmbranschen. Finansminister Wigforss – en man vars hjärta ”inte precis blödde för filmen”¹⁶ – hade 1948 infört en skattechock och höjt nöjesskatten till 40 procent, med påföljden att de flesta svenska filmateljéer stängde. Det var filmstoppets tid. Wigforss hustru Eva var mer filmintresserad – hon var rentav ordförande i kvinnoorganisationernas barnfilmskommitté mellan 1948-1952 – och med utgångspunkt i den typen av arbete menade folkpartisten Andréns att det var hög tid att satsa på god barnfilm, som var ”absolut beroende av ett produktionsstöd, ty i Sverige, ja t.o.m. i Skandinavien, blir dess marknad alltför begränsad”.¹⁷

Plottar man tema 87 för fem olika riksdagspartier under perioden 1920-1970 är det folkpartistiska intresset för frågan intakt, främst efter krigsslutet. Men under mellankrigstiden var det socialdemokraterna som (långt mer än andra partier) drev den här typen av medierelaterade frågor och diskussioner i riksdagens kamrar. Ett anförande där temat förekommer starkt är hämtat från en debatt i andra kammaren våren 1925 – man diskuterade anslag till en folkhögskola med musikinriktning – där socialdemokraten Anders Paulsen ivrade för svensk folkmusik, men inte genom att inrätta ordinär undervisning av densamma. ”Jag älskar denna folkmusik minst lika högt som någon av herrar reservanter, men jag anser, att

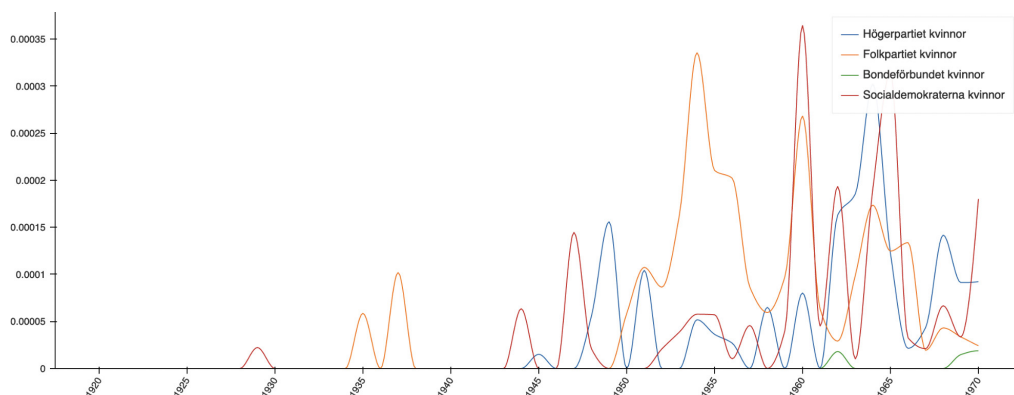

Fig. 6. Förekomst av det mediekulturella temat 87 i anföranden av kvinnliga riksdagsledamöter för fyra politiska partier under perioden 1920–70. Det kan förefalla som att Folkpartiet i mitten på 1950-talet inte diskuterade med någon alls – men förmodligen var det partiets kvinnor som då tog sig an manliga ledamöter.

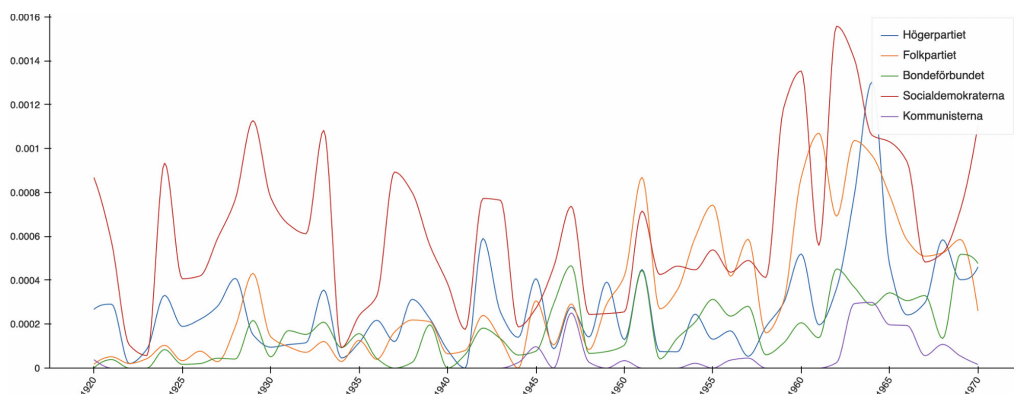

Fig. 7. Förekomst av det mediekulturella temat 87 i anföranden av samtliga riksdagsledamöter för fem olika politiska partier under perioden 1920–70. Av grafen är det uppenbart att mediekultur låg socialdemokrater varmt om hjärtat – liksom folkpartister under efterkrigstiden.

denna musikskola i stället skulle fördärva folkmusiken ... Den skulle inordnas i schablon liksom all annan musik”. Partibrodern Värner Rydén instämde, inspelad musik ”på grammfonen [var förkastlig] medan samtidigt fiolen hänger på väggen, neddamad eller måhända sprucken”.¹⁸

Modelleringen av det mediekulturella temat 87 ger klart besked om att Högerpartiet var långt mindre intresserat av den typen av mediepolitiska frågor än Socialdemokraterna och Folkpartiet. Den allmänna uppfatt-

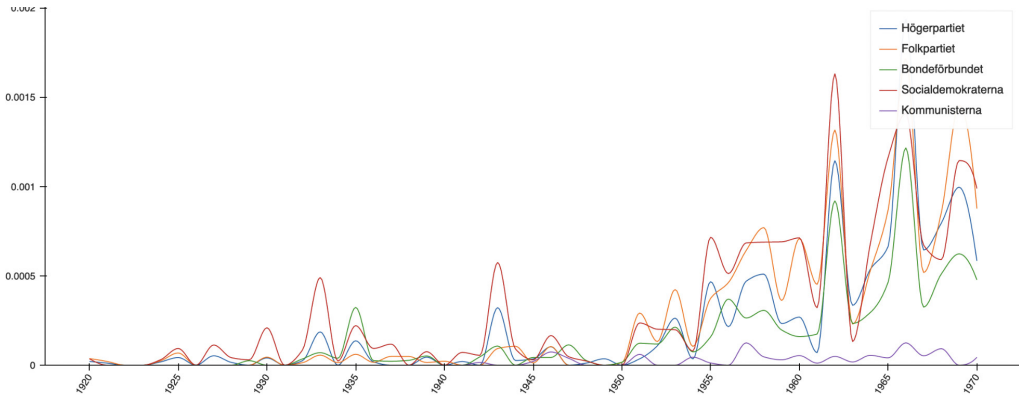

Fig. 8. Förekomst av det press och etermediala temat 77 i anföranden av samtliga riksdagsledamöter för fem olika politiska partier under perioden 1920–70. Det var med televisionens genombrott som mediala frågor av denna art på allvar började att diskuteras i riksdagens kamrar.

ningen att kulturfrågor inte legat högern speciellt varmt om hjärtat har alltså stöd i riksdagsdatan. Om man emellertid byter tema och tittar närmare på tema 77 – med fokus på framför allt etermedia – ja, då är bilden en annan. Där är det uppenbart att högern hade ett större och återkommande intresse för public service i nästan lika hög utsträckning som Socialdemokraterna, vilka som bekant satt i regeringsställning under stora delar av den undersökta perioden (och ofta hade fler partimandat än de borgerliga partierna tillsammans). Så beklagade sig exempelvis högermannen Edvin Leffler över den föredragsserie om svenska bostadsförhållanden som Radiotjänst sände vintern 1939, varvid han ställde frågan till chefen för kommunikationsdepartementet, (Gerhard Strindlund, Bondeförbundet) huruvida det var Radiotjänst eller föredragshållare som bar ansvar för utsändningarna. ”Propaganda är nog bra i alla avseenden, men den skall föras på ett lämpligt sätt, alldeles särskilt när det gäller en såväl ekonomiskt som socialt så viktig fråga som bostadsbyggandet på landet.”¹⁹

I början av 1960-talet var det inte radio utan televisionen som engagerade de högersinnade riksdagsledamöterna. Spiken i grafen 1963 handlade om de återkommande debatter som televisionen genererade. ”Det kan kanske synas egendomligt att vi i dag tar upp frågan om televisionens ställning i Sverige, när vi hade en lång och intensiv debatt om detta ämne i riksdagen så sent som praktiskt taget på dagen för tre månader sedan”, påpekade exempelvis Högerpartiets Bo Turesson våren 1963, ett anförande som förekommer starkt tema 77:

Det föreligger dock en stor principiell skillnad mellan den fråga vi diskuterade då och den debatt som jag nu tar upp. Då var debatten koncentrerad till frågan om reklam i televisionen. [Idag] anknyter den till en motion med vidare syftning och är en följd av ett alltmer mognande demokratiskt krav på frihet i etern, d.v.s. en fri etableringsrätt för med Sveriges Radio konkurrerande televisionsföretag.²⁰

Samma typ av argumentation återkom vid flera av partiledare Holmbergs inspel (samtliga starka inom tema 77). Han ställde sig undrande inför det etermediala monopoliet, inte minst i relation till socialdemokratiska idéer på ett kommande presstödsområde som frikostigt skulle fördelas till en mängd tidningar. Holmberg trodde sig veta att det inte fanns:

... någon principiell skillnad mellan olika massmedias opinionsbildande uppgifter, d.v.s. mellan press, radio och TV samt film. Skillnaden hänförs sig egentligen bara till genomslagskraften ... Jag tror också att vanliga människor tycker att det är egendomligt att regeringen å ena sidan talar om att det behövs en stor, oberoende skara tidningar och tidskrifter för att opinionsbildningen skall bli så rik och varierad som möjlig, medan den å andra sidan säger att det skall föreligga monopol för de viktigaste opinionsbildande massmedia, radio och TV.²¹

Logiken kräver, slog Holmberg fast – inte utan klara mediehistoriska poänger – att radio och television också skulle kunna sändas i konkurrerande och oberoende former.

Närläser man de anföranden som är starka i tema 77 så handlar de övergripande flertalet om etermedia, framför allt television. Men samtidigt är ett av de ord som förekommer starkt i tema 77 *presstödsområde*. Mot slutet av 1950-talet hade flera lokala dagstidningar i Sverige lagts ned, vilket föranledde politiska diskussioner kring statliga stödformer. Det var framför allt nedläggningen av göteborgska *Ny Tid* hösten 1963 som utgjorde en sorts vattendelare i rapporteringen av tidningsdöden – som den upprepade företeelsen då började att kallas. Men tankar på offentligt ekonomiskt stöd till tidningar framstod länge som en ogörlig reform, för hur skulle pressen kunna utföra sin samhällskritiska uppgift om den var beroende av statliga subventioner? Dåtidens dagspress var politiserad på ett annat sätt än idag, med både traditionell arbetarpress (som den socialdemokratiska tidningskoncernen A-pressen) och dagstidningar med en tydlig politisk profil, exempelvis med koppling till Bondeförbundet (sedermera samlade inom koncernen Centertidningar). För att öka kunskapen om den situation som uppstått tillsatte regeringen 1963 därför en större pressutredning, vilken resulterade i betänkandet *Dagstidningarnas ekonomiska villkor* (SOU 1965:22).²²

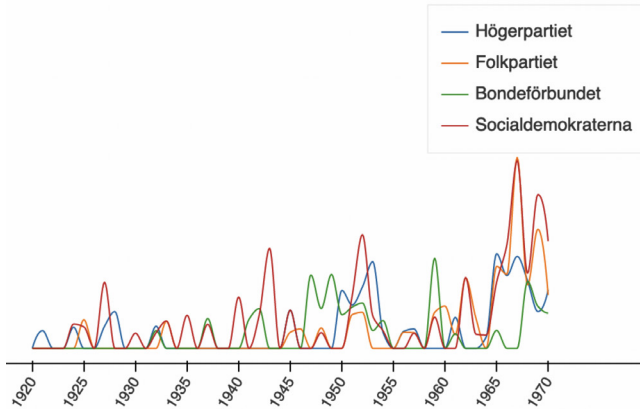

Fig. 9. Förekomst av tema 264 (om dagspress) i 500-modellen av riksdagsdatan i anföranden av riksdagsledamöter för fyra politiska partier under perioden 1920–70. I temat är termen presstöd det tredje vanligast förekommande och grafen visar med all tydlighet att den typen av stödfrågor blev alltmer centrala i svensk mediepolitik under det sena 1960-talet.

Eftersom de etermediala anförandena är så många i tema 77 är det svårt att få korn på den riksdagspolitiska diskussionen kring presstöd. För att få en mer nyanserad och detaljerad bild behöver man därför växla till en temamodell med fler teman. I 500-modellen av riksdagsdatan finns det mycket riktigt ett specifikt presstema (nummer 264), där de fem mest frekventa orden är tidning, press, presstöd, annons och stöd – ett tema som just handlar om hur staten skulle stödja tidningsbranschens ekonomiska förutsättningar. Som framgår av grafen ovan var det en diskussion som tog fart på allvar under andra halvan av 1960-talet. I första kammaren våren 1969 menade socialdemokraten Yngve Möller att en mångsidig dagspress var ”av väsentligt värde för folkstyret. Denna fråga är aktuell inte bara i Sverige utan i många länder i Västeuropa [och] åtgärder från statens sida för att stödja dagspressen diskuteras eller har beslutats i en rad länder . . . Det är verkligen en oroande utveckling vi bevittnar i Sverige . . . Vi får räkna med att tidningsdöden kommer att fortsätta”. Från borgerligt håll var man mer skeptisk, folkpartisten Ingrid Segerstedt Wiberg beklagade sig exempelvis i samma debatt över ”den tvivelaktiga förhoppningen att kunna skapa goda ekonomiska förutsättningar för pressen och jämnare konkurrensförhållanden inför ett system, som under vissa förhållanden kan leda till att pressen blir beroende av statsmakten”.²³

Om det i 100-modellen av riksdagsdatan fanns två teman som behandlade medier så återfinns det i 500-modellen många, många fler. Styrkan med temamodellering som metod är just att det går att analysera hur ett tema fördelar och förgrenar sig när riksdagsdatan modelleras i flera hundra

teman. 500-modellen har inte bara ett tydligt tema om presstödet, där finns också ett om etermedia (nummer 322) och ett om film (nummer 74). I nätverket nedan framgår att dessa tre teman innehåller ord som är långt mer mediespecifika än i de medieteman som finns i 100-modellen. De delar en hel del begrepp, och ett fåtal ord i mitten av nätverket – kulturminister, radio, allmänhet – är gemensamma för alla tre teman. I 500-modellen av riksdagsdatan är det också möjligt att mer i detalj göra mediehistoriska nedslag. Via begreppet massmedier finns exempelvis kopplingar till tema 465 (om information), vilket i sin tur innehåller en sekretessdiskurs som förgrenar sig i tema 417 (om data, datasystem och ADB-teknik), vilken i sin tur har kopplingar till ett mer samtida digitaliseringsstema (nummer 13) om bredband, digital teknik och internet. Men sådana teman ökar förstås i styrka först efter 1970.

Samtidigt kan man också få korn på teman i vilka somliga medier förgrenar sig in i andra sammanhang med en helt annan politisk betydelse. I 500-modellen har exempelvis filmtema 74 en hel del kopplingar till tema 321 med en betydligt mer sinister innebörd: barn, prostitution, våld, film, människohandel och barnpornografi är de sex mest frekvent förekommande orden i detta tema. Om film i vissa politiska anföranden debatterats med fokus på statligt stöd till kvalitativt, förbättrad filmproduktion, finns det med andra ord en diskussionskontext där filmmediets negativa inverkan utgjorde ett återkommande tema i riksdagens kammare. Filmcensur och (senare) videovåld är två kodord i sammanhanget. Det var förstas diskussioner som präglades av politisk oro och allvar – men även en mediemoralism som idag framstår som tämligen nattständer. I efterhand är det nu bara alltför enkelt att le åt de lätt förlegade replikväxlingarna i riksdagen, exempelvis från den filmdebatt i andra kammaren hösten 1967 som handlade om ecklesiastikminister Olof Palmes medverkan i Vilgot Sjömans, *Jag är nyfiken – gul*, en film där Palme intervjuades om det svenska klassamhället. Fler anföranden från denna debatt förekommer starkt i tema 321. Filmen är naturligtvis mest beryktad för sin frispråkiga sexliberalism och nakenscener. Med viss munterhet kan man härvidlag läsa folkpartisten Yngve Hamrins upprörda genmäle om att ”en man i herr Palmes ställning över huvud taget förekommer i denna film [med sitt] etiskt undermåliga innehåll, på grund av sina inslag av ren exhibitionism [samt] öppen och cyniskt driven sexualkult”. Jag finner det utomordentligt betänkligt, avslutade Hamrin, ”att Sveriges kultur- och kyrkominister över huvud taget agerar i en film av denna beskaffenhet” – varpå Palme replikerade: ”Vad är moral? Vad är anstötligt? Vad är hymleri? ... Jag har helt enkelt deltagit i en intervju. Det står jag som sagt för ... Jag vill för min del avsluta denna debatt, därför att jag till herr Hamrins förtyvlan måste i väg till en viktig förrättning i ett kyrkoärende.”²⁴

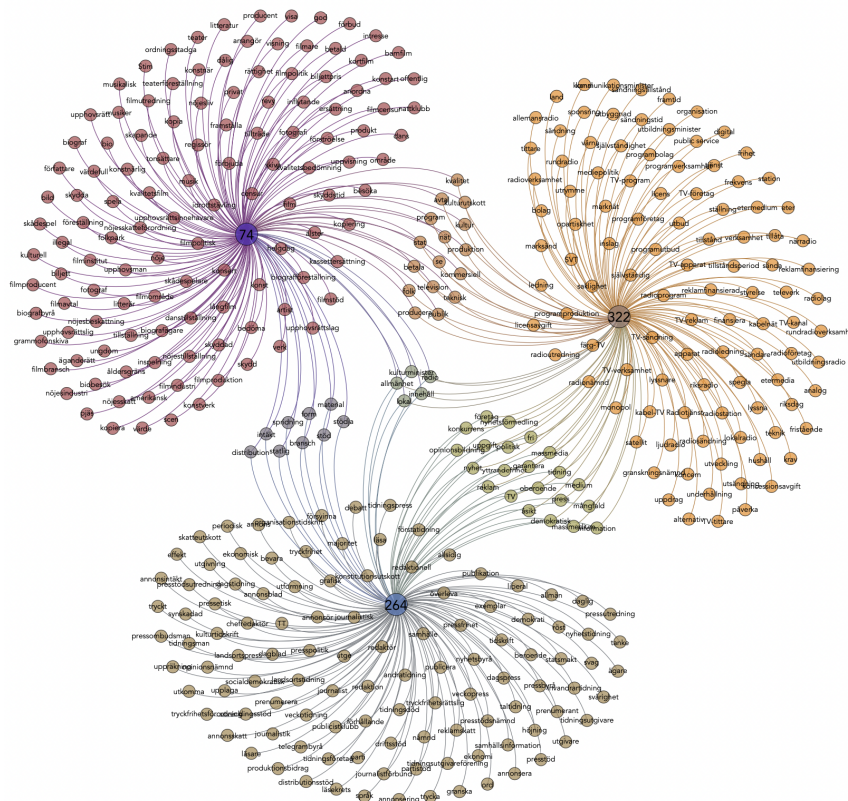

Fig. 10. Nätverk i Gephi med algoritmen Force Atlas 2 Expansion med cirka 400 ord-noder från 500-modellen av riksdagsdatan med de mest frekvent förekommande termerna i tema 74 (om film), tema 264 (om dagspress) och tema 322 (om etermedia).

Avslutning

Riksdagens mediehistoria återstår ännu att skriva. Våra politikers föreställningar, idéer och uppfattningar om medier har varit många. De har förstås också växlat över tid. Vid sidan av de politiska mediediskussioner som förts i första och andra kammaren sedan 1866 inbegriper riksdagens mediehistoria givetvis också de många medietekniker som använts på plats – från protokollförtecknarnas stålpenor och skrivmaskiner till senare perioders audiovisuella inspelningstekniker. Som det här kapitlet antytt kan en digital metod som temamodellering vara till hjälp för att skapa både överblick i en mycket omfattande empiri och spåra upp de många diskussioner som förts om medier. Det rör sig om tiotusentals anföranden bara under perioden 1920 till 1970. Min ambition har varit att visa hur

temamodellering kan ge vissa nya mediehistoriska insikter – exempelvis kring hur somliga politiska partier intresserat sig mer för vissa medier och mediefrågor än andra, liksom hur de förändrat sig över tid – men också att ge mer generella inblickar i hur en metodologiskt färgad analys av ett storskaligt dataset kan te sig. Givet alla diskussioner och debatter i Sveriges Riksdag så säger det sig självt att otaliga andra frågor än de som handlar om medier kan studeras ungefär på samma sätt, såväl historiskt som idéhistoriskt. Och för de frågor som politiker av tradition ägnar mest tid åt – arbete, skatter, sjukvård, utbildning, försvar, miljö – så finns det en ännu rikare empiri av riksdagsanföranden för temamodelleringen att utgå från. I artikeln har jag tämligen flitigt citerat från dessa anföranden; personligen ser jag inte att det finns någon motsättning mellan kvantitativ distans- eller fjärrläsning och kvalitativ närläsning. Tvärtom berikar de ofta varandra. Men jag ska heller inte hymla med att när man som mediehistoriker väl börjat att arbeta med en omfattande empiri så blir man också varse att det empiriska urvalet som i regel ligger till grund för kvalitativa närläsningar ofta är begränsat. Mitt syfte är inte att vara polemisk, eller att upprätta någon slags motsättning mellan en äldre historievetenskaplig metodik och en av mer modernt digitalt snitt. Även om jag intresserar mig för digitala sätt att undersöka historisk empiri så bedriver jag också forskning i mer traditionell mediehistorisk bemärkelse. Likväl: 11 000 riksdagsprotokoll som innehåller 400 miljoner tecken utgör empiri av ett annat slag, låt gå att det är mjukvara som tar sig an textmaterialet. Den empiriska skalan är annorlunda – fjärrläsningens kunskapsformer likaså: ”Distant reading ... *is a condition of knowledge*”.²⁵

Noter

1. August Palm: ”Hvad vil Sosial-Demokraterne” 6/11 1881, <https://www.arbark.se/dokument/temp/palm-hvad-vil-sosial-demokraterne.pdf> (senast kontrollerad 30/4 2022).

2. Språkbanken på Göteborgs universitet erbjuder via webben analysmöjligheter av stora textkorpora genom applikationen Sparv eller konkordansverktyget Korp. Fokus är främst språketenskapligt; nyckelord, ordbild, ordattribut, ordformer etcetera. Nackdelen med Korp är att flera av de historiska textkorpora som används har bristfällig OCR. Samtidigt är det enkelt att få fram den kontext (i originaltexter) som ett ord förekommer inom. Språkbankens verksamhet är kopplad till den europeiska forskningsinfrastrukturen för språkteknologi, CLARIN (Common Language Resources and Technology Infrastructure). Genom den nationella noden Swe-Clarins kan forskare inom humaniora och samhällsvetenskap få tillgång till språkteknologiska verktyg och resurser i syfte att främja forskning med digitala verktyg (bortom den strikt språketenskapliga). Se exempelvis Swe-Clarins digitala handbok, <https://sweclarin.se/swe/handbok> (senast kontrollerad 30/4 2022).

3. För en introduktion till temamodellering, se Pelle Snickars: ”Från chiffer till

klartext? Temamodellering av statliga offentliga utredningar 1945–1989” i *Scandia* 87:3 (2022). Flera svenska historiker har skrivit om temamodellering, se exempelvis André Baltz & Fredrik Norén: ”Tematisk innehållsanalys med temamodellering” i Johan Jarlbrink & Fredrik Norén (red.): *Digitala metoder i humaniora och samhällsvetenskap* (Lund, 2021), liksom Johan Jarlbrink: ”Från masugn till mikrovågsugn. Historiografisk topic-modellering av årsboken *Daedalus* (1931–2017)” i Jenny Attemark-Gillgren & Pelle Snickars (red.): *Digitala modeller. Teknikhistoria och digitaliseringens specificitet* (Lund, 2019).

4. Hannu Salmi: *What is digital history?* (Cambridge, 2021), 7.

5. Se, <https://opendiscourse.de/>. För en vidare diskussion, se Thora Hagen: ”Inhaltliche Analyse von Plenarprotokollen des deutschen Bundestages durch Topic Modeling” 1/8 2018, <https://dhd-blog.org/?p=10307>. The Hansard Viewer – utvecklad av bland andra Jo Guldi – återfinns på <https://shinyviz.smu.edu/shiny/public/hansard-shiny/>. Hansard at Huddersfield på <https://hansard.hud.ac.uk/site/index.php>. Textkorpuset för hela Hansard finns öppet tillgängligt på, <https://www.english-corpora.org/hansard/> (alla senast kontrollerade 30/4 2022). För en diskussion om temamodellering av Hansard, se Jo Guldi: ”Parliament’s debates about infrastructure. An exercise in using dynamic topic models to synthesize historical change” i *Technology and Culture* 60:1 (2019). Om temamodellering av mer samtida parlamentsdata, se Derek Greene & James P. Cross: ”Exploring the political agenda of the European parliament using a dynamic topic modeling approach” i *Political Analyses* 25:77–94 (2017).

6. Florian Richter et. al.: ”Open discourse” 25/5 2021, Harvard Dataverse, <https://doi.org/10.7910/DVN/FIKIBO> (senast kontrollerad 30/4 2022).

7. För mer information, se forskningsprojektets webbplats, <https://www.westac.se>, liksom sajten på Github, <https://github.com/topics/westac> (senast kontrollerade 30/4 2022).

8. Riksdagens protokoll andra kammaren 1937:31, https://weburn.kb.se/riks/tv%C3%A5kammarriksdagen/pdf/web/1937/web_prot_1937__ak__31/prot_1937__ak__31.pdf (senast kontrollerad 30/4 2022).

9. I projektet Välfärdsstaten analyserad är flera maskininläringsexperter och statistiker från Uppsala universitet involverade. För dem är datakurering en kontinuerlig process, ungefär på samma sätt som utveckling av mjukvara. På Github – en plattform för lagring av data och kod – håller en versionshanterare koll på uppdateringarna av vårt dataset av riksdagsmaterialet. Den version som jag arbetat med i denna artikel har exempelvis nummer 0.4.1. Det innebär att mina resultat på ett sätt är tentativa – och kan komma att förändras när dataunderlaget blir bättre. Men dessa förändringar kommer med all sannolikhet endast att förändra mina resultat på marginalen.

10. Tidsdimensionen i temamodellering är naturligtvis av intresse för både medie- och idéhistorikern. I denna artikel fokuserar jag på åren 1920–1970, men de temamodeller jag undersöker baserar sig på data över hela tidsperioden från 1920 till idag. Det innebär att alldeles oavsett om jag filtrerar bort vissa årtal i efterhand så kan ord och begrepp dyka upp från (i mitt fall) perioden 1971 till idag – framför allt om dessa är starkt förekommande i det undersökta temat.

11. Yngve Holmberg är citerad från Riksdagens protokoll första kammaren 1964:32 och 1966:14. Alla riksdagsprotokoll i Jupyter Lab-miljön som citeras i det följande återfinns på Github, <https://github.com/welfare-state-analytics/riksdagen-corpus> (senast kontrollerad 30/4 2022).

12. Beth Hennings är citerad från Riksdagens protokoll andra kammaren 1937:31. Hennings var en pionjär inte bara som kvinnlig riksdagsledamot som uppskattade film, hon var även den första kvinnan att disputerat i historia vid Stockholms högskola med avhandlingen, *Gustav III som kronprins* (Uppsala, 1935).

13. Statistiska centralbyrån, ”Historisk statistik över valåren 1910–2018”, <https://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/demokrati/allmanna-val/allmanna-val-valresultat/pong/tabell-och-diagram/historisk-valstatistik/historisk-statistik-over-valaren-1910-2018>, samt Wikipedia, ”Mandatfördelning i valet till andra kammaren, valen 1911–1968”, https://sv.wikipedia.org/wiki/Sveriges_riksdag (senast kontrollerad 30/4 2022).

14. ”Från och med 1940-talet började de andra partiernas kvinnorepresentation mer likna socialdemokraternas. Socialdemokraterna hade den högsta andelen kvinnor följt av högern. Folkpartiet låg på en mellannivå, medan bondeförbundet utgjorde ett undantag eftersom partiet hade en låg andel kvinnor tvåkammartiden igenom”. Camilla Norrbin: *Från isolering till integrering. En kollektivbiografisk studie över de kvinnliga riksdagsledamöterna under tvåkammarriksdagens tid 1922–1970* (Umeå, 2004), 14, 79.

15. Namnen på svenska politiska partier har som bekant växlat över tid, men under perioden 1920–1970 fanns det både socialdemokrater och folkpartister. Bondeförbundet bytte 1957 namn till Centerpartiet, och Högerpartiet (egentligen Högerens riksdagsgrupp) gjorde detsamma 1969 och blev Moderata samlingspartiet. För enkelhetens skull använder jag i denna artikel Bondeförbundet och Högerpartiet som namn – för att inte tala om de partisprängningar och partisplittringar som ständigt präglat Sveriges kommunistiska parti, som i det följande helt sonika kallas för Kommunisterna.

16. Leif Furhammar: *Filmen i Sverige* (Höganäs, 1991), 205.

17. Ingrid Andrén är citerad från Riksdagens protokoll andra kammaren 1955:15.

18. Anders Paulsen och Värner Rydén är bägge citerade från Riksdagens protokoll andra kammaren 1925:36.

19. Edvin Leffler är citerad från Riksdagens protokoll andra kammaren 1939:12.

20. Bo Turesson är citerad från Riksdagens protokoll andra kammaren 1963:10.

21. Yngve Holmberg är citerad från Riksdagens protokoll första kammaren 1966:14.

22. För en vidare mediehistorisk diskussion, se Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund: ”Mediestudiets formering: en introduktion” i Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (red.): *Massmedieproblem. Mediestudiets formering* (Lund, 2015).

23. Yngve Möller och Ingrid Segerstedt Wiberg är citerade från Riksdagens protokoll första kammaren 1969:25.

24. Yngve Hamrin och Olof Palme är bägge citerade från Riksdagens protokoll andra kammaren 1967:62.

25. Franco Moretti: *Distant reading* (London, 2013), 48.

Spårlösa handlingar

*Att arbeta med historiskt källmaterial
som inte åldras*

JOHAN FREDRIKZON

Abstract

The notion that the digital world is altogether virtual or immaterial has been successfully debunked by scholars during the last decade or so. The cloud rests, as it were, on large data centers consuming electricity equivalent to entire cities. Yet, the level where users encounter digital information is typically devoid of traces of use as well as the common signs of aging that we associate with physical things exposed to time. This becomes apparent as we begin to study the earliest so called born-digital archives. Any vintage equipment used in the process may, of course, be dented and faded, the subject matter, cultural references, writing style, artistic design, technical limitations and so on will surely indicate time gone by. Hence, intellectually we will perfectly well recognize that we are working with material from the early days of personal computing by these *marks of antiquity* as David Lowenthal has called them. But the files displayed on the screen – be they symbols of the interface, a spreadsheet, a personal letter, items in the trashcan – will reveal no *look of age*. With scholars increasingly interested in the material dimensions of their research and provided that the look of age is considered important as a set of unique visual and sensory cues pointing to the prior use and handling of an object – then researchers might have to reassess their tools for how to make sense of these materials. This, I argue, is an up until now scarcely considered aspect of digital archives, revealing itself most visibly to scholars prepared to engage directly with antiquated equipment such as running old files on old machines or exploring vintage applications on original consoles. If the old documents we study in some respects look new (or somehow beyond time, aging or decay) – does it matter?

Keywords: Materiality, data forensics, digital humanities, marks of antiquity, look of age.

* Johan Fredrikzon, filosofie doktor i idéhistoria och postdoktor vid Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö, KTH och visiting scholar vid UC Berkeley, fredrikzon@berkeley.edu

Inledning

I takt med att digitala arkivmaterial som är upp till femtio år gamla har börjat utforskas allt mer, väcks frågor om hur de skiljer sig från mer konventionella materialtyper. Medan arkivarier, på goda grunder, mest bekymrat sig för att det ska finnas några vettiga källor att alls studera för historiker vid kartläggningen av digitaliseringens första halvsekel, märker den som faktiskt jobbar med sådant undersökningsmaterial att det beter sig på ett annat sätt än traditionella motsvarigheter. I den här artikeln ska jag fördjupa mig i problemet att tidens gång, åtminstone vad gäller sinnliga tecken på åldrande, tycks frånvarande i digitala objekt. Vad betyder det och, framförallt, vad innebär det för oss som forskare?

Historisk forskning intresserar sig för det faktum att händelser inträffat vid olika tidpunkter. Tidsskillnader är betydelsebärande. Strategierna för att kunna göra utsagor om vad som utmärker respektive avviker från det förväntade eller förgivettagna angående en viss period är många. Om geologin och arkeologin ägnat uppmärksamhet åt avlagringar och märken hos sina undersökningsföremål, har historisk forskning som regel vänt sig till skriftliga källor för att kunna säga någonting om det förflutna. Utöver källornas själva innehåll, deras "data", har forskaren att beakta språkdräkt, teckensystem, stilmarkörer, typografiska variationer genrekonventioner, utgivningstraditioner och mycket annat. Men skriftligt källmaterial är inte bara symboler, syntax och semantik. Det har en materiell sida också, en aspekt som fått ökad uppmärksamhet på senare år.¹ De handlingar vi möter i arkiven "bor" någonstans såtillvida att de rent fysiskt består av något slags substrat eller fysisk bas där uppgifter och meddelanden finns upptagna som avtryck, påtryck, inristningar och perforeringar; vad än McLuhan säger om deras inbördes hierarkier behöver meddelanden medier för att finnas till i världen.² Och medier åldras. Inte bara på så sätt att de blir omoderna eller obsoleta ur en estetisk, teknisk eller annan vinkel. De åldras också som materiella föremål, det vill säga, de nöts och bleknar, de slits och förfars, både före det att de hamnar i en arkivsamling och under sin existens där.

En brevväxling, exempelvis, som flyttats runt av sina forna ägare och sedan skickats mellan olika institutioner, som gallrats, kanske kompletterats, förvarats i en fuktig källare under femtio år och sedan legat hoptryckt på en vind lika länge för att till sist baxas ner i ett magasin på Riksarkivet, Marieberg och som därifrån hämtats upp och bläddrats igenom under decennier av mer eller mindre varsamma forskarhänder – en handling ur en sådan samling bär ofrånkomligen på spåren efter all denna hantering. Dessa spår är förmodligen inte det mest intressanta hos handlingen som sådan. Och de är säkerligen inte enkla att tolka. Ofta betyder de nog

ganska lite. Men – de finns där. Och vid sidan av allting annat som ett dylikt material kan förmedla, tillkommer dessa lämningar som en konsekvens av det ”liv” som en handling levte. Det kan röra sig om allt från vikta hörn, fettmärken och skrynkliga veck till marginalanteckningar och utstrykningar. Ordentligt medfarna akter hanterar vi som bräckliga åldringar eller nyfödda spädbarn för att de inte ska gå sönder just när det blir vår tur att nöta lite mer på dem.

Ingenting av detta är obekant för den som tillbringat aldrig så lite tid i en läsesal vid våra arkivinstitutioner. Faktiskt behöver vi inte ens gå till arkiven. Det papper du nyss hämtade i skrivaren, om du använder en sådan, har redan fått ett litet veck någonstans. Egentligen är vi nog ganska bra på att läsa av och göra snabba och precisa tolkningar av föremål omkring oss med avseende på deras ålder och ungefärliga livshistorier, om man vill använda en sådan term.³ Till vår hjälp har vi, som sagt, många olika ledtrådar. En grupp av sådana ledtrådar har att göra med nötningsgrad, förslitning och skick. Det är just denna grupp av kännetecken som saknas när vi arbetar med digitalt arkivmaterial. Frågan som jag vill ställa är vilken betydelse denna brist kan tänkas ha för den historiska forskningen. Jag börjar med att presentera mitt undersökningsmaterial för att därefter diskutera olika former av materialitet. Därefter tecknar jag några linjer från en långvarig immaterialitetsdebatt innan jag visar på olika sätt att tänka om hur varaktighet etableras i föremål. Jag fortsätter med att säga något om hur nedbrytning har simulerats som en designstrategi för att sedan lyfta fram arkivets bekymmer med att bevara digitala objekt. Avslutningsvis lånar jag röster från materiella kulturstudier om betydelsen av successivt förfall som indikation på att tiden går samt dess relevans vid utforskandet av förflutenhet.

Det evigt öppna dokumentet

För att illustrera den här frågeställningen använder jag en erfarenhet från mitt avhandlingsarbete men som inte utvecklades i det sammanhanget.⁴ I en av mina fallstudier om den tidiga digitaliseringen studerar jag ordbehandling som ett exempel på hur kulturtekniken återanvändning fick genomslag inom offentlig sektor från mitten av 1970-talet. Nu behövde kontorsfolk lära sig att återbruka text genom att mata in den till databaser samtidigt som svenskarna skulle lära sig att återvinna papper, metall och tomglas i olika experiment som genomfördes ute i landet. Dessa aktiviteter förstår jag som uttryck för en grundläggande omorientering av dynamiken mellan att spara och kasta. Skräp blev (åter igen) en värdefull resurs samtidigt som frågor om nedskrivna teckens relativa flyktighet och beständighet måste hanteras med hjälp av nya färdigheter. Arbete framför

skärmen som inte aktivt sparades riskerade att försvinna som ljuset när lampan släcks. Detta var långt före automatisk säkerhetskopiering och strax före pionjärarbetet med att skapa gränssnitt hos de nya maskinerna som påminde om den kontorsmiljö som var bekant sedan tidigare: ”skrivbord”, ”papperskorg”, ”tabulatorstopp”, ”dokument”, ”klipp-och-klistra” och så vidare.⁵

Till återanvändningens villkor hörde att lagringen av uppgifter ägde rum på magnetisk väg snarare än på papper. Den som arbetade med en text behövde inte längre skriva om hela brevet på skrivmaskinen om väsentliga delar av lydelsen var mer eller mindre densamma som föregående utan kunde istället begära fram en text som fanns sparad på magnetbandet (därmed inte sagt att detta var en enkel och smidig manöver) och utföra mindre ändringar i en befintlig formulering – helt utan mekanisk insats med korrigeringsvätska. På vilket sätt har dessa omständigheter bäring på min frågeställning? Jo, för att de här operationerna – hur tecken lagras över tid – givit upphov till olika typer av arkivmaterial. Givetvis är det så, att det mesta som vi stöter på i samlingar från välfärdsstatens enorma förvaltningsprocesser från tidigt 1970-tal är pappersbaserade handlingar. Men inte alla. Och inom digitala humaniora kan det finnas anledning att ta del av material i den skepnad som de framträdde för dåtidens aktörer. Inte minst är detta angeläget för forskare med mediehistoriska och mediearkeologiska intressen. Att göra digital historia inkluderar att fästa uppmärksamhet vid de materiella och operationella förutsättningarna för undersökningsföremålen och resonera om hur de inverkar på tolkningen av och förståelsen för vårt digitala förflutna. Här vilar digitala humaniora på en bredare bas av materialitetsstudier som framhäver egenskaper såsom hållbarhet, täthet, volym, brist et cetera och som aktualiserats och burits fram av forskare inom antropologi, sociologi, STS, kommunikation, information, statsvetenskap, feminism och åter andra områden.⁶

Hur uppträder då en digital handling från skarven mellan 70- och 80-tal? Under arbetet med frågan om ordbehandling som en form av återbruk fick jag anledning att bekanta mig med en fyrtio år gammal svensktillverkad mikrodator, en ABC-80.⁷ När jag lyckades öppna de dokument som hörde till det här arkivet – utrustningen fungerade som den skulle, annars hade de inte gått att läsa – gjorde jag en upptäckt som på samma gång är vardaglig och märkvärdig. I slutet av varje dokument som jag granskade på skärmen stod insättningspunkten, markören, och blinkade. Den väntade på fler bokstäver och ord. Allt annat vore ju konstigt; det var ju ett ordbehandlingsprogram – TED (TextEditor) heter det – som gjorde vad som förväntades av sådana.⁸ Det märkliga bestod i känslan av att kunna fortsätta skriva rakt i en text som avslutats fyra decennier tidigare.

Nog för att man, rent teoretiskt, skulle kunna föra ytterligare tecken till vilka arkivhandlingar som helst. Men här finns en skillnad. De tecken jag skulle kunna tillföra dokumentet på skärmen vore omöjliga att rent sensoriskt skilja från dem som redan stod där. De tecken som de befintliga meningarna består av har nämligen inte åldrats det allra minsta i något konventionellt avseende, trots att decennier passerat. Faktum är att de rent tekniskt inte *kan* uppvisa tecken på tidens tand, eftersom de är resultatet av kontinuerliga beräkningar, inte av forna inskriptioner.

Formell respektive forensisk materialitet

Vad är det digitala? Frågan tycks ständigt kunna besvaras på nya sätt.⁹ För att den här artikelns resonemang ska bli begripligt, måste de grundläggande principiella egenskaperna beaktas i korthet. Vi är kvar vid ABC-80-datorn och dess ”gammal-digitala” teknik. De magnetiska positioner som finns registrerade på den 5¼-flexskiva där dokumenten är upptagna översätts eller tolkas av programkod (applikation, operativsystem, I/O-enheter etcetera) i den stund texten begärs fram på skärmen. I ett mikroskop kunde förvisso de ytterst små förändringar som ägt rum på magnetskiktet fås att framträda men det är ju knappast på den nivån vi normalt sett påträffar tecken och innehåll. På vägen från flexskivan till skärmen – via datorns logiska procedurer – omvandlas magnetiska spår till binära tecken, de berömda ettorna och nollorna, vilka (mycket förenklat) tolkas till bokstäver enligt kodscheman. Och på vägen förloras alla mellanlägen, alla kontinuiteter eller steglösa övergångar tvingas in i ett ”antingen-eller”-tillstånd som kännetecknar diskreta representationsformer.

Enkelt uttryckt: analogt blir digitalt. Det som fallit sönder eller halkat snett på flexskivan (den kanske har förvarats olämpligt eller bara uppnått sin tekniska livslängd) kommer inte att ”följa med” till skärmen utan blir längs vägen korrigerat efter bästa förmåga. Eftersom felläsningar är vanliga på fysisk, magnetisk, optisk eller annan nivå, arbetar datorer ideligen i en väldig hastighet för att automatiskt upptäcka och korrigera sådana fel. Och även om ett värde felaktigt placeras mellan två positioner, vilket händer hela tiden, kan det aldrig komma att slutgiltigt placeras halvvägs mellan dessa. Matthew Kirschenbaum, som kallar denna ordning för formell materialitet, stöder sig på Nelson Goodmans åtskillnad mellan allografiska objekt såsom skriven text vilka uppnår sin ontologi genom reproduktion och autografiska objekt, såsom en målning, vilken sviker sin ontologi genom att reproduceras.¹⁰ Allografiska objekt bygger på samma princip som gör att ”vi vet att A är den första bokstaven i det romerska alfabetet oavsett typsnitt. Ett A är alltid just ett A och aldrig ett A som nästan är ett B.”¹¹ Av precis den anledningen – att det saknas mellanlägen

och därmed gradvisa förändringar – kan förlopp endast äga rum i avgränsade, strikt definierade steg.

Konsekvensen är att gamla bokstäver aldrig kan bli ”lite slitna” eller blekta eller utsmetade som på ett pappersark; antingen finns de där (med rätt eller fel bokstäver, beroende på om tolkningen fungerat) eller inte alls. Naturligtvis kan det finnas typsnitt som simulerar sådana effekter, men koden bakom skulle oförvitligt peka mot antingen den ena eller andra bokstaven enligt det standardiserade kodschemat. Man kan jämföra med OCR-motorer för vilka tecken aldrig är oläsliga men däremot ofta feltolkas.¹² Att så är fallet, har i sin tur har att göra med att digitala nedskrivningspraktiker, till skillnad från analoga motsvarigheter, separerar det som lagras från det som visas. Medan pappersmediet tjänstgör som både lagringsplats och visningsfönster för text, upprättas digitala dokument genom en serie omvandlingar från lagring till visning och tillbaka, via ett stort antal beräkningar och tabeller. Det är oskiljaktigheten mellan inskription och avläsning hos analoga medier som gör att deras innehåll står i en direkt och omutbar relation till lagringsformen. I det digitala fallet, däremot, finns det en separation av logik mellan visning och inskription. Det som idag skrivs ned kan komma att föras med ett passande visningsformat först imorgon. Omvänt kan det som nu visas på en skärm komma att föras över till ett lagringsmedium först vid ett senare tillfälle. Den här möjligheten har kallats för uppskjuten inskrift (suspended inscription).¹³

Nu kan för all del lagringsmedier som hyser digitala objekt brytas ned materiellt, inte bara kan: de måste det. Med andra ord blir hårddiskar och disketter och DVD-skivor gamla och går sönder mer eller mindre, vilket kan medföra att deras innehåll, till exempel ett textdokument inte längre blir tillgängligt eller, i den mån det alltjämt är tillgängligt, kanske avläses fel. Kirschenbaum benämner detta skick forensisk materialitet, det vill säga, den omständighet att alla diskreta representationsformer i slutänden vilar på fysiska substrat och vars mikroskopiska oregelbundenheter kan observeras med rätt utrustning.¹⁴ En definition av det digitala kunde vara att det är en metod för att åstadkomma översättningar mellan forensisk och formell materialitet; en uppsättning omvandlingsmedia. Frågan här gäller, som sagt: vilka konsekvenser får allt det här för historisk forskning?

På andra sidan skärmessentialismen

Om fördröjd inskription öppnade för flera attraktiva förhållanden – möjligheterna att ändra, ångra, justera etcetera ökade enormt – fanns en del oro. I undersökningsmaterialet för mitt avhandlingsarbete var den här sortens erfarenheter legio. Det som skrivs på dator har en oklar hemvist,

var finns det någonstans? Och den som glömmer att spara kan förlora timmars eller dagars arbete. Till och med folkbildarna och tillverkarna varnade för att det som lades ”på data” inte riktigt gick att lita på.¹⁵ Det som på 1970-talet var en arbetsrelaterad problematik, utvecklades under 80- och 90-talen till en diskurs om virtualitet, där det digitala kom att diskuteras i närmast mystiska eller metafysiska termer. Digitala miljöer var virtuella; de fanns – men bara nästan. Hur skulle man förhålla sig till denna halvexistens eller villkorade närvaro? Kanske var hela postmoderniteten bara en illusion, en tekniskt underbyggd drömtillvaro?

Franska tänkare som Jean Baudrillard och Jean-Francois Lyotard hör till de mest namnkunniga företrädarna för denna tanketradition. Även Jacques Derrida visade intresse för den nya medietekniken men på ett betydligt mer konkret sätt. Derrida, som hade intresserat sig för hur Heidegger och Freud resonerat om skillnader mellan frånvaro och närvaro i fenomenologisk respektive psykoanalytisk mening, noterade att korrigeringar i ett manus – när ordbehandlare användes – inte lämnade ”det minsta visuella eller objektiva spår av de ändringar som gjordes dagen före”. Han nämner även att det borde försvåra genomförandet av den typ av kritik som har ”utvecklats kring utkast, versioner, bevis och liknande.” Med datorn skapades inga ”ärr” av det slag som hos papperet gav upphov till ett ”tidsligt motstånd”.¹⁶

Tio år tidigare hade Michael Heim funderat över liknande frågor i *Electric Language*. På ett sätt som liknar Kirschenbaums förklaring av skillnaden mellan forensisk och formell materialitet, diskuterar Heim hur digitala och analoga system arbetar med olika former av ”precision” samt att någonting går förlorat i översättningen dem emellan.¹⁷ Vart tar alla tecken på användning vägen när man skriver på dator? undrar Heim. Det är samma fråga som Derrida ställde: vad händer när det saknas ”ärr” från gamla ändringar? Vad de här relativt tidiga erfarenheterna fäster uppmärksamheten vid är hur bristen på sinnesintryck av hur en text vuxit fram påverkar hur vi föreställer oss dess plats i tiden. Huruvida någonting tagits bort går inte att avgöra genom att betrakta manuskriptet; ändringen är spårlos, mediet saknar ärr. Arbetet har gett resultat – den korrigerade texten – men bearbetningen som sådan går inte att följa i dokumentet, vilket gör att det som varit och det som är tycks låsta i samma temporala skikt.

Den skärmessentialism, som jag ovan hänvisade till som postmodern virtualitetsdiskurs, har till största delen givit vika för en mer nykter, och mer givande mediematerialism.¹⁸ Med hjälp av sveptunnelmikroskåp har de ofattbart små inristningarna i hårddiskens magnetskiva kunnat framträda för att göra klart att det digitala är fysiskt förankrat.¹⁹ Sedan dess har åtskilliga studier visat hur molnet är fäst i serverhallar på marken samt

hur trådlösa nätverk blir elskrot i Västafrika.²⁰ Men det intressanta är att forensiken inte tar kål på det formella. Även den som *vet* att det digitala är materiellt hela vägen ner, kan *uppleva* att digitala föremål betar sig anorlunda än andra. Medan en del gjorde metafysisk kulturkritisk filosofi av den erfarenheten, var andra – Derrida och Heim, exempelvis – observanta på ett slags tidsligt sammanbrott som påverkade deras arbete som skrivande och forskande individer. Detta var uttryck för mer än teknikskeptisk överkänslighet. Inte ens dagens mediehistoriker vill förneka att digitala objekt saknar en igenkännbar materialitet.²¹

Till och med de mest hårdnackade förespråkarna för en materiellt grundad digitalitet, noterar att tiden tycks, så att säga, stå still i digitala arkiv. När vi arbetar med dem – vare sig det rör sig om skrivna dokument, bilder eller interaktiva miljöer av olika slag – framträder de för oss som om de aldrig tidigare tagits i bruk: ”Om du startar ’Mystery_House.dsk’ [namnet på ett tidigt äventyrsspel för Apple] i emulatore så kan du titta under varje plank, bakom varje tavelram och ändå inte finna några spår från tidigare spelomgångar”.²² Om liknande aningar för trettio och fyrtio, rentav femtio år sedan främst gällde mötet med en ny nedskrivnings- och lagringsmetodik, blir frågan om tidens gång i det digitala objektet relevant för oss idag på andra sätt. Vilken betydelse har det för en historiker som vill arbeta med digitala arkiv som är uppemot ett halvt sekel gamla? Vi är allt fler som både önskar och behöver närma oss digitala arkiv med mediarkeologiska angreppssätt, bland annat för att även historieskrivning om tidig digitalisering ska bli mer lyhörd för lokal specificitet.

Det förgångnas markörer respektive åldrandets utseende

Hur kan frågan om tidliga aspekter hos digitala artefakter begreppsliggöras? En väg är att göra bruk av kulturarvsforskaren David Lowenthals distinktion mellan *åldrandets utseende* (the look of age) och *det förgångnas markörer* (marks of antiquity). Den första termen avser att beteckna kvaliteter såsom ett gulnat papper, murgröna på en vägg, skrynklig hud, en rostig burk och flagnande färg medan den andra termen omfattar sådant som barockstil eller antika versmått. Det vill säga, åldrandets utseende handlar om de materiella effekterna av att någonting existerat över tid, det pekar mot varaktighet, medan det förgångnas markörer snarare rör tidstypiska drag såsom estetiska uttryck eller andra karaktäristika för exempelvis en epok, stil eller tanketradition.²³

I exemplet jag använder här – ABC-80-datorn från slutet av 1970-talet och de textdokument som hör till – kan man finna exempel på bägge kategorierna. Hårdvarans beige-bruna hårdplasthölje, de gamla formaten på portarnas in- och utgångar, tangentbordets snabbkommandon – detta

är exempel på det förgångnas markörer: så såg en mikrodator ut 1978. Men dessa ting visar även på åldrandets utseende: det kantstödda plasthöljet, dammet i fläktintagen, det missfärgade tangentbordet... allt detta visar på att dessa artefakter varit med ett tag. När jag slår på utrustningen och tittar på skärmen möts jag av fler indikatorer: den lågupplösta grafiken, menyerna, navigeringen i filsystemet, kommando-syntaxen och så vidare – även dessa uppenbarelsen kan föras till det förgångnas markörer: de berättar för mig att jag har att göra med en sjuttiotalsmaskin. Till och med innehållet, det som faktiskt står skrivet i dokumenten, skulle kunna signalera att det var skrivet för flera decennier sedan exempelvis genom skildringen av då aktuella skeenden, till och med vissa uttryck eller ordval skulle kunna bära vittnesmål om ett sent 70-tal.

Så vad är problemet? Flexskivorna, själva minnesmediet för de skrivna handlingarna jag studerar, får illustrera. Först kan konstateras att de böjliga, fyrkantiga ”plastfickorna” i formatet 5 1/4-tum med en tunn magnetskiva inuti är uttryck för det förgångnas markörer; om man vill: retro. Däremot är det faktum att etiketten är solblekt, överkryssad flera gånger och knappt läslig ett tecken på åldrandets utseende; den är helt enkelt nött och sliten. Däremot måste det faktum att tillverkarens logotyp hör till en sedan länge nedlagd firma föras till kategorin det förgångnas markörer. Här finns således både och. Men, och här kommer poängen, om man matar in skivan i diskettenheten, kör ordbehandlingsprogrammet och bläddrar i dokumentet på skärmen, då försvinner allt det som vi med Lowenthal kallar för åldrandets utseende. Det förgångnas markörer – omoderna gränssnitt, låg uppläsning, obsoleta navigeringsmetoder – allt detta finns där, som sagt, men det finns ingenting i form av materiellt förfall hos själva gränssnittet som vittnar om att närapå ett halvt sekel har passerat sedan någon senast arbetade med de här texterna. Det vill säga, ingenting som rent sensoriskt går att uppfatta på samma sätt som jag noterade att plasten var kantstött, höljet missfärgat och etiketten bleknad. Interaktionsytan på skärmen må vara föråldrad ur ett design- och användarperspektiv, men den är inte nött eller solkig som ett tidningspapper eller en boksida kan vara. Vi kan se att den är gammal utifrån hur den är formgiven men inte med ledning av att den bär spår av användning (till skillnad från plasthöljet vari den är innesluten).

Om vi är överens om att dessa texter är dokument som ur ett historieforskningssperspektiv i allt väsentligt motsvarar pappersbaserade handlingar, då finns det ingenting hos dem – utöver den tekniska apparatur som ramar in dem och får dem att uppträda – som indikerar att tid har förflutit sedan de kom till. Dokumenten som sådana uppvisar inga som helst spår av vare sig förslitning eller användning. Nu kan man hävda att lika gamla handlingar som legat i en arkivlåda sedan 1978 och hämtas ut

för att beskådas i en läsesal inte heller nödvändigtvis skulle vara särskilt fysiskt bedagade. Och huruvida de verkar nytryckta eller synes vara några decennier gamla är kanske inte avgörande för analysen. Poängen är att digitala föremål, som ABC-80-dokumenterna är tidiga exempel på, aldrig skulle kunna uppvisa de allra minsta tecken på ”förfall” i konventionell mening. Inte på hundra, inte på tiotusen år. Detta är den eviga öppenhet som formell materialitet orsakar. De termer som kommit att användas för att beteckna att digital infrastruktur bryter samman – exempelvis ”link rot” och ”bit rot” – är missvisande såtillvida att det är precis *inte* förruttnelse som är problemet utan det faktum att servrar tas ur bruk och filformat kodas av fel mellan och inom lagringsmedia.²⁴ Något förfall motsvarande det vi möter hos organiska föremål, förekommer däremot inte. En hårdisk som det växer mossa på kommer inte att visa upp suddiga, utsmetade eller mögelangripna tecken.

Vilken betydelse har då avsaknaden av åldrandets utseende? Lowenthal observerar att oavsett deras historiska kopplingar, ser vittrade föremål och överhuvud ting märka av långvarig användning gamla ut, vilket får dem att verka härstamma från det förgångna.²⁵ Det vill säga, vi får en omedelbar sensorisk upplevelse av dem som gamla. Men den upplevelsen har även en socialt orienterande effekt. Åldersmärken, menar Lowenthal, manifesterar långvarigheten i de band vi har till bekanta ting. I förfallet etableras en särskild form av samvaro med våra omgivningar.²⁶ I denna hållning får han medhåll av Hannah Arendt som föreslår att de saker vi omger oss med ger det mänskliga livet en sorts stabilitet i kraft av sin tidliga varaktighet. Enligt henne formar vi delvis våra identiteter genom att förhålla oss till varaktigheten hos en stol eller ett bord.²⁷ Medieforskaren Wendy Chun, å sin sida, har fört fram att det är just avsaknaden av sinnliga och taktila erfarenheter i den digitala världen som har resulterat i uppfattningen att digitala filer antingen är eviga eller efemära.²⁸ Här är således tre forskare, en historiker, en filosof och en medievetare, som var och en lyfter fram en förfallets särskilda kvalitet som någonting gemensamt för alla världsliga ting. En egenskap, vidare, med förmågan att situera forskaren i hennes tidliga omgivning visavi det material hon undersöker.

Tillverkad förruttnelse

Den situation som här beskrivs angående digitala dokument oförmåga att uppvisa tecken på åldrande har uppmärksammats av mjukvaruindustrin själv och då företrädesvis behandlats som en teknisk-pedagogisk utmaning vid utvecklingen av effektiva gränssnitt. Så här uttrycker en artikel problemet:

Digital information saknar historia. Den saknar den textur, det djup och den rikedom som följer av att ha använts av många händer under lång tid. Medan den fysiska världen är rik på signaler och ledtrådar som vi ständigt använder, förblir våra data sterila. När vi först öppnar ett ordbehandlingsdokument eller besöker en webbsida är det som om vi var de första och enda människorna att någonsin bearbeta dessa data. Jämför det med en lånad bok eller ett hus man bott i länge; båda är rika på markörer med avseende på tidigare användning och dessa markörer (hundöron på sidorna, det vadderade valvet vid den låga porten) fungerar som pekare och hjälper oss att använda informationen och rummet på ett bättre sätt.²⁹

Här, i slutet av 1990-talet, görs erfarenheter som påminner om det som Derrida och Heim talade om.³⁰ I digitala miljöer finns inga spår av tidigare användning, inga ”är” från det som där utspelat sig. Men till skillnad från historiker och filosofer blir frågan här ett designproblem. Uppgiften blir att tillföra applikationer, till exempel ordbehandlare, egenskaper som kompenserar för frånvaron av de spår i form av taktila indikationer (cues) eller ledtrådar (clues) som återfinns ”naturligt” och ofrånkomligen hos analoga motsvarigheter (till exempel anteckningar i marginalen eller märken från radergummin eller typnedslag på ett papper) i syfte att underlätta den temporala orienteringen.³¹ Inte för att underlätta historisk forskning, utan för att förbättra användbarheten hos specifika gränssnitt. Kring detta problem har formats en egen design- och programmeringskompetens som med olika metoder har försökt att med hjälp av programkod efterlikna eller ersätta de lämningar som biologiska, mekaniska, kemiska och andra förlopp orsakar hos artefakter inom tillvarons övriga områden.

Dessa ansatser har sökt åstadkomma upplevelser av ”bruk och förslitning” (wear and tear) i digitala miljöer. De har huvudsakligen gått tillväga på två sätt: grafiskt respektive alfanumeriskt. Det grafiska sättet har ofta inneburit att tillföra visuella mönster eller märken, till exempel tätare ”staplar” på rullningslisten i ett fönster på den plats där flest redigeringar har skett i dokumentet eller med hjälp av färgskiftande ”knappar” eller rutor eller liknande baserat på antalet gånger de tryckts ned eller kryssats i.³² Det alfanumeriska sättet har istället fungerat som ett slags ”händelsemarkörer” med information om till exempel när en fil öppnats eller ändrats och av vem. Om det grafiska sättet påminner om det slitage som man kan märka på trappstegen i en väl använd trappa, liknar det alfanumeriska sättet snarast en liggare eller loggbok. Vad dessa ingenjörer föreslog var att programmera in ett åldrandets utseende i textdokument eller andra digitala filer så att de på något sätt såg lite äldre ut varje gång de togs i bruk – veckade blad, vikta kanter, smutsfläckar – det vill säga, de utvecklade metoder för att på algoritmisk väg imitera en nedbrytningsprocess som tog sig visuella uttryck på skärmen; en form av

representerad nötning. Målet var att på konstgjord väg iscensätta ett digitalt åldrande för att så långt som möjligt tillgodose behoven av att uppfatta tidens gång på skärmen och i databaserna. Vad ordbehandlingsprogram beträffar har funktionen ”spåra ändringar” (track changes) som infördes i Microsoft Word 97, blivit de facto-standard. Där tillämpas främst den alfanumeriska metoden för att åstadkomma temporal orientering – eller om det bör kallas ”versionsdjup” eller ”revisionsstatistik”. Detta är de flesta av oss bekanta med. Justeringar i en text kan därmed följas över tid med hjälp av uppgifter om ändringens karaktär, tidpunkt, dess upphovsman et cetera.

Betyder det att Derridas, Heims och andras tidsliga desorientering inom det digitala skrivandet tagits itu med och åtgärdats? Det är sant såtillvida att de mest uppenbara ”funktionerna” som en traditionell blyertsanteckning eller en tipp-ex-övermålning erbjuder i form av information kring tidigare användning i form av fysiska spår här har fått sin motsvarighet på skärmen. Förutsatt att funktionen är aktiverad, registreras alla ändringar. Den spårlosa radering som blev en radikal erfarenhet i samband med de första ordbehandlarna från mitten av 1960-talet – ömsom prisad på korrekturnivå, ömsom fruktad för den som glömde spara – kunde från 90-talets slut tämjäs. Med ”spåra ändringar” påslagen kunde nu varje flyttat kommatecken få sin egen historieskrivning. Med ett menysystem som genom färgkodning visade vilka kommandon som oftast användes, kunde användarmönster framträda till gagn för statistikproduktion eller som ett led i att öka användarvänligheten.

Likväl finns det aspekter hos de fysiska spåren av slitage och bruk i konventionell mening som undandrar sig dessa sinnrika innovationer. För det första går det att stänga av och på de digitala ”ärrbildningarna” efter behov, vilket är en omöjlighet hos analoga objekt som ju av nöden blir medfarna närhelst de hanteras. Detta gäller, för övrigt, kumulativt över tid även under omständigheter då någon användning inte äger rum, genom den ständiga och gradvisa nedbrytningsprocess som alla ting underkastas. För det andra är sådana ”analoga” spår bärare av förgänglighetens estetik, ett slags ”tidens signatur” som genom slumpmässiga variationer på atomär nivå skiljer sig från de historiska indikatorer som modern programvara begåvats med. Denna senare typ av spårframställning på artificiell väg är en medvetet skapad och aktiverad process som med nödvändighet måste utföras på logisk nivå. Det innebär, för att knyta an till resonemanget ovan om formell respektive forensisk materialitet, att sättet på vilket en simulerad förruttnelse av detta slag sätts i verket är genom programkod. Den ”tillverkade förslitning” som begärs fram på logisk och konceptuell (formell) nivå är helt enkelt inte förbunden med den ”fysiska förslitning” som äger rum på fysisk (forensisk) nivå. Att hårddiskar och

minneskort efterhand slits och bryts ned vi plågsamt medvetna om. Men den takt och det sätt på vilket det sker, har ingen given relation till de simuleringar av förslitning som smarta gränssnitt kan åstadkomma.

Det digitala objektet som teaterföreställning

Arkivvården är förmodligen det område där det digitala objektet först blev grundligt problematiserat. Här blev man tidigt varse de arkivtekniska konsekvenserna av vad som ovan diskuterats som separationen mellan lagring och visning. Kenneth Thibodeau, tidigare vid motsvarande amerikanska riksarkivet NARA (National Archives and Records Administration), har föreslagit en modell i tre delar för att beskriva hur digitala objekt fungerar ur ett bevarandeperspektiv: materiell, logisk respektive konceptuell nivå. På den materiella nivån äger den fysiska lagringen rum. Här spelar det ingen roll vilken sorts innehåll som filer har: ljud, bild och text ser likadana ut. På den logiska nivån arbetar datorn med program oberoende av hur lagringen sker på den lägre nivån. Här omvandlas koder till olika format. Den tredje nivån är den konceptuella. Det är här användare interagerar med digitala filer i form av kartor, bilder, texter och så vidare.³³ Med andra ord kan man säga att den logiska nivån förs in mellan den materiella och konceptuella nivån till skillnad från hos analoga medier där dessa är direkt förbundna, som tecknen på papperet.

För den vars uppgift det är att bevara objekt som existerar distribuerade i nämnda tre nivåer väntar enorma utmaningar. Om arkiveringen exklusivt inriktar sig på den materiella nivån är risken stor det som bevarats inte kan fås att framträda eftersom hård- och mjukvara inte finns att tillgå. En diskett som inte kan skannas av ett läshuvud och vars innehåll inte kan öppnas av lämplig programvara är i allt väsentligt värdelös som arkivalie. Uttryckt annorlunda: utan en teknisk plattform (logisk nivå) kan det som finns upptaget i ett medium (materiell nivå) inte tillgängliggöras på ett meningsfullt sätt (konceptuell nivå). Det digitala objektets existens i världen beror av att samtliga nivåer involveras i en gemensam process. Därför tvingas allt digitalt bevarande att säkerställa inte endast lagring utan även tillhandahållande.³⁴

I förlängningen betyder det att det enda som faktiskt kan bevaras är möjligheten att kunna iscensätta ett objekt i framtiden.³⁵ Denna omständighet har liknats vid en teaterföreställning, vilken kan komma att framföras någon gång, någonstans men som, lika lite som ett verkligt teaterframförande, inte kan lagras i ”uppfört tillstånd” utan snarast som en samling komponenter vilka samtliga fordras för att återskapa den vid ett senare tillfälle.³⁶ Arkivet måste nu bli ett tekniskt museum som håller sig med en antikvarisk – men funktionsduglig – maskinpark jämte en uppsjö

emulatorer och konverteringsanordningar, låt oss sammanfatta dem som omvandlingsmedia, samt en gedigen uppsättning migrationsrutiner för obsoleta filformat.

Matthew Kirschenbaum, vars begrepp forensisk (motsv. materiell hos Thibodeau) respektive formell (motsv. logisk hos Thibodeau) materialitet redan diskuteras, har ägnat mer kraft än de flesta åt att bestrida skärm-essentialism och postmodernerna exkursioner om virtuella världar. Men även han framhåller, dock utan teaterreferensen, att ”ett elektroniskt dokument skapas bokstavligt talat på nytt varje gång det görs tillgängligt. Det åter-skapas symboliskt och proceduralt från de analoga representationerna av bitar som finns på ett lagringsmedium (magnetiskt eller annat)”. Och, understryker Kirschenbaum, det är precis detta som är orsaken till att tiden inte får något fäste i den digitala världen. Det elektroniska dokumentet ”kommer därför till oss utan forensiska spår av tidigare bruk, utan synliga tecken på levd erfarenhet eller världslig kontakt.”³⁷ Men det är inget misstag i arbetet. Tvärtom var datorteknik, enligt samma källa, från början medvetet konstruerad för att åstadkomma ”denna immaterialitet [som] varken är chimärisk eller icke-existerande”.³⁸ Det är inga små ord, allrahelst med tanke på vem som talar. De grundvillkor som råder för digitala föremål ger således upphov till olika bekymmer för olika aktörer. Det som för ABM-sektorn i första hand är ett praktiskt administrativt problem (hur ska vi bevara digitala dokument över tid?) blir för dess av-nämare – forskarna – i sista hand en fråga om hur undersökningsmaterialet ska avkodas när det i all praktisk mening befinner sig utanför det vi brukar förstå som tidens gång i materien.

Spårlöshetens konsekvenser för historikern – svar från materiella kulturstudier

Man kan se medicarkeologiska undersökningar som ett försök att upp-rätta en korrespondens mellan, å ena sidan, fyrtio år gamla upplevelser av spårlöshet i mötet med dåtidens digitala plattformar och, å andra sidan, dagens nymaterialistiska forskningsuppslag. Vi måste ta oss an deras arbetsmiljöer i så konkret mening som möjligt för att begripa hur de kunde ge upphov till sinnesförnimmelser av flyktighet och instabilitet hos sina användare. Först när vi gör det – kommer vi att erfara hur tiden rör sig i vår digitala verklighet. Det som här har diskuterats framstår som en aspekt av digitalisering som vare sig 1970- och 80-talens ordbehandling eller 1990-talets digitalfotografi kunde föreställa sig men som nu kommer till uttryck av exakt samma orsaker som gjorde att dessa pionjärer inom digital text- och bildhantering talade om spårlöshetens välsignelser respektive hot. Det är först nu, när vi nu närmar oss de arkiv som dessa aktörer

lämnat efter sig, som vi kan begripliggöra hur de ställer till det för oss i temporal-sensoriskt hänseende. Vilka konsekvenser, om några, får det för historikern att hennes källmaterial visserligen uppvisar det förgångnas markörer men helt saknar åldrandets utseende? Hur påverkar det historiskt arbete? Frågan tangerar delvis dem som rör problem i förhållandet mellan original och kopia, men kan inte reduceras till spörsmål om autenticitet eller ursprung. Förslitning och förruttelse – liksom frånvaron av sådana uttryck – är inte enbart ett ämne som handlar om att undvika att unika exemplar blir obrukbara. Frågan måste utsträckas till att omfatta behovet att uppfatta och bedöma förflutenhet.

Vi har redan sett att Lowenthal, Arendt och Chun var överens om att erfarenheten av hur tiden förflyter genom föremålen i vår omgivning har inverkan på vår egen förmåga att etablera tidsliga sammanhang i världen. Forskare inom materiella kulturstudier (*studies of material culture*) har funderat en hel del på den frågan. Konsthistorikern Jules David Prown noterar, exempelvis, att ”objekt som är tillverkade i det förgångna [...] erbjuder en möjlighet för oss att möta det förflutna på ett omedelbart sätt; vi får en direkt sensorisk upplevelse av bevarade historiska händelser.”³⁹ De flesta av oss är förmodligen inte beredda att gå med på denna långt drivna hållning men skulle nog ändå kunna hålla med arkeologen Laurent Olivier i påståendet att ”nuets aktuella tillstånd – sådant det ser ut i rent *fysisk* bemärkelse – består i huvudsak av en palimpsest av all den varaktighet i det förflutna som kommit att registreras materiellt.”⁴⁰ I alla händelser går det att märka ett ökat intresse för källmaterial som ger upplysningar utöver dem som bara det berömda innehållet kan förmedla.

Det som inte minst utmärker lämningar av materiell kultur är, intressant nog med tanke på den här artikelns tema, att de bryts ned och förstörs på olika sätt beroende på deras fysiska egenskaper men även med avseende på sociala och ekonomiska förhållanden. Metall håller längre än trä, konstföremål bevaras mer varsamt än vardagliga ting, guld i högre grad än oädla metaller, ikoniska eller rituella föremål befinner sig typiskt sett i bättre skick än sekulära objekt. Och så vidare.⁴¹ Historikern Richard Grassby gör liknande observationer och påminner om att alla ”föremål bucklas till, får törnar och rostas.”⁴² Tom Ingold, antropolog, är en annan inflytelserik röst som betonar materialens olika kvalitet. Trots att vi ser orden och inte bläcket med vilket de är skrivna

... är materialen likväl där och de fortsätter att beblandas och reagera som de alltid har gjort, i ett ständigt hot om sönderfall eller till och med ’dematerialisering’ mot de ting som de tillsammans utgör. Gips kan förvittra och bläck blekna. Dessa förändringar, upplevda som förfall, korrosion, förslitning och bruk – som föremål genomgår efter att de ’förfärdigats’ – förknippas oftast med användning snarare än tillverkning [...] inget föremål håller för evigt.⁴³

Överhuvud tycks nedbrytningsprocesser vara informationsstinna förlopp såtillvida att de berättar saker om hur vår omgivning är beskaffad. Visa mig hur du går sönder och jag ska säga vem du är: ”den materiella världen är knölig, uppstudsig och inkonsekvent”, slår historikern Ken Alder fast, ”föreningar upplöses, delar förslits; saker går sönder.”⁴⁴ Ett fordon, även sedan det upphöjts till konstföremål, är i hög grad en ackumulation av sin egen framfart. Det menar vetenskapshistorikern John Tresh och nämner sådant som kaffefläckar på sätena, bucklor på stänkskärmen samt att det i den blekta grå färgen på karossen syns ”spåren av ständig påverkan av sol, damm, regn och luft tillsammans med resterna av fågelskit och mosade insekter.”⁴⁵ Även Bruno Latour tar avstamp just i förfallets villkor för att skilja mellan en ingenjörsskiss och den konstruerade artefakten. Det rör sig enligt filosofen om ”två mycket olika typer av existens” eftersom endast den ena sorten behöver ”motstå förruttnelse och fördärv.”⁴⁶ Skissen får hos Latour samma ställning som den digitala modellen ofta ges: en tänkbar konstruktion; teoretiskt realiserad.

Att utforska det digitala arkivets tidlösa rum

Om det ligger i det digitala föremålets natur att, ur ett rent sensoriskt perspektiv, undandra sig forensisk nedbrytning och det samtidigt är sant att sinnliga tecken på materiellt förfall liksom spår av tidigare användning utgör värdefull orientering vad beträffar föremåls historia – vilken roll spelar det för historisk forskning? Om ”det digitala” saknar väsentliga kännetecken som vanligtvis utmärker historiska och arkeologiska föremål, hur bör det då hanteras som källmaterial? Ett svar är förmodligen att de forskare som tar sig an sådana källor kommer att behöva andra verktyg än sina fingrar, ögon och sin uppövade tolkningsförmåga. Om vi, för att kunna belägga och analysera tidigare användning av ett föremål måste söka obskyra textsträngar dolda i hexadecimalt formaterade filer eller begagna mikroskop för att granska förslitningen på en magnetremsa – om detta är metoderna vi har för att kunna uppfatta motsvarigheten till ålderandets utseende i digitala miljöer – vilka färdigheter måste vi då tillägna oss som forskare inom digital historia? Som Paul Dourish noterat rör det sig om föremål som kan verka lika men som är av helt olika natur och därför erbjuder skilda kunskapsrymder.⁴⁷

Därför måste vi lära oss att komma under ytan, så att säga, hos de material vi studerar. Om kod är djupare än text i meningen att det vi ser av den utgör det översta skiktet av flera lager av information som kan genomborras och sönderdelas i sina beståndsdelar, måste historiker bli skickliga i att söka sig nedåt i koddjupen. Det är där, snarare än i det visuella intrycket av en handling eller artefakt, som digitala historiker kan

vinna kunskap om exempelvis ålder, tidigare användning, färdvägar, nätverk och annat. Dessa data är förvisso inte sensoriskt tillgängliga på samma sätt som Lowenthals flagnande färg, men i gengäld kan digitala föremål genom loggar, programmeringskonventioner, filformat, headers, förlupna TCP/IP- paket och, inte minst, metadata rymma åtskilligt mer än sina analoga motsvarigheter. Medan detta ofta framställs som ett problem för den personliga integriteten på internet – allting sparas någonstans och ingenting försvinner – innebär det stora möjligheter för den historiker som kan avlocka digitala data deras förflutna.

Här finns utsikter att spåra enskilda datas ”biografier” längre än någonsin, låt vara utifrån helt andra modi än tidigare. Samtidigt är det väsentligt att forskare inom humaniora som förvärvar färdigheter att orientera sig mot de digitala djupen minns att även programkod i sista hand är sociala, semiotiska system med sin egen grammatik och retorik. Kod framstår gärna som opak och otillgänglig för icke-experterna men den har en gång programmerats och är därför villkorad och historisk i en högst påtaglig mening. Kod vilar på en uppsättning situerade praktiker, den hänför sig till särskilda domäner; kod är knuten till kollektiv, till levda liv. Men för att få syn på detta måste de hermeneutiska verktygen rymma metoder för att tolka digitala föremål inunder deras blanka gränssnitt. Det är först där som en betydande del av deras historia kan fås att framträda – om än ej i form av åldrandets utseende. Inom kritiska kodstudier (*critical code studies*) har utvecklats flera användbara grepp för att både konkret ta sig an digitala föremål som studieobjekt och för att resonera kring deras ställning och betydelse för den analys som ska genomföras.⁴⁸

Huruvida de sätt på vilka vi erfar förflutenhet i relation till artefakter kommer att påverkas och förändras när åldrandets utseende försvinner samtidigt som kodens potentiella bråddjup synliggörs, är en öppen fråga. Om det är först vid den tidpunkt då en egenskap som tidigare tagits för givet upphör att vara tillgänglig som den blir synlig och därmed tillgänglig för analys, står vi eventuellt på tröskeln till en tid då åldrandets utseende som markör för förflutenhet blir allt mindre viktig till förmån för mer beskrivande former av föremåls resor i tiden bland annat genom loggar med alfanumeriska datumstämplar. Vi måste då, för att få besked om en artefakts förflutna, söka upp, läsa och tolka text som rapporterar om diverse händelser. Om vi saknar färdigheter att navigera oss fram till sådana uppgifter, riskerar vi att gå miste om isberg av kunskap om det som varit. Det är därför hög tid att det som länge diskuterats som en ontologisk eller metafysisk fråga inom kritisk teori: vad är det digitala? formuleras om till ett metodologiskt problem för historiker.

Noter

1. Bernhard Siegert: "Media after media" i Eleni Ikoniadou & Scott Wilson (red.): *Media after Kittler* (London, 2015); Jussi Parikka: "Afterword. Cultural techniques and media studies" i *Theory, Culture & Society*, 30:6 (2013).
2. Marshall McLuhan: *Understanding Media* (London, 1964).
3. Peter-Paul Verbeek: *What things do. Philosophical reflections on technology, agency, and design* (University Park, PA, 2005); Ellen Frödin: *Sakernas sammanhang. Om ting människor och materiella relationer hos Henry Parland, James Joyce och Virginia Woolf* (Malmö, 2022).
4. Johan Fredrikzon: *Kretslopp av data: Miljö, befolkning, förvaltning och den tidiga digitaliseringens kulturtekniker* (Lund, 2021).
5. Det här är tröga rum; symbolen för kommandot "spara" i det program som jag använder för att författa den här artikeln är en 3,5-tumsdiskett, ett minnesmedium med kapacitet att rymma en enda lågupplöst JPEG-fil och som hör hemma på museum.
6. Barbara D. Miller & Bernard Wood: *Anthropology* (Boston, 2005); Donald MacKenzie: *Material markets. How economic agents are constructed* (Oxford, 2008); Lucy Suchman, *Human-machine reconfigurations. Plans and situated actions* (Cambridge, 2007); Karen Lee Ashcraft, François Cooren & Timothy Kuhn: "Constitutional amendments. 'Materializing' organizational communication" i *The Academy of Management Annals* 3(1):1-64; Jean-François Blanchette: "A material history of bits" i *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 62:6 (2011); Jane Bennett: *Vibrant matter. A political ecology of things* (Durham, 2010); Karen Barad. *Meeting the universe halfway. Quantum physics and the entanglement of matter and meaning* (Durham, 2007).
7. ABC-80 (Advanced Basic Computer for the 1980s) tillverkades av Luxor i Motala och var i allt väsentligt en kopia av amerikanska Tandy Radio Shack TRS-80. ABC-80 släpptes för den Nordiska marknaden blott ett år efter att TRS kom ut i USA 1977.
8. Tyvärr fick jag inte tag på MIT-professorn Max Tegmarks ordbehandlingsprogram *Teddy* som han skrev som högstadieelev vid Blackebergsskolan utanför Stockholm med lite hjälp från sina lärare i svenska och engelska.
9. Pelle Snickars: *Digitalism. När allting är internet* (Stockholm, 2014); Nina Wormbs: *Det digitalas materialitet*. RJ:s årsbok (Göteborg, 2022).
10. Matthew G. Kirschenbaum: *Mechanisms. New media and the forensic imagination* (Cambridge, 2008), 132-137. Se även Nathaniel Zetter: "Inscription and 'anscription'. Surface and system in cybernetics, deconstruction, and Don DeLillo" i *Humanities* 8:5 (2019), 1-14; Till Heilmann: "Reciprocal materiality and the body of code. A close reading of the American code for information interchange (ASCII)" i *Digital Culture and Society*, 1:1 (2015), samt Nelson Goodman: *Languages of art. An approach to a theory of symbols* (Indianapolis, 1976), 159-164.
11. Kirschenbaum: *Mechanisms*, 134.
12. För en fördjupad bild av utmaningarna med digitalisering av pappersburna uppgifter finns hos Johan Jarlbrink: *Informations- och avfallshantering. Medieperspektiv på det långa 1800-talets tidningar* (Lund, 2019).
13. Daniel Chandler: "Who needs suspended inscription?" i *Computers and Composition*, 11:3 (1994), 194.
14. Kirschenbaum: *Mechanisms*, 136-37.

15. Fredrikzon, *Kretslopp av data*, 344–352.
16. Jacques Derrida: *Paper machine*, (Stanford, 2005), 24, förf. övers.
17. Michael Heim: *Electric language* (New Haven, 1987), 84, 132.
18. Exempelvis har Jacob Gaboury utforskat just skärmen som kulturell artefakt och datorgrafik som historiskt föremål genom att fokusera på materiella aspekter i deras framträdande: *Image objects. An archaeology of computer graphics* (Cambridge, 2021).
19. Kirschenbaum: *Mechanisms*.
20. Jennifer Gabrys: *Digital rubbish. A natural history of electronics* (Ann Arbor, 2011); John Durham Peters, *The marvelous clouds. Toward a philosophy of elemental media* (Chicago, 2015).
21. Lisa Gitelman: *Always already new. Media, history, and the data of culture* (Cambridge, 2006), 6, 19.
22. Kirschenbaum: *Mechanisms*, 133, förf. övers. Det går förmodligen att argumentera för att det rör sig om ett nytt slags kuslighet i Freuds mening – *Unheimlichkeit* – när användare vistas i hus som många andra genomsökt förut men som vägrar lämna ifrån sig tecken på att så har skett.
23. David Lowenthal: *The past is a foreign country* (Cambridge, 1985), 125 ff.
24. Adrienne LaFrance: ”Raiders of the Lost Web” i *The Atlantic* (Oct 2015).
25. Lowenthal: *The past*, 125.
26. Lowenthal: *The past*, 181.
27. Hannah Arendt: *The Human Condition* (Chicago, 1958), 137.
28. Wendy Chun Kyong Hui: ”The Enduring Ephemeral or The Future is a Memory” i *Critical Inquiry* (Autumn, 2008).
29. Alan Wexelblat: ”Communities Through Time. Using History for Social Navigation” i *Community Computing and Support Systems, LNCS 1519* (1998), 282, förf. övers.
30. Redan i mitten av 1940-talet funderade Vannevar Bush på hur hans Memex-maskin skulle kunna tillåta att användare upprättade och höll reda på spår längs olika stigar av informationsanvändning. Vannevar Bush: ”As We May Think” i *The Atlantic* (July 1945).
31. Ett praktiskt exempel på hur en vanlig tryckt bok kan bära på materiella spår av olika slag kan vara mitt eget exemplar av Jay David Bolters: *Writing Space. The Computer, Hypertext and the History of Writing* (Hillsdale, 1991) där han sju år efter *Turing's Man. Western culture in the computer age* (Chapel Hill, 1984), som var hans idéhistoriska och kritiska exposé om den digitala datorn, entusiastiskt förklarade att den tryckta bokens era snart skulle övergå i hypertextens lekfulla, aktiva och länkade läsningspraktiker. Mitt exemplar av boken, vars formgivning liknar kooperativa förbundets formgivning av basprodukter för hushållet på 1970-talet (TANDKRÅM, HAVRE-GRYN; versaler i vit grotesk mot blå fond), bär flera av de typiska spår som tryckta produkter samlar på sig under ett kvarts sekel. Den är utgallrad på tre platser: Institutionen för teaterhistoria, institutionen för filmvetenskap båda Stockholm universitet, samt Svenska filminstitutets bibliotek. Den är stämplad först för att markera tillhörighet till dessa tre samlingar (varav endast en är tidsangiven: Filmvetenskap 29 oktober 1998) och sedan igen för att säga upp bekantskapen. Universitetsbibliotekets streckkod sitter kvar. Åtminstone tre personer har antecknat i den: med blyerts, röd samt svart penna. En bibliotekarie (förmodar man) har skrivit ”Metodlära ex. B” på smutstiteln och längst bak finns instucken en kvittens från ett läsesalslån hos Kungl. Biblioteket som ser ut att ha gällt ett verk på ryska, beställt den tjugofjärde i någon månad 1976 (på såväl ”originalet” som karbonkopian har datumet

strukits över, fast på olika sätt). Den beställningsblankett som omtalas i förordet, som ger rätt att få boken skickad till sig på en diskett – en ”elektronisk skugga” där ”tryckets regler har ignorerats” och ”läsaren själv får välja vilka spår han vill följa”, som bokens författare presenterar saken – finns emellertid inte kvar. Hade den suttit där, skulle en sådan diskett knappast gå att rekvirera och ännu mindre använda med mindre än att en flera decennier gammal dator inklusive ett lika gammalt operativsystem kunde fås att ta emot den. Hade denna Bolters hypertextversion av boken om hypertext gått att ”läsa”, det vill säga av både dator och människa, skulle den på skärmen se exakt likadan ut som om den aktiverats samma år som boken gavs ut, för snart tjugofem år sedan. Detta hade varit fallet även om disketten hade lånats och använts av hundratals individer under det att den införlivats med respektive utträtt ur olika institutioners samlingar. Sannolikheten för att den fortfarande varit i ett användbart skick är naturligtvis ganska liten, men den hade antingen fungerat eller inte. Mitt tryckta exemplar, däremot, är funktionellt men knappast något för samlare. Det bär spår av användning; tillhörighet och praktik. Av det massproducerade trycket har omgångar av läsning skapat en unik artefakt med sin egen historia inrättad i papperet. Den tryckta bok vars innehåll glatt proklamerar den tryckta bokens försvinnande har således, tack vare sin icke-digitala form, en objektshistoria vars materiella egenskaper ger information om dess användning utöver receptionshistorik och konventionella litteraturvetenskapliga och idéhistoriska undersökningsmetoder.

32. Se till exempel William C. Hill & James D. Hollan: ”Edit wear and read wear” i *CHI '92 Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, ACM (New York, 1992).

33. Kenneth Thibodeau: *Overview of technological approaches to digital preservation* (Washington, 2002), 6–8.

34. Situationen är inte alldeles ny. Vid Arkivet för ljud och bild fanns på 1980-talet tekniker vars enda uppgift det var att tillse att apparatur för uppspelning av ljudband och videokassetter fungerade.

35. I min avhandling stöter jag på begreppet ”potentiella handlingar” i en utredning 1975 men dess innebörd diskuterades redan vid slutet av 1960-talet inom Dataarkiveringskommittén, DAK. Men då handlade det inte om svårigheten att bevara digitala data – elektromagnetiskt lagrade uppgifter, som de kallades – ur ett tillgänglighetsperspektiv utan om att säkerställa möjligheten att fritt kunna kombinera data från olika källor till alla tänkbara sammansättningar vid ett senare tillfälle, varför enskilda uppgifter, inte sällan omnämnda som ”råa data”, föredrogs framför synteser och bearbetningar. Fredrikzon: *Kretslopp av data*, 536.

36. Thibodeau: *Overview*, 12.

37. Kirschenbaum: *Mechanisms*, 203.

38. Kirschenbaum: *Mechanisms*, 137.

39. Jules David Prown: ”Mind in matter. An introduction to material culture theory and method” i *Winterthur Portfolio*, 17:1 (Spring, 1982), 3, förf. övers.

40. Laurent C. Olivier: ”Varaktighet och minne” i *Res Publica*, 53 (2001), 48.

41. Prown: *Mind in matter*, 4.

42. Richard Grassby: ”Material culture and cultural history” i *The Journal of Interdisciplinary History*, 34:4 (Spring, 2005), 597, förf. övers.

43. Tim Ingold: ”Materials against materiality” i *Archaeological Dialogues*, 14:1 (2007), 9 förf. övers.

44. Ken Alder: ”Introduction” i *Isis*, 98:1 (March 2007), 82.

45. John Tresh: "Technological world-pictures. Cosmic things and cosmograms" i *ibid.*, 90.

46. Bruno Latour: "Can we get our materialism back, please?" i *ibid.*, 139.

47. Paul Dourish: *The stuff of bits. An essay on the materialities of information* (Cambridge, 2017), 25.

48. Se exempelvis Mark C. Marino: *Critical Code Studies* (Cambridge, 2020), samt Rita Raley: "Code surface || Code Depth" i *Dichtung Digital*, (February 2007). <http://www.dichtung-digital.de/2006/01/Raley/index.htm>.

Digitaliseringen av svenskt tryck

*Massdigitalisering, kritisk digitalisering och frågan om
hur man skapar en representativ korpus*

KAJSA WEBER*

Abstract

The Swedish National Library published together with the university libraries in Gothenburg, Lund, Stockholm, Umeå and Uppsala in January 2020 a *Declaration of Intent* where the goal to digitize Swedish print from the 15th century until today was formulated. Based on this objective, the article discusses different digitization strategies in libraries. Mass digitization stands for the rapid digitization of large collections, while critical digitization values the creation of new metadata and careful processes of collecting which books that will be digitized. The article particularly highlights the need for representative corpora in future digitization of “the Swedish print”. If the goal is to provide digitized material that will strengthen democracy and help researchers to formulate new questions, it is central that the corpus of texts that undergo digitization are representative of what they are meant to reflect. Otherwise, researchers risk asking questions about historical change and social development to a collection of texts that cannot answer the question or give misleading answers. National bibliographic is a valuable starting point for this work. The article studies two successful digitization projects of rare books – EEBO in England and VD16 in Germany – which base their metadata on bibliographic projects from the 20th century. Similar approaches in Swedish would encourage digitization that combine mass digitization with critical digitization.

Keywords: digitisation, national bibliography, Swedish printed material, union catalogue, critical digitisation, mass digitisation.

Inledning

I januari 2020 publicerade Kungliga biblioteket tillsammans med universitetsbiblioteken i Göteborg, Lund, Stockholm, Umeå och Uppsala den så kallade Avsiktsförklaringen i vilken målet att digitalisera det samlade svenska trycket formulerades.¹ Kungliga biblioteket hade då under flera

* Kajsa Weber, filosofie doktor och forskare i historia vid Historiska institutionen och koordinator för forskningsplattformen DigitalHistory@Lund, Lunds universitet, kajsa.weber@hist.lu.se

år fått kritik för att ha varit för långsamt i digitaliseringsarbetet.² Samtidigt har Kungliga biblioteket (enligt interna källor) upprepade gånger uppväntat utbildningsdepartementet för att få stöd för en mer storskalig digitalisering. Riksbibliotekarien Karin Grönvall har prioriterat frågan och tillsammans med andra chefer för ABM-institutioner publicerat en debattartikel om behovet av en ”storskalig och kraftfull satsning på digitalisering av kulturarvet”.³ Digitalisering av det svenska tryckta kulturarvet ser man vid biblioteken som ”en fråga om demokrati, öppenhet och tillgänglighet men också om samhällsekonomi, forskning och innovation – och om att rädda samhällsviktig information som annars riskerar att förloras”.⁴ I samma debattartikel i *Göteborgs-Posten* argumenterar författarna också för att digitaliseringen skapar förutsättningar för ny forskning: ”Dagens forskare analyserar inte längre bara enskilda objekt utan i växande grad stora sammanlänkade datamängder. Genom AI och maskininlärning kan nyskapande forskningsfrågor besvaras.”⁵

Avsiktsförklaringen från 2020 och viljan att digitalisera det samlade svenska trycket föranleder dock reflektion omkring både vad som egentligen avses med ”det svenska trycket” och hur ett infrastrukturprojekt av denna magnitud kan realiseras. I artikeln kontextualiseras digitaliseringen av det svenska trycket och frågor ställs om hur digitaliseringen kan generera nytta för forskningen. Därmed har artikeln en metodutvecklande ambition. Fokus ligger vid digitalisering av äldre svenskt tryck. Jämförelser med digitaliseringsprojekt i Storbritannien och Tyskland kommer att ge perspektiv på det svenska förehavandet.

Massdigitalisering eller kritisk digitalisering

Digitaliseringen av det svenska trycket är ett ambitiöst projekt som står inför många problem. Finansieringen är i dagsläget oklar och upphovsrättslagstiftningen försvårar digitaliseringen av modernt tryck eftersom fritt tillgängliga digitala representationer av dessa tryck skulle innebära brott mot denna lagstiftning. Äldre material bär inte med sig denna problematik och det är också en av anledningarna till att just material från tidigmodern tid har digitaliserats i stor utsträckning i andra länder. För tidigmodernt tryck handlar problem istället om vilken katalogdata som finns tillgänglig. Stora samlingar är idag okatalogiserade eller otillräckligt katalogiserade, medan det finns bra tillgängliga metadata för andra samlingar – detta gäller till exempel de tryck som finns upptagna i Isak Collijn bibliografi över svenskt 1400- och 1500-tals tryck.⁶ Underlaget för en storskalig digitalisering av äldre tryck varierar kraftigt.

Inom biblioteks- och informationsvetenskap förs diskussioner om hur biblioteken kan hantera problemen. Mats Dahlström, Joacim Hansson

och Ulrika Kjellman har visat på hur digitaliseringen ofta utgår från två olika diskurser – antingen massdigitalisering eller kritisk digitalisering. Massdigitalisering syftar på processer där bibliotek låter digitalisera stora mängder material under kort tid. Eftersom fokus ligger på att digitalisera hela samlingar läggs inga resurser på att kontrollera metadata eller skapa nya metadata.⁷ Känt och omdiskuterat i biblioteksvärlden är Googles samarbete med en handfull välkända bibliotek i den anglosaxiska världen och målet att digitalisera och ge fri tillgång till 15 miljoner böcker.⁸ Begreppet kritisk digitalisering å andra sidan syftar på projekt där man strävar efter att skapa en så naturtrogen digital representation som möjligt och där den digitala kopian förses med metadata. Ofta innebär detta också att nya metadata måste tas fram. Tillvägagångssätt liknas vid ett musealt arbetssätt där värdet av ett enskilt objekt står i centrum. Här lyfts det unika dokumentet fram, medan massdigitalisering handlar om att skapa nytta genom kvantitet.⁹ Författarna drar slutsatsen att biblioteken prioriterar massdigitalisering, medan kritisk digitalisering ses som ett kostsamt och ineffektivt sätt att möta kraven på att tillgängliggöra samlingar digitalt. Som de påpekar är dock skillnaden mellan de båda inte knivskarp i praktiken, utan tillvägagångssätten kombineras och förhandlas i varje projekt.

Indelningen i massdigitalisering och kritisk digitalisering må vara grov, men begreppen synliggör spännvidden som digitaliseringen rör sig inom. I denna artikel kommer förehavandet att digitalisera det svenska trycket att diskuteras utifrån begreppen. Hur relaterar digitaliseringen av det svenska trycket till krav om å ena sidan storskalig digitalisering under kort tid och å andra sidan behov av tillförlitliga metadata och kritisk digitalisering? Ambition i Avsiktsförklaringen att ”göra hela den nationella tryckproduktionen från 1400-talet fram till idag digitalt tillgänglig”¹⁰ tydliggör att massdigitalisering är att förvänta. Samtidigt antyder formuleringen om att man vill börja med det allra äldsta svenska trycket att det finns utrymme för ett mer kritiskt tillvägagångssätt. Den digitala rekonstruktionen av svenskt tryck kräver eftertanke om vilka tryck som ska ingå i korpusen, något som redan Avsiktsförklaringen låter ana när man definierar det svenska trycket som ”inte bara böcker, tidningar och tidskrifter utan även rapporter och läromedel m.m”, samtidigt som de utesluter modernt vardagstryck som bruksanvisningar, reklamblad och tipskuponger.¹¹ I det följande ska framför allt digitalisering av äldre svenskt tryckt material granskas utifrån denna diskussion om hur biblioteken närmar sig digitaliseringsprocessen. Framgångsrika engelska och tyska digitaliseringsprojekt fungerar som jämförelsepunkter.

I artikeln används genomgående begreppet digitalisat – ett begrepp som inte är etablerat på svenska, men som används ofta på tyska. På svenska

talar man istället om ”digital kopia”. Att benämna en digital representation av ett fysiskt objekt ”digitalisat” förtydligar att processen att digitalisera producerar ett nytt objekt som visserligen är kopplat till ett fysiskt objekt, men som också har sin egen (medie)historia och har objektspecifika krav på långtidsbevarande och tillgängliggörande. Det är välkänt att remediering av historiskt material i bibliotek och arkiv (som till exempel digitalisering eller skapandet av mikrofilm) kan föranleda drastiska sparåtgärder och gallringar av detta material.¹² Genom att peka på att digitaliseringen skapar nya objekt kan förhoppningsvis en del av denna problematik undvikas.

En representativ korpus

Avsikten att digitalisera det svenska trycket har lett till att arbetsgruppen DST (Digitalisering av det Svenska Trycket) har bildats. Här medverkar företrädare för Kungliga biblioteket och universitetsbiblioteken i Göteborg, Lund, Stockholm, Umeå och Uppsala samt Litteraturbanken. Gruppen har inlett arbetet med att öka digitaliseringstakten vid svenska bibliotek, skapa forum för samverkan mellan biblioteken och skapa kontakter till finansärer.¹³ Ett av arbetets första resultaten är deldatabasen ”Digitaliserat svenskt material” som ingår i LIBRIS. Enligt beskrivningen innehåller den digitaliserat ”material från slutet av 1400-talet och framåt, till största delen monografier men även akademiska avhandlingar, tidskrifter, rapporter och småskrifter.”¹⁴ Den omfattar ”tryckt material som givits ut i Sverige eller från geografiska områden som periodvis har varit svenska, t.ex. Finland fram till 1809 (under förutsättning att syftet var spridning inom det svenska väldet).”¹⁵ Digitaliserade svenska dagstidningar finns i en separat databas.

Databasen innehåller material som redan är digitaliserat (och som digitaliserades redan innan DST-gruppen började arbeta). Idag innehåller den över 30 000 digitalisat och mängden kommer att växa de kommande åren. På hemsidan meddelas att ”Digitalisering pågår, framförallt vid de stora universitetsbiblioteken och Kungliga biblioteket, så deldatabasens innehåll utökas kontinuerligt.”¹⁶ Deldatabasen vittnar om att det finns en ambition om massdigitalisering i projektet. Genom att skapa en plats där digitaliserat material kan samlas ska snabbt stora volymer kunna uppnås samtidigt som användarna ska få en källa att vända sig till för att tillgå trycket. Databasen visar också på en annan praktik som hittills ofta har styrt digitaliseringen – slumpmässig digitalisering. Materialet i deldatabasen följer ingen samlad logik utan verkar ha tillkommit under längre tid utifrån olika projekt med varierande mål. Utifrån ett användarperspektiv är detta inte ett problem utan kopplat till att biblioteken har tillhandahållit digitalisering ”on demand”, där användares beställningar

av digitaliserat material har styrt arbetet. Även om biblioteken på detta sätt kan möte enskilda användas behov (vilket måste sägas vara bra) blir den samlade digitaliseringen därmed slumpmässig i betydelse att inga fullständiga serier och representativa korpus skapas (mer om detta nedan).

Vilket material som finns i databasen ”Digitaliserat svenskt material” förblir dock oklart, något enhetligt korpus verkar den inte försöka skapa. Ibland beskrivs innehållet som ”digitaliserat material”, ibland ”digitaliserat tryck”. En sökning på tryckår 1597 gav exempelvis sju träffar i början av april 2022. En av träffarna är Mariestads lagbok från 1597, vilket är en vacker handskrift.¹⁷ Att denna text ingår blir förstäligt om ambitionen är att samla digitaliserat *material*. Däremot är det oförståeligt om målet är att samla det digitaliserade svenska *trycket*, eftersom en handskrift – alltså en text skriven för hand – inte tillhör det svenska trycket, som ju måste vara en produkt av boktrycket. En av de viktigaste svenska tryckalstren från år 1597 – Petrus Johannis Gothus *Skööna och merkelige scrifftenes sententier*¹⁸ – ingår dock inte i materialet som finns i databasen trots att texten finns digitaliserad och tillgänglig i databasen ALVIN,¹⁹ liksom i de vanliga LIBRIS-söket, där en länk över Lunds universitetsbibliotek för till ALVIN.

Exemplet tydliggör många av de problem som digitalisering står inför. Digitalisering kan vara mycket effektiv för att tillgängliggöra enskilda exemplar av texter, men om en samlad digitalisering ska vara framgångsrik måste man ställa frågor om vilket material som väljs ut för digitalisering och hur man samlar det. Handskriften *Mariestads lagbok* är utan tvekan en del av det svenska kulturarvet och förtjänar att tillgängliggöras, men den är inte del av det svenska trycket.

Vid en första anblick kan denna skillnad kanske verka vara försumbar men med lite eftertanke visar den sig vara central. Det sätter fingret på frågan om representativitet. Handskriften *Mariestads lagbok* ingår nu i en korpus som utgör sig för att samla svenskt tryck. Om målet är att tillhandahålla material som ska stärka demokratin och hjälpa forskare att ställa nya frågor till stora mängder data är det viktigt att det korpus av texter som genomgår digitaliseringen är representativa för vad de utgör sig för att spegla. Annars riskerar forskare att ställa frågor om historisk förändring och samhällsutveckling till en samling texter som inte kan svara på frågan, eller som ger missvisande svar. I det fallet utgör digitaliseringen ett hot mot ett demokratiskt samtal och god forskning.²⁰ Frågan om hur man skapar representativa korpus hänger samman med både massdigitalisering och kritisk digitalisering och visar på hur ett framgångsrikt digitaliseringsprojekt behöver förhålla sig till båda dessa diskurser.

Digitaliseringen är inte en neutral återgivning av information utan en process som är kopplad till en rad olika beslut och avvägningar.²¹ Även

tidigare har försök gjorts att flytta information från ett medium till ett annat för bevara och öka tillgängligheten till böcker. Faksimilutgåvor och mikrofilm är några exempel, men också dessa projekt var nära kopplade till politiska beslut och innebar att makt utövades över vilka delar av det förflutna som bevarades och tillgängliggjordes.²² För framtida forskning blir besluten om vad som ska ingå i det material som digitaliseras särskilt avgörande, eftersom detta material kommer att forma en lättillgänglig korpus som kan användas i undervisning, studentuppsatser och forskning. Vad menas alltså med ”det svenska trycket” och hur kan det konstruera en korpus som kan representera ”det svenska trycket”?

Vad är det svenska trycket?

Att skapa en representativ korpus av texter för digitalisering av det svenska trycket kräver en del arbete med definitioner av vilket material som ska ingå. Vad menas, till exempel med ”svenskt” tryck? Är ett tryck svenskt för att det har publicerats i Sverige? Sveriges gränser har dock förändrats under historien – fram till 1809 var Finland en del av Sverige, mellan 1814 och 1905 var Norge en del av Sverige, från Westfaliska freden fram till 1806 hade Sverige besittningar i det tysk-romerska riket, under 1500- och 1600-talen och fram till freden i Nystad 1721 hade Sverige besittningar i Baltikum (Svenska Ingermanland, Svenska Estland och Svenska Livland). Ska material som har tryckts i dessa regioner under den tid de tillhört den svenska kronan också ingå i det svenska trycket? Om man med digitaliseringen vill spegla det svenska samhället och ge tillgång till svenskt material behöver man fundera över vilka korpus med digitaliserat som skapas och vad de representerar.

En annan fråga är hur man ska förhålla sig till tryck på svenska som inte har tryckts i det svenska riket. Censurbestämmelser liksom bruket att ge privilegium till vissa tryckare gjorde det ibland svårt för författare att få sina verk publicerade. Under lång tid under 1500-talet hade Sverige bara en tryckpress – det kungliga tryckeriet i Stockholm – vilket gav tryckeriet monopol på inhemskt producerat tryck. Som i andra länder var det dock svårt för statsmakten att genomdriva censurbestämmelser eftersom tryck ofta kunde produceras i angränsande territorier och via handelsnätverk nå in i den förbjudna marknaden.²³ Konfliktsituationer tenderade att öka betydelsen av publicering utanför rikets gränser. Detta tryck är en viktig del av den svenska tryckproduktionen eftersom den speglar olika positioner i konflikten.

De konfessionella stridigheterna i Sverige under slutet av 1500-talet är ett exempel på en sådan konfliktsituation. Kung Johan III:s sätt att närma sig den katolska kyrkan och hans försök att hitta en medelväg mellan

lutherdom och katolicism skapade stort missnöje i vissa lutherska kretsar och flera ledande lutherska präster och lärda lämnade Sverige under 1580- och 1590-talen. De bosatte sig i de stora handelsstäderna längs den nordtyska kusten, där det också fanns flera tryckerier. Under slutet av 1500-talet publicerades i framför allt Rostock betydande delar av hela det svenskspråkiga trycket. Vi kan här återvända till den stora compilationen *Skööna och merkelige scriffthenes* (1597), som nämndes tidigare. Boken består av fem olika texter som alla på olika sätt framhävde Martin Luther som ett rättesnöre och normreglerade person för lutheranerna och kombinerade det med en luthersk självförståelse av att vara en liten skara rättrogna som framhårdade trots hoten från den katolska kyrkan. Till detta fogade Petrus Johannis Gothus ett förord där motstånd mot kung Sigismund legitimerades med att han inte kunde försvara den lutherska läran. Boken är sammantaget en uppmaning till motstånd mot kungamakten.²⁴ Gothus, som hade goda kontakter till borgare i Stockholm och andra större svenska städer, saluförde sina böcker i Sverige. Denna typ av verk är centrala för att förstå samhällsutveckling i Sverige under 1500-talet och bör därför ingå i definitionen av det svenska trycket som digitaliseringen ska utgå från. Att utesluta boken för att den inte är tryckt i Sverige skulle få stora konsekvenser för de frågor ett digitaliserat korpus av svenskt tryck kan svara på.²⁵

Engelska EEBO och det tyska VD16

Liksom överförande av information mellan medier inte är någon nyhet, är frågan om vilka verk som ska ingå i tillgänggörandeprojekt inte heller ny. Sedan omkring år 1900 finns det i en rad europeiska länder projekt som har arbetet med att sammanställa den samlade nationella tryckproduktionen.²⁶ Bibliografer, som ofta var disputerade humanister med anställning vid något av de stora nationalbiblioteken, letade igenom gamla kataloger och reste runt till kända och okända bibliotek för att göra sig en bild av vad som hade publicerats i ett visst land. Resultatet blev omfattande nationalbibliografier. De texter som samlades i bibliografierna har sedan de skapats utgjort utgångspunkten för alla historiska rekonstruktioner av tryckproduktionen i ett visst land eller på ett visst språk. För forskningen har de varit en ovärderlig källa till det äldre trycket.

Jag vill här lyfta fram ett engelskt och ett tyskt digitaliseringsprojekt som visar på hur konstruktionen av en representativ korpus är resultatet av tidigare bibliografiskt arbete och decenniernas av gemensamma forskningsansträngningar. En av de idag mest kända och välanvända databaserna med digitaliserat tryck från tidigmodern tid är *Early English Books Online*. Databasen innehåller nästa 150 000 titlar varav många är försedda med digitalisat. Databasen bygger på bibliografisk information från omfat-

tande äldre bibliografiska projekt. Ambitionen har varit att så fullständigt som möjligt spegla utgivningen i England, Skottland, Irland och i de brittiska kolonierna samt publicering av engelska böcker utomlands från 1400-talet till 1801. Bibliografierna som idag levererar den metadata som databasen bygger på togs fram under 1900-talet av idogt arbetade bibliografer. Det handlar om *A short-title catalogue 1473–1640* (kallad STC I) och dess reviderade upplaga, *Short-title catalogue 1641–1700* (kallad STC II) och dess reviderade upplaga, de så kallade *Thomason Tracts (1640–1661)* vilket innehåller material från inbördeskriget och *Early English Books Tract Supplement*.²⁷

Den första av de nämnda bibliografierna, *A short-title catalogue of books printed in England, Scotland, & Ireland and of English books printed abroad, 1475–1640* var ett projekt organiserat av det inflytelserika Bibliographical Society under ledning av Alfred W. Pollard och Gilbert R. Redgrave.²⁸ Det inleddes under första världskrigets slutskede och publicerades 1927. Alfred William Pollard var utbildad i Oxford, bibliotekarie vid British Museum Library och Shakespeare-forskare. Gilbert Richard Redgrave var president för Bibliographical Society 1907–1908. Som titeln anger var målet att skapa en lista med alla böcker som hade tryckts på de brittiska öarna eller på något av språken på det brittiska öarna utomlands. Listan skulle i sin tur hjälpa forskare att identifiera böcker i olika bibliotek. Tidsspannet omfattar det första trycket fram till kort innan inbördeskrigets utbrott 1640. De valde att ange en förkortad form av titeln, därav namnet *Short-Title Catalogue*. Den samlade bibliografin innehöll 27 000 nummerade verk men återgav inte på något sätt fullständigt den engelska tryckproduktionen under den valda perioden.

Pollards och Redgraves projekt kompletterades i mitten av 1900-talet av Donald Wings katalog för åren 1641–1700 och 1976 lanserades *Eighteenth Century Short Title Catalogue* för publikationer från 1700-talet. År 1987 beslöts att låta de olika bibliografiska projekten smälta samman till *English Short-Title Catalogue (ESTC)*, som idag ger tillgång till bibliografisk information om engelska böcker från 1473–1800.²⁹ Sedan Pollard och Redgrave avslutade sitt projekt har också ständiga revideringar och tillägg till materialet gjorts, så att bibliografin idag så gott det går speglar det engelska trycket under perioden.

Även om forskare snart ifrågasatte bibliografiernas fullständighet – till exempel menade många amerikanska bibliotek att de hade exemplar som inte ingick i STC I – visade sig datan vara mycket användbar som utgångspunkt för olika projekt inom bevarande och tillgängliggörande. I skuggan av andra världskriget initierade Eugene Power projektet att skapa kopior av det samlade engelska trycket på mikrofilm via företaget University Microfilm Inc. (idag en del av ProQuest) under namnet *English Early*

Book (EEB). Hotet om krig i Europa och rädslan för att de engelska trycka kulturarvet kunde förstöras motiverade att det åtminstone skulle kunna bevaras på mikrofilm. Mikrofilmen ökade också tillgängligheten. De amerikanska biblioteken saknade tillgången till den äldre engelska tryckproduktion och studier var därför kopplad till dyra resor över Atlanten. Genom att tillhandahålla mikrofilmer som de amerikanska biblioteken kunde köpa blev det delade kulturarvet tillgängligt; EEB blev ett måste vid de amerikanska forskningsbiblioteken.³⁰ Från och med 1998 började University Microfilm Inc. digitalisera mikrofilmen och 2003 gjordes samlingen tillgänglig online, nu med namnet *Early English Books Online* (EEBO).³¹ Istället för att digitalisera det tidigmoderna trycket, digitaliserades mikrofilmen med bilder av det äldre trycket. Eftersom kvalitén på mikrofilmen varierade kraftigt, och man till exempel inte har fotograferat bindningar eller sidor med anteckningar i böcker ger digitalisaten inte tillgång till fullständiga digitala representationer av det äldre trycket, utan anpassade och beskurna versioner. Trots det är EEBO en stor framgång.

I Tyskland har man liksom i Storbritannien under 1900-talet arbetat med en retrospektiv bibliografi som samlar nationellt tryck. Digitaliseringen av det tryckta kulturarvet har kunnat knytas till detta redan existerande urval av tryck. *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (VD16) förtecknar tryck från de tyska territorierna oavsett språk liksom utländska tryck på tyska; här ingår alltså likväl tryck från Nürnberg på latin som tyska tryck från Paris.³² Arbetet började 1969 vid Bayerische Staatsbibliothek München och Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Från och med 1989 ingick också andra västtyska bibliotek i samarbetet, och efter 1990 även de forna östtyska biblioteken. Till skillnad från den brittiska projekten är VD16 inte en katalog med förkortade titlar, utan katalogisering bygger på en fullständig autopsi av böckerna, det vill säga varje katalogisering innebär en granskning av varje enskilt exemplar och utvärdering av typografiska kännetecken, abbreviatur och paratexter som förord och dedikationer. För att identifiera upplagor och exemplar av äldre tryck är dessa skillnader avgörande. Också *Short Title Catalogue Netherlands*, som ibland av DST-gruppen framhålls som en internationell förebild, har arbetat utifrån denna princip om granskning av varje enskilt exemplar. I VD16 förtecknades samtliga tryckalster som producerades i det tyska territorier 1501–1600, förutom flygblad, kartor, tvärfolio och noter. Genom åren har många större och mindre tyska bibliotek bidraget med katalogdata till VD16.

VD 16 är sedan början av 2000-talet tillgängligt som databas, samtidigt har en omfattande digitalisering av material ägt rum. Av de 2021 över 100 000 registrerade manifestationerna var cirka 70 procent försedda med åtminstone ett digitalisat.³³ Precis som andra bibliografiska databaser

garanterar inte VD16 någon fullständig tillgång till allt tryck. Databasen och det kontinuerliga bibliografiska arbetet med att utvidga den utgör dock den bästa möjliga tillgången till det samlade tyska trycket från 1500-talet och därmed en utgångspunkt för forskning.

Digitalisering av det svenska trycket och bibliografiska data

Internationellt framgångsrika digitaliseringsprojekt som EEBO och VD16 kan fungera som exempel på hur digitaliseringen kan bygga vidare på äldre bibliografiska projekt. De visar också hur digitaliseringen i bibliotek kan göras i en kombination av massdigitalisering och kritisk digitalisering. Båda projektet har skapat mycket stora databaser med digitala representationer av tryckt material, men byggt detta på metadata som har tagits fram för att spegla det nationella trycket under äldre tid. Ambitionen har hela tiden varit att bygga datamängder – först analogt och sedan digitalt – som är representativa korpus för den historiska tryckproduktionen i ett land. Just denna aspekt är en viktig förklaring till de tyska och engelska projektens framgång. Digitaliseringen har utgått från en retrospektiv nationalbibliografi som speglar samhällsutveckling och kultur, och inte från de samlingar som råkar finnas bevarade vid biblioteken (vilket skulle innebära att de representerar bestånden snarare än den historiska utgivningen). Digitaliseringen har tillkommit som en ny aspekt i projekt som sträcker sig många decennier bakåt och som har handlat om att tillgängliggöra specialsamlingar med äldre tryck. Vad betyder då detta för digitaliseringen av det äldre svenska trycket?

Också i Sverige fanns omkring år 1900 ett intresse för nationalbibliografier. Den främste svenska forskare på detta område var Isak Collijn som sedan 1902 var doktor i romansk filologi vid Uppsala universitet och som under sina studier hade börjat arbeta i Uppsala universitetsbibliotek. Han intresserade sig särskilt för samlingarna av inkunabler i biblioteket och gav ut katalogen över Uppsala universitetsbiblioteks inkunabelsamling 1907. Collijn blev sedermera riksbibliotekarie mellan 1916–1940 och en erkänd internationell forskare inom bibliografi.³⁴ Under 1930- och 40-talen sammanställde Isak Collijn två stora bibliografier över svenskt tryck från 1400- 1500- och 1600-talen.³⁵ Till skillnad från hans engelska och tyska motsvarigheter har inte Collijns arbete förts vidare av senare generationer, utan man har varit mycket nöjda med den höga kvalitén på den bibliografiska datan som framför allt bibliografin för 1400- och 1500-talen innehåller. År 1998 konverterades Collijn bibliografi för 1600-talet till maskinläsbarform och integrerades sedan i LIBRIS.³⁶ Bibliografin för 1400- och 1500-talen finns inte inlagd i LIBRIS idag.

Genom att arbeta utifrån både massdigitalisering och kritisk digitalisering liksom att hämta av det bibliografiska arbetet som ligger bakom framgångsrika samtida digitaliseringsprojekt, skulle DST-projektet och digitaliseringen av det svenska trycket ha mycket att vinna. Isak Collijns välgjorda arbete från första hälften av 1900-talet skulle kunna fungera som en utgångspunkt, liksom nationalbibliografier för senare perioder. Bibliografier med ambitionen att spegla utgivningen i ett visst land kan aldrig garantera fullständighet, eftersom det alltid finns en möjlighet att nya fynd görs, men det bibliografiska arbetet kan vara utgångspunkt för byggandet av en korpus som är så representativt som möjligt för den nationella tryckproduktionen. Som artikeln har visat innebär detta att biblioteken tillsammans med forskare behöver diskutera vad som menas med ”tryck” och vad som menas med ”svenskt”. Konstruktionen av korpusen ”det svenska trycket” kommer att bli avgörande för framtida forskning. Om digitaliseringen av det svenska trycket tar dessa diskussioner som utgångspunkt har det goda möjligheter att vara en källa för forskning och innovation.

Noter

1. *Avsiktsförklaring om det digitaliserade svenska trycket*, 2020.01.28. Bakom avsiktsförklaringen står Kungliga biblioteket, Göteborgs universitet, Lunds universitet, Stockholms universitet, Umeå universitet och Uppsala universitet. Avsiktsförklaringen finns här: <https://www.kb.se/download/18.7bef1f3916eca87a61b1094/1623150278073/Avsiktsforklaring-svenskt-tryck.pdf>
2. Jonas Nordin kritiserade i ”KB långt ifrån klart med uppdraget att digitalisera”, 21 mars 2019, *Universitetsläraren*, Kungliga bibliotekets arbete med digitaliseringen och menade att Sverige ligger efter i digitaliseringen av samlingarna. Se också Peter Sjökvist & Sebastian Cöllen: ”Att vara sen kan vara till fördel” i *Biblioteksbladet*, 26 oktober 2020,
3. Lars Amréus, Ann Follin, Karin Grönvall, Joakim Malmström & Karin Åström Iko: ”Digitalisera kulturarvet för demokratins skull”, DN Debatt, *Dagens nyheter* 4 januari 2021. Se också Erik Fichtelius, Christina Persson & Eva Enarson: *Demokratins skattkammare. Förslag till en nationell biblioteksstrategi* (Stockholm, 2019), 26, 32.
4. Lars Burman, Håkan Carlsson, Lars Ilshammar, Morgan Palmqvist, Mikael Sjögren, Wilhelm Widmark: ”Sverige ligger efter i digitalisering av kulturarv”, *Göteborgs Posten* 28 april 2022.
5. ”Sverige ligger efter i digitalisering av kulturarv”.
6. Isak Collijn: *Sveriges bibliografi intill år 1600* (Uppsala, 1927–1938).
7. Mats Dahlström, Joacim Hansson & Ulrika Kjellman: ”As we may digitize. Institutions and documents reconfigured” i *Liber Quarterly: the journal of European research libraries*, 21:3/4 (2012), 455–474.
8. Robert Darnton: *The case for books. Past, present, and future* (New York, 2009), vii–20; Nanna Bonde Thylstrup, *The politics of mass digitization* (Cambridge, 2018), 13.
9. Mats Dahlström, Joacim Hansson & Ulrika Kjellman: ”As We May Digitize:

Institutions and Documents Reconfigured”, i *Liber Quarterly: The journal of European research libraries*, 21:3/4 (2012), 455–474.

10. *Avsiktsförklaring om det digitaliserade svenska trycket*, 2020.01.28.

11. *Avsiktsförklaring om det digitaliserade svenska trycket*, 2020.01.28.

12. David McKitterick: *Old books, new technologies. The representation, conservation and transformation of books since 1700* (Cambridge, 2013), 4; Thomas G. Tanselle, ”The Latest Forms of Book-Burning” i *Common Knowledge* 2 (1993), 172–177.

13. Mer om gruppens arbete kan man läsa i *Handlingsplan för DST-samarbetet 2022*, <https://wiki.ub.uu.se/pages/viewpage.action?pageId=131716234> (hämtat 2022-08-30)

14. http://librihelp.libris.kb.se/help/search_sub_databases_swe.jsp#dst, hämtat 2022-04-28

15. http://librihelp.libris.kb.se/help/search_sub_databases_swe.jsp#dst, hämtat 2022-04-28

16. http://librihelp.libris.kb.se/help/search_sub_databases_swe.jsp#dst, hämtat 2022-04-28

17. *Mariestadtz lagh book anno 1597*, B 129. <http://libris.kb.se/bib/22693961>.

18. Isak Collijn: *Sveriges bibliografi intill år 1600. Bd. 3 1583-1599* (Uppsala, 1932–1933), 256–257.

19. urn:nbn:se:alvin:portal:record-188974

20. Många forskare har uppmärksammat denna underliggande fara med digitaliseringen, se bland annat Ian Milligan: ”Illusionary Order. Online Databases, Optical Character Recognition, and Canadian History, 1997–2010” i *The Canadian Historical Review* 94:4 (2013); Lara Putnam: ”The Transnational and the Text-Searchable. Digitized Sources and the Shadows They Cast” i *American Historical Review* 121:2 (2016), 377–402; Thylstrup: *The politics of mass digitization*.

21. Thylstrup: *The politics of mass digitization*.

22. David McKitterick: *Old books, new technologies. The representation, conservation and transformation of books since 1700* (Cambridge 2013), 114–138.

23. Daniel Bellingradt: ”The publishing of a murder case in early modern Germany. The limits of censorship in the Electorate of Saxony (1726)” i *Quaerendo. A Journal Devoted to Manuscripts and Printed Books* 45 (2015), 62–107.

24. Kajsa Weber: ”Buch und Konfessionskonflikt. Übersetzung, Kompilation und Paratext in Petrus Johannis Gothus’ ”Sköna och märkliga skriftens sentenser” (1597)” i Czaika & Undorf (red.), *Schwedische Buchgeschichte: Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung* (Göttingen, 2021), 111–130.

25. Jag skriver mer om detta i Kajsa Weber: ”Empiri och historikerns sökverktyg. Kataloger, bibliografier och databaser och Melchior Hofmanns böcker som aldrig togs upp i den svenska nationalbibliografin” i *Historisk Tidskrift* 142:3 (2022), s. 353–379.

26. Karl Klaus Walther: *Das Europa der Bibliographen. von Brunet bis Estreicher* (Berlin, 2019).

27. <https://www.proquest.com/eebo/productfulldescdetail>

28. Frank Chalton Francis: ”The Bibliographical Society. A sketch of the first fifty years” i *The Bibliographical Society 1892–1942. Studies in Retrospect* (London, 1945), 17–20.

29. Henry L. Snyder & Michael S. Smith: *The English short-title catalogue. Past, present, future* (New York, 2003).

30. Shawn Martin: ”EEBO, Microfilm, and Umberto Eco. Historical lessons and future directions for building electronic collections” i *Microfilm and Imaging Review* 36:4 (2007), 160.

31. Diana Kichuk: "Metamorphosis. Remediation in Early English Books Online (EEBO)" i *Literary and Linguistic Computing* 22:3 (2007), 294.
32. Om VD 16 kan man läsa i Gisela Möncke: "Das 'Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts' (VD 16) als Teil einer deutschen retrospektiven Nationalbibliographie" i *Zeitschrift für Bibliotheks- und Bibliographie* 51:4 (2004), 207–212; Claudia Fabian: "Anreicherung, Ausbau und internationale Vernetzung. Zur Fortführung des Verzeichnisses der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (VD16)" i *Zeitschrift für Bibliotheks- und Bibliographie* 57:6 (2010), 321–332.
33. Claudia Fabian: "Retrospektive nationalbibliographische Erschließungsdaten als Forschungsdaten. Überlegungen zur Zukunftsbedeutung der »Verzeichnisse der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke" i *Zeitschrift für Bibliotheks- und Bibliographie* 68:2 (2021), 73.
34. Ingrid Svensson (red.): *Kungliga biblioteket i ord och bild* (Stockholm, 2018), 205–220.
35. Collijn: *Sveriges bibliografi intill år 1600*; Collijn: *Sveriges bibliografi 1600-talet*.
36. http://librishelp.libris.kb.se/help/search_sub_databases_swe.jsp#aldresve; hämtat 21.02.22.

Hur FAIR är svensk digitiserad kulturarvsdata idag?

ARON AMBROSIANI* OCH ÅSA M LARSSON**

Abstract

Historical research is increasingly dependent on digital methods to find materials and information online. This requires a very different form of source criticism in order to understand what is available or not through different services. In this paper we present an overview of how digitalised heritage data from Swedish museums and archives are made publicly available on various platforms today, and highlight the often hidden challenges researchers face when trying to make use of them. The study is grounded in the FAIR data principles: to which extent is digitalised heritage data findable, accessible, interoperable and reusable? Content available through aggregated web services by the National Heritage Board, the National Archives and the National Library, among several others, are examined and compared. The published collections data of the Nordic Museum are used to highlight the limits of FAIR. We identify areas where lack of national strategies and digital practices following the FAIR principles cause problems, and suggest ways forward. Digitalisation is much more than digital versions of analogue practices and materials. Trusted vocabularies combined with linked data and persistent identifiers will enable a richer and more multivocal heritage that is not restricted in space or to the information that fits onto a catalogue card. Researchers and heritage institutions need deeper collaboration to ensure digitalisation results in usable data, and they need to embrace good digital practices.

Keywords: digitalisation, collections, digital cultural heritage, FAIR principles, linked open data, controlled vocabularies

Inledning

Detta temanummer av *Lychnos* fokuserar på hur digitalisering har påverkat historisk forskningspraktik. Vi vill i denna artikel uppmärksamma historiker och andra kulturhistoriska forskare på källkritiska aspekter av det digitala tillgängliggjorda kulturarvet, beroende på vilken organisation som ansvarar för det och i vilket syfte det gjorts. Vi gör detta genom att utifrån FAIR-principerna analysera några av de största svenska sök-

* Aron Ambrosiani, fil mag i historia, intendent för digitala samlingar, ArkDes, aron.ambrosiani@arkdes.se

** Åsa M Larsson, fil dr i arkeologi, Riksantikvarieämbetet, asa.larsson@raa.se

plattformarna för digitaliserade samlingar och arkiv, samt genom fallstudier av digitaliserat material från Riksantikvarieämbetet och Nordiska museet. De som eftersöker källmaterial får olika resultat beroende på de val som gjorts av samlingsförvaltare och systemutvecklare. En annan viktig aspekt vi lyfter fram är hur analog praktik påverkat digitaliseringen, så att teknikens möjligheter ännu inte utnyttjas till sin fulla potential. Vi menar att det är av stor vikt att de som söker efter och beforskar digitaliserade material vinnlägger sig om att förstå digitaliseringens kontext, på samma sätt som de vinnlagt sig om att förstå den historiska kontexten. Utan denna förståelse finns en påtaglig risk att datadriven forskning som använder digitaliserat kulturarv blir undermålig eller rent av felaktig. Som historikern Ian Milligan skriver i *The Transformation of Historical Research in the Digital Age* (2022):

Digitized sources will continue to dominate and shape the historical profession. As historians get a deeper understanding of this shift, they will hopefully look back on the first quarter of the twenty-first century as an aberrant period of unreflective digital practice. With more training and attention paid to the mediating influence of platforms, historians need to go down a mental checklist and consider the roles of mediation, algorithmic bias, and context both when they write, read, and evaluate scholarship.¹

Allt mer forskningsfinansiering inom humaniora går till digitalisering. Samtidigt har forskare och minnesinstitutioner delvis olika syften med sina insatser.² Vi argumenterar därför för att den fortsatta digitaliseringen av kulturarvet kräver mycket närmare samarbete mellan minnesinstitutioner och akademi, där båda parter måste bli bättre på att förstå varandras förutsättningar och behov. Minnesinstitutionerna behöver engagera forskare och experter i digitaliseringsprocessen så att kvaliteten på metadata ökar. Forskare i sin tur måste involvera minnesinstitutionerna redan på planeringsstadiet, så att resulterande data blir återanvändbar. En bra utgångspunkt för båda dessa ansatser är att aktörerna förstår och följer de så kallade FAIR-principerna för data: riklig beskrivande metadata, specialanpassade vokabulärer, standardiserade terminologier, beständiga identifierare och tydlig licensinformation.³

Efter en kort bakgrund ges en genomgång av centrala begrepp och en presentation av det digitala materialet och tjänsterna som används för den aktuella studien. Utifrån detta analyseras sedan tillgänglighet (*Accessible*) först via aggregerade plattformar för kulturarvsdata och därefter utifrån Riksantikvarieämbetets respektive Nordiska museets samlingar. En viktig poäng är inte bara att en extremt liten andel av samlingarna är digital tillgängliga, utan att denna tillgänglighet är en glidande skala: från en kort katalogtext om ett helt personarkiv till digitala avbildningar av

enskilda objekt. Att information om digitaliserat material överhuvudtaget är tillgängligt är en förutsättning för att det ska vara sökbart (*Findable*), vilket nästa avsnitt går in på. Där ser vi närmare på framförallt publicering av beständiga identifierare för kulturarvsdata på de stora söktjänsterna, vilket krävs för att kunna hänvisa digitalt till specifika källmaterial.

För interoperabilitet (*Interoperable*) har vi i detta sammanhang valt att studera kompatibilitet mellan olika vokabulärer för begrepp och kategorier som är i användning i databaser och samlingssystem. Wikidatas roll som potentiell resurs lyfts fram men problematiseras. Ett lika stort problem som att inte kunna kombinera likartad information från olika samlingar, är risken att kombinera objektsdata som skiljer sig åt trots att det lätt kan framstå som att det är samma sak. Som exempel på detta lyfts begreppet ”socken” fram, en viktig kategori inom många historiska forskningsämnen, där det finns kronologiska och geografiska aspekter som kan påverka datadrivna analyser. Slutligen presenteras en analys av öppenhet och återanvändbarhet (*Reusable*) av digitaliserade samlingar och utvecklingen under det senaste decenniet. Finns tydliga villkor för återanvändning och i vilken mån sätter de upp hinder för användarna? Detta är avgörande för om forskare ska kunna publicera ny kunskap utifrån det digitaliserade kulturarvet. Vi ser en positiv utveckling på detta område, men mycket återstår att göra. Det är också viktigt att forskare säkerställer att den digitalisering av kulturarvet de genomför inom sina projekt blir återanvändbar för andra.

I den avslutande diskussionen summerar vi vad forskare bör tänka på vid användning av digital kulturarvsdata, och vad de och minnesinstitutionerna kan göra för att underlätta för framtida forskning på digitaliserat källmaterial.

Bakgrund

Under andra halvan av 1900-talet blev det allt vanligare att omvandla analoga material till digitala format (digitisering) och att övergå till digitala arbetssätt (digitalisering). På 2000-talet är detta så självklart att de flesta av oss knappt reflekterar över de digitala system vi är helt beroende av i stort och smått. Omställningen var så snabb och så genomgripande att dess konsekvenser först nu börjar uppmärksammas på bred front.⁴ Det handlar om att kvarlevande analog praxis inte drar full nytta av digitaliseringen eller än värre, att digitala verktyg och metoder vi använder inte är anpassade till källmaterialens beskaffenhet. Detta gäller i synnerhet för humanistisk och kulturhistorisk forskning som ofta får anpassa sig till digitalisering utvecklat utifrån tekniska och naturvetenskapliga premisser. Även om digital humaniora alltmer etablerats som ett eget kunskapsfält

med en rad olika metodologiska tillvägagångssätt, så är det knappast någon historiker, lingvist eller arkeolog verksam idag som inte kan sägas arbeta digitalt i någon mån. Vare sig det handlar om att leta efter och tillgodogöra sig digitaliserade material, eller om att producera egna resultat i digitala format (text, tabeller, illustrationer, databaser).

Till skillnad från naturvetenskaperna så varierar det humanistiska materialets utseende och beskaffenhet i mycket högre grad beroende av tid, plats och kontext – och de begrepp som används kan inte alltid sägas utgöra empiriska kategorier. Denna komplexitet är inte en felaktighet som ska rättas till, det är en grundläggande förutsättning för studiet av människors historia och kulturella uttryck. För att använda ett talesätt inom programmering: "it's a feature, not a bug". Till det kommer att humanioras källmaterial i hög utsträckning består av föremål och handlingar som finns utspridda på ett stort antal mer eller mindre kända samlingar och arkiv, både inom det egna landet och i andra länder. Denna fragmentering är just det som digitaliseringen kan bli ett botemedel för. För att det ska ske krävs det mer än pengar – det krävs tydligare styrning och samarbete på bred front som följer FAIR-principerna.⁵

FAIR-principerna och kulturarvsdata

FAIR-principerna för data fungerar som en vägledning för att data, till exempel den som framställs av forskning eller som skapas i samband med digitalisering, ska bli tillgänglig och användbar i bred bemärkelse.⁶ Akronymen står för sökbarhet (*Findable*), tillgänglighet (*Accessible*), interoperabilitet/kompatibilitet (*Interoperable*) och återanvändbarhet (*Reusable*). Principerna går framförallt ut på att göra data *maskinläsbar*, men det yttersta syftet med detta är att göra data *användbar för människor*. Alla sorters sökningar i digitala register och databaser, på internet eller i slutna system, kräver att maskinen kan tolka vad människan är ute efter och kan identifiera rätt material. Det är dessutom en stor skillnad på att kunna se information på en skärm, och att komma åt underliggande data för vidare bearbetning. Att kunna kombinera data från olika källor för att skapa nya synteser kräver att det finns gemensamma nycklar och begrepp. Slutligen: utan information om villkor för användning (licens) kan digitaliserat material och data inte återanvändas.

För att data och digitaliserat material ska kunna hittas och återanvändas krävs att det finns en beständig identifierare som långsiktigt kan peka på källan. Sökbarheten är dessutom beroende av att digitala objekt (filer) har beskrivande metadata enligt standardiserade termer och vokabulärer. En term eller ett objekt som har en beständig identifierare som tillhandahåller en maskinläsbar definition och beskrivning, helst via en URL (webblänk),

Gustav IV Adolf of Sweden (Q52929)

King of Sweden between 1792-1809

roi de Suède Gustave IV | King of Sweden Gustav IV Adolph | kung av Sverige Gustav IV Adolf | King of Sweden Gustav IV Adolf | King of Sweden Gustaf IV Adolf | King Gustav Adolph of Sweden | Gustav IV Adolf | roi de Suede Gustave IV | Gustavus IV

- In more languages

Configure

Language	Label	Description	Also known as
English	Gustav IV Adolf of Sweden	King of Sweden between 1792-1809	roi de Suède Gustave IV King of Sweden Gustav IV Adolph kung av Sverige Gustav IV Adolf King of Sweden Gustav IV Adolf King of Sweden Gustaf IV Adolf King Gustav Adolph of Sweden Gustav IV Adolf Gustavus IV
Swedish	Gustaf IV Adolf	kung av Sverige 1792–1809	Överste Gustafsson Gustav IV Adolf Gustaf IV Adolph
Finnish	Kustaa IV Aadolf	Ruotsin kuningas 1792–1809	
Tornedalen Finnish	No label defined	No description defined	

All entered languages

edit

Wikipedia (50 entries) edit

arwiki	غوستاف الرابع أدولف
arzwiki	جوستاف الرابع أدولف
azbwiki	دۆرۆنچو قوستاو ادولف (سوئد)
bewiki	Густав IV Адолф
bgwiki	Густав IV Адолф
brwiki	Gustav IV Adolf
cawiki	Gustau IV Adolf de Suècia
cswiki	Gustav IV. Adolf
dawiki	Gustav 4. Adolf af Sverige
dewiki	Gustav IV. Adolf (Schweden)
elwiki	Γουσταύος Δ΄ Αδόλφος της Σουηδίας
enwiki	Gustav IV Adolf
ewiki	Gustavo la 4-a Adolfo (Svedio)
eswiki	Gustavo IV Adolfo de Suecia
etwiki	Gustav IV Adolf
euwiki	Gustavo IV.a Adolfo Suediakoa
fiwiki	گوستاو چهارم ادولف
fiwiki	Kustaa IV Aadolf
frwiki	Gustave IV Adolphe
glwiki	Gustavo IV Adolfo de Suecia

Fig. 1. Gustav IV Adolf i Wikidata

kan kallas för en *auktoritet*. Ett typiskt exempel på auktoriteter är de som Wikimedia-rörelsen publicerar via Wikidata och som låter användare hitta rätt artikel oavsett om de söker på ”Gustav IV Adolf” eller ”överste Gustafsson” (<http://www.wikidata.org/entity/Q52929>), eller låter dem skilja på staten Danmark (www.wikidata.org/entity/Q35) och orten Danmark i Uppland (www.wikidata.org/entity/Q5273924).

Detta är i korthet vad FAIR-principerna går ut på, vilket den enskilde forskaren själv kan applicera på sin forskningsdata: öppna dataformat för långtidsbevarande, standardiserad metadata och vokabulärer, beständiga identifierare och tydlig licensiering. Samt öppen publicering av åtminstone beskrivande metadata och länkar till källan. Det är helt i enlighet med FAIR-principerna att juridiskt eller etiskt känsligt digitalt material inte är fritt tillgängligt på nätet, men källdata för analyser och slutsatser måste bevaras och det måste gå att redovisa var källmaterialet förvaras. Detta gäller för kulturarvsdata oavsett om de tillkommit genom forskningsprojekt, publika projekt (crowdsourcing) eller löpande samlingsförvaltning.

Material och metod

Vi vill i vår artikel titta närmre på nuläget för kulturarvsdata i Sverige utifrån FAIR-principerna. Detta gör vi på tre nivåer:

1. Utifrån svenska plattformar för aggregerat digitaliserat kulturarv och hur de förhåller de sig till varandra, eftersom de belyser hur samma material kan presenteras och tillgängliggöras på olika sätt.
2. Utifrån innehållet i aggregatorn K-samsök och hur det har förändrats

över det senaste decenniet, vilket återspeglar utvecklingen vid både stora och små minnesinstitutioner.

3. Utifrån specifika exempel från Nordiska museet och Riksantikvarieämbetet på hur kulturarvsdata tillkommit och hur data och processer förhåller sig till FAIR-principerna på en konkret ”hands on”-nivå.

På så sätt hoppas vi erbjuda en värdefull ögonblicksbild av hur olika kulturarvsinstitutioner tillhandahåller digital kulturarvsdata. Studier av kulturarvsdata på övergripande nivå är värdefulla (se t.ex. Golub et al. (2022)), men innebär också att detaljerna försvinner i mängden; vi ser skogen men inte de olika träden. Det aggregerade kulturarvet problematiseras därför i denna artikel genom att presentera fallstudier som belyser institutionella variationer. Vi undersöker hur kulturarvsdata tillkommit och hur data och processer förhåller sig till FAIR-principerna på en konkret nivå vid Nordiska museet och Riksantikvarieämbetet. Att just dessa två institutionernas data är utvalda för fallstudierna beror på att artikelförfattarna har erfarenhet av att arbeta med digital kulturarvsdata vid dem. Syftet är inte att värdera olika sorters digitaliseringsstrategier, utan enbart att ge läsaren en bättre inblick i hur kulturarvsdata uppstår inom en specifik verksamhet.

Digital svensk kulturarvsdata – en överblick

Digitaliserad svensk kulturarvsinformation finns idag tillgänglig genom en mängd olika tjänster och plattformar. Dessa tillhandahålls av minnesinstitutioner, myndigheter, konsortier och privata företag men är i mycket liten utsträckning sammanlänkade med varandra, vilket skapar utmaningar för den som vill hitta liknande information på flera olika plattformar. Även för specialister är det svårt att förstå vad som kuraterats och filtrerats via de olika tjänsterna och vilka källkritiska aspekter som finns på innehållet – samt vad som saknas digitalt och endast finns i fysisk eller analog form. Vi kommer i denna artikel fokusera på innehållet i K-samsök (tillhandahållen av Riksantikvarieämbetet), men andra större plattformar för svensk kulturarvsdata kommer också omnämnas: Libris (Kungliga biblioteket), Alvin (Uppsala universitetsbibliotek och tillhörande konsortium), Nationell ArkivDatabas (NAD) (Riksarkivet), DigitaltMuseum (KulturIT) och KulturNav (KulturIT). På senare år har Wikidata (Wikimedia Foundation) etablerat sig som en slags sambandscentral där termer och objekt kan kompletteras med ”samma som”-länkar till andra plattformar med hjälp av i skrivande stund 6 920 olika externa identifierare.⁷

K-samsök är en nationell aggregator för kulturarvsdata som utvecklats och förvaltas av Riksantikvarieämbetet sedan 2008.⁸ K-samsök samlar in och tillgängliggör kulturarvsdata från svenska minnesinstitutioner genom

att de installerar en lokal port i sina databaser. Via porten levereras metadata från, och länkar till, innehållet i samlingsdatabaserna. Det är institutionerna själva som bestämmer vilka delar av innehållet i databaserna som ska tillgängliggöras och de mappas mot K-samsöks termer så att det går att söka i flera olika databaser samtidigt, till exempel på person, plats, material, typ av objekt eller tidsperiod. Kvaliteten på informationen och sökträffarna är helt beroende av den data som tillhandahålls av samlings-systemen och om de har mappats mot rätt termer. K-samsök skapar även beständiga identifierare i form av webblänkar till objekten.⁹

Förutom rent beskrivande metadata så kan även digitaliserade bilder och skannade dokument tillgängliggöras av K-samsök genom en teknik som kallas API (Application Programming Interface). Originalen finns kvar i institutionernas system, men genom att använda sig av API:et så kan vem som helst med rätt kunskaper utveckla nya appar eller webbgränssnitt som kan visa upp bilder och data från samlingarna. Söktjänsten *Kringla* som tagits fram av Riksantikvarieämbetet visar upp all data som finns tillgänglig via K-samsök, inklusive bilder i de fall det finns och med länkar till källorna. Ett annat exempel på användning av API:et är webbplatsen *Runor*¹⁰ framtagen av Uppsala universitet och Riksantikvarieäm-

Runor

< TILLBAKA

Sö 179

Gripsholm
Kärnbo socken

Även känd som:
L 927

Inskrift

Runtext

• tula : lit : raisa : stein : þinsja | at : sun : sin : harald : brúpur : inkuars : þain furu : trikkla : fiari : at : kull : auk : austarla | arni : kafu : tuu : sunarla : a sirklandi

Formvästnordiska

Töla lét reisa stein þenna at son sinn Harald, bróður Ingvars. Þeir fóru drengila fiarri at gulli ok austarla erni gáfu, dóu sunnarla á Serklandi.

Runsvenska

Töla lét reisa stein þenna at sun sinn Harald, bróður Ingvars. Þeir fóru drengila fiarri at gulli ok austarla ærni gáfu, dóu sunnarla á Serklandi.

Engelska

Töla had this stone raised in memory of her son Harald, Ingvar's brother. They travelled valiantly far for gold, and in the east gave (food) to the eagle. (They) died in the south in Serkland.

Svenska

Töla lät resa denna sten efter sin son Harald, Ingvars broder. De for manligen fjarran efter guld och österut gav örnen (mat), de dog söderut i Särkland.

FAKTA

Objektuppgifter
Föremål: **sten, runsten**
Runsten
Material: **granit (sten)**
Granit
Ristare:
Äskil 2, Attribuerad
Runtyp: Okänd
Stil: Fp

Ingvarsten

Proveniens
Plats: Gripsholm
Socken: Kärnbo socken
Härad: Selebo härad
Landskap: Södermanland
Kommun: Strängnäs
Län: Södermanland
Land: Sverige

Ursprunglig plats
Nej

Datering
1010-1050
Vikingatid

ID i nationellt lämningsregister
Sverige
fmsid: 10034300330001
kmrId: c51d7a51-9583-40af-96f5-69e924f4b8
raÄnr: 33:1
raaParish: Kärnbo
parishCode: 0343

Objekt URI
<http://kulturarvsdata.se/uu/srdb/4013365a-38f1-4ec2-9f39-2c897d5f914a>

BILDER

K-samsök
Klicka på en bild för förstoring och information.

< 1 2 >

DOKUMENTATION

Relaterade dokument (3)

- [Delat inventeringsbokuppslag, Lokal 33/34 \(2\)](#)
- [Inventeringsbokuppslag \(1\)](#)
- [Inventeringsbokuppslag \(2\)](#)

Referera enligt följande:
Runinskrift Sö 179 i Samnordisk runtextdatabas 2020, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
<http://kulturarvsdata.se/uu/srdb/4013365a-38f1-4ec2-9f39-2c897d5f914a>
[Läs mer om hur du citerar innehåll i Runor](#)

Fig. 2. På webbtjänsten Runor kan användare söka på runinskrifter och träffsidan visar uppgifter, arkivhandlingar och bilder aggregerade från flera olika källor med hjälp av K-samsöks API.¹¹

betet. I denna söktjänst kan användare söka på runinskrifter från alla perioder och hela världen och se information, bilder och dokument från flera olika källor samlat på en och samma sida.

Det är frivilligt och kostnadsfritt för kulturarvsinstitutioner att ansluta sina samlingsförvaltningssystem till K-samsök. För att institutionens kulturarvsdata ska kunna skördas av K-samsök krävs dock särskild teknisk anpassning som kostar en del i tid och resurser; K-samsök skördar med hjälp av det standardiserade protokollet OAI-PMH men med ett eget metadataformat/datamodell.¹² Flera etablerade samlingsförvaltningssystem stödjer detta men inte alla. Sammantaget innebär det att informationen i K-samsök är omfattande men inte komplett. Vid utgången av 2021 hade 80 institutioner anslutit sig. Det motsvarar cirka 64 procent av läns- museerna och 60 procent av centralmuseerna. Utöver det ingår vissa regionala museer, stadsmuseer, militärhistoriska museer, kommunarkiv, universitetsbibliotek och stiftelser samt Riksantikvarieämbetet självt som levererar metadata och bilder från sina arkiv (Arkivsök) och kulturhistoriska register (Fornsök, Bebyggelseregistret).

Vokabulärer – en grundläggande förutsättning för FAIR kulturarvsdata

En grundläggande förutsättning för FAIR är att det finns kontrollerade vokabulärer för begrepp och termer, vilka bör förses med beständiga identifierare och allra helst vara både människo- och maskinläsbara.¹³ Några av de digitalt tillgängliga vokabulärer som är relevanta för svenskt kulturarv och historia är de som publiceras av Riksarkivet för de termer (exempelvis orter) som ingår i Nationell ArkivDatabas, av Kungliga biblioteket för termer och ämnesord i Libris och av KulturIT i systemet KulturNav.¹⁴ Det finns också flera internationella vokabulärer som i hög grad är användbara för svenska forskare: Getty Research Institute publicerar AAT för konst och arkitektur, IA för ikonografiska begrepp och ULAN för konstnärer, Nomisma är en vokabulär för numismatiska termer och GeoNames samlar geografiska platser, för att bara nämna några.¹⁵ Dessutom finns auktoriteter som identifierar enskilda objekt i samlingar, arkiv och bibliotek, till exempel de som publiceras av Riksantikvarieämbetet i K-samsök och av KulturIT på DigitaltMuseum. Vare sig de är generella för begrepp eller specifika för objekt är dessa identifierare av stor betydelse för att göra samlings- och forskningsdata sökbar och interoperabel.

Detta kan verka som en betryggande mängd vokabulärer, men det finns fortfarande stora luckor för den som är verksam inom svensk historisk och förhistorisk forskning. Skapandet av dem har nämligen i första hand styrts utifrån systemutvecklingsbehov, inte behoven hos fältet i dess helhet. Det

saknas till exempel en digitalt tillgänglig vokabulär med auktoriteter för kulturhistoriska lämningstyper. Att auktoriteterna dessutom skulle kunna användas av människor i skapandet av forskningsdata är en insikt som kommit ganska sent. Även när det tekniskt sett finns auktoriteter är det inte alltid lätt för den enskilde användaren att hitta dessa, eftersom de ofta publiceras främst för maskinläsbarhet av andra system. Auktoriteter för svenska tidsperioder publiceras till exempel av Statens historiska museer, men för att hitta den beständiga länken för en specifik period utan att kunna tyda XML-kod behöver man i nuläget använda söktjänsten för den internationella aggregatorn PeriodO, som inte är helt lättnavigerad.¹⁶

Lite enklare att hitta auktoriteter och länkar är det via tjänsten KulturNav. En egenhet med plattformen är dock att den ibland innehåller flera olika auktoritetsposter för samma begrepp. Detta beror på att KulturNav innehåller flera överlappande vokabulärer, skapade av olika användare av samlingssystemet Primus. Till exempel har textilforskaren Gunnel Hazelius-Berg två auktoritetsposter; en från Nordiska museet och en från Världskulturmuseerna.¹⁷ Även icke museianknytna listor i KulturNav uppvisar dubletter, till exempel tidsperioden ”medeltid”.¹⁸

Wikimedia Foundations plattform Wikidata har auktoriteter som är enkla att söka upp, men dess universella anspråk innebär svårigheter inte minst för humanistisk forskning, till exempel när det kommer till tidsperioder som har skilda kronologiska spann i olika regioner (återigen: ”medeltid”). Vem som helst kan skapa en ny wiki-auktoritet eller redigera en existerande och den öppenheten är en faktor att ta med i bedömningen av om man ska förlita sig på dess definitioner.

Det är med andra ord inte lätt för forskare att veta vilka auktoriteter de ska använda sig av. Problemet för forskare, och för minnesinstitutioner som inte vill behöva uppfinna hjulet i samband med digitalisering av samlingar, är att det saknas ett nationellt helhetsgrepp kring att både identifiera och möta de behov som finns kring kontrollerade vokabulärer. Det finns sammanställningar av vokabulärer som är relevanta för kulturarvet, men det är svårt för den enskilde att sätta sig in i för- och nackdelar med olika alternativ.¹⁹ Ska den som forskar om Selma Lagerlöf använda sig av Libris, K-samsöks, KulturNavs eller Wikidatas person-auktoritet? Gör det någon skillnad? Finns det auktoriteter som kan hjälpa forskaren att specificera att det ”Sverige” som förekommer i dennes forskningsdata motsvaras av en specifik kronologi och geografi? Digitaliseringen har potential att revolutionera humanistisk forskningsmetodik, men för att detta ska bli verklighet så krävs att kulturarvsdata lever upp till FAIR-principerna.

Tillgänglighet (A)

Först ett förtydligande: med ”tillgänglighet” menas i detta sammanhang publik digital tillgång till data, på engelska benämnt ”access”. Tillgänglighet för personer med funktionsnedsättning (”accessibility”) är inte i fokus för resonemangen som följer, även om detta såklart också är relevant, särskilt för de plattformar som omfattas av det så kallade webbtillgänglighetsdirektivet.²⁰ I denna artikel fokuserar vi alltså på huruvida kulturarvsdata är digitalt tillgänglig i bemärkelsen att den går att ta del av via webben.

Forskare och studenter använder i allt högre grad digitalt tillgängligt material i sina studier och mycket av den inledande informationssökningen utgår från digitala plattformar, från generella som Google till specifika för en arkivsamling.²¹ Det är viktigt att digitalisering av arkiv och samlingar tar hänsyn till forskarnas perspektiv och behov. Dels eftersom de har ett professionellt behov av digitaliserat material, dels eftersom de genom sitt arbete skapar ny kunskap, vilket i mångt och mycket är det yttersta syftet med samlingarna.

Att fråga sig hur mycket som återstår att digitalisera av kulturarvet är som att fråga sig hur långt borta horisonten befinner sig. Tillgänglighet handlar om mer än att ha överfört informationen från ett analogt registerkort till ett digitalt samlingssystem, eller att ha skapat en digital avbildning med kamera eller skanner. För att bli tillgängligt måste kulturarvsdata beskrivas med metadata och framförallt måste det publiceras. Digital tillgänglighet för kulturarvssamlingar, vare sig det rör sig om pappershandlingar, föremål, fotografier, konstverk eller andra typer av objekt (ljudinspelningar, filmer, berättelser) kan definieras på olika nivåer. Det mest grundläggande är om det ens finns ett digitalt register över samlingarna (metadata). Registreringsnivån skiljer sig ofta åt beroende på institutionell tradition och typ av material; arkivmaterial registreras ofta på arkiv- och volymnivå (även om allt fler arkiv digitaliseras ända ned till enskilda ark sökbara i fulltext). Föremålssamlingar som digitaliseras registrerar ofta enskilda föremål och föremålsgrupper, men här kan det ske en medveten prioritering av de objekt som anses estetiskt tilltalande. Gamla arkeologiska undersökningar kan ha stora mängder fynd som enbart digitaliseras utifrån materialtyp (keramik, sten, ben), och där bara enstaka föremål får en egen post i systemet i samband med digitalisering.

Även om de allra flesta minnesinstitutioner numera har övergått till digitala samlingssystem i någon form, så betyder det inte att informationen i dem vare sig är i närheten av att vara komplett, eller att den är tillgänglig för utomstående. Bildfångst på materialet är dessutom än mer sällsynt än rena kataloguppgifter. Riksarkivet har gjort en grov uppskatt-

ning av att fem procent av deras material har bilder – och endast två procent är tillgängligt online.²² Det finns en överhängande risk att studenter och forskare som nu har tillgång till olika sorters sökplattformar in i arkiv och samlingar överskattar hur mycket av det analoga materialet som är digitalt tillgängligt och att detta kan snedvrider forskningen.

Tillgänglighet i aggregerade plattformar för kulturarvsdata

En utmaning för den som söker information är att kulturarvet är utspritt på ett mycket stort antal minnesinstitutioner, från nationell till lokal nivå. Denna fragmentering kan motverkas av plattformar som aggregerar kulturarvsdata från flera olika källor.

K-samsök har sett en stadig ökning av antalet medverkande institutioner sedan lanseringen 2008. Konsekvent statistik över innehållet finns framförallt från och med år 2013, då 42 institutioner redan var anslutna.²³ Drygt 5,3 miljoner digitala objekt var då indexerade och tillgängliga via API samt söktjänsten Kringla, varav 40 procent hade någon sorts bildmedia och 29 procent hade en ”geotagg”, det vill säga en uppgift om en geografisk position som relaterar till objektet, vilket kan handla om allt från fyndort till avbildad plats. År 2021 hade K-samsök ökat i omfång till 80 anslutna institutioner, vilket motsvarar en majoritet av central- och läns-museerna, men inte samtliga. Riksarkivet och Kungliga biblioteket levererar heller inte metadata om sina samlingar till K-samsök. Tjänsten innehåller information om över 9,3 miljoner digitala objekt, varav 58 procent har en avbildning. Andelen objekt med geotagg minskade under perioden från 29 procent till 19 procent, vilket reflekterar att de flesta nytillkomna digitala samlingar saknar den typen av metadata för exakt geografisk position. Totalt har antalet digitala objekt ökat med 74 procent och antalet digitala bildfiler ökat med 150 procent sedan 2013.²⁴ Även om det är en betydande mängd tillgänglig kulturarvsdata motsvarar det fortfarande bara en bråkdel av allt som finns bevarat i museisamlingar och arkiv.

En annan stor plattform för kulturarvsdata är DigitaltMuseum, som är den gemensamma söktjänsten för de institutioner i Norge och Sverige som använder sig av samlingssystemet Primus. I augusti 2022 fanns knappt 3,7 miljoner digitala objekt från cirka 92 museer på den svenska delen av DigitaltMuseum.²⁵ Det är viktigt att notera att många av de minnesinstitutioner som använder sig av Primus också levererar metadata och länkar till K-samsök. Innehållet på DigitaltMuseum är därför delvis detsamma som i söktjänsten Kringla och vice versa. Detta är inget negativt; tvärtom är det digitaliseringens främsta potential att kulturarvet kan tillgängliggöras på olika plattformar, i olika kombinationer och utifrån olika sökkriterier.

Nationell ArkivDatabas (NAD) är en plattform som tillgängliggör arkivinformation från Riksarkivet samt drygt 650 andra anslutna minnesinstitutioner.²⁶ Från och med april 2022 finns metadata om cirka 85 000 arkiv från Riksarkivet, Malmö stadsarkiv, Stockholms stadsarkiv och Värmlandsarkiv samt cirka 80 000 skannade arkivhandlingar ur statliga arkivbestånd, också tillgängligt via ett öppet API.²⁷ I söktjänsten redovisas kulturarvsdata som arkivbestånd och volymer och varje enskild post i NAD kan därför innehålla hundratals eller tusentals brev, fotografier, dokument och handlingar. NAD visar dessutom bildfångst enbart för de fyra institutionerna ovan. Digitaliserade bilder och dokument samt detaljerad objektsinformation kan alltså mycket väl finnas hos minnesinstitutionen, men det framgår inte av träfflistan, inte heller finns det länkar till källorna. Med undantag för de fyra institutionerna uppdateras inte informationen i NAD automatiskt, utan det sker genom manuell export från respektive institution, där vissa institutioner uppdaterar flera gånger i månaden medan det för andra kan gå flera år mellan uppdateringarna.²⁸ Mycket mer detaljerad digitaliserad kulturarvsdata kan alltså finnas än vad som framgår av denna söktjänst, men för att ta reda på det måste användaren söka vidare på andra plattformar, som Kringla eller respektive institutions egna söktjänster. Samtidigt finns det ett värde i att kunna söka på hela bestånd av arkivsamlingar, för den forskare som vill ta del av allt som en viss person lämnat efter sig eller som berör en organisation eller lokalitet.

Utmaningen ligger i att som användare förstå vad som har filterats ut och tillgängliggjorts – eller inte – på de många olika plattformarna som finns tillhanda. Kungliga biblioteket har portalen Libris för den som söker i de nationella biblioteksbestånden, men KB:s bestånd är inte sökbart via plattformarna NAD eller Kringla, endast via Libris samt deras söktjänster för samlingarna (Regina, SMDDB, Svenska dagstidningar och så vidare). Ytterligare en plattform som tillgängliggör kulturarvsdata är portalen Alvin som utvecklats av ett konsortium bestående av Uppsala, Lunds och Göteborgs universitetsbibliotek för deras biblioteks-, arkiv- och museisamlingar, men som numera även tillgängliggör data från flera andra lärosäten och minnesinstitutioner. I augusti 2022 fanns knappt 380 000 poster i söktjänsten.²⁹ Alvin-konsortiet har utvecklat en port för att leverera metadata och länkar till K-samsök, så att innehållet kan tillgängliggöras även via Kringla, men i dagsläget återstår en del arbete innan detta blir verklighet. Alvins resurstyper måste till exempel mappas mot K-samsöks objekttyper och de är inte helt synonyma.

Tillgänglighet – Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetet har digital information om fler än en miljon objekt från sina arkiv och en stor andel av dessa har någon sorts bildrepresentation: 90–100 % av dokument, fotografier, teckningar, litteratur och kartor. Undantaget utgörs av ritningar där bara 10 % har bildfångst utöver kataloginformation.³⁰ Hur stor andel det digitaliserade utgör av allt analogt material går dock inte att säga. Mycket av innehållet i arkivet är inte katalogiserat i detalj ens analogt: det handlar om pärmar med allt från rapporter och brev till fotografier och teckningar. Gamla digitaliseringar kan dessutom behöva göras om eller kompletteras med ny metadata för att nå upp till dagens nivå.

Digitalt fött arkivmaterial utgör ytterligare en utmaning, till exempel digital dokumentation från arkeologiska undersökningar som kan finnas på servrar och på CD- och DVD-skivor – inte sällan i proprietära format som riskerar att bli oanvändbara med tiden. Den som känner till exakt vilken mätfil de behöver kan kontakta arkivet och få en kopia skickad till sig, men de är inte tillgängliga i ordets rätta bemärkelse. Åren 2020–2023 pågår ett samarbetsprojekt mellan Uppsala universitet och Riksantikvarieämbetet, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond, i syfte att rädda en del av den digitalt födda dokumentationen från Riksantikvarieämbetets arkeologiska utgrävningar och göra den FAIR.³¹

Digitisering och digitalisering betyder alltså inte nödvändigtvis tillgänglighet, och även i de fall data görs tillgänglig för allmänheten kan detta ske med begränsningar. Att all information i ett samlingssystem inte kan vara öppet är självklart (till exempel den exakta placeringen av objektet), men riklig samlingsdata är av stort intresse för forskare och kan användas som underlag för datadrivna analyser. En positiv utveckling de senaste åren är därför att allt fler minnesinstitutioner tillgängliggör sin samlingsdata på nätet, men det sker fortfarande främst utifrån andra användarbehov än forskningens.³² Framför allt tillgängliggörs samlingarna via webbsök med ett fåtal förvalda kriterier och resultatet redovisas som träfflistor där informationen i bästa fall kan laddas ned som textfiler, ibland enbart objekt för objekt. Att få sökresultaten som strukturerad data underlättar vidare bearbetning, men för det krävs idag ofta kompetens inom programmering. Även när den kompetensen finns kan mycket av samlingarnas data vara oåtkomlig, trots att det inte rör sig om känsliga uppgifter, eftersom man inte bedömt det som viktigt för den förment primära användargruppen – den intresserade allmänheten.

För att kunna tala om sann digital tillgänglighet enligt FAIR-principerna behöver forskare kunna göra riktiga datauttag i strukturerade format med så mycket information som möjligt. Sådana datauttag skulle inte bara spara tid, utan även kunna användas som grund för kvalitetshöjning av

samlingsinformationen om forskningsprojekten levererar data tillbaka till minnesinstitutionerna.

Tillgänglighet – Nordiska museet

De aggregerade mätetalen från NAD och K-samsök ger en övergripande bild över digitaliserat kulturarv, men ytterligare nyanser blir synliga om situationen beskrivs på institutionsnivå. Nordiska museets samlingar består av ”cirka 1,5 miljoner föremål, 6 800 arkiv, 6 miljoner fotografier och uppskattningsvis 260 000 volymer böcker, tidskrifter och annat tryckt material”.³³ Digitiseringen av samlingarna redovisas löpande i museets årsredovisningar. Förutsättningarna för digitisering skiljer sig åt främst utifrån materialtyp; olika kulturarvsdata digitiseras på olika sätt.

När det gäller föremålssamlingarna uppgår antalet poster i samlingsförvaltningssystemet Primus till drygt 550 000 poster vilket på grund av databasens utformning motsvarar samtliga cirka 1,5 miljoner föremål. Katalogposterna är digitaliserade sedan lång tid tillbaka och fungerar kvalitativt annorlunda än den äldre analoga hanteringen i form av huvudliggare och kortkataloger. Viss information från katalogkorten följde dock inte med i digitaliseringen; därför är även själva katalogkorten digitaliserade och finns sökbara i en separat databas, endast åtkomlig för intern personal. Drygt 200 000 (37 procent) av föremålsposterna inkluderar minst en digital bildfil. Inte alla poster är publikt tillgängliga; vid årsskiftet 2021 var cirka 356 000 föremålsposter (65 procent) publicerade på DigitaltMuseum varav cirka 136 000 hade bildfil.³⁴

Alla användare, vare sig det är allmänhet eller specialister, uppskattar naturligtvis på att få en bildrepresentation av föremålen i samlingarna, vilket i Nordiska museets fall är möjligt för knappt en fjärdedel av det totala antalet föremålsposter; en såvitt vi kan bedöma relativt hög andel bland jämförbara institutioner. Externa forskare kan efter personlig kontakt få tillgång till opublicerade poster, men det är en mer omständlig process än för publicerade kulturarvsdata och uppfyller varken F eller A i FAIR-principerna.

Nordiska museets arkiv omfattar runt 6 000 hyllmeter handlingar.³⁵ Merparten av materialet är inte digitalt registrerat. Ungefär 21 % av arkiven är digitalt förtecknade och 10 % är publicerade i NAD.³⁶ Liksom för arkivsektorn i stort är de digitala sökningarna mer att betrakta som stickprov eller skyltfönster för de betydligt mer omfattande fysiska samlingarna. Utvalt innehåll, i första hand maskinavskrifter av frågelistsvar, har digitaliserats och finns tillgängliga (och sökbara i maskintolkad fulltext) genom en separat tjänst utvecklad av KulturIT.³⁷ Av museets cirka 6 miljoner fotografier är 106 534 (knappt 2 %) förtecknade som enskilda fotografier,

varav 72 % har digital bildfil.³⁸ Resterande fotografiskt material finns endast förtecknat på volymnivå eller inte alls.

Aggregerade söktjänster som NAD, DigitaltMuseum, Kringla, Alvin och Libris, precis som specifika söktjänster för enskilda minnesinstitutioner, är självklart en enorm hjälp för både allmänhet, studenter och forskare. Men det är viktigt att förstå på vilka premisser det digitala materialet förbereds och presenteras och varför det kan skilja sig åt mellan dem. Att det går att söka i samlingar är inte samma sak som att det går att hitta det man letar efter, vilket leder oss vidare till nästa FAIR-princip.

Sökbarhet (F)

Att data finns publikt tillgängliga via API-anrop betyder inte att användare kan *hitta* innehållet. För det krävs antingen kunskap inom programmering eller, vilket är långt vanligare, utveckling av webbgrensnitt som tillåter sökningar på ett användarvänligt sätt. Söktjänsterna levererar dock sina resultat utifrån på hur de designats och hur de tolkar användarens fråga – vilket kan variera även med sökningar i samma sorts datamängder. Ett exempel: eftersom Primus och K-samsöks datamodeller inte är identiska kan det leda till att samma objekt definieras olika i respektive söktjänst. I Kringla kan användare filtrera på typen ”dokument”, medan sådana handlingar oftast hittas under ”föremål” i DigitaltMuseum.

Sökbarheten försvåras ytterligare av att olika institutioner kan ha registrerat informationen enligt den logik som bäst passar deras existerande system. Detta blir extra tydligt i den begreppsförvirring som inte sällan uppstår över information om typ av objekt och upphovsperson när det handlar om digitala reproduktioner av fysiska objekt. En karta kan vara registrerad som ett fotografi, eftersom själva avbildningen är ett foto, och den angivna upphovspersonen kan vara fotografen snarare än den person som skapade kartan. Sökbarhet är alltså i hög grad beroende på de mänskliga faktorerna i samband med registrering av metadata, att det finns en gemensam förståelse för vad de olika attributen refererar till. En digital bildfångst av ett kulturarvsobjekt, vare sig det är en byggnad, ett dokument eller ett föremål, ger upphov till en egen uppsättning metadata som måste särskiljas från det som refererar till originalet.

Beständiga identifierare för kulturarvsdata

Enligt FAIR-principerna bör varje unik datapost ha en *beständig identifierare* (också kallat PID, ”Persistent Identifier”): en utpekad unik identifierare, gärna i form av en internetadress (URL), med åtminstone lika lång livstid som den utfärdande institutionen.³⁹ En beständig identifierare som innehåller information om i vilket sammanhang just detta ID-nummer

hör hemma, vilken organisation som är ansvarig för publiceringen, kan användas för att hänvisa till en källa på ett användbart och trovärdigt sätt för både maskiner och människor. De kan också användas för att redovisa vad som ingår i forskningsdata på ett sådant sätt att dessa dataset i sin tur blir sökbara. Maskinell sökbarhet via beständiga identifierare fungerar alltså åt *båda hållen*: att hitta källmaterial som ingår i studier och att hitta studier utförda på vissa källmaterial.

Det som krävs är att forskare vinnlägger sig om att få tillgång till och att redovisa dessa identifierare på ett korrekt sätt, vilket tyvärr inte är helt enkelt i dagsläget. De länkar som syns i adressfälten på webbgränssnitten vid en träff på en sökning är endast i undantagsfall beständiga och/eller människoläsbara. Istället måste användaren söka i den övriga informationen på träffsidan i hopp om att hitta något som kan fungera som en beständig identifierare, helst också människoläsbar.

Så hur ligger de stora plattformarna för kulturarvsdata till när det gäller redovisning av beständiga identifierare? Alvin tillhandahåller en ”permanent länk” till varje post med hjälp av URN-resolvern urn.kb.se. DigitaltMuseum i sin tur anger två identifierare på varje post: ”DigitaltMuseum ID” och ”DigitaltMuseum UUID”. Det framgår dock inte explicit att de ska betraktas som beständiga identifierare. Kringla tillhandahåller en ”fast länk” samt ytterligare fem identifierare dolda under den utfällbara fliken ”Teknisk data”; tre pekar till den ursprungliga posten och två är datorläsbara presentationer av den bakomliggande K-samsökposten. Det är alltså inte helt uppenbart för en forskare vilken av dessa identifierare som bör användas. Nationell ArkivDatabas tillhandahåller en ”kopiera länk”-knapp, medan Libris tillhandahåller en permanent länk kallad ”Länka till posten”. Under fliken Detaljer och rubriken ”Länkade data-URI:er (test)” återfinns länkar till relaterade poster i Libris XL (såväl auktoritetsposter för författare som termer för ämnesord). Tyvärr återfinns inte den permanenta länken i någon av de föreslagna referensformaten under ”Skapa referens”.

Alla plattformarna erbjuder alltså någon slags beständig identifierare (oftast kallad något i stil med ”permanent länk”) som åtminstone i teorin inte kommer att ändras. Utbudet skiljer sig något åt, liksom var i data-posterna identifierarna kan hittas och vad de kallas.

Beständiga identifierare – Nordiska museet

Nordiska museets cirka 700 000 databasposter är mestadels föremål och fotografier, vilka registreras i varsin modul i samlingsförvaltningssystemet Primus. Inventarienumren följer av tradition varsin serie: NM för föremålssamlingarna, NMA för Nordiska museets arkiv. Inventarienummer tilldelas numera vid registrering i Primus och varje nummer ska vara unikt

	<i>Identifierare</i>	<i>Publikt tillgänglig URL</i>
Nordiska museet inventarienummer	NMA.0044859 (registreras i Primus)	
DigitaltMuseum ID (KulturIT)	021018510873 (visas i adressfält)	https://digitaltmuseum.org/021018510873/
DigitaltMuseum UUID (KulturIT)	DFAA55E7-D1DF-4804-8385-BC13A56BEBC4	https://digitaltmuseum.org/DFAA55E7-D1DF-4804-8385-BC13A56BEBC4
DMS mediaserver ID (KulturIT)	03349TDWtQKZ (visas endast i kod)	https://mm.dimu.org/image/03349TDWtQKZ?dimension=max
K-samsök/Kringla ID (Riksantikvarieämbetet)	http://kulturarvsdata.se/nomu/photo/NMA0044859	https://www.kringla.nu/kringla/objekt?referens=nomu/photo/NMA0044859 http://kulturarvsdata.se/nomu/photo/NMA0044859

Fig. 3. Beständiga identifierare för ett objekt ur Nordiska museets samlingar: "Ritningar. Förslag till nybyggnad för Nordiska museet" av Evert Strömqvist 1887. Notera att det är ett fotografi av ritningen som ligger till grund för databasposten, snarare än själva ritningen.

i sin serie. De objekt som publiceras på DigitaltMuseum tilldelas därutöver dels en 10- eller 12-siffrig identifierare ("dimukod", även synlig i webbläsarens adressfält), dels en universell identifierare (UUID) på 128 bitar. Varje publicerad digital bildfil har därtill en egen identifierare på 12 tecken (versaler, gemener och siffror) som endast syns i kod. När infor-

mationen från DigitaltMuseum skördas till K-samsök följer uppdelningen i föremåls- och fotografiska samlingar med; de benämns ”nomu/object” respektive ”nomu/photo”.

För att hänvisa till en samlingspost behöver alltså någon av de beständiga identifierarna (DigitaltMuseum ID/UUID eller K-samsök ID) användas i hänvisningen (fig. 3).

Beständiga identifierare har i första hand utvecklats utifrån systembehov: att göra det möjligt för maskiner att söka fram och visa upp digitala objekt. Framväxten av digitala arbetssätt för forskare samt de ökade kraven på att tillgängliggöra forskningsdata och digitala källor medför dock att det finns ett påtagligt behov att tillgängliggöra dessa identifierare på ett tydligt, för människor förståeligt sätt via sökplattformarna. Utan detta blir det svårt för forskarna själva att nå upp till FAIR-principerna för sin forskningsdata. En annan viktig aspekt är att data från olika källor ska kunna kombineras samt att det ska gå att avgöra om en term är identisk med en annan term eller ej; med andra ord, om data har ett mått av interoperabilitet.

Interoperabilitet (I)

Interoperabilitet i FAIR-sammanhang handlar i hög grad om att använda väletablerade metadatastandarder, samt att använda kontrollerade vokabulärer. ”Metadatastandarder” innebär att metadata publiceras i maskinläsbar form. På språknivå betyder detta att XML eller Javascript ska användas (några av de format som pekas ut i ursprungliga FAIR-definitionen är RDF, OWL och JSON-LD).⁴⁰ Mer specialiserade metadataformat/datamodeller (som kan uttryckas i de ovan nämnda formaten) är t ex Europeana Data Model eller CIDOC-CRM.⁴¹

Posterna i K-samsök är tillgängliga i standarderna RDF och OWL och den egna datamodellen K-samsök-RDF version 1.1.⁴² Olika plattformar använder olika standarder; Libris kontrollerade vokabulärer publiceras som JSON-LD, RDF och Turtle och använder Kungliga bibliotekets egen datamodell KBV baserad på Bibframe.⁴³

Wikidata som sambandscentral

Wikidata innehåller åtminstone ett hundratal olika egenskaper för att länka wikidataposter till externa Sverigerelaterade databaser.⁴⁴ Den mest enskilt använda egenskapen, för att identifiera motsvarande post i K-samsök, används i skrivande stund i 171 568 wikidataposter. Den höga siffran för K-samsök beror främst på samarbeten med wikimediarörelsen där objekt skapats eller länkats till fornminnes-ID för tävlingen Wiki

Loves Monuments. Kungliga Bibliotekets databaser förekommer i drygt 130 000 wikidataposter (främst Libris-URI men även SELIBR-ID). De tre egenskaperna knutna till Nationell ArkivDatabas är dock sparsamt använda, mindre än 5000 poster sammanlagt.⁴⁵

I ett FoU-projekt mellan Nationalmuseum, Statens historiska museer och Wikimedia Sverige, under ledning av Karin Glasemann, kontrollerades och rättades personposterna i respektive samlingsförvaltningssystem, för att därefter länkas mot poster i Wikidata.⁴⁶ Projektet kunde på detta sätt identifiera drygt 1500 personer som förekom i båda museimyndigheternas samlingar. Projektet gör Nationalmuseums samlingar i högre grad interoperabla med samlingarna från Historiska museet, Ekonomiska museet, Hallwylska museet, Skoklosters slott, Livrustkammaren och Tumba bruksmuseum.⁴⁷ Interoperabiliteten med Wikidata medför dessutom att dessa museers samlingsposter kan berikas med mycket mer riklig information från personernas liv, vilket i sin tur kan användas till att skapa nya sätt att studera och visualisera kulturarvet.⁴⁸

Kontrollerade vokabulärer – Nordiska museet

Posterna i Primus och DigitaltMuseum använder ett flertal kontrollerade vokabulärer, bland annat ämnesord, material och teknik. Därtill kan poster relateras till personer och platser. Respektive vokabulär hanteras i Primus. Presentationen på DigitaltMuseum sker dock oftast i form av fritext, vilket omöjliggör den typ av semantiska sökningar vi tidigare nämnt (till exempel att särskilja landet Danmark från orten Danmark i Uppland).

Fler och fler vokabulärer har sedan 2011 flyttat till KulturNav, KulturITs egna plattform för att hantera vokabulärer som länkade öppna data. Att en vokabulär finns tillgänglig i KulturNav innebär dock inte att den används av samtliga museer som använder Primus; det är nämligen upp till respektive museum att koppla ihop sina befintliga, lokala vokabulärer med de gemensamma i KulturNav.⁴⁹ Detta sker manuellt och kräver rejäla datastädningssatsningar vilket inneburit att de flesta listor på många museer (inklusive Nordiska museet) fortfarande endast är lokala. DigitaltMuseum i sin tur kan bara presentera de KulturNav-kopplade termerna som semantisk information, vilket förklarar varför så många vokabulärer presenteras som fritext. Övergången från lokala till gemensamma vokabulärer har kommit längst för personposter, där DigitaltMuseum både länkar och presenterar KulturNavs auktoriteter. Det framgår dock inte på DigitaltMuseum att personposten kommer från KulturNav, vilket kan komplicera för den som vill hänvisa på rätt sätt.⁵⁰ Till exempel kan det konstateras att åtminstone två andra museer i skrivande stund använder

separata, ej sammanlänkade personposter för Nordiska museets grundare Artur Hazelius.⁵¹ Golub et al. (2022) konstaterar att det inte går att använda kontrollerade vokabulärer för att ämnessöka i svenska museisamlingar.⁵² Vid första anblick stämmer detta. Men det som framstår som fritextfält för slutanvändaren är i själva verket ofta kontrollerade vokabulärer på institutionsnivå.

Svenska socknar – ett exempel på interoperabel kulturarvsdata

Ett talande exempel på både bristerna i tillgängliga vokabulärer för svenskt kulturarv, och potentialen de skulle kunna ha, är enheten ”socken”. De svenska socknarna är en grundpelare både för kulturhistoriska samlingar och för forskningen. För Riksantikvarieämbetet är socknarna en grundläggande enhet i Antikvariska-topografiska arkivet (ATA), och de kom också att användas som utgångspunkt i myndighetens inventeringar av kulturhistoriska lämningar under 1900-talet. Även många andra kulturarvsinstitutioner (till exempel Nordiska museet) har använt socknarna vid registrering av bruksningsort, givarens ort och så vidare.

Att åtskilliga socknar har exakt samma namn är inget problem i ett analogt arkiv där hyllorna sorteras först utifrån landskap och därefter socken. I samband med den första administrativa digitaliseringen så krävdes dock något som gjorde att systemet kunde skilja dem åt, varvid sockennummer skapades. Dessa enkla fyrsiffriga koder fungerar i ett slutet system, men är långt ifrån de beständiga identifierare som krävs för FAIR data. Sifferkoden refererar dessutom bara till ett *namn*, det finns ingen exakt definition av vilken geografiska utsträckning och kronologisk period som menas, trots att gränserna i många fall har ändrats i samband med olika historiska skeenden.

Än mer komplext blev det när Fornminnesregistret skulle digitaliseras. Under 1900-talet hade vissa socknar införlivats med stadsförsamlingar och ”upphört”. När det analoga Fornminnesregistret ersattes av Fornminnesinformationssystemet (FMIS)⁵³ i början av 2000-talet så uppstod en diskrepans mellan det digitala kartlager för sockengränserna som skapades utifrån de analoga kartorna från Lantmäteriet och den digitaliserade arkivinformatonen som skapades utifrån inventeringsböckerna.⁵⁴ I böckerna hade ibland, men inte alltid, de gamla sockennamnen behållits vid ominventeringarna på 1970-talet och framåt, även om området formellt uppgått i en stad vid det laget. Detta för att slippa ändra namnen på ett stort antal fornlämningar som i det gamla systemet bestod av socken+löpnummer. Bristen på samordning mellan de som digitaliserade arkivet och de som digitaliserade kartlager fick konsekvenser för webb-sökgränssnittet Fornsök som utvecklades för FMIS. Det gick till exempel

inte att filtrera ut lämningar inom ”Hyllie socken” i Fornsök, trots att ett stort antal lämningar hade kvar det namnet, eftersom de tekniskt sett numera låg inom Malmö socken.

Ett problem för digital humaniora är att ATA:s socknar inte är publicerade som öppen länkad data. Inte heller de digitala sockenbeteckningarna i Fornsök finns tillgängliga som auktoriteter. K-samsök har publicerat en RDF-fil⁵⁵ i vilken ingår samtliga socknar relaterade till ATA-sockennummer, men det går inte att använda detta som auktoriteter för enskilda socknar i forskningsdata. Riksarkivet å andra sidan har faktiskt auktoritetsposter för topografiska beteckningar, som till och med inkluderar information om vilken tidsperiod som avses. Riksarkivets socknar är som sagt inte alltid definierade på samma sätt som i ATA eller i Kulturmiljöregistret (Fornsök), eller för den delen i Lantmäteriets egna digitala sockenlager som skapades på 2000-talet. Sammantaget leder detta till att den som samlar in kulturarvsdata inom en socken får data från *olika* geografiska områden om man kombinerar information från ATA, Kulturmiljöregistret, Riksarkivet respektive Lantmäteriet. Med rent analoga metoder var detta inte så stort problem, eftersom urvalet skedde manuellt, men med datadrivna analyser så finns det potentiella felkällor som lätt missas. Det räcker inte med kompetens inom historiska källmaterial och kompetens inom dataanalys – det krävs dessutom kompetens om det digitala källmaterialets beskaffenhet.

Komplexiteten med digital data från olika källor är inte nödvändigtvis ett problem. Rätt använd tillhandahåller digitaliseringen en stor potential för humanistisk forskning att skraddarsy analyser utifrån rumsliga, tidsmässiga och administrativa variabler, med hjälp av auktoriteter och geodata. Det ställer dock höga krav på användarnas förståelse av det digitala källmaterialet: hur digitala enheter är beskaffade, hur de skapades, när och av vilken anledning. Det finns en överhängande risk att användning av digitala hjälpmedel och resurser som utgår från en analog förståelse resulterar i missförstånd och i värsta fall felaktigheter.

Det är av största vikt att datadrivna analyser inom digital historia tydligt redovisar vilka digitala källor som använts för att resultatet ska bli reproducerbart och återanvändbart. Med andra ord, forskare måste vara minst lika noggranna med att redovisa vilka digitala källor de använt för datauttag och som underlag för datadrivna analyser, som de är att med att redovisa analoga källor. Detta blir extra viktigt vid kvantitativa analyser där större mängder kulturarvsdata hämtas eller analyseras. Eftersom nytt material tillkommer behöver nästa forskare kunna ta del av data-mängden vid det tillfälle analysen gjordes.

Vissa plattformar (till exempel Wikidata) erbjuder versionshanterade länkar, men i de flesta fall behöver forskarna fortfarande själva ordna en

permanent länk till just den version av en datapost som de använt. Förutom att själva spara ned data som webbarkiv kan forskare underlätta för läsare och granskare genom att spara sidor i Internet Archives Wayback Machine.⁵⁶ Forskare vid svenska universitet kan dessutom, efter bearbetning, spara och dela forskningsdata genom Svensk nationell datatjänst.⁵⁷ Men för att kunna publicera sina resultat och redovisa källor så behöver användarna få tydlig och begriplig information om de villkor som gäller vid återanvändning och bearbetning av materialet.

Återanvändbarhet (R)

För att tredje part (till exempel forskare) ska kunna återanvända data behövs information om villkor för detta, ofta kallad licensinformation. Med utgångspunkt i svensk upphovsrättslagstiftning kan respektive institution bedöma vilka kulturarvsdata (till exempel fotografier, konstverk och texter) vars upphovsrätt löpt ut. För upphovsrättskyddat material är det upp till personen eller organisationen som skapar materialet (eller den som förvärvat den ekonomiska upphovsrätten) att välja hur pass öppet det ska vara. I Digisams vägledande principer för digitalt kulturarv anges att ”Det digitaliserade materialet ska tillgängliggöras så snart som möjligt och på ett sätt som möjliggör en så bred användning som möjligt”.⁵⁸

Det dominerande systemet för licensiering av kulturarvsdata är Creative Commons. Licenserna CC0, CC BY och CC BY-SA är att betrakta som fria (”Approved for Free Cultural Works”) enligt Creative Commons, tillsammans med material markerat som ”in the public domain” (PDM).⁵⁹

Riksantikvarieämbetet har tagit ett policybeslut att myndighetens egenhändigt producerade material (publikationer, nya fotografier etc) ska licensieras som CC BY (fri användning men med attribution). Textuell metadata och geodata i Kulturmiljö- och Bebyggelseregistret är helt fri att spara, bearbeta och återpublicera (CC0), även om attribution självklart uppskattas.⁶⁰ All metadata som publiceras i K-samsök är märkt med CC0 och därmed återanvändbart utan några krav på attribution. Detta gäller alltså den *beskrivande* informationen för kulturarvsobjekten. Eventuella avbildningar och mediefiler kan ha en annan form av licens. Här kan det finnas skilda bedömningar hos olika minnesinstitutioner. Det beror inte nödvändigtvis på en ovilja att materialet kommer till användning, även om det ibland uttrycks oro för att ”tappa kontrollen”. Det är helt enkelt inte lätt att veta vilka rättsliga regler som gäller för olika sorters digitala reproduktioner av äldre material. Ett fotografi i samlingarna kan till exempel ha olika sorters upphovsrättsliga förbehåll beroende på vilket år det togs, i vilket sammanhang (porträtt?), av vem (amatör eller professionell?) och när fotografen ifråga avled. Inte sällan saknas många av dessa

uppgifter i samlingskatalogen, vilket medför att det krävs individuella bedömningar som tar mycket resurser i anspråk.⁶¹ Det kan också råda oklarheter och uppstå missförstånd om huruvida en digital avbildning av till exempel en tavla, en ritning eller ett föremål kan sägas ha eget upphovsrättsligt skydd eller ej. Med andra ord krävs både god juridisk kompetens och god kunskap om kulturarvsobjektets historik för att kunna avgöra villkoren för återanvändning. Detta är ett område där minnesinstitutionerna och forskarna genom att samarbeta och ta del av varandras kompetens kan komma avsevärt mycket längre än genom att arbeta på varsitt håll.

Oavsett dessa utmaningar så har det under det senaste decenniet skett en mycket positiv utveckling för att göra digitaliserat kulturarv återanvändbart. 2014 var mindre än en tredjedel (31 procent) av mediafilerna som indexerades av K-samsök märkta med en fri licens och 15 procent saknade helt rättighetsmärkning. Från och med 2020 har samtliga mediafiler som kan sökas fram i Kringla någon sorts rättighetsmärkning (i annat fall har de avindexerats) och två tredjedelar (66 procent) har licenser som tillåter mycket fri återanvändning.⁶²

Betyder denna utveckling mot alltmer fria och öppna licenser att minnesinstitutionernas omfattande och resurskrävande arbete med digitalisering och tillgängliggörande kommer att osynliggöras? Inte alls. Bara för att en minnesinstitution inte alltid kan ställa villkor på användningen av det digitaliserade kulturarvet, så kan naturligtvis sådana krav uppstå i andra sammanhang. Forskare måste precis som tidigare kunna uppge källa för de arkivhandlingar, bilder och källmaterial de använt sig av när de publicerar sig vetenskapligt. Om de dessutom gör datadrivna analyser på strukturerad metadata från kulturarvssamlingar så behöver de redovisa källa för datauttaget, även om det tekniskt sett har licensen CCo. Det är alltså en skillnad på vad som krävs *i lag*, och vad som krävs enligt god *vetenskaplig praxis*. Den oro som en del företrädare för minnesinstitutioner uttrycker över att tillgängliggöra digitalt kulturarv är därför delvis överdriven – åtminstone i relation till akademiker och medborgarforskare. Användarna själva har ett intresse i att kunna ange var de hittat informationen och att kunna peka direkt på källan.

Slutligen bör det nämnas att en ändring av upphovsrättslagstiftningen är på väg. Preliminärt kommer kulturarvsinstitutionerna att få något större spelrum kring digitalt tillgängliggörande. Regeringen föreslog i juli 2022 bland annat att ”Ensamrätten för framställare av fotografiska bilder ska inte omfatta fotografier vars huvudsakliga motiv utgörs av ett konstverk för vilket upphovsrätt inte längre gäller”.⁶³

När det gäller återanvändbarhet kan vi identifiera några övergripande trender bland svenska kulturarvsinstitutioner under 2010-talet. Fler institutioner väljer att inte hävda ny upphovsrätt till digitala avbildningar

av verk där upphovsrätten löpt ut, särskilt tvådimensionella verk. Fler institutioner väljer dessutom att licensiera fotografier ur den egna verksamheten med CC-licenser. Från att mestadels ha använt den restriktiva licensen CC BY-NC-ND (som endast tillåter icke kommersiell användning och förbjuder bearbetning) använder institutionerna numera ofta licenserna CC BY (återanvändning tillåten med attribution) eller CC BY-SA (återanvändning tillåten med attribution; bearbetningar måste licensieras med samma villkor). Färre institutioner väljer att begränsa bildupplösningen i publicerat material. Sammantaget innebär dessa förändringar en betydligt högre grad av återanvändbarhet.

Slutdiskussion

Vad är viktigt för forskare att ta hänsyn till vid användning av digitala kulturarvsdata, och vad kan institutionerna göra för att underlätta för framtida forskning? Här summerar vi våra viktigaste slutsatser.

Det behövs ett nationellt helhetsgrepp kring behov av vokabulärer för begrepp och terminologier inom kulturhistorisk forskning. Riksantikvarieämbetet, Riksarkivet och Kungliga biblioteket behöver ta ledande roller för att förverkliga detta eftersom de har i uppdrag att stödja museer, arkiv och bibliotek i den digitala transformationen, så att de kan bidra till kunskapstillväxten.⁶⁴ Myndigheterna måste genomföra detta arbete i nära samarbete med varandra och i öppen dialog med minnesinstitutionerna som ofta har liknande behov. Framförallt behövs riktade insatser för att utveckla kontrollerade vokabulärer för historiskt signifikanta termer, till exempel geografiska och administrativa enheter.

För att institutionerna ska kunna förbättra och länka samman digitala kulturarvsdata behövs särskild finansiering, eftersom det digitala kulturarvet inte är en ersättning för det analoga som fortfarande måste omhändertas. Det räcker inte att finansiera aggregatorer och gemensamma plattformar – resurserna behövs även hos de institutioner som ansvarar för databasernas innehåll. Utan god kvalitet på data så uppfyller plattformarna inte sin funktion oavsett hur bra utvecklade de är och för att uppnå denna kvalitet krävs omfattande arbetsinsatser av personer med god kunskap om kulturhistoria. Med andra ord krävs fördjupade och långsiktiga samarbeten mellan akademien och minnesinstitutionerna, för att säkerställa att det digitaliserade kulturarvet blir sökbart och interoperabelt. Inte bara forskare utan även studenter och medborgarforskare är resurser som grovt underutnyttjas i dagsläget. Långsiktigt samarbete av detta slag kräver resurser för att etableras och drivas, men är helt avgörande för att massdigitaliseringen ska bli mer än en rent kvantitativ process där gamla felaktigheter och brister reproduceras.

Kraven på forskare att tillgängliggöra den data som de baserar sina analyser på ökar hela tiden, men det krävs att plattformarna hjälper dem på vägen. Söktjänsterna behöver göra det enklare och tydligare att hitta beständiga identifierare, så att det blir självklart för forskare hur de ska hänvisa till digital kulturarvsdata och objekt i arkiv och samlingar. På så vis blir det i förlängningen enklare för andra att hitta och bygga vidare på den forskning som genomförts. För att minnesinstitutioner, aggregatorer och forskningsinfrastrukturer ska kunna hitta och länka till forskning bedriven på arkiv och samlingar så krävs att den data som analyserna bygger på:

- Beskrivs med riklig, standardiserad metadata och får beständig identifierare (Findable)
- Bevaras på betrodda repositorer, även om åtkomsten kan vara begränsad (Accessible)
- Innehåller tillräcklig med information, helst med hjälp av kontrollerade vokabulärer, så att det blir begripligt och jämförbart (Interoperable), samt
- Har tydligt angivna villkor för vidare användning (Reusable)

Sist men inte minst: finansiärer och forskningsledare behöver ta höjd för att projekt som kräver digitaliserat kulturarv ofta behöver resurskrävande insatser för att kvalitetssäkra och kvalitetshöja informationen i samlingsförvaltningssystemen. Projekten behöver planeras i nära samarbete med minnesinstitutionerna i ett tidigt skede. Detta arbete kan i vissa fall likställas med grundforskning: det är inte lika spektakulärt som de resultat som utlovas i slutändan, men det är helt avgörande för att resultaten ska bli trovärdiga och användbara.

Noter

1. Ian Milligan: *The transformation of historical research in the digital age* (Cambridge, 2022), 29.

2. Joacim Hansson: ”How to catch an antelope. On authenticity in digitised cultural heritage documents” i Joacim Hansson & Jonas Svensson: *Doing digital humanities. Concepts, approaches, cases* (Växjö, 2020), 110.

3. Se diskussion i Henrik Summanen: *Kulturarvets digitalisering* (Stockholm, 2021).

4. Några exempel: Pelle Snickars: *Kulturarvets mediehistoria. Dokumentation och representation 1750–1950* (Lund, 2020); Koraljka Golub, Pawel Michal Ziolkowski & Goran Zlodi: ”Organizing subject access to cultural heritage in Swedish online museums” i *Journal of Documentation* 78:7 (2022), doi:10.1108/JJD-05-2021-0094; Milligan: *The transformation of historical research in the digital age*.

5. Henrik Summanen: ”Debatt: Kulturarvets digitalisering” i *Fornvännen* 116:4 (2021).

6. GO FAIR: *FAIR Principles*, <https://www.go-fair.org/fair-principles/> [hämtad 2021-11-05]; Mark D. Wilkinson m.fl.: "The FAIR guiding principles for scientific data management and stewardship" i *Scientific Data* 3:1 (2016), doi:10.1038/sdata.2016.18.
7. Siffran framtagen genom att välja "show all properties" följt av "filter by data-type: external-id" i Hay's tools: *Wikidata Propbrowse*, <https://hay.toolforge.org/propbrowse> [hämtad 2022-04-13].
8. Riksantikvarieämbetet: *Bidrag till en nationell strategi för digitalisering, elektronisk tillgång och digitalt bevarande, samt förslag avseende framtiden för K-samsök. Redovisning av regeringsuppdrag* (Stockholm, 2010), <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:raa:di-va-3887>.
9. Marcus Smith: "Linked open data and aggregation infrastructure in the cultural heritage sector: A case study of SOCH, a linked data aggregator for Swedish open cultural heritage" i Koraljka Golub & Ying-Hsang Liu: *Information and knowledge organisation in digital humanities* (London, 2021).
10. *Runor*, <https://app.raa.se/open/runor/search> [hämtad 2022-04-17].
11. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet: *Runinskrift Sö 179 i Samnordisk runtextdatabas* 2020, <http://kulturarvsdata.se/uu/srdb/4013365a-38f1-4ec2-9f39-2c897d5f914a> [hämtad 2022-08-27].
12. Riksantikvarieämbetet: *Att leverera data*, <https://www.raa.se/hitta-information/k-samsok/du-som-vill-leverera/att-leverera-data/> [hämtad 2022-04-14].
13. Catherine Smith: "Controlled vocabularies. Past, present and future of subject access" i *Cataloging & Classification Quarterly* 59:2-3 (2021), doi:10.1080/01639374.2021.1881007.
14. Riksarkivet: *Nationell ArkivDatabas – Sök orter*, <https://sok.riksarkivet.se/topografier> [hämtad 2022-04-17]; Kungliga biblioteket: *id.kb.se*, <https://id.kb.se/> [hämtad 2022-04-17]; Sara Kayser & Ulf Bodin: "KulturNav. A collaborative approach to the management of shared vocabularies" i CIDOC Conference: *University Heritage* (Genève, 2021).
15. *Getty Vocabularies (Getty Research Institute)*, <https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/index.html> [hämtad 2022-04-17]; *nomisma.org*, <http://nomisma.org/> [hämtad 2022-04-17]; *About GeoNames*, <https://www.geonames.org/about.html> [hämtad 2022-04-17].
16. Statens historiska museers periodlista finns maskinläsbar på adressen <https://mis.historiska.se/rdf/period/period.xml>. Samma periodlista finns tillgänglig i PeriodO på adressen <http://n2t.net/ark:/99152/povn2fr>.
17. *Hazélius-Berg, Gunnel (1905–1997) – KulturNav*, <https://kulturnav.org/87b2efce0e07d-4fcd-bd86-8412a971c927> [hämtad 2022-04-17]; *Hazélius-Berg, Gunnel Gunnarsdotter (1905–) – KulturNav*, <https://kulturnav.org/54ada828-8a09-4a56-af5c-bf2af4b09123> [hämtad 2022-04-17].
18. *Medeltid – KulturNav*, <https://kulturnav.org/0453a745-3ff0-49b9-b69e-e8bd25eb635f> [hämtad 2022-04-17]; *Medeltid (1100 e. Kr–1500 e. Kr) – KulturNav*, <https://kulturnav.org/8186a38a-1c8d-4d43-8c60-5ebfbdad5c4> [hämtad 2022-04-17].
19. Digisam: *Vägledning till ett sammanlänkat kulturarv*, RAÄ-2021-1139 (Stockholm, 2021), <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:raa:diva-6391> [hämtad 2022-08-27].
20. Vägledning för webbutveckling: *Webbdirektivet – översikt*, <https://webbriktlinjer.se/lagkrav/webbdirektivet/> [hämtad 2022-04-17].
21. Malin Lennartsson et al: "Arkiven och historikerna", *Historisk Tidskrift* 140:3 (2020).
22. *Ibid.*, 544.

23. Tillhandahållen av Maria Carlsson och Marcus Smith, Riksantikvarieämbetet.
24. Se Tabell 1 i Aron Ambrosiani & Åsa M. Larsson: *Hur FAIR är svensk digitaliserad kulturarvsdata idag Appendix Tabeller*, <https://zenodo.org/record/7140171>
25. Observera att antalet varierar beroende på om man räknar enskilda museer för sig (t.ex Sjöhistoriska museet) eller museiorganisation (Statens maritima och transporthistoriska museer).
26. Riksarkivet: *Sökning: * -NAD*, [https://sok.riksarkivet.se/arkivinstitutioner?InfoSida=&Sokord=*](https://sok.riksarkivet.se/arkivinstitutioner?InfoSida=&Sokord=) [hämtad 2022-09-12]
27. *Arkivinformation från Riksarkivet – nu som öppen data via API:er*, <https://sok.riksarkivet.se/nyhetsarkiv?item=117740&sida=nad> [hämtad 2022-04-18]
28. E-post från Katarina Ahlberg vid Riksarkivet, 2022-09-09.
29. *Alvin*, <https://www.alvin-portal.org/alvin/resultList.jsf?faces-redirect=true&includeViewParams=true&query=&searchType=EXTENDED&dswid=-2622> [hämtad 2022-08-27].
30. Se Tabell 2 i Aron Ambrosiani & Åsa M. Larsson: *Hur FAIR är svensk digitaliserad kulturarvsdata idag Appendix Tabeller*, <https://zenodo.org/record/7140171>
31. Daniel Löwenborg, Maria Jonsson, Åsa Larsson & Johan Nordinge: "A turn towards the digital. An overview of Swedish heritage information management today" i *Internet Archaeology* 58 (2021), doi:10.11141/ia.58.19.
32. Koraljka Golub et al.: "Organizing subject access to cultural heritage in Swedish online museums".
33. Nordiska museet: Årsredovisning. Stiftelsen Nordiska museet 2021 (Stockholm, 2022), https://www.nordiskamuseet.se/sites/default/files/public/arsredovisning_2021-final.pdf, 33.
34. Se Tabell 3 i Aron Ambrosiani & Åsa M. Larsson: *Hur FAIR är svensk digitaliserad kulturarvsdata idag Appendix Tabeller*, <https://zenodo.org/record/7140171>
35. Nordiska museet: Årsredovisning. Stiftelsen Nordiska museet 2021, 36, 56.
36. Se Tabell 4 i Aron Ambrosiani & Åsa M. Larsson: *Hur FAIR är svensk digitaliserad kulturarvsdata idag Appendix Tabeller*, <https://zenodo.org/record/7140171>
37. *Nordiska museets digitala arkiv*, <https://dokument.nordiskamuseet.se/> [hämtad 2022-08-28].
38. Nordiska museet: Årsredovisning. *Stiftelsen Nordiska museet* 2021, 36.
39. Hans-Werner Hilde & Jochen Kothe: *Implementing persistent identifiers. Overview of concepts, guidelines and recommendations* (London, 2006).
40. GO FAIR: *FAIR Principles*.
41. Lukas Koster & Saskia Woutersen-Windhouwer: "FAIR Principles for Library, archive and museum Collections: A proposal for standards for reusable collections" i *The Code4Lib Journal* 40 (2018).
42. *Protokoll och parametrar* (2015), <https://www.raa.se/hitta-information/k-samsok/att-anvanda-k-samsok/protokoll-och-parametrar/> [hämtad 2022-03-21].
43. GitHub: *Data Model · libris/definitions Wiki*, <https://github.com/libris/definitions> [hämtad 2022-04-18].
44. *Template: Sweden properties – Wikidata*, https://www.wikidata.org/wiki/Template:Sweden_properties [hämtad 2022-04-15].
45. Se Tabell 5 i Aron Ambrosiani & Åsa M. Larsson: *Hur FAIR är svensk digitaliserad kulturarvsdata idag Appendix Tabeller*, <https://zenodo.org/record/7140171>
46. *Användbara auktoriteter för datadriven samlingsforskning*, diarienummer RAÄ-2020-1762.

47. Linnéa Lundin: *Användbara auktoriteter för datadriven samlingsforskning* | SHM (2021), <https://shm.se/blog-article/anvandbara-auktoriteter-for-datadriven-samlingsforskning/> [hämtad 2022-04-13].

48. *Projekt:Wikidata* för auktoritetskontroll 2021/Översikt – *Wikimedia*, https://se.wikimedia.org/wiki/Projekt:Wikidata_f%C3%B6r_auktoritetskontroll_2021/%C3%96versikt [hämtad 2022-04-18]; Albin Larsson: *Visualiseringar för datadriven samlingsforskning* (2021), <https://byabbe.se/datadriven-samlingsforskning/> [hämtad 2022-01-10].

49. Sara Kayser & Ulf Bodin: ”KulturNav. A collaborative approach to the management of shared vocabularies”.

50. Notera att KulturNav-UUID 2de1784e-b458-4752-af85-624d3e0e2614 inte är synligt på denna sida: *Hazelius, Artur (1833-1901)*, <https://digitaltmuseum.org/021036011730/hazelius-artur-1833-1901> [hämtad 2022-04-18].

51. *Sök: name:”9A0F3191-02D5-4D1B-A708-C88A6B368EF9”*, <https://digitaltmuseum.se/search/?aq=name%3A%229A0F3191-02D5-4D1B-A708-C88A6B368EF9%22> [hämtad 2022-04-18]; *Sök: name:”CDC5A5B6-402D-48B3-B9F8-C7E96FFEDC1”*, <https://digitaltmuseum.se/search/?aq=name%3A%22CDC5A5B6-402D-48B3-B9F8-C7E96FFEDC1%22> [hämtad 2022-04-18].

52. Golub et al., ”Organizing subject access to cultural heritage in Swedish online museums”, 231-232.

53. Malin Blomqvist: *Informationssystemet för fornminnen. Lista med lämningstyper och antikvarisk praxis* (Stockholm, 2004).

54. Muntlig uppgift, Johan Andersson, Riksantikvarieämbetet.

55. Riksantikvarieämbetet: *Socknar som OWL*, <https://kulturarvsdata.se/resurser/aukt/geo/parish/parish.owl> [hämtad 2022-04-18].

56. *Wayback Machine*, <https://web.archive.org/> [hämtad 2022-08-27].

57. *Dela data på ett FAIR sätt* | *Svensk Nationell Datatjänst*, <https://snd.gu.se/sv/beskriv-och-dela-data/dela-data-pa-ett-fair-satt> [hämtad 2022-08-27]; *Förbered data för tillgängliggörande* | *Svensk Nationell Datatjänst*, <https://snd.gu.se/sv/forbered-data-tillgangliggorande> [hämtad 2022-08-27].

58. *Vägledande principer – Använda – Digisam*, <https://www.digisam.se/vagledande-principer-for-arbetet-med-digitalt-kulturarv/vagledande-principer-anvanda/> [hämtad 2022-04-18].

59. Creative Commons: *Understanding Free Cultural Works*, <https://creativecommons.org/share-your-work/public-domain/freeworks/> [hämtad 2022-04-18].

60. *Licenser och upphovsrätt*, <https://www.raa.se/om-webbplatsen/licenser/> [uppdaterad 2021-12-01]; *Öppna data från Kulturmiljöregistret*, <https://www.raa.se/hitta-information/oppna-data-fran-kulturmiljoregistret/> [uppdaterad 2022-03-18]

61. Digisam: *Vägledning om upphovsrätt och angränsande lagstiftning Version 3.1.* (Stockholm, 2018)

62. Uppgifter via Maria Carlsson och Marcus Smith, Riksantikvarieämbetet. Se även Tabell 5 i Aron Ambrosiani & Åsa M. Larsson: *Hur FAIR är svensk digitaliserad kulturarvsdata idag Appendix Tabeller*, <https://zenodo.org/record/7140171>

63. Regeringen och Regeringskansliet: *Upphovsrätten på den digitala inre marknaden*, 2022, <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/proposition/2022/07/prop-202122278/> [hämtad 2022-08-27].

64. Riksdagsförvaltningen: *Förordning (2014:1585) med instruktion för Riksantikvarieämbetet Svensk författningssamling 2014:2014:1585 t.o.m. SFS 2020:870 – Riksdagen*, <https://>

www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/forordning-20141585-med-instruktion-for_sfs-2014-1585 [hämtad 2022-08-27]; Riksdagsförvaltningen: *Förordning (2009:1593) med instruktion för Riksarkivet Svensk författningssamling 2009:2009:1593 t.o.m. SFS 2020:869 – Riksdagen*, https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/forordning-20091593-med-instruktion-for_sfs-2009-1593 [hämtad 2022-08-27]; Riksdagsförvaltningen: *Förordning (2008:1421) med instruktion för Kungl. biblioteket Svensk författningssamling 2008:2008:1421 t.o.m. SFS 2022:1311 – Riksdagen*, https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/forordning-20081421-med-instruktion-for-kungl_sfs-2008-1421 [hämtad 2022-08-27].

Tack

Tack till Maria ”Mia” Carlsson och Marcus Smith för hjälp med information om K-samsök, Johan Andersson för frågor rörande digitaliseringen av Fornminnesregistret samt Maria Jonsson och Johan Nordinge för allt möjligt rörande ATA – och mycket mycket mer. Det är en ynnest att ha tillgång till så mångkunniga medarbetare på Riksantikvarieämbetet.

Audiovisual media and automatic speech recognition

A methodological reflection

EMIL STJERNHOLM*

Abstract

The article maps the pitfalls and affordances of automatic speech recognition in the study of audiovisual media and digital history more broadly. Three key topics are emphasized: first, the collaboration between scholars and audiovisual archives and the potential of automatic speech recognition to transform the way scholars navigate and engage with audiovisual media history; second, what knowledge can be gained from employing automatic speech recognition in the exploration of film and television history; and lastly, thoughts on trajectories for future research. Even though the National Library of Sweden's audiovisual collection is frequently used in humanities and social science scholarship, automatic speech recognition algorithms has not been utilized to analyze material from their collection. As such, this methodological reflection aims to contribute toward methodological development.

Keywords: media history, digital history, automatic speech recognition, anslagstavlan, television history.

Introduction

“Let me put it this way, Mr. Amer. The 9000 series is the most reliable computer ever made. No 9000 computer has ever made a mistake, or distorted information. We are all, by any practical definition of the word, foolproof and incapable of error.” In Stanley Kubrick's classic film *2001: A Space Odyssey* (1968) – based on the science fiction novels by Arthur C. Clarke – the highly intelligent computer HAL 9000 is capable of understanding speech and reading lips, recognizing faces and appreciating art.

* Emil Stjernholm, PhD in film studies and associate senior lecturer in media and communication studies at the Department of Communication and Media, Lund University, emil.stjernholm@kom.lu.se

The intelligent machine that understands human voices gained considerable traction in popular culture during the 1960s and 1970s – from the computer in the television series *Star Trek* to the likeable robots R2D2 and C3PO in George Lucas' *Star Wars*. Steve Wozniak, the co-founder of Apple, has credited *Star Trek* as a major inspiration in his work with the world's most famous technology company.¹ Already in 1988, Apple produced a visionary video for the higher education computing conference Educom, which presents a predecessor of Apple's Siri which recognizes gesture and voice controls. The video "The Knowledge Navigator", which is set in 2009, depicts how a professor at Berkley makes use of his voice to instruct the Knowledge Navigator tablet to help him organize his day, discuss new journal articles, and to organize his research data. What once was a futuristic vision has now become commonplace in everyday life. From navigation systems in cars to the smart home, from smartphones to automatic captions—speech recognition converts spoken language into digital text that then can be processed by computers. Automatic speech recognition is thus one type of automation integral to what has been labeled "digital society".²

In the past decades, breakthroughs in natural language processing have enabled computers to process and analyze large amounts of natural language data. While there have been significant advances in automatic speech recognition, this is a subfield of natural language processing where many challenges remain.³ In the wake of mass digitization of cultural artefacts, the development regarding speech recognition has gained increased attention within the historical scholarly community and by cultural heritage institutions such as film and broadcasting archives. For example, in a 2018 report on the establishment of KBLab – a research infrastructure for digital humanities and social sciences – Pelle Snickars takes note of the ambition to make the vast quantities of audiovisual material deposited at the National Library computable and searchable, increasing the availability and usefulness of the audiovisual archive to scholars and students alike.⁴

This article provides a methodological reflection on the use of automatic speech recognition in my ongoing media historical research project *Televising Information: Audiovisual Communication of Swedish Government Agencies*. Notably, there are major differences between digital history projects carried out by single historians – such as the research project discussed in this methodological reflection – and projects with larger research teams comprising of both historians and computer scientists (or historians with dual competencies in history and computer science). As Mats Fridlund notes, there is a tension between digital history 1.0, which designates traditional historical scholarship increasingly impacted by the

everyday use of digital tools, and digital history 2.0, which posits computational methods and the increasing abundance of digital sources as profoundly transformative to the discipline at large.⁵ A key example of the radically new and different digital history 2.0 is the increasingly common practice of “multidisciplinary teamwork” and the shifts such teamwork entails in terms of the scope of research, the scale of data, the process of data curation and the tools utilized. By contrast, my project rather follows what Fridlund labels as “digital history 1.5”, that is “a hybrid or mixed methodology in that it is a combination of quantitative and qualitative historical research methodologies, and semi-automatic as it combines a large amount of manual evaluation with the systematic use of automatic analysis in pre-programmed offline and online calculation”.⁶ In other words, the digital methodology lies at the heart of the project discussed, yet it relies on the work carried out by a single historian using pre-programmed applications.

The article maps the pitfalls and affordances of automatic speech recognition in the study of audiovisual media and digital history more broadly. Three key topics are emphasized: first, the collaboration between scholars and audiovisual archives and the potential of automatic speech recognition to transform the way scholars navigate and engage with audiovisual media history; second, what knowledge can be gained from employing automatic speech recognition in the exploration of film and television history; and lastly, thoughts on trajectories for future research. Even though the National Library of Sweden’s audiovisual collection is frequently used in humanities and social science scholarship, no previous research project has utilized automatic speech recognition algorithms to analyze material from their collection. As such, this reflection aims to contribute toward methodological development.

Audiovisual media in digital history

With the rise of mass media during the 20th century, new patterns and processes of visual communication were established. In the canonical essay “The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction” (1936), Walter Benjamin theorizes about mass production – in particular the rise of photography and film – and its implications on art and popular culture.⁷ Films, manufactured via reproduction, early on reached mass audiences. Soon, television came to transform people’s everyday lives, influencing both attitudes and habits.⁸ Today, audiovisual media flourish in the social media landscape, with platforms such as YouTube, Instagram and TikTok having great social and cultural impact.⁹ Meanwhile, the heterogeneity of audiovisual sources – ranging from fiction films and television

series to documentaries, from amateur film to news broadcasts – likely contributes to the underutilization of film and broadcasting archives by historical scholars and students alike. In fact, as Andreas Fickers argues, digitized audiovisual media provoke numerous problems regarding selection and contextualization; medium-specific issues which are not necessarily part of historians traditional training in source criticism.¹⁰

Much like in digital humanities in general, audiovisual media have a relatively peripheral position within the field of digital history. Textual sources, particularly from archives, have traditionally been more valued by historical scholars. As Hannu Salmi notes in his recent book *What is Digital History?*, this has contributed toward the establishment of a “hierarchy of textuality” where archival documents were ranked above private correspondence, where handwritten texts were ranked above popular publications, et cetera.¹¹ Within this hierarchy, also including maps, statistics, and oral histories, audiovisual sources have consistently ranked low.

Further, as Lev Manovich asserts in the introduction to his book *Cultural Analytics*, digital humanities is a text heavy field: “The larger portion of computational work in the humanities so far has focused on literary texts, historical text records, and spatial data. In contrast, other types of media, such as still and moving images, have received relatively little attention”.¹² While digital methods for data-driven text analysis have been developed over the last decades, the use of digital tools in the analysis of audiovisual sources has only recently gained increased attention.¹³ In recent years, Manovich has been one of the pioneers in working with digital methods to explore large image and video collections. In their Cultural Analytics Lab, Manovich and his team has been using advances in computer sciences to analyze thousands of images from Museum of Modern Art’s (MoMa) collections, the films of the Russian filmmaker Dziga Vertov and millions of images and videos shared on Instagram.¹⁴ Comparably, Taylor Arnold and Lauren Tilton have proposed the concept *distant viewing* – with reference to Moretti’s concept of distant reading – to describe the process of analyzing large collections of (audio)visual material computationally. Meanwhile, other computational tools developed specifically for film analysis, such as Lignes de Temps, Cinemetrics and Shotlogger, show how aesthetic variables such as shot length or camera movement can be approached using digital methods.¹⁵

Today, there is unprecedented access to audiovisual media online – through non-commercial initiatives such as the Internet Archive’s moving image database (www.archive.org/details/movies) and UbuWeb (www.ubuweb.tv), large-scale commercial platforms such as YouTube (www.youtube.com) and Vimeo (www.vimeo.com), and the commercial streaming giants. Meanwhile, only a fraction of the vast quantities of audiovisual

source material stored in film, radio and television archives is available for easy consumption. Whereas digital texts are easy to access, and there are established methodologies on how to make use of these sources in research (for example searching in digitized newspaper databases or text analysis using topic modelling), access to the material stored in film and broadcasting archives tends to be restricted due to intellectual property issues. Historians working with audiovisual sources tend either to use collections that are open and freely available (such as the Swedish Film Institute's initiative www.filmarkivet.se and the European broadcasters joint effort EUScreen <http://www.EUScreen.eu>) or alternatively spend time on-site at archives browsing large audiovisual data collections. Notably, the ways in which to navigate these archival collections, relying heavily on metadata supplied by archivists over the years, yields many challenges to untrained scholars. Moreover, as Roeland Ordelman and co-authors point out, manually created metadata "is typically sparse, quite diverse, and often incomplete",¹⁶ a problem which often also applies to open collections such as Filmarkivet and EUScreen.¹⁷ In this context, automatic speech recognition appears as a promising technology to facilitate further engagement with audiovisual media in historical scholarship, possibly serving to "bridge the gap between metadata sparsity and distant reading requirements of scholars".¹⁸ In other words, automatic speech recognition of large audiovisual archives could allow scholars to identify patterns through "distant reading" and to enable new ways to search for and discover specific videos for close reading.

Infrastructures

Today, non-commercial actors like Språkbanken Speech at KTH Royal Institute of Technology as well as commercial companies like Google and All Ears provide automatic speech recognition of the minor language Swedish, and make possible the extraction of speech-to-text data from different types of media. Whereas some automatic speech recognition models primarily have been trained on spoken language data (such as the one stored at Språkbanken), others have been trained on contemporary media such as radio, podcasts and social media videos (such as All Ears). Media historical material, meanwhile, poses particular challenges to automatic speech recognition. For example, sub-optimal sound quality, diffuse background noise and archaic language all impact the performance of the automatic speech recognition tool.¹⁹ While many challenges remain in turning sound and vision into data, this is a prioritized area for many heritage institutions, among them the National Library of Sweden (Kungliga Biblioteket, KB).²⁰

Recently, the National Library has been developing new automatic speech recognition models whose performance is optimized for media historical material. The Wav2Vec model, labelled “Wav2vec 2.0 large VoxRex Swedish”, been trained on Swedish language radio material and common voice data.²¹ For this model, the word error rate for common voice test set is 8.49%.²² Much work likely remains in optimizing the model to deal with a variety of audio and audiovisual media, and currently the speech-to-text transcriptions generated from the model are not made available online for scholarly exploration (e.g. through The Swedish Media Database, SMDB).

Internationally, high ambitions have been voiced in this area. There are several multidisciplinary teamwork initiatives that aim to make broadcasting archives serve researchers needs with regard to the exploration of audiovisual collections. In this context, The Netherlands Institute for Sound and Vision’s Media Suite, which serves as an online interface for an underlying media infrastructure that offers scholars the opportunity to explore, browse and compare content and metadata, is a particularly interesting example.²³ As Ordelman and co-authors note, the Media Suite allows scholars to create “personal virtual collections” and it offers a range of tools for working with these media collections including automatic annotation, visualization and analysis.²⁴ As a postdoc researcher at Utrecht University’s Institute for Cultural Inquiry, I was able to take part in several workshops on the Media Suite, and explore the data and tools within this closed environment, which is only available to authenticated scholars. Notably, already in 2018, The Netherlands Institute for Sound and Vision’s speech recognition service could operate faster than real time, and could process about 1000 hours per day.²⁵ Including a range of material such as radio, television, film, photography and newspapers, the Media Suite allows scholars to search across material categories. Meanwhile, time-coded transcripts are available for the audiovisual media that has been processed by the speech recognition service so far. Within the service, you can also browse available metadata and make annotations.

Another state-of-the-art project within this domain is the Connected Histories of the BBC project, which is a collaboration between the British public service broadcaster BBC and the University of Sussex. The BBC is a frontrunner in curating and making its collections available to a broader public, for example through the BBC Genome initiative which makes all program listing published in the *Radio Times* between 1923–2009 searchable (a publication comparable to the Swedish tv and radio-journal *Röster i Radio-TV*, 1930–1994).²⁶ Connected Histories of the BBC aims to further engagement with the BBC’s vast oral history archive, making it searchable and interconnected.²⁷ For this purpose, the open source automatic speech

recognition tool Kaldi was developed in-house by the BBC.²⁸ Besides this, Named-entity recognition (NER) helped locate and classify named entities in this collection. Similarly, this task relied on a software developed by the BBC, Starfruit, which helped advance the accessibility of the speech-to-text transcriptions.²⁹ Similar to the Netherlands Sound and Vision's Media Suite, Connected Histories developed an interface, Macro-scope, facilitating both close and distant reading. While no such advanced interface exists in the Swedish context, this international infrastructural development is noteworthy and provides an example of what the future might have in store.

Working with automatic speech recognition

My current research project *Televising Information* sets out to study the narrative, aesthetic and rhetorical development of the influential public information television program *Anslagstavlan* over time. From the early 1970s until today, the public service broadcaster has circulated information on topics such as rights and responsibilities, public health and traffic security. I characterize this as a mixed methods project centering on two levels of analysis: textual analysis using digital methods and media production analysis drawing on archival research. In total, some five thousand *Anslagstavlan* programs have been transmitted, equivalent to approximately 160 hours of television, most of which has been preserved and deposited at the National Library. From this, a smaller sample of 600 programs has been used for this project. This methodological reflection builds on my experiences of collaborating with KBLab in turning this large sample of *Anslagstavlan*'s spoken messages into text.

The workflow comprised of four steps. First, the audiovisual dataset had to be manually curated on-site in Stockholm. In 1978, the legislation about the deposit of audiovisual material to the National Library changed, and from then onward the public service broadcaster and later also commercial radio and television companies have deposited material to the National Library. The files are often long and the metadata describing their structure is often missing or incorrect. To curate the sample, I had to identify and manually cut the relevant *Anslagstavlan*-segment (5 minutes) from a larger video block, containing 3 to 4 hours of video. In the second step, the National Library's computer scientists ran the sample through the Wav2Vec model, resulting in speech-to-text transcripts. In the third step, these transcripts were cleaned manually. As noted previously, the word error rate with this model is relatively low, however, a number of recurring problems were noted, such as the misinterpretation of noise as words, misprocessing of children's speech and people with thick

dialects, insufficient processing of background dialogue heard on top of the main narration, as well as the mislabeling of non-Swedish words or phrases. Lastly, having performed these three steps, the speech-to-text transcripts were available to explore using the corpus analysis tool AntConc.

All-in-all, the transformation of *Anslagstavlan* into text resulted in a mid-sized corpus comprised of approximately 180,000 tokens. For larger amounts of data, more advanced statistical models such as topic modelling would have been preferable. However, given the size of the data, the user-friendly application AntConc was chosen to explore factors such as keyness, concordances and keywords in context.³⁰ One of the most hands-on ways to use AntConc is to make comparisons between corpora. In this case, I compared different decades of public information to get a sense of how *Anslagstavlan* has transformed thematically over time. Keyness can be described as the frequency of a word in a smaller corpus when measured against the frequency of the word in a reference corpus. For my purposes, I used a smaller corpus (such as all text lists from the 1980s) against a reference corpus (comprising of all *Anslagstavlan*-transcripts). In doing so, I could arrive at a list of overrepresented words from each decade, that is, words that are statistically unexpected or unusual in relation to the whole corpus. While words such as “swimming” and “helmet”, related to specific health and safety measures, were overrepresented in the 1970s, a word such as “discrimination” becomes overrepresented in the 2000s.

AntConc also makes it possible to explore keywords in context. By typing a manual search for a term in the search box, the concordance view shows every time the word appears in the corpus of television spots. Zooming in on keywords in context is a useful way to search for patterns. For example, “must” (*måste*) is a modal verb used to indicate that it is important or necessary for something to happen. Which words appear near the word “must”? Having looked at keywords in context, you can then generate a list of words appearing most frequently in the company of the keywords, so-called collocates. Using a concordance plot, you can also trace how the usage of the word “must” has transformed over time. In this case, it should be noted, “must” was used more frequently during the 1970s and 1980s than during later decades, mirroring a transformation of the tone in government agencies communication.

Additionally, the speech-to-text transcripts helped provide an overview of potential topics for closer analysis. For example, during the 1970s, “energy” emerges as an overrepresented word in relation to the whole corpus. It is not surprising that the oil crisis of the 1970s and the early 1980s makes an imprint on televised public information. In fact, The Swedish Energy Conservation Committee commissioned numerous spots

for *Anslagstavlan* during this time, alongside a wide range of other information activities. However, in this context, the speech-to-text transcripts presents the scholar with an opportunity to search and discover time-coded segments on a particular topic (such as energy or the environment) from what originally was an unstructured and vast collection of video material with lacking metadata. These can then be explored and contextualized further through close reading.

Drawing on my experiences, there are some lessons for scholars who are interested in using automatic speech recognition to explore audio or audiovisual collections. *Anslagstavlan* relies heavily on voice-of-God narration and can thus be described as a “text-driven form of audiovisual culture”, to quote Salmi who used this classification in relation to news-reels.³¹ This likely had a positive impact on the quality of the automatic speech recognition. Working with other genres of audiovisual media – for example fiction films with fast-pace dialogue, background music and noise, or lots of switching between different languages – will likely result in a higher word error rate, and thus more time-consuming manual cleaning. This is something that is important to take into account when sketching a project’s time plan and implementation. Moreover, as mentioned, working with film and broadcasting archives brings forth questions concerning intellectual property rights that can be hard to overcome. In this case, due to copyright reasons, the manual curation of the dataset had to take place on location at KB’s department for audiovisual media. Additionally, following a discussion with KB’s legal department, it was deemed that the speech-to-text transcripts were also protected by copyright, an interpretation that presents problems to scholars and research groups based outside of Stockholm. Given that this project is based at Lund University, this entailed a lot of travelling to work with both the curation and analysis of the data. Naturally, this also hampered the iterative process so integral to work with digital methods. However, I would argue that the optimal way for scholars to adapt to these circumstances would be set aside ample time for travelling and, if possible, schedule a prolonged visit to KBLab for the analysis stage.

Trajectories for further research

In recent years, there has been a turn within the digital history toward the analysis of sound,³² visual content such as photographs, paintings and maps,³³ and audiovisual material.³⁴ On the one hand, it might seem counterintuitive to call for the transformation of complex multimodal audiovisual media into simple text documents, thereby overlooking the importance of visual aesthetics, storytelling and mediation. On the other hand,

automatic speech recognition is merely one tool of many in the growing domain that Sander Münster and Melissa Terras call “the visual side of digital humanities”.³⁵ Here, it is important to note that the multimodality of audiovisual data—including sound, vision and language—makes automated, computer-supported analysis more complex than working with text. For example, tools that enable object detection, facial recognition and image clustering are data-intensive and thus require much computing power as well as knowledge of Python. In this sense, lacking computational skills constitutes a difficult threshold for many digital historians interested in audio, visual and audiovisual media. In these circumstances, automatic speech recognition opens up for the exploration of audiovisual collections using established text mining tools, something which could speak to a larger research community.

As is evident in this special section of *Lychnos*, methods for large-scale computational text analysis have been utilized to study a wide range of text sources, from parliamentary data to publicly accessible newspaper repositories.³⁶ By contrast, audiovisual media culture has rarely been approached in this way. In the future, automatic speech recognition of large audiovisual collections could allow scholars to explore discursive changes in some of the most influential media during the 20th century such as film, radio and television. As noted above, automatic speech recognition models are well-disposed to handle text-driven forms of audiovisual culture. On this basis, newsreels, a type of short news documentaries with large cultural impact between the 1910s and the 1970s, stands out as a genre of film well-suited for this. After the breakthrough of sound film during the late 1920s and early 1930s, Salmi observes, newsreels were made with a silent camera that did not capture sound on location.³⁷ Instead, scripted voice-over narration was added at a later stage. Other film and television genres similarly relied on scripted narration, primarily in the so-called “useful cinema” domain, which describes the wide variety of non-fiction films that were used to instruct, inform or sell products to contemporary audiences.³⁸ In *The Arclight Guidebook to Media History and the Digital Humanities*, film scholars Charles R. Acland and Eric Hoyt describe these types of documentaries, sponsored films and instructional films as “the great unread” of media studies.³⁹ Similarly, historical radio and television programs such as *Dagens Eko* (“Echo of the Day”, 1937–) and *Aktuellt* (1958–) built on presenters’ narration until the widespread adoption of portable sound and camera technologies during the 1960s.⁴⁰ What themes have prevailed in these radio and television programmes? When do topics emerge and when do they disappear? With current automatic speech recognition models, text-driven forms are likely a good place to start for historians who want to explore discursive changes in audiovisual culture over time.

As media historians Asa Briggs and Peter Burke remind us in *A Social History of the Media*, “[t]o think in terms of a media system means emphasizing the division of labour between the different means of communication available in a given space and at a given time, without forgetting that old and new media can and do coexist and that different media may compete with or echo one another as well as complement one another.”⁴¹ The notion that media always relate to one another is crucial also to digital media history: increasing possibility to search and explore across material categories, including digitized newspapers, literature, photography or audiovisual media, promises to enrich historians investigations of various themes and discourses.

Conclusions

Traditionally, most scholarly attention within digital history has been devoted to literary and historical texts. However, as noted, computers’ ability to comprehend images, video, and audio has progressed significantly in recent years. Meanwhile, working with Swedish sources and historic content that may be of poor sound and image quality presents methodological challenges. This methodological reflection draws on my experiences as a single historian collaborating with KBLab in using automatic speech recognition to turn spoken messages from the influential television program *Anslagstavlan* into text. The reflection begins by discussing audiovisual media’s position in what Salmi labels a “hierarchy of textuality” in historical scholarship, underlining that film and broadcasting archives pose particular challenges when it comes to digital source criticism, for example when contextualizing audiovisual media with sparse and incorrect metadata. Three main observations have been teased out: First, the current infrastructure for automatic speech recognition in relation to film and broadcasting archives is portrayed, outlining state-of-the-art examples of multidisciplinary teamwork projects in the Netherlands and the United Kingdom. Secondly, drawing on my own experiences, I discuss the pitfalls and affordances of these methods, providing examples of how speech-to-text transcripts can facilitate distant reading as well as an improved overview and searchability, something which supports close reading. The text ends with a reflection on possible avenues for further research, highlighting text-driven forms of audiovisual culture as a type of exciting data particularly well-suited for automatic speech recognition.

This methodological reflection scratches the surface of the potential role of automatic speech recognition and the text mining of audiovisual media culture in digital history. Notably, the most key challenges discussed here will be explored further within the multidisciplinary teamwork

project Modern Times 1936 (2022–2025), which I am also part of. Within this project, automatic speech recognition will be utilized to study expressions of modernity in a range of sonic and visual datasets from 1936, among them all surviving radio programs from Swedish Radio and all weekly newsreels and short films produced by Svensk Filmindustri. Here, an important ambition is to learn more about the possibilities and limitations of automatic speech recognition and various other machine listening techniques. As noted, the number of tools to explore “the visual side of the digital humanities” is increasing. While advanced infrastructure for the exploration of film and broadcasting archives remains rare – with The Netherland’s Media Suite serving as a benchmark – these underutilized historical sources have much untapped potential. In the future, automatic speech recognition might thus not only lower the threshold for scholars who want to engage with audiovisual collections, but also assist historians in gaining new knowledge.

Notes

1. Zaki Hasan: “Steve Wozniak on sci-fi, comic books, and how *Star Trek* shaped the future” in *Huffington Post*, 19 April 2017: https://www.huffpost.com/entry/interview-steve-wozniak-on-sci-fi-comic-books-and_b_58f7e86de4b08138caf51897, accessed 22 March 2022.
2. Simon Lindgren: *Digital media and society* (Thousand Oaks, 2017).
3. Geoffrey Hinton, Li Deng, Dong Yu, George E. Dahl, Abdel-rahman Mohamed, Navdeep Jaitly, Andrew Senior et al.: “Deep neural networks for acoustic modeling in speech recognition. The shared views of four research groups” in *IEEE Signal Processing Magazine*, 29:6 (2012): 82–97.
4. *Ibid*, 19
5. Mats Fridlund: “Digital history 1.5. A middle-way between normal and paradigmatic digital historical research”, in *Digital histories. Emergent approaches within the new digital history*, (eds.) Mats Fridlund, Mila Oiva & Petri Paju (Helsinki, 2020), 69–87.
6. *Ibid*, 79–80.
7. Walter Benjamin: *The work of art in the age of mechanical reproduction* (London, 2008).
8. Lynn Spigel: *Make room for TV. Television and the family ideal in postwar America* (Chicago, 1992).
9. Pelle Snickars & Patrick Vonderau: *The YouTube reader* (Stockholm, 2009)
10. Andreas Fickers: “Towards a new digital historicism? Doing history in the age of abundance” in *VIEW journal of European television history and culture*, 1:1 (2012).
11. Hannu Salmi: *What is digital history?* (Cambridge, 2021), 43.
12. Lev Manovich: *Cultural analytics* (Cambridge, 2020), 25.
13. Andreas Fickers, Mark J. Williams & Pelle Snickars: “Audiovisual data in digital humanities” in *VIEW. journal of European television history and culture*, 7:14 (2018), 1–4.
14. Manovich 2020.
15. Olivier Fournout, Valérie Beaudouin & Estelle Ferrarese: “De l’utopie numéri-

que à la pratique. le cas de l'annotation collaborative de films" in *Communication & langages*, 180:2 (2014), 95–120; Jeremy Butler: "Statistical analysis of television style. What can numbers tell us about tv editing?" in *Cinema journal*, 54:1 (2014), 25–44; Yuri Tsvivan: "Cinematics, part of the humanities' cyberinfrastructure" in Michael Ross, Manfred Grauer & Bernd Freisleben (ed.): *Digital tools in media studies: analysis and research* (Bielefeld, 2009), 93–101.

16. Roeland Ordelman, Liliana Melgar, Jasmijn Van Gorp & Julia Noordegraaf: "Media Suite. Unlocking audiovisual archives for mixed media scholarly research" in *Selected papers from the CLARIN annual conference 2018, Pisa, 8–10 October 2018*, no. 159 (2019), 134.

17. See Mats Jönsson & Pelle Snickars: "Filmens arkiv" in Mats Jönsson & Pelle Snickars (eds.): "Skosmörja eller arkivdokument": *Om filmarkivet.se och den digitala filmhistorien* (Stockholm, 2012), 1–33.

18. Ibid.

19. Sanna Dannert & Stefani Platakidou: "Performance of automatic speech recognition. A study investigating the performance of google speech-to-text on modern and historical Swedish audio material", Bachelor Thesis, Uppsala University Department of Statistics, 2020.

20. Pelle Snickars: *Datalabb på KB. En förstudie* (Stockholm, 2018).

21. <https://huggingface.co/KBLab/wav2vec2-large-voxcelex-swedish>, accessed 24 March 2022.

22. On-going pilot experiments within the new research project Modern Times 1936 (<http://modernatider1936.se/en/>) conducted by Ester Lagerlöf show that the word error rate is higher for historical source material.

23. <https://mediasuite.clariah.nl/about>, accessed 24 March 2022.

24. Ordelman et al. 2018.

25. Ordelman et al. 2018, 136.

26. <https://genome.ch.bbc.co.uk>, accessed 29 March 2022.

27. Anna-Maria Sichani & David Hendy: "Connected histories of the BBC. Opening up the BBC oral history archive to the digital domain" in *Journal on computing and cultural heritage*, 15:1 (2021).

28. <http://kaldi-asr.org>, accessed 29 March 2022.

29. Sichani & Hendy 2021, 13. See <http://starfruit.virt.ch.bbc.co.uk>, accessed 29 March 2022.

30. Heather Froehlich: "Corpus analysis with Antconc" in *Programming historian* (2015), <https://doi.org/10.46430/phen0043>, accessed 30 March 2022.

31. Salmi 2021, 65.

32. Mary Caton Lingold, Darren Mueller & Whitney Trettien (eds.): *Digital sound studies* (Durham, 2018).

33. Kevin Kee & Timothy Compeau (eds.): *Seeing the past with computers. Experiments with augmented reality and computer vision for history* (Ann Arbor, 2019).

34. Taylor Arnold, Lauren Tilton & Annie Berke: "Visual style in two network era sitcoms" in *Journal of cultural analytics*, 20 July 2019.

35. Sander Münster & Melissa Terras: "The visual side of digital humanities. A survey on topics, researchers, and epistemic cultures" in *Digital scholarship in the humanities*, 35:2 (2020).

36. See for example *Welfare state analytics. Text mining and modeling Swedish politics, media & culture, 1945–1989*, <https://www.westac.se/en>, accessed 30 March 2022; *Mining*

for meaning. *The dynamics of public discourse on migration*, <https://www.statistik.uu.se/forskning/projekt/mining-for-meaning-the-dynamics-of-public-discourse-on-migration>, accessed 30 March 2022.

37. Salmi 2021, 65–66.

38. Charles R. Acland & Haidee Wasson (eds.): *Useful cinema* (Durham, 2011).

39. Charles R. Acland & Eric Hoyt (eds.): *The arclight guidebook to media history and the digital humanities* (Sussex, 2016), 12.

40. Betsy McLane: *A new history of documentary film* (New York, 2012), 192.

41. Asa Briggs and Peter Burke: *A social history of the media. From Gutenberg to the internet* (Cambridge, 2002), 22–23.

Acknowledgements

This work is conducted in collaboration with KBLab and funded by the Swedish Research Council (dnr 4.3-2019-06414).

Partikongressens form

*Historiemetodologiska skalövningar
i ljuddata från arbetarrörelsens kongresser,
1968–1978*

JOHAN MALMSTEDT*

Abstract

Solemn voices echo through the speakers, the clatter of glass and bursts of laughter give way to loud applause. These are some of the sounds captured on the gramophone recording of the Social Democrats' annual congress in 1969. The Party Congress was an important arena for political thinking in 20th century Sweden, yet we know relatively little about how it functioned. This article analyses the form of the party congress by studying sound recordings from the Social Democratic Party, The Swedish Association of Christian Social Democrats, Social Democratic Women in Sweden, and the Communist party, between 1968 and 1978. What was going on at these meetings and how can audio data supplement the understanding provided by the texts of the minutes?

The party congress was a nexus for party political discourse. Decisive decisions were made, ideas were exchanged, and lines of conflict were drawn. Precisely for this reason, historical research has repeatedly consulted the congress minutes to study the circulation and development of political ideas. However, the minutes provide a limited understanding of the form of the meeting itself. The preserved audio recordings can instead contribute to our understanding of the arrangement of the meetings; who was allowed to speak for long and who was interrupted. Automated signal processing offers the possibility of exploring this rich material on a large scale. It also enables granular inspection and curated close listening. In this way, the digital analysis methods of today enable research to move along the scale of the data set. By bringing together machine processing and human listening, it is possible to gain new insights into the Party Congress and better understand one of the central environments in which Swedish social democracy took shape.

Keywords: signal processing, history of the Social Democratic Party, digital methods, political history, sound studies

* Johan Malmstedt, doktorand i medie- och kommunikationsvetenskap, institutionen för kultur- och medievvetenskaper, Umeå universitet, johan.malmstedt@umu.se

Inledning

Högtidliga stämmor ekar i högtalarsystemet. Genom sorlet bryter en trevande kör fram och snart dånar Internationalen inne på Folkets hus i Stockholm. Så låter 1969 års socialdemokratiska partikongress, där Olof Palme precis har axlat rollen som partiordförande. Det gemensamma sjungandet antyder att kongressen är över, och under de gångna timmarna har Socialdemokraternas närliggande framtid bestämts. Politiska åsikter har debatterats, förslag har klubbats igenom och en ny bana för partiet har stakats ut. Partikongressen har varit, och är än idag, en central arena och mötesplats i den svenska arbetarrörelsens historia. Kongresserna har inte bara utgjort partiernas bestämmande instanser, de har också varit ett forum för dialog och idéutbyte inom socialdemokratien och vänsterrörelsen.¹ Protokollen som efterlämnas har ofta och återkommande konsulterats i syfte att bättre förstå de bakomliggande utvecklingslinjer och konflikter som ligger till grund för partiernas utveckling.² De behandlas som en nyckel till det interna, partipolitiska tänkandet.

Idé- och lärdomshistorieämnet har sedan dess framväxt i den svenska forskningskontexten haft en alltjämt stark förankring i ”kontextualiserandet”.³ I sitt, för ämnet, formativa arbete beskriver Johan Nordström vikten av att sätta idéer i ”sitt sammanhang”.⁴ Även i senare ämnessammanfattningar av Svante Nordin, Johan Björck och Nils Andersson råder samstämmighet om detta.⁵ Under våren 2022 publicerades den idéhistoriskt orienterade antologi *Konsten att kontextualisera*.⁶ Att förstå idéernas historia är att förstå sammanhangen. Denna föreställning har under senare år fått ny aktualitet genom framväxten av olika kunskapshistoriska ansatser. I en svensk kontext har historiker såsom Johan Östling, pekat på vikten av att belysa kunskapens cirkulation och möjliggörande utanför de akademiska rummen.⁷ Nordströms ambition ekar i bakgrunden när Östling understryker hur kunskap alltid sprids under bestämda cirkulationsformer, med partikulära fördelningsmönster. Idéernas historia utspelar sig på specifika platser, i specifika mötesrum, med specifika regler för hur och vad som kommuniceras. Partikongressen kan betraktas precis i termer av en sådan cirkulationsplats och bör således undersökas som ett historiskt föränderligt fenomen. Hur mötena skulle gå till var både ämne för explicit diskussion, och samtidigt präglad av outtalade omständigheter. Varje kongressmöte inleddes med ett överläggande kring den så kallade ”arbetsformen”.⁸ Dagordning sattes och enkla mötesregler bestämdes. Men arbetsformens tydlighet, och hur den sedan omsattes har varierat över tid, och det är detta som är utgångspunkten för följande artikel. Hur gick det till när dessa träffar ägde rum? Vem fick prata, hur länge och vad försiggick bortom samtalen? Artikeln demonstrerar hur dessa frågor kan besvaras

och utforskas på nya sätt genom digital ljudanalys. Analysen behandlar bevarade ljudinspelningar från partikongresser mellan 1968–1978. Genom att studera stora mängder ljudande material över ett längre tidsspänn ämnar jag belägga några av arbetarrörelsens framträdande mötestenden- ser, samt visa på deras historicitet. Epoken erbjuder inte bara de första stora ansamlingarna inspelad data, den är också kantad av politisk för- ändring som inbjuder till diakron analys. Denna artikel syftar dock inte enbart till att bidra till den svenska arbetarrörelsens historia, ambitionen är också att ge ett bidrag till en digital, historiemetodologisk diskussion. För att förstå kommunikationens historiska former behöver forskningen rikta sin uppmärksamhet bortom textkällornas bekanta tystnad. Kongressprotokollen erbjuder mycket värdefull information både angående vad som sades under mötena och om protokollet självt som medium, men de avslöjar litet om hur själva kongresserna gick till. Ljudande källor utgör därför ett väsentligt komplement. Ljuddata är idag fortfarande en under- utnyttjad materialkategori inom historieforskningen, inte minst i en svensk kontext. Men för att ta oss an ljuddata måste vi först förstå något kring detta bevaringsmodus unika egenskaper.

Ljuddata

Historieforskningens bruk av ljuddata är inte bara ett metodologiskt spörsmål, det är också ett teoretiskt problem med växande aktualitet. Den tyske litteraturhistorikern Friedrich Kittler väckte en hel del upprördhet genom att 1999 postulera att humanioras älskade diskursanalytiska red- skapslåda är obruklig i ljudarkivet.⁹ Forskningsvärldens besatthet av sym- boler och textlig mening är ett symptom på en specifik mediehistorisk epok, vilken i sin tur luckras upp av det inspelade ljudet.¹⁰ Humanisten måste istället ge upp klassisk tolkning och börja lära sig räkna. Det är inte första gången i historien som humanisten utmanas för sin bristande matematiska kunskap, men problemet blir allt mer pockande för varje digitaliserad ljud- fil. Oavsett om humanister och historiker är intresserade av att räkna eller inte går det inte att bortse från att de digitala medierna redan räknar åt oss. Det finns ingen forskning i det digitala ljudarkivet som inte redan äger rum i pulskodmoduleringens kvantifierade värld.¹¹ ”We are all digital humanists now”, som det lite plumpt hette redan 2011.¹² Fördelen med de audiovisu- ella källorna i de digitala formatens tidevarv är att humanisten erbjuds hjälp på traven med räknandet. För att exempelvis spela upp ljudet av en sedan länge avliden politiker räknar maskinen ut pulskodens serie och represen- terar den i önskad form. Interaktioner med det ljudande förflutna är alltid på ett eller annat sätt medierat genom automatiserat räknande. Konse- kvenserna av detta har såväl teoretisk som metodologisk innebörd.

Följande analys kommer enbart demonstrera ett mindre axplock från de många möjliga sätt att studera digitalt medierat ljud. Realtidsuppspelning och mänskligt tolkande kommer att ingå, men utöver denna bekanta praktik sätts också en variation av automatiserade annoteringsmetoder i bruk. Ljudannotering är en central komponent i de framväxande datordrivna analysteknikerna, men dess historia sträcker sig långt bortom datorns tidevarv. Som Tanya Clement och Liz Fischer pekat ut praktiserades en form av ljudannotering redan under medeltiden.¹³ I Benediktinmunkarnas psalmböcker kunde annoteringar och kommentarer ta upp mer plats än det faktiska partituret. Munkarna förväntades att redan vara bekanta med psalmerna och sidans utrymme kunde därför användas för information om styckets innebörd.¹⁴ Med framväxten av olika analoga ljudupptagningstekniker på 1800-talet aktualiserades annoteringen i annat syfte. Genom att tillföra tidsmarkörer och skriftlig information kring talare kunde forskarna i de tidiga tyska dialektarkiven navigera ibland sina växande samlingar.¹⁵ Annoteringen utgjorde en sorts meta-data *avant-la-lettre*.

Behovet av att klassificera, kommentera och indela ljuddata har otvivelaktigt ökat i takt med den digitala teknikens landvinningar. Som tidigare forskning påpekat riskerar digitaliserat ljud vara än mer fattigt på proveniensinformation, och de moderna medierna skapar samtidigt ett exponentiellt tillströmmande av inspelat ljud. För att ta sig an dessa växande ”mörka” ljudarkiv erbjuder den digitala tekniken andra möjligheter. Automatiserad annotering innebär att den ljuddata som finns i den råa inspelningen kan klassificeras, kommenteras och delas upp genom datordriven analys. Det vore dock missvisande att beskriva denna process som mer automatisk än själva ljuduppspelningen.¹⁶ Skillnaden som uppstår ligger i vilken form av kunskap forskaren kan utvinna ur dokumentet.

Att låta maskinlärning komplettera information till ljudinspelningar är ett tillvägagångssätt som returnerar frågor kring såväl data, som själva datorn. Ljudbearbetning utgör inte något enkelt facit, mot vilket forskaren kan kontrollera sina hypoteser. Dagens tekniker för ljudklassifikation är fortfarande relativt trubbiga i jämförelse med det framsteg som gjorts inom textbearbetningens fält. Det krävs därför en förståelse och lyhördhet för det inspelade ljudets elektroakustiska grundelement, och hur de genererar respons såväl hos maskin som människa. På grund av de inneboende subjektiva komponenterna i den mänskliga hörseln kan stämningen eller tempot hos akustisk kommunikation registreras olika från människa till människa, och mellan människa och maskin. Det rör sig inte om två absoluta motsatser, utan mänsklig och maskinbaserad interaktion med ljud befinner sig i ett pågående växelspel. Till exempel kan signalbearbetning bidra med information om signalinnehållet som får oss att revidera

och höra ljudet annorlunda. Chris Mustazza har utforskat dessa frågor i sitt arbete med maskin-assisterad närlyssning. I sin avhandling har han visat på hur uppfattningen av poesins rytmer och mening förändras och utvidgas av kompletterande visuell information. Datorn erbjuder inte här en mer sann uppskattning av inspelningens innehåll, utan adderar bara nya medieringsvariationer. Mustazzas ”närlyssning” kan sin tur förstås som ett svar på vad forskare likt Iben Havelle och Tanya Clement på respektive håll har utvecklat under de senaste åren; fjärrlyssning eller ”distant listening”. Metoden är naturligtvis kopplat till Franco Morettis begrepp ”distant listening”, och dennes experiment med automatiserad analys av oöverskådliga mängder textdata.¹⁷ Det genomgående antagandet för dessa studier är föreställningen att ny kunskap om ett material uppstår när det betraktas på ett mer omfattande skalsteg än vad den mänskliga perceptionen förmår. I de forskningsanslag som applicerat denna metod på ljud har flera intressanta resultat framkommit. Clement har bland annat fokuserat på möjligheten till annotering, och genom signalanalys kunnat skapa ny metadata i större ljudsamlingar som annars varit svåröverskådliga.

Dessa exempel visar på några av möjligheterna hos maskinbearbetning av ljud, men i min forskning vänder jag mig mot den grundläggande uppdelning mellan när- och fjärranalys som dessa forskningsbidrag implementerar. En sådan särskiljning riskerar att ge en reducerad bild av den faktiska forskningsprocessen, samt kan verka avskräckande och polemiskt inom humanistisk forskningsdebatt. I det praktiska arbetet med ljuddata vore det högst opraktiskt att försöka anlägga ett renodlat distansperspektiv. Även om ljudet bearbetas automatisk krävs fortfarande närhet till materialet för att förstå dess egenheter. Närlyssning av ljuddata krävs för att avgöra vilka parametrar som spelar roll i maskinbearbetningen. Efter bearbetning kan ytterligare förståelse nås genom att återvända till närmre studieperspektiv. När Moretti deklarerar distansen som ”förutsättningen” för en ny form av empiri, förbises de många olika skalnivåer hos digital mediering som möjliggör upplevelsen av en absolut distans.¹⁸ Det rör sig här snarare om ett ständigt förskjutande av relationen av studieobjekten än om två absoluta perspektiv. Genom olika medieringsformer och instrument rör sig forskningen längs olika skalor. Digital ljuddata komplicerar således inte bara förhållandet mellan tolkning och räkning inom historieforskningen. Materialet förutsätter också en omformulering av förståelse av närhet och distans i termer av nivåsteg. Att studera digitalt ljud blir därför en fråga om skala. Att digitala medier innebär en skalförskjutning för humanister är inte begränsat till inspelat ljud, utan gäller även, som bland annat N. Katherine Hayles har pekat ut, litteraturvetenskapens texter.¹⁹ I detta klingande sammanhang är det kanske möjligt att undvika den omdiskuterade frågan om vetenskaplig skala.²⁰ Mitt förslag

är att istället låna en analogi direkt från ljudriket: den musikteoretiska förståelsen av skala.

Den musikaliska skalan bryter med förställningen om ett fast perspektiv och introducerar istället övergången mellan olika storleksordningar som en konstform. De linjer som tecknas mellan mikro och makro är inte absoluta, utan uttryck för stilistik och färdighet. Forskaren är själv ansvarig för hur skalstegen skall vävas samman. Det dynamiska förhållandet till materialet som krävs av ljudanalys lånar sig därför väl till analogin hämtad från den musikaliska skalan. Följande analys gestaltar detta genom en dynamisk rörelse mellan granularitetsnivåer. Inspelat ljud kommer behandlas både på mer omfattande vis där mänsklig semiotik ersätts av storskalig signalanalys, samt på mer detaljnära nivåer där det mänskliga örat kan kombineras med automatiserad bearbetning. Som analysen försöker göra tydligt är dessa olika skalsteg nödvändiga komplement. Den ökande distansens till material underlättar förståelsen av strukturella nivåer, men utesluter det detaljarbete som kulturell semiotisk lyssning tillåter. Det inspelade ljudets karaktär innebär också en uppdelning mellan tids- och frekvensdomän, vilket i sin tur innebär ett flerfaldigande av skalbara dimensioner. Detta resulterar i två olika skalbara aspekter, ett tidsligt, rytmiskt innehåll och ett frekvensbaserat register, som i ljudanalysen kan urskiljas och vävas samman. Istället för att förstå detta som en rörelse mellan mikro- och makronivå demonstrerar artikeln ett mer öppet och reflekterande förhållande till de många olika skalnivåer som görs gällande i analysen. Hur detta bäst görs blir en fråga om forskningsmaterialets egenskaper och forskarens preferenser. I den följande analysen avlyssnas materialet genom olika metoder, i olika detaljnivå, i syfte att demonstrera fördelarna med ett flexibelt förhållande till ljuddata som studieobjekt.

Partikongressen som forskningsmaterial

Men vad är partikongressen för typ av studieobjekt? Begreppets latinska stamord kan i enkelhet likställas med att "gå samman", och i svenskan är det synonymt med "sammanträde". I medeltidsengelskan fick ordet "congress" en snävare betydelse med fokus på möte under krigsförhållanden. Begreppet ökar i förekomst inom svenskt språkbruk under 1800-talet och tycks då ha en liknande bredd som hos det latinska ursprunget. Först mot sekelskiftet 1900 utvecklas kongressen till att i större utsträckning bära politiska förtecken. I en svensk kontext är det framförallt partier förknippade med arbetarrörelsen och vänsterpolitik som använder termen. Den får i dessa sammanhang en innebörd som påminner om tyskans Parteitag, ett möte som inträffar vartannat år, och som utgör det högsta bestäm-

mande organet i ett parti. Tidigare svensk forskning har ofta utgått från kongresserna som de viktigaste instanserna i Socialdemokraternas historiska utveckling, men lite är sagt om vad dessa mötesformer innebar. Inom den engelskspråkiga forskningen har ”The Party Conference” ägnats visst intresse. Författare likt Jo Anguori och Lorenza Mondada har tittat på det politiska mötet som genre, med fokus på behovet av samförstånd kring mötesstadgarna.²¹ Uppmärksamhet har också riktats till kongressen historiska roll i bredare bemärkelse. Jakob Kihlberg i Sverige, och Nora Bryde i tysk kontext, har båda undersökt kongresser och konferenser som medier för kunskap. Samtliga forskare delar en generell slutsats; även om det måste finnas förståelse för hur mötet och kongressen fungerar, divergerar de faktiska praktikerna i stort och smått. Utifrån detta perspektiv finns det inget förutbestämt regelverk för hur en partikongress skall äga rum. Dess form är föränderlig och formas av faktorer i sin samtid. Av detta skäl har jag valt att inte bara nyttja ett specifikt nedfall i historien. Istället syftar urvalet till att belysa såväl synkrona som diakrona variationer. Partikongressen är dynamisk, dess formmässiga föränderlighet kan studeras mellan olika närliggande partier, likväl som över korta historiska tidsspann.

Urvalet är dock inte bara ett resultat av forskningsfrågan, utan har också i viss mån formats av tillgänglighet. Möjligheten att överhuvudtaget studera det ljudande innehållet i partikongressen under denna period vilar på att mötena i första hand spelats in, och att dessa inspelningar sedermera har bevarats och digitaliserats. Det senare arbetet genomfördes av Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (ARAB), i samarbete med Kungliga Biblioteket. Deras gedigna och värdefulla insatser kulminerade i ”en rik och intressant samling ljudinspelningar” från ”kongresser, möten och debatter från olika fackförbund och politiska partier”.²² Arkivet är en unik källa till den svenska arbetarrörelsens historia, värd vidare uppmärksamhet. Materialet i följande analys korresponderar med omfattningen av digitaliserade partikongresser mellan 1968 och 1978 tillgängliga i ARAB och KB:s databaser. I denna samling förekommer huvudsakligen partikongresser från fyra politiska grupperingar. Tre av dessa faller inom ramarna för det för tiden styrande partiet i Sverige, Socialdemokraterna. Dessa utgörs av den centrala kongressen för Socialdemokratiska arbetarpartiet, Socialdemokratiska kvinnoförbundet och Socialdemokratisk kristna förbundet, även kallat Broderskapsrörelse. Tillkommer gör också kongresser hållna av Vänsterpartiet kommunisterna, då enbart kallade Kommunisterna. Totalt utgör materialet ungefär 250 timmar inspelat ljud.

Socialdemokratiska arbetarpartiets rytmiska innehåll

1969 års kongress pågick från 28 september till 4 oktober. Det skulle bli historiskt betydelsefulla dagar för Socialdemokratiska arbetarpartiet. Den extrainsatta kongressen skedde i samband med att Socialdemokraterna uppnått egen majoritet i riksdagen. Efter att Tage Erlander annonserat sin avgång valdes Olof Palme som ny partiordförande. Bilderna ovan stämmer överens med vittnesmålen; stämningen var upprymd. I en kort filminspelning kan vi bevittna hur Palme, som blir den yngsta partiordföranden i svensk historia, tar några kvicka kliv upp på podiet och inleder sitt tal.²³ Bortom dessa 30 minuter av videoupptagning finns i princip bara protokoll och ljudinspelningar lämnade till eftervärlden. Genom att annotera ljuddata efter röster är det möjligt att få en första föreställning kring vad som pågick under de många resterande timmarna och dagarna. Figur 2 presenterar det sammanlagda antalet tal under kongressen 1969, sorterat efter tallängd. Resultatet är baserat på det erkända annoteringsverktyget pyannotate-audio.²⁴

Denna analysmetod är inte bara ett redskap för att märka upp talen i innehållet, resultaten säger också något om själva mötesformen. Genom att studera grafen framkommer en hög variation i tallängd. Det finns några tendenser som kan uttydas. Palmes inledningstal på 311 sekunder är varken anmärkningsvärt långt eller kort, betraktat i sitt sammanhang. Snarare visar analysen att han infinner sig runt medelvärdet. Den stora samlingen talsegment som klockar in under 100 sekunder är med största sannolikhet kortare kommentarer samt organisatoriska uttalanden av kongressordföranden. Det kan röra sig om sammanfattningar av klubbade beslut och förtydliganden kring talordning. Utav de längre talinsatserna finns en noterbar kulmen runt 250 sekunder, en mellan 300 och 350 sekunder, samt en mindre samling mellan 400 och 500 sekunders längd. En möjlig förklaring till dessa tendenser står att finna i kongressens huvudsakliga komponenter – yttranden och repliker. Yttranden tenderar idag att tilldelas ungefär dubbelt så lång tid som repliker. I protokollet från 2015 års kongress kan det exempelvis heta att ” [t]aletiden är begränsad till högst två minuter, när inte kortare tid har beslutats [. . .] Taletiden för repliken är högst en minut”.²⁵ Förutsatt att de flesta yttranden möter minst en replik skulle replikformatet kunna förklara de något högre förekomstvärdena mellan två till tre minuter. De längre inslagen fram till fem minuters längd skulle således kunna förstås som yttranden.

Hursomhelst är det uppenbart att dessa tolkningar förblir heuristiska. Skälet till denna tolkningssvårighet säger å andra sidan något intressant om kongressens form. Problemet tycks ligga i avsaknaden av tydliga ten-

Fig. 1: Olof Palme beträder scenen under sin första kongress som partiordförande till stående ovationer. Bilder hämtade från filmdokumentation av Sveriges socialdemokratiska arbetarepartis 24:e kongress, 1969. Materialet finns bevarat på Kungliga biblioteket.

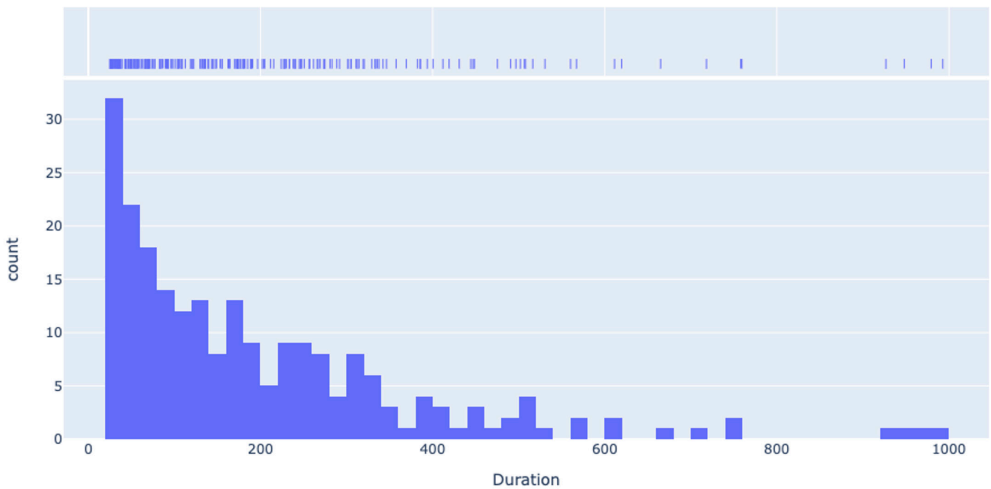

Fig. 2: Grafen visar samtliga tal, fördelade efter tallängd. X-axeln anger längden på en aktörs talinsats och y-axeln anger mängden observationer för respektive längd. Tallängder har märkts upp automatiskt med pyannotate-audio.

denser. Det framstår som att talarna har ett anmärkningsvärt löst förhållande till de tidsmässiga ramarna. I protokollen från 2000-talen inleds mötena med tydliga anvisningar kring ”kongressens arbetsformer”, under vilka tidsbegränsningarna förklaras i detalj. Denna tydliga formaspekt återfinns inte i protokollet från 1969, i vilket taltiden högst är tio minuter.²⁶ Istället tycks dessa aspekter, om de överhuvudtaget reglerats, bestämts efterhand. Ett exempel på detta motsatta tillvägagångssättet finner vi under kongressens sista moment då en herr Henrikson ställer, vad han

kallar för en ”procedurfråga” – ”[...]Vi har nu två timmar kvar på kongressen. På centralstationen står det fullt av resväskor [...] Det är hög tid att vi bestämmer hur vi skall arbeta”.²⁷ Som följd av detta lägger Henrikson fram att samtliga kommande bidrag skall begränsa sig till 2 minuter. Utspelet kan tolkas som talande för skillnaden mellan de två tillvägagångssätten. I kontrast till 2000-talets tydligt föreskrivna tidsramar, utspelar sig kongressen 1969 i en tidsmässig improvisationsrymd. Annoteringsresultaten från datasetet ger en bättre förståelse för hur detta uttrycker sig och gör oss uppmärksamma på de flytande ramarna. För att förstärka observationsmängden och undersöka utveckling över tid demonstrerar Figur 3 samtliga inspelningar från SAP kongresser mellan 1968 och 1972.

Även på detta mer omfattande skalsteg kvarstår tendensen. Noterbart är en ökning av observationer runt 250 och 400 sekunder, omgiven av en fallande distribution av tallängder. Detta antyder en intressant formaspekt. Det verkar vara en stor frihet kring längden på presentationen. Tiden, som faktor, tycks också varit något man explicit diskuterat och varit medveten om. Inte desto mindre tycks tidsbegränsningar kvarstå som en efterkonstruktion. I kontrast till tidigare forskning på arbetarrörelsen, vilken ofta betonar dess ordningsamma former, är detta värt att notera. Även om kongressen inte utmärks av något tidsmässigt kaos tycks resultaten ändå nyansera föreställningar kring den planerade och skötssamma karaktären, som studerats i arbetarrörelsens tidigare historia.²⁸

Socialdemokratiskt arbetarpartiets ljudande innehåll

Talarrytmen är dock inte den enda aspekten av kongressen som går att utforska med dessa metoder. För att komplettera förståelsen för dessa möten är möjligt att tillämpa en annan annoteringsteknik. Istället för att annotera specifika talare syftar algoritmerna, framtagna under projektnamnet INA, till att bestämma innehållstyper i ljuddata. Bakom koden står forskningsprojektet MeMAD (Methods for Managing Audiovisual Data), finansierat av Europakommissionens forskningsutskott.²⁹ Det primära syftet med koden är att bestämma fördelningen mellan manliga och kvinnliga talare i stora mängder text, men INA har också möjligheten att identifiera enligt kategorierna ”music” och ”noise”. Tekniken bygger på en viss typ av maskininlärning, där klassifikationsalgoritmer tränats att känna igen och gruppera ljuddata efter dessa fyra kategorier. Metoden är naturligtvis inte felfri och det handlar inte om att slutgiltigt könsbestämma människor baserat på deras röster. Istället ger resultaten en fingervisning om köndistribuering i stora datamängder, baserat på grundläggande fonetiska skillnader i den manliga och kvinnliga talproduktionen.

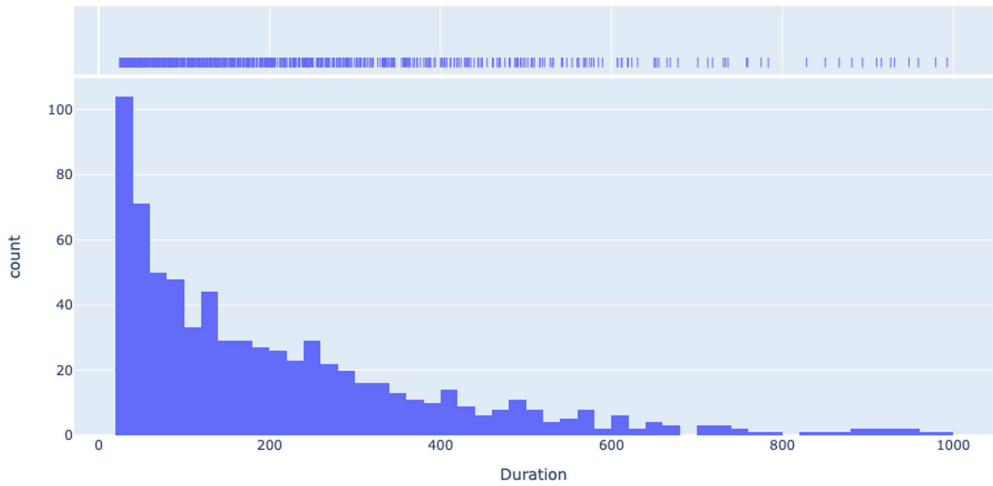

Fig. 3: Antal observationer för respektive tidslängd, likt figur 2. Denna graf innehåller samtliga observationer från SAP:s kongresser mellan 1968 och 1972. Tallängder har märkts upp automatiskt med pyannote-audio.

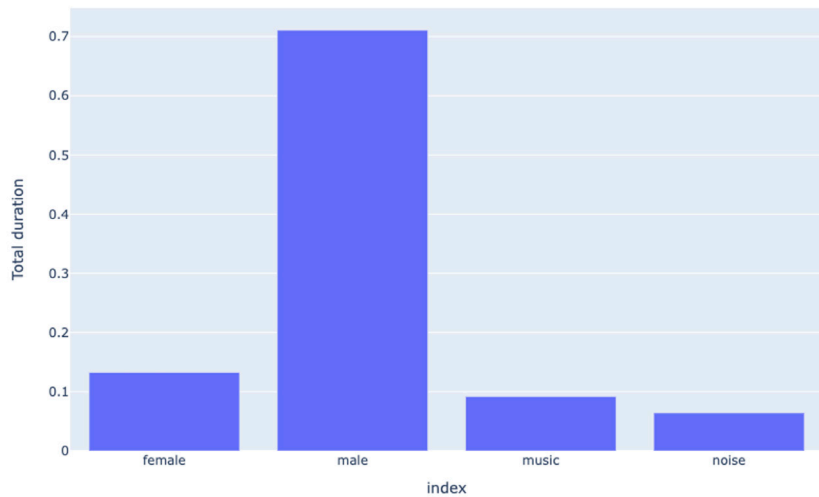

Fig. 4: Grafen anger den respektive summan av olika ljudande element i 1969 års kongress. Y-axeln anger den sammanlagda längden observerad tid, och vardera stapeln är markerad efter ljudkategori. Resultaten har framtagits med ljuduppmärkningsverktyget INA.

Resultaten lånar sig till några intressanta observationer. Det mest iögonfallande resultatet hos innehållsanalysen ovan är underrepresentationen av kvinnoröster i materialet. Kvinnliga röster utgör enbart 13 procent av det totala innehållet. Resultatet är föga överraskande i avseende till tidigare forskning, men indikerar samtidigt legitimiteten i INAs resultat. Historieforskningen har visat på att representationen kvinnor på SAPs officiella arenor var mycket låg under 1960-talet.³⁰ Lenita Freidenvall sammanfattar det exempelvis koncist i sin avhandling:

Under perioden 1921–1970 utgjorde kvinnor ett undantag i den etablerade politiken. Inte sällan valdes en kvinna in, den s.k. obligatoriska kvinnan, för att representera ”Kvinnan” och för att tillgodose de politiska kvinnoförbundens krav på representation. Kvinnor betraktades inte som politiska subjekt och i den mån de kunde ges politisk representation villkorades den av det privata livets organisering.³¹

En mer överraskande upptäckt är istället den nästan lika höga procentandelen musik. Musikaliskt innehåll är sannolikt inte den första associationen till partikongresser, men resultaten pekar på en återkommande förekomst. Detta är en aspekt av den politiska kongressen som förefaller svårare att representera i protokollform. När dessa textliga sammanställningar blir den primära historiska källan riskerar dessa aspekter av kongressen förbises. Inte desto mindre har musiken haft en stående relation till kongressen som mötesform. Tidigare forskning har exempelvis pekat på musikens roll som vägledare och smörjmedel mellan de politiska interaktionerna redan under Wienkongressen.³² I svensk forskning har musikens roll för arbetarrörelsen uppmärksammats i flera bidrag.³³ Musiken och körsången har betonats för sin politiska och propaganda-orienterade användning. Det är ur detta perspektiv föga förvånande att vi kan hitta inslag av musik även under själva kongressmötena.

En annan intressant aspekt av uppdelning är de höga nivåer av så kallat ”noise”, eller brus, som algoritmen upptäcker. Detta är data som inte faller inom ramarna för tal, och samtidigt inte innehåller någon form tonalitet som antyder musikaliskt innehåll. Denna slaskkategori visar på gränserna hos INAs tillvägagångssätt. För att bättre förstå vad sammansättningen innehåller krävs andra metoder. I Figur 5 har jag enbart extraherat de segment som INA identifierat som brus från Socialdemokraternas kongress 1969. Det rör sig här om att förflytta perspektivet till ett mer granulärt skalsteg. För att kunna estimer variationen i innehållet används programmet Edyson, som är ett human-in-the-loop-verktyg framtaget vid KTH.³⁴ Programmet bearbetar ljuddata genom att dela upp det i korta segment som sedan ordnas efter likhet. Resultat är ett kluster som representerar, i grova drag, de huvudsakliga beståndsdelarna av soniska innehållet.

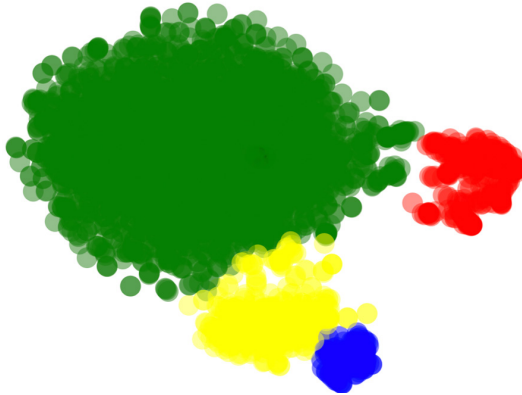

Fig. 5: Klustervisualisering av ljuddata inom kategorin "Noise". Varje nod representerar en sekund av ljud, och dess plats i klustret bestäms genom likhetsförhållandet till övriga noder. Färgkodningen korresponderar mot ljudtyper vilka identifierats manuellt. Resultaten är framtagna med hjälp av ljudanalysverktyget Edyson.

Det ovanstående klustret representerar alltså de olika element som klumpats ihop som brus. Det olika områden som uppstår är en indikation på att kategorin gömmer flera typer av ljud. Fördelen med ett human-in-the-loop-verktyg, likt Edyson, är att datorbaserad och mänsklig tolkning sammanflätas. I detta sammanhang möjliggör det att forskaren kan identifiera liknande element i kluster genom mänskligt lyssnande. Här sker alltså en förskjutning från en kvantifierad analys till en metod baserad på mänsklig perception, förstärkt genom automatiserad sortering. Jag har kunnat identifiera fyra tydliga ljudgrupper inom kategorin brus. Den rödmarkerade klustret till höger utgör en samling klubbslag. Detta är kanske mindre överraskande då klubban regelbundet användes för att markera beslutsfattande. Det lilla blå klustret består av vad som bäst kan identifieras som glasklirr. Detta pekar mot ett av de avseendena av materialet som inte framkommer lika väl i textliga protokoll; partikongressen var också en plats för att skåla och socialisera.

Det gröna, största klustret består av applåder. Det är en mindre överraskande upptäckt, men det bekräftar applådernas återkommande och centrala roll i mötet. Tidigare forskning inom ramarna för konversationsanalys har visat på applådens funktion som drivande inom genren för politisk kommunikation, där talaren själv ofta föranleder applåder genom olika retoriska knep.³⁵ Den höga förekomsten av applåder kan exemplifieras genom att studera Palmes andra, längre tal i detalj. Den följande visualiseringen visar ljudet av Palmes tal, där de röda områdena är markerade i röd. Det är värt att notera den regelbundna, nästan rytmiska förekomsten.

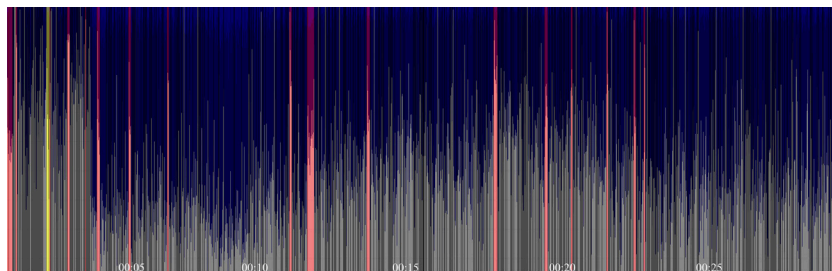

Fig. 6: Ljudinnehållet i Palmes tal, färgkodat efter innehållstyp. Blåa områden är tal, rödmarkerade områden korresponderar mot applåder och det gula segment är skratt. Resultaten har framtagits med ljuduppmärkningsverktyget INA.

Det stora gula området precis i inledningen består av en annan form av respons; skratt. Skratt är möjligtvis också en komponent som i mindre utsträckning uppmärksammats i protokolltexterna. Men det är inte bara Palme som väcker till skratt. I klustergrafan i Figur 5 representerar det näst största, gula, klustret skratt. Det skrattas helt enkelt en hel del på mötena. Just denna skrattsalva är inte desto mindre intressant för artikeln då demonstrerar en av de ovanstående observationerna. Palme inleder detta tal med skämt som är orienterat kring just tidsfaktorns överhängande hot: ”Det kanske är en liten överdrift att säga att det blir några ord... det blir rätt många. När nu Gunnar Sträng inte ville ställa upp och bli partiordförande så skall han i alla fall få uthärda ett anförande som nästan är lika långt som om hade hållit det alldeles själv”.³⁶ Den dynamiska tidsaspekten återkommer alltså som del av diskursen, i skämten och strategierna.

Komparativa perspektiv på ljudande innehåll

För att kunna dra mer generella slutsatser om formen hos kongressmötena blir det nödvändigt att lyssna bortom SAPs ljudinspelningar. Här utgör partikongresser hållna av Socialdemokratins utomstående grupper ett intressant material. Detta mer omfattande skalsteg som uppnås genom att studera material från politiskt närbesläktade grupper, kan i sin tur ge förståelse för de aspekter som utmärkt SAP kongresser. I de följande graferna jämförs data över tid från SAP med inspelningar från partikongresser hos Socialdemokratiska kvinnoförbundet (SK), Sveriges kristna socialdemokraters förbund, även kallat Broderskapsrörelse (BR), samt Kommunisterna (K). Figur 7 baseras på mätningar av könsrepresentation gjord av genom INA.

Ljudinnehåll

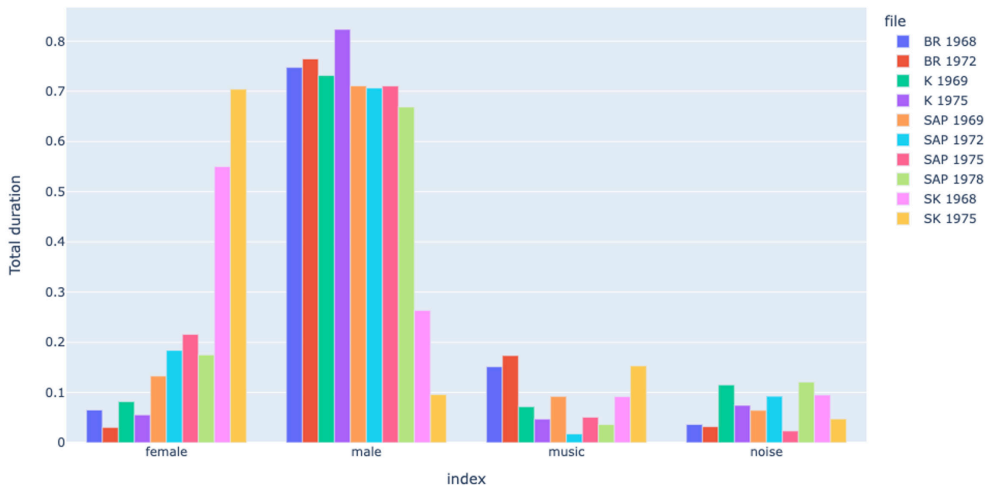

Fig. 7: Komparativt stapeldiagram över det ljudande innehållet, färgkodad efter kongress. Resultaten har framtagits med ljuduppmärkningsverktyget INA.

Diagrammet visar flera intressanta komparativa linjer. Om vi inledningsvis förhåller oss till könsuppdelning framstår några resultat värda att notera. Att Socialdemokratiska kvinnoförbundet uppvisar så höga nivåer av kvinnligt tal är förväntat. Förbundet utgjorde en samlingsplats för kvinnor som ville ta del av arbetarrörelsens offentliga rum. Historieskrivningen kring frågan har visat på att könsrepresentation inom socialdemokratin förändrades drastiskt under 70-talet. För att återvända till Freidenvall, heter det till exempel i hennes kritiska studie av representation i svensk politik, att siffrorna från 1970 och framåt kan tolkas som en ”fantastisk framgångshistoria som saknar motstycke i ett internationellt perspektiv”.³⁷ Andra författare har understrukt denna vändning vid 70-talets början genom att räkna antalet bidrag från kvinnor under kongressen.³⁸

Det min studie huvudsakligen kan bidra till här är en förståelse för, inte bara hur många kvinnor som talade, utan hur mycket av den totala talar tiden de upptog. Från datan framgår att det över decenniet sker en successiv ökning i kvinnlig representation på SAPs kongresser, anmärkningsvärt nog också utan att den manliga representationen tycks minska. Detta är intressant, då det belyser representationsfrågans mångfacetterade karaktär – att ha fler kvinnliga talare betyder inte nödvändigtvis att män pratar kortare tid. Inte desto mindre verkar kvinnor ges mer talutrymme under perioden. Från 1968 till 1975 växer den totala mängden kvinnligt tal från 13 till 21 procent. Detta sker parallellt med att den

Fig. 8: Sjunget och spelat framträdande vid partikongress. Bilder hämtade från filmdokumentation av Sveriges socialdemokratiska arbetarepartis 24:e kongress, 1969. Materialet finns bevarat på Kungliga biblioteket.

kvinnliga representationen ökar och den manliga drastiskt minskar inom Socialdemokratiska kvinnoförbundets kongresser, en utveckling som kan sättas i relation till en större samhällsmässig förändring vilken bidrog till att kvinnor i högre grad kunna delta i de politiska rummen. Gunnel Karlsson har visat att kvinnor innan 1970 i stort utestängdes från politikens arenor som ett resultat av att de saknade inkomst eller var bundna till hemarbete.³⁹ Noterbart är dock att tendensen inte är genomgående för samtliga partier. Under samma epok minskar den kvinnliga representationen i såväl Broderskapsrörelsen som hos Kommunisterna. Utvecklingen mot en jämnare könsfördelning av talartid är alltså inte en aspekt av kongressens som utvecklats homogent.

Det sker andra formmässiga förändringar över tiden. Det är tydligt att SAP inte var den enda kongressen som inkorporerade musikaliska element. Musiken tycks snarare vara ett stående inslag i kongressmötena. Resultaten pekar mot att socialdemokraterna snarare involverade mindre mängd musik än de övriga grupperna. Genom att lyssna tillbaka på det nu annoterade materialet går det att identifiera åtminstone två olika arter av musikaliskt innehåll. Delvis förekommer framträdanden som på bilden ovan. Musiker och sångare spelar för en kongresspublik som konsumerar innehållet. Bland de kvarvarade anteckningar från kongressinnehållet går det att identifiera gästspel från bland annat den mycket populära andliga sångaren Jan Sparring. Men det förekommer också andra former av musikorienterade aktiviteter. Ett överraskande inslag som går att upptäcka med hjälp av annoteringen är förekomsten av förinspelad musik. Under Socialdemokratiska kvinnoförbundets kongress 1968 hålls ett tal om offren från den pågående grekiska militärkuppen, till tonerna av grekisk

folkmusik. Vid ett annat tillfälle läser en deltagare en dödsruna till tonerna av smäktande stråkmusik. Musikforskaren Christopher Small introducerade under slutet av 1990-talet det inflytelserika begreppet ”musikande”, som ett sätt att visa på att musikalisk aktivitet äger rum inom ett brett spektrum av aktiv och passivt deltagande.⁴⁰ Om uppträdandena innebar ett exempel på det senare rymmer kongressen också mer aktiva former av musikande. Att sjunga tillsammans var en vanlig företeelse på mötena. Socialdemokraternas rit att sjunga Internationalen som avslutning var långt ifrån den enda köraktiviteten. På Socialdemokratiska kvinnoförbundets möten sjöngs exempelvis ofta kampsånger.

Den exceptionellt högsta förekomsten av musik återfinns på Broderskapsrörelsen kongresser. Här varvas diskussionerna med psalmer, både med och utan instrumentalt ackompanjement. Musikens generella roll för arbetarrörelsen har tidigare beskrivits i Stefan Bohmans arbeten. Bohman beskriver hur arbetarrörelsen både skapat sin egen musik, och integrerat populära låtar i sin repertoar.⁴¹ Denna beskrivning gör dock inte rättvisa till den högst mångsida roll som musiken förefaller ha på kongresserna. Under 1978 års kongress figurerar till exempel är ett längre träningspass till musik. Till ett förinspelat rytmiskt ackompanjement leder en kvinna kongressdeltagarna genom fysiska övningar. Det kan tyckas ögonsbrynshöjande, men kongresserna pågick i dagar, och det fanns säkert behov av fysisk aktivitet. Inte desto mindre visar det på hur musiken genomsyrat mötena på allehanda sätt. Den är varken begränsad till politisk arbetarsång, eller det smörjmedel som beskrivits i tidigare forskning. Även här visar resultaten på heterogenitet mellan partigrupperna. Det är ytterligare ett tecken på hur dessa arenor måste förstås som historiskt varierande företeelser.

Komparativa perspektiv på rytmiskt innehåll

För att slutligen utforska dessa formaspekter med avseende på själva ordningen, eller ”arbetsformen” för kongressen, är det passande att göra cirkelslut och återvända till frågan om tid. För att skala upp materialet presenteras i Figur 9 talarlängden från Broderskapsrörelsen, Socialdemokratiska kvinnoförbundet, Kommunisterna och Socialdemokratiska arbetarpartiet respektive kongresser under 1975.

De fyra kurvorna demonstrerar initialt en viss likhet. Den sluttande trappan känns igen från SAPs konferens 1969. I fallen Broderskapsrörelsen och SK är tendensen ännu tydligare. Korta talinsatser, upp till tio sekunder, utgör den absoluta merparten av observationerna, följt av en succesiv nedgång och några enstaka utstickande längder. Observationerna från Kommunisternas kongress utmärker sig vagt, om än intressant.

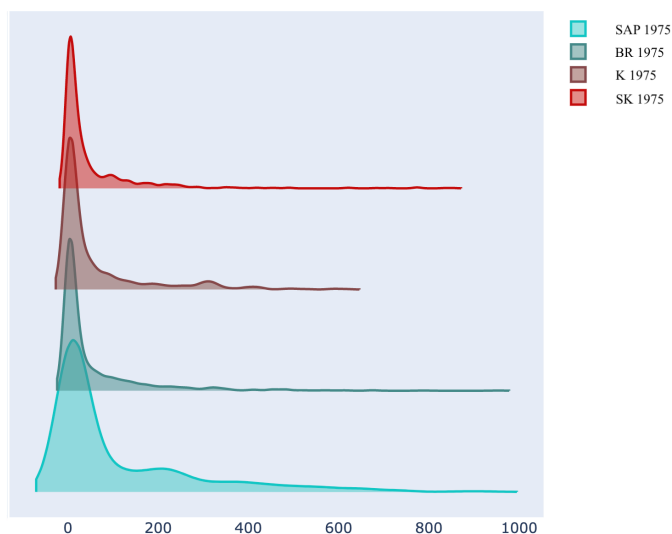

Fig. 9: Genomsnittlig tallängdsfördelningen från kongresser 1975, komparativt presenterat. Från ovan: Socialdemokratiska kvinnoförbundet, Kommunisterna, Broderskapsrörelsen och Socialdemokratiska arbetarpartiet. Notera den jämnare distribution i materialet från SAP. Tallängder har märkts upp automatiskt med pyannotate-audio.

Datan demonstrerar en ökad mängd observationer vid längden runt 300 sekunder. Detta är en indikation på att de längre talinsatserna centraliserats kring en femminutersgräns. Samma tendens går att urskilja från SAPs möte 1975, om än här runt något kortare tallängd. Dessa resultat kan vara en första indikation på en utveckling mot ett mer reglerat tidssystem. Denna historiska utveckling kan studeras mer i detalj genom att demonstrera det totala antalet observationer i enbart SAPs möten. Figur 10 visar talängderna från 1968, till vänster, jämfört mot 1978.

Här framkommer tendensen tydligt. Under decenniet har tallängden gått från en stor variation med fallande förekomst i direkt relation till längd, till att konstitueras av jämna förekomstantal vid bestämda tidslängder. Detta är ett tecken på en mer övergripande formmässig förändring. Under 1978 års kongress lägger Olof Palme själv fram ett förslag om att tidsstadgarna skall formuleras tydligare, och mycket riktigt återfinns i protokollen därefter en mer specifik lista med anvisningar för olika taltypers tidsomfång. Anvisningar har nu vuxit från en mening, till längden av en hel paragraf.⁴² Denna sena adaptation av tidsplanering är inte minst intressant ur historiskt perspektiv. Tidsbegränsningar och stoppklockor har en egen historia. Redan på 1600-talet uppfann Samuel Watson det första mekaniska stoppuret med utgångspunkten att mäta tiden i medi-

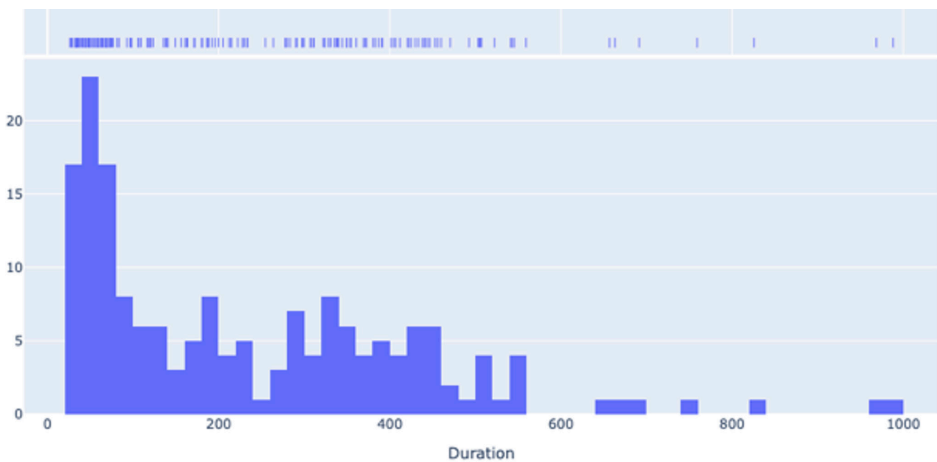
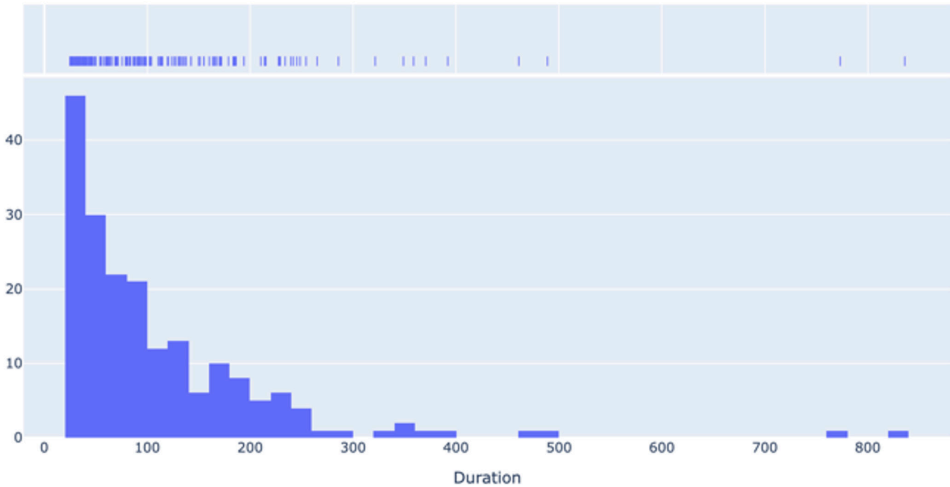

Fig. 10: Totala fördelningen av tallängder från Socialdemokratiska arbetarpartiet kongress 1968 till vänster, respektive 1978 till höger. Tallängder har märkts upp automatiskt med pyannote-audio.

cinskt syfte. Under den succesiva industrialiseringen under 1700- och 1800-talet klockades allt fler samhälleliga och kulturella företeelser. Inom den sociologiska forskningen har området "time discipline" visat på hur det mesta ifrån arbetspass till sport succesivt blivit objekt för tidmätning.⁴³

Även det politiska samtalet påverkades av denna tendens. 1867 publicerade militärofficer Henry Martin Robert ett regelverk för effektiviseringen av regeringsdialog. Robert såg en vikt i att organisera det politiska mötet genom att föra in standardiserade talordningar och vokabulär. I

verket pekas också just den tidsliga dimension ut som en faktor som behöver regleras i detalj. ”Robert’s Rules of Order” kom att bli mycket inflytelserik inom amerikansk kontext och används än till denna dag som referens för diverse politiska mötesformer.⁴⁴ I skenet av detta är det intressant att notera det oregelbundna tidsarrangemang som tycks ha präglat den svenska arbetarrörelsens kongresser under 60- och 70-talet. Snarare är det möjligt att finna ett visst släktskap till det brittiska filibuster-fenomenet.⁴⁵ Inom det brittiska politiska systemet finns det en etablerad tradition av att använda luckor i tidsorganisationen i strategiskt syfte. Den svenska kongressdebatten verkar rymma samma friheter, vilka bejaktas, om än till betydligt mildare grad. Det finns inte ännu något komparativt material att jämföra dessa resultat med, så det går inte att säga om tillvägagångssättet var anmärkningsvärt i ett internationellt perspektiv. Utvecklingen kan samtidigt betraktas i ljuset av ett växande svenskt intresse för mötesplanering. Under 1970-talets slut publicerades flera svenska texter som behandlade olika typer av mötesformer. Böcker likt Björn Forseths *Ordet är fritt! Liten handbok i mötesteknik* och *Mötet – spar tid och ökar utbytet* av Bert Auger är goda exempel på ett växande intresse för konsten att bedriva effektiva möten.⁴⁶

Det kan noteras att människorna i materialet tycks lagt märke till de fria tidsramarnas ambivalenta innebörd. Det innebar en frihet för varje enskild deltagare att själv bedöma idéerna och argumentens värde i tid. Tiden kostade. Som kongressordföranden för Kvinnoföreningen uttrycker det i begynnelsen av 1968 års kongress, ”beroende på hur lång tid vi tar på oss att säga våra meningar kanske vi kan komma hem till våra familjer och barn”.⁴⁷ Även om friheten innebar en möjlighet, skall det inte glömmas bort att kongresserna ägde rum på deltagarnas fritid. Vissa kongresser pågick i dagar, och krävde långa resor. De pågick allt medan vardagen rullade på, medan ”familj och barn” väntade. Att estimeras tid blev viktigt, men att teckna den fulla historien kring dessa beslut ligger utanför ramarna för denna artikel. Här har målsättningen varit att visa på hur denna arenas ”arbetsform” kan studeras genom att analysera själva ljuddata. De bevarade signalerna möjliggör ny kunskap om den politiska idéutbytet förutsättningar. De låter oss höra hur partikongressen haft en föränderlig historia, full av upprördhet, skratt och musik.

Slutord

By starting here, with the solidity of technological objects and the material practices of those who designed, built, and used them, we can begin to recover the sounds that have long since melted into air. Along with those sounds, we can recover more fully our past.⁴⁸

Fig. 11: Allsång var en viktig del av partikongressen, även på de större SAP mötena. Bilder hämtade från filmdokumentation av Sveriges socialdemokratiska arbetarepartis 24:e kongress, 1969. Materialet finns bevarat på Kungliga biblioteket.

Så avslutar Emily Thompson inledningen till sin pionjärforskning i det modernas ljudlandskap från 2002. Hennes bidrag befinner sig i skärningspunkten mellan ljudets historia och digital humaniora. Det är ett verk som är lika präglad av det internationellt framväxande intresset för det förflutnas ljud, som av den digitala teknikens influens inom humanistisk forskning. Hennes arbete är inte bara ett resultat av de rådande tekniska förutsättningarna. Det byggde på en insikt om att digitalt medierade ljud innebar nya epistemologiska förutsättningar för historieförståelsen. Tyvärr möttes Thompsons uppmaning till historiker att börja ”lyssna” på det förflutna på många håll av döva öron.⁴⁹ Än idag är bruket av digital ljuddata en högst underförstådd och outnyttjad materialkategori inom historieämnena. Förhoppningsvis kan denna artikel utgöra ett bidrag till fältet.

Att studera det faktiska ljudet, vid sidan av vad som sägs, ger en möjlighet att navigera bland dess innehåll, såväl som att skapa en förståelse för dess form. De korta anvisningar som inryms under paragrafen ”kongressens arbetsform” kan få dessa mötena att framstå som en tidlös och homogen arena för politiskt utbyte. Inte desto mindre har resultaten visat på att finns det samexisterande variationer inom samma politiska rörelse, samt att formen, med dess såväl skrivna som oskrivna regler, utvecklas över tid.

Detta har varit möjligt genom att upprätthålla ett flexibelt förhållande till studieobjekt, där flertalet skalsteg kan ställas motvarandra. Mitt arbete kan på så sätt förhoppningsvis uppmuntra till vidare historiemetodologiska skalövningar, för att bättre kunna förstå det ljudande förflutna. Resultaten som här framkommit har bland annat visat på musikens varierande men centrala roll på kongresserna, där Broderskapsrörelsen visat den högsta musikförekomsten. De många olika musikorienterade aktiviteterna har kunnat identifieras och studeras i detalj tack vare den automatiserade annoteringen. Samma metod har möjliggjort studiet av brus, eller svåridentifierat ljud, vilket har kunnat visa på närvaron av skratt och applåder. Annotering har också fördelen att blottlägga mer rudimentära strukturella aspekter. Även om socialdemokratiens könsrepresentation har avhandlats historiskt så har dessa studier varit begränsade till att räkna huvuden. Ljudanalysen ger en mer detaljrik förståelse för könsrepresentationens historia, genom att ge fingervisningar om den faktiska talarlängden.

Analysen av talarlängd har också riktat uppmärksamhet mot den historiskt underutforskade frågan rörande tidsplanering. Den utvecklingen som framträder vid mätning av decenniets olika kongresser tyder på att tidsomfånget har blivit mer standardiserat. Under detta relativt korta tidsspänn på tio år är det möjligt att bevittna en tydlig förändring, både i genomförande och i anvisningar. Den förskjutning som går att notera genom att studera protokollens texter allena hade dock sannolikt inte varit anmärkningsvärd. Tillväxten av några meningar till tidsanvisningsavsnittet framstår mer som en detalj i protokollens utveckling, men genom att mäta tiden i det talade materialet blir det uppenbart att det rör sig om en essentiell formfråga. Detta ämne kräver vidare forskning för att sättas i kontext. Den politiska mötesformens tidliga aspekter är dock, som tidigare forskning pekat på, underutforskad.⁵⁰ Det är inte desto mindre en betydelsefull aspekt för förutsättningen för kommunikation och idéutbyte. Tiden stod på spel, och det aktualiserar frågan om hur mycket tid en idé är värd. Genom dessa bidrag ämnar artikeln ge ett bidrag till arbetarrörelsens historia och samtidigt gestalta några metodologiska möjligheter hos ljuddata. Det är först i gränslandet mellan dessa två ämnen som det blir möjligt att skönja den politiska historiens ljudande förutsättningar.

Noter

1. För mer om partikongressens historiska betydelse för arbetarrörelsen, se exempelvis: Kjell Östberg: *Byråkrati och reformism. En studie av svensk socialdemokratis politiska och sociala integrering fram till första världskriget* (Lund, 1990).

2. Några exempel på forskning som i hög grad förlitar sig på protokollen; Diane

- Sainsbury: "Party feminism, state feminism and women's representation in Sweden", i Joni Lovenduski (red.): *State feminism and political representation* (Cambridge, 2005), 195–215; Jens Ljungren: *Den uppskjutna vreden* (Lund, 2016).
3. Tore Frängsmyr: "Johan Nordström och lärdomshistoriens födelse. Högtidsföreläsning vid Lärdomshistoriska samfundets 75-årsjubileum, hållet den 3 mars 2008, Uppsala universitet, sal X" i *Lychnos* (2008), 269–279.
4. Johan Nordström: *Om ide- och lärdomshistoria. Installationsföreläsning den 4 mars 1933* (Uppsala, 1968), 21–29.
5. Se "kontextualisera" i Svante Nordin: *Varför idéhistoria? En ämnesintroduktion för nya studenter* (Lund, 2011), och Henrik Björck och Nils Andersson: *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år* (Stockholm, 2008).
6. Staffan Bergwik, Linn Holmberg & Karin Dirke (red.): *Konsten att kontextualisera. Om historisk förståelse och meningsskapande* (Stockholm, 2022).
7. Johan Östling: "Vad är kunskaphistoria", i *Historisk Tidskrift* 135:1 (2015), 109–119.
8. Se sektion "Arbetsform", i exempelvis *Socialdemokraternas 24:e partikongress: 9–14 juni, 1968: arbetsordning, dagordning, deltagarförteckning* (Stockholm, 1968).
9. Friedrich Kittler: *Gramophone – Film – Typewriter* (Stanford, 1999), 5.
10. Denna tolkning av Kittlers projekt är blandat annat representerad av forskare likt Sybille Krämer: "The cultural techniques of time axis manipulation. On Friedrich Kittler's conception of media" i *Theory, Culture & Society*, 23:7–8 (2006), 93–109.
11. För en introduktion till pulskodmodulering, se: Stanley Lipshitz, John Vanderkooy: "Pulse-Code Modulation. An Overview" i *Audio Eng. Soc* 52:3 (2004), 200–215.
12. Geoffrey Little: "We Are All Digital Humanists Now", *The Journal of Academic Librarianship* 37:4 (Ann Arbor, 2011), 352–354.
13. Tanya Clement och Liz Fischer: "Audiated annotation from the Middle Ages to the open web" i *Digital Humanities Quarterly* 15:1 (2021).
14. Ibid.
15. Viktoria Tkaczyk: "Archival traces of applied research. Language planning and psychotechnics in interwar Germany" i *Technology and Culture* 60:2 (Chicago, 2019), 64–95.
16. För ett mer ingående resonemang om det digitala ljudets medieringsformer, se Aden Evans: *Sound ideas. music, machines and experience* (Minneapolis, 2005).
17. Franco Moretti: "Conjectures on world literature" i *New Left Review* 1:1 (2000).
18. Moretti, 2000, 57.
19. N. Katherine Hayles: *How we think. Digital Media and Contemporary Technogenesis* (Chicago, 2012).
20. Se exempelvis, Donna Haraway: "Situated Knowledges. The science question in feminism and the privilege of partial perspective" i *Feminist Studies* 14:3 (1988), 575–99, och Joshua DiCaglio: *Scale Theory* (Minnesota, 2021).
21. Se exempelvis, Jo Anguori och Lorenza Mondada: "Meetings" i *The Routledge handbook of language and politics* (Routledge, 2017) 467–484, och Emilie l'Hôte och Camille Debras: "Framing, metaphor and dialogue. A multimodal approach to party conference speeches" i *Metaphor and the social world* 5:2 (2015), 177–204.
22. David Tibblin: "Att bevara ljud" (hämtad 2022-04-04): <https://temaarkiv.se/att-bevara-ljud/>.
23. "SAP-kongressen", filmdokumentation från Socialdemokraternas partikongress i Stockholms Folkets Hus den 28 september–4 oktober 1969, Kungliga biblioteket.

24. Hervé Bredin och Antoine Laurent: "End-to-end speaker segmentation for overlap-aware resegmentation" i *Proc. Interspeech* 2021 (Brno, 2021).
25. Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, *Socialdemokraternas 38:e ordinarie partikongress: 29 – 31 maj 2015* (Stockholm, 1969), 8.
26. Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, *Socialdemokraternas 24:e partikongress: 28 sept–4 okt 1969: arbetsordning, dagordning, deltagarförteckning* (Stockholm, 1969), 37.
27. Sveriges socialdemokratiska arbetareparti [SAP], extra partikongress 1967 (ljudupptagning).
28. Se exempelvis Björn Horgby: *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940*, (Stockholm, 199), Ronny Ambjörnsson: *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880–1930* (Stockholm, 1988). För en mer kritisk bild, se Stefan Nyzell: "Arbetarkultur i brytningstid: reflektioner kring kulturhistorien, den nya kulturhistorien och historien bortom den nya kulturhistorien i den svenska arbetarhistoriska forskningen" i *Scandia* 73:1 (2007), 79–94.
29. MeMAD, (hämtad 2022-04-04), <https://memad.eu/about/>.
30. Se exempelvis kapitel 4 i Lenita Freidenvall: *Vägen till Varannan damernas om kvinnorepresentation, kvotering och kandidaturval i svensk politik 1970–2002* (Enskede, 2008).
31. Ibid, 6.
32. Elisabeth Hilscher: "Antonio Salieri und die Feste des Wiener Kongresses", i *Römische Historische Mitteilungen* (Wien, 2016), 267–278.
33. Stefan Bohman: *Arbetarkultur och kultiverade arbetare. En studie av arbetarrörelsens musik* (Arlöv, 1985).
34. För mer om human-in-the-loop som metod, se: Xingjiao Wu, Luwei Xiao, Yixuan Sun, Junhang Zhang, Tianlong Ma och Liang He: "A survey of human-in-the-loop for machine learning" i *Future Generation Computer Systems*, 135:1 (2022), 364–381,
35. John Heritage och David Greatbatch: "Generating Applause. A study of rhetoric and response at party political conferences" i *American Journal of Sociology* 92:1 (1986), 117.
36. Sveriges socialdemokratiska arbetareparti [SAP], extra partikongress 1967 (ljudupptagning).
37. Freidenvall, 2008, 249.
38. Sainsbury, 2005.
39. Gunnel Karlsson: *Från broderskap till systerskap* (Lund, 1996), 126.
40. Christopher Small: *Musicking. The meanings of performing and listening* (Middle-town, 1998).
41. Bohman, 1985, 15.
42. Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, *Kongressbok. Arbetsordning, dagordning, deltagarförteckning: 27e partikongressen 23 september – 1 oktober 1978* (Stockholm, 1978), 44.
43. För en vidare diskussion kring tidmätningens historia, se exempelvis: Jonathan Marineau: *Time, capitalism and alienation* (Leiden, 2015), och Edward P. Thompson: "Time, work-discipline, and industrial capitalism" i *Past and Present* 38:1(1967), 56–97.
44. Henry M. Robert III: *Robert's rules of order newly revised* (Massachusetts, 2000).
45. För mer om filibustering, se: Gregory Koger: *Filibustering. A political history of obstruction in the house and senate* (Oxford, 2010).
46. Björn Forseth: *Ordet är fritt! Liten handbok i mötesteknik* (Stockholm, 1977) och Bert Auger: *Mötet – spar tid och ökar utbytet* (Stockholm, 1979).

47. Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbunds kongress 1968 (ljudupptagning).
48. Emily Ann Thompson: *The soundscape of modernity. Architectural acoustics and the culture of listening in America, 1900–1933* (Cambridge, 2002), 12.
49. För detta argument, se exempelvis: Jonathan Sterne: "Audio in Digital Humanities Authorship. A Roadmap (version 0.5)" i *Super Bon!* (2011).
50. Anguori & Mondada, 2017, 470.

Miscellanea

Idéforum

*Hur kan idéhistoria, kunskapshistoria
och utbildningshistoria utvecklas
i förhållande till varandra?*

STAFFAN BERGWIK, JOHAN ÖSTLING
OCH ANNA LARSSON*

Idé- och lärdomshistoria har under det senaste dryga decenniet genomgått stora förändringar. Det gäller exempelvis ämnets institutionella tillhörigheter, publiceringsmönster, internationalisering, digitalisering, forskningsinriktningar, teorianvändning, samförfattande, relationer till angränsande discipliner och ändrade förutsättningar för forskningsfinansiering. Debatten om ämnets nutida utveckling och vägval har dock inte intensifierats i motsvarande grad.

Med detta som utgångspunkt provar vi här ett nytt format i *Lychnos* – Idéforum. Tanken är att initiera konstruktiva och ämnesrelevanta diskussioner i dialogform kring en aktuell fråga. Förhoppningsvis kan forumet bidra till att lyfta fram pågående förändringar och förnya en gemensam ämnesdiskussion.

Frågan för detta idéforum är relationen mellan idéhistoria, kunskaps-historia och utbildningshistoria. Med den historiska miljön vid Lunds universitet som utgångspunkt har kunskapshistoria fått ett allt större genomslag i historisk forskning. Internationellt har det också växt fram akademiska miljöer och tidskrifter inom detta område. Ett annat område som etablerats som ett expansivt forskningsområde är utbildningshistoria. Hittills har fokus främst varit på grundskola och gymnasium men också alltmer mot högre utbildning och utbildningsfrågor i samhället i stort. Båda dessa områden ligger nära och överlappar med idé- och lärdoms-

* Staffan Bergwik är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet; Johan Östling är professor i historia med inriktning mot kunskapshistoria och föreståndare för Centrum för kunskapshistoria (LUCK) vid Lunds universitet, och Anna Larsson är professor i idéhistoria med utbildningsvetenskaplig inriktning och är forskningsledare för forskningsmiljön och forskarutbildningsämnet historia med utbildningsvetenskaplig inriktning vid Umeå universitet.

historia, något som lätt skapar spänningar och inbjuder till retoriskt gränsdragningsarbete. Samtidigt kan detta också innebära att inrotade positioner tydliggörs och ifrågasätts, att nya perspektiv öppnas och att samarbeten skapas.

I detta idéforum tänkte *Lychnos* ta fasta på dessa konstruktiva sidor av mötet mellan de tre forskningsdisciplinerna. Vi har bett en företrädare för varje inriktning att kort svara på tre frågor. Företrädare för idéhistoria är Staffan Bergwik, för kunskapshistoria Johan Östling och för utbildningshistoria Anna Larsson.

Utifrån ert perspektiv, var står era discipliner idag vad gäller utvecklingstendenser och forskningstrender?

STAFFAN BERGWIK: Den amerikanske geografen Isaiah Bowman beskrev 1938 vetenskapliga discipliner som polariserat ljus. Genom att se ett fenomen ur ett särskilt perspektiv blir färgernas förvirring till ordning och nya fakta uppstår. Nominellt tillhör jag disciplinen idé- och lärdomshistoria eller idéhistoria, jag använder de två beteckningarna synonymt. Men ämnet är bara delvis ett polariserat ljus. Perspektiven är många, ibland svåra att förena. Det fanns en tid när idéhistoriker med påtaglig envishet ställde sig frågan ”vad är idéhistoria?” Idag är de istället upptagna med att bedriva sin forskning i relation till många internationella forskningsdiskussioner som styrs av problem, frågor, teoretiska perspektiv och ibland av vetenskapliga tidskrifters inriktning. Idéhistoriker rör sig därför över stora territorier. Det finns inte en uppsättning objekt som självklart ses som viktigare än andra – ingen självklar upptagenhet vid den kanon som fortfarande lärs ut på många grundkurser. Den empiriska förnyelsen inom ämnet har tvärtom varit påtaglig över flera decennier. En tydlig tendens är att disciplinens forskare kontinuerligt diskuterar och begrundar relevanssammanhangen och motiven för sina studieobjekt. ”Ready made” och svartlådade historiska objekt hör till idéhistorias förflutna.

Idéhistoriker befinner sig också på en rad internationella forskningsfält. Redan under 1990-talet hade STS, kulturhistoria, visuella studier, genusvetenskap och postkoloniala studier stor betydelse. Numera finns nytillskott som miljöhumaniora, digital humaniora, medicinsk humaniora, känslöhistoria och nya intressen för temporalitet och historiografi. Listan skulle förstås kunna göras längre. Ofta har de tvärdisciplinära initiativen drivits fram av samhällseliga angelägenheter som akademiserats genom att humanistiska forskare tagit sig an dem.

Fältkonstruktionerna har inneburit en stark tillväxt i kunskap och varit en framgångsfaktor för idéhistoria och humaniora generellt. Humanister har omsatt kritiska perspektiv och sina kompetenser i att frilägga större

tidshorisonter och bredare sammanhang, och därmed formulerat nya frågor och perspektiv. Det har kort sagt funnits en epistemologisk kraft i fältformuleringarna.

Till de nyafälten hör också det som ibland kallas kunskapshistoria. Etiketten har i Sverige framförallt mobiliserat historiker, men beteckningen drar oundvikligen in idéhistoriker i diskussionen. Inom detta område har många av oss verkat, även innan det hade en retoriskt effektiv beteckning. Sedan disciplinens grundläggning har idéhistoria behandlat det mänskliga vetandets historia. Längre handlade det om "lärda idéer", men den kategorin är inte längre vad den var. Istället har utvecklingstendensen varit att i bredare mening förstå de historiska relationerna mellan kunskap och samhälle, mellan kunskap och kultur. De teman som förts in i historikersamfundet genom etiketten kunskapshistoria är i praktiken sådant som i hög utsträckning beforskats av svenska idéhistoriker, vetenskapshistoriker, medicinhistoriker och kulturhistoriker sedan åtminstone 1990-talet. Och den forskningen visar inga tecken på att försvagas.

För en idéhistoriker av modernt snitt är det en grundläggande analytisk impuls att kunskapens historia tillhör en mer generell historia. Det är vidare väl belagt att "vetenskap" bara är en bland många kunskapsformer, att kunskap alltid förflyttas och delas på många aktörer. Själva kunskapsbegreppet har bland idéhistoriker – och särskilt bland dem av oss som kan beskrivas som vetenskapshistoriker – fungerat som ett analytiskt begrepp för att öppna det historiska aktörsbegreppet "vetenskap" och påvisa den mångfald praktiker genom vilka människor i det förflutna skapat vetande. Enligt Lorraine Daston är fältet i själva verket i färd med att omgestaltas till en kunskapshistoria eftersom forskningsintressena har breddats avsevärt, långt bortom Newton eller Darwin.

JOHAN ÖSTLING: Kunskapshistoria kan definieras som ett historievetenskapligt fält – snarare än en disciplin – där kunskapens former, betydelser, rörelser och förutsättningar står i centrum. Som ett specifikt fält är det relativt nytt och befinner sig i ett dynamiskt utvecklingsskede. De första initiativen togs i det tysktalande Europa under beteckningen *Wissensgeschichte* under tidigt 2000-tal, medan det dröjde innan *history of knowledge* tilldrog sig större uppmärksamhet i den engelskspråkiga världen. Sedan mitten av 2010-talet har dock formeringen av kunskapshistoria som forskningsfält gått in i en ny och mer internationell fas. Intensiteteten har ökat markant och amerikanska, australiska, brittiska, nederländska och nordiska forskare har börjat lämna bidrag som är explicit kunskapshistoriska.

Etableringen av kunskapshistoria har följt ett mönster som vi känner igen från formeringen av andra vetenskapliga fält. Ett första viktigt steg

var publiceringen av programmatiska artiklar som Philipp Sarasins ”Was ist Wissensgeschichte?” (2011) och introducerande böcker som Peter Burkes *What is the History of Knowledge?* (2016). Därpå följde konferenser och workshoppar som i sin tur ofta genererade antologier och tidskriftsnummer. Parallellt började fler och fler uttryckligt kunskapshistoriska studier att genomföras, det vill säga vetenskapliga undersökningar som i första hand betraktades som bidrag till kunskapshistoria och inte till vetenskapshistoria, utbildningshistoria, kulturhistoria eller något annat som redan existerade.

Detta inledande, sökande skede kännetecknades av lika delar entusiasm, förvirring och animositet: entusiasm bland oss som tyckte oss se möjligheten att bedriva forskning på ett nytt sätt och se historien ur ett annat perspektiv; förvirring bland alla dem som frågade sig vad detta nya var och om det var något för dem; animositet hos en del av dem som menade att de sedan länge ägnat sig åt historiska kunskapsstudier och inte såg värdet av en annan etikett. Som så ofta under *Sturm und Drang*-perioder uppstod friktion och överhettning. Vi har fått uppleva revirstrider och gränsfejder, men även – och framför allt – fruktbara kreativa samarbeten och stimulerande utbyten över ämnesskrankor.

De senaste åren har kunskapshistoria fått fastare institutionella och akademiska ramar. Ett tecken på det är att nya periodiska publikationer har lanserats, såsom *KNOW, Journal for the History of Knowledge* och *History of Intellectual Culture*. Även ett antal akademiska bokserier med kunskaps-historisk inriktning har börjat ges ut, däribland av Routledge, Amsterdam University Press och Princeton University Press. Likaså har nya centrum-bildningar och forskargrupper med kunskapshistorisk prägel materialiserats. De ursprungliga miljöerna i Berlin och Zürich har fått konkurrens av Cambridge, Chicago, Göttingen, Sydney, Utrecht och Washington.

I Sverige och Norden, vågar jag nog hävda, har vårt arbete vid Historiska institutionen i Lund haft betydelse för att etablera fältet. Vår kunskapshistoriska forskningsmiljö har vuxit fram underifrån sedan 2014 – från en informell läsecirkel till en centrumbildning. När Centrum för kunskapshistoria (LUCK) invigdes 2020 uppstod det således inte ur ett vakuum; snarare rörde det sig om en formalisering av något som successivt hade tagit form. Det utgörs i dag av ett femtontal forskare och är en samlingspunkt för det kunskapshistoriska seminariet, de kunskapshistoriska forskningsprojekten med deras olika inriktningar, det kunskapshistoriska gästforskarprogrammet, den kunskapshistoriska sommarskolan, våra olika nätverk och vår digitala plattform (newhistoryofknowledge.com). En bekräftelse på den ställning som fältet har i Lund var att jag 2022 utnämndes till professor i historia med inriktning mot kunskapshistoria.

ANNA LARSSON: Utbildningshistoria är idag ett multidisciplinärt fält med en väl utvecklad nätverksstruktur. Forskningsfältet har en bakgrund i ett intresse för att dokumentera den historiska framväxten av de nationella skolsystemen från och med 1800-talets mitt och därvidlag lyfta fram nyckelhändelser och pedagogiska pionjärer. Johannes Westberg har i en översiktsartikel om det nordiska utbildningshistoriska forskningsfältet beskrivit detta dåtida intresse som en skolhistoria skriven av skolmän. Ett tydligt exempel är fembandsverket *Den svenska folkskolans historia* som gavs ut under 1940-talet. Ett annat är skriftserien *Årsböcker i svensk undervisningshistoria* som startades 1921 och ännu idag utges. Från 1900-talets mitt kom forskare huvudsakligen inom pedagogikdisciplinen att utveckla en mer forskningsinriktad utbildningshistoria med tydligare metodologiska och teoretiska utgångspunkter, inte sällan skriven med ett ”uppifrånperspektiv” med utgångspunkt i nationell skolpolitik och myndigheters implementeringsarbete. Från 1980-talet och i synnerhet efter milennieskiftet har fältet breddats, såväl mot ett bredare ämnesområde än enbart skolhistoria som genom en ökad metodologisk och teoretisk bredd. Som Westberg visar bedrivs utbildningshistorisk forskning inom pedagogiska och historiska discipliner, däribland idéhistoria, men även andra.

Sedan början av 2000-talet har en mängd organisatoriska initiativ tagits på nordisk nivå som gett forskningsfältet en sammanhållande infrastruktur. Den nordiska utbildningshistoriska konferensen samlar hundratalet deltagare vart tredje år; den åttonde i ordningen hölls i Aalborg i maj 2022. Det nordiska nätverket som ansvarar för konferenserna distribuerar sedan 2009 ett månatligt nyhetsbrev och arrangerar sedan 2015 en årlig internationell workshop för doktorander. Den internationella vetenskapliga e-tidskriften *Nordic Journal of Educational History* ges ut sedan 2014 som ett komplement till äldre internationella tidskrifter som exempelvis *Paedagogica Historica* och *History of Education*. Sedan 2005 har tre forskarskolor finansierats av VR. Den senaste är inriktad på tillämpad utbildningshistoria och pågår 2019–2025 och sammanknyter de fyra starkaste utbildningshistoriska miljöerna i Sverige, inom såväl pedagogik som historia.

Som både Daniel Lindmark och Johannes Westberg har konstaterat i sina områdesbeskrivningar 2015 respektive 2023 har det inom fältets nordiska gren INTE gjorts några signifikanta försök att etablera utbildningshistoria som en separat disciplin. I stället har fältets multidisciplinära karaktär framhållits tillsammans med en inkluderande hållning gentemot skilda teoretiska och metodologiska perspektiv. I den nordiska kontexten har fältet därigenom inte slitits av några omfattande gränsdragningsdiskussioner. Man kan ana att den relativa likheten i utbildningssystemens villkor och utveckling inom Norden främjar en likartad gränsättning kring själva forskningsobjektet. Man måste dock konstatera att

skolhistoriska studier inriktade på någon del av förskola eller ungdomsskola ännu utgör en tämligen stark centralfåra inom fältet. Här tror jag att just den institutionell likhet som råder i Norden och den forskningsmässiga relativa enigheten inte riktigt främjar den vidgning av fältet som de flesta samtidigt förespråkar.

Överlag kan konstateras att studier av ekonomiska, sociala eller idémässiga förutsättningar för reformer och skolförändringar är talrika. Även nya internationella forskningstrender har fått sina särskilda uttryck inom det utbildningshistoriska fältet. Ambitionen att skriva historia underifrån innebar exempelvis ett ökat intresse för kvinnors roll i utbildningen och för barns och barndomens historia. Här växte också ett intresse för utbildningars vardagsliv, ett intresse som även främjades av ”den kulturella vändningen” inom historieforskningen. I samband med denna kom utbildningens materiella, rumsliga och sensoriska aspekter att mer utforskas. Utbildning av etniska minoriteter i historien är också ett etablerat forskningstema. Internationella och transnationella utbildningsfenomen har blivit ett allt vanligare tema för utbildningshistoriska analyser. Detta framträdde inte minst på 2022 års nordiska utbildningshistoriska konferens, där såväl de övergripande föredragen som många av sessionerna samlade inte bara nationella exempel på något transnationellt fenomen utan också visade prov på studier som i sig inbegrep en vidare geografisk kontext än bara ett enskilt land. Detta kan tolkas som en vilja att överskrida den nationella ram som tidigare ofta utbildningshistoria (liksom annan forskning om såväl utbildning som historia) har hållit sig inom.

När det gäller teorier är fältet tydligt eklektiskt, om än vissa tendenser kan uppmärksammas. Westberg har påpekat att påfallande många nordiska studier använder sig av läroplansteoretiska angreppssätt. En annan teoretisk grund med ett kanske särskilt starkt avtryck i skandinavisk utbildningshistorisk forskning gäller historiebruk, det vill säga användningen av historia i skilda utbildningssammanhang.

*Hur förhåller sig idé-, kunskaps- och utbildningshistoria till varandra?
På vilket sätt tydliggör och ifrågasätter detta möte positioner inom
era respektive ämnen?*

STAFFAN BERGWIK: Om humanvetenskapliga fält har fört med sig stora vinster finns också risken att de bygger mer på forskningsretorik än kunskapsproduktion. I fältkonstruktionerna finns en spänning mellan viljan att formulera nya frågor och faran med att säga vad vi redan vet. Så hur förhåller sig nya områden till det som redan gjorts?

Kunskapshistoria är en internationell beteckning som lanserats genom tidskrifter och universitetsinstitutioner. Samtidigt har alltså idéhistoriker

länge behandlat kunskapernas historia, och inte bara (de institutionaliserade) naturvetenskapernas historier. Idéhistoriker har också studerat medicinsk kunskap i praktik och teori, samhällstänkandets idéer och praktiker liksom historieskrivandets historia. Idéhistoriker har tagit sig an en mångfald aktörer och många av kunskapens vardagliga verktyg, också långt bortom akademiska elitsammanhang.

Till det kommer att flera inflytelserika humanvetenskapliga forskare sedan 1960-talet har behandlat kunskapernas historia. Thomas Kuhn, Michel Foucault och Bruno Latour hör till dem som formulerat begrepp, perspektiv och argument som fått genomgripande spridning. Begrepp som paradigm, diskurs eller aktör-nätverk hör till humanvetenskaplig allmänbildning, men deras tänkande grundades i hög utsträckning på studier av kunskapspraktiker. Även om Kuhn, Foucault och Latour inte är idéhistoriker har deras perspektiv under lång tid påverkat idéhistorisk forskning. Det är därför, har jag också hävdad på annan plats, inte vilken tradition som helst som kunskapshistoria ger sig i kast med och det ställer stora krav på fältet att formulera nya, eller åtminstone vidareutveckla väletablerade, perspektiv.

Det finns dessutom en särskild aspekt av kunskapshistoria som är värd att lyfta upp. De som argumenterar för detta som ett nytt forskningsfält har velat studera bredare kunskapsprocesser, bortom akademiska elitsammanhang. Här har begreppet ”cirkulation” spelat särskilt stor roll. Det syftar till att belysa hur kunskap spridits bortom sitt tillkomstsammanhang, hur den förändrats mellan olika kontexter, hur den behandlats av publik och ytterst hur den blivit del av det moderna samhällsbygget. Tanken om cirkulation problematiserar föreställningar att kunskap har ett tillkomststögonblick, liksom att den sprids i linjära processer.

Men vad är det man bygger på, och reagerar mot, med begreppet? Till sammans med Linn Holmberg har jag visat att just frågor om den samtidiga konstruktionen och förmedlingen av kunskap har varit centrala för vetenskapshistoriker – liksom för idéhistoriker – sedan 1980-talet. De (jag frestas säga vi) har argumenterat för att just i kraft av att färdas kan kunskap uppfattas som sann och objektiv. Det är också ett område där vetenskapshistoriker formulerat kraftfulla begrepp som ”immutable mobiles”, ”kontextöverföring”, ”go-between” och ”utbyteszoner”. Frågan om kunskapens cirkulation tangerar också analytiska perspektiv på kunskapens publik, medieformer och visuella kulturer. Här finns framgångsrik kulturhistorisk forskning av idéhistoriker som behandlat publikpositioner och mediernas historia genom innovativa medie- och publikbegrepp med bäring på kunskapens migrering och transformation. Baserat på de svenska publikationer som getts ut under kunskapshistorisk flagg det senaste decenniet har varken den kulturhistoriska forskningen eller den veten-

skapshistoriska diskussionen gjort särskilt stort intryck på kunskapshistorikerna.

Sammantaget placerar sig kunskapshistoria på gränsen mellan flera historievetenskapliga forskningsområden, men samtidigt motverkas dialogen av en svensk disciplinär uppdelningen mellan historia och idéhistoria (och historikerfackets större storlek och dominans). Dessutom har svensk, historikerdriven, kunskapshistoria tagit störst intryck från tyskspråkig forskning. Till exempel har det nu nedlagda Zentrum für Wissensgeschichte i Zürich fungerat som riktningsgivare och inspirationskälla. Samtidigt har svensk idéhistoria – åtminstone den vetenskaps- och kulturhistoria som tagit sig an kunskap – påverkats starkt av den anglosaxiska världen. Ett glapp mellan Zürich och Cambridge ekar i svensk historisk forskning om man så vill. För det tredje, och kanske mest problematiskt, finns en ovilja bland dem som förfäktat kunskapshistoria att tänka kumulativt snarare än fältpositionerande. Vi har lärt oss mycket om kunskap som historiskt fenomen sedan 1960-talet. Vad kan vi utveckla, hur kan vi bygga vidare, snarare än uppfinna hjulet igen?

JOHAN ÖSTLING: Kunskapshistoria framträder i dag i ett flertal olika skepnader. I en artikel i *History and Theory* 2020 försökte jag urskilja några olika huvudinriktningar. För somliga är det ett sätt att omdefiniera vetenskapshistoria och göra detta ämne mindre bundet till moderna, västerländska begrepp; Lorraine Daston har exempelvis diskuterat utifrån dessa utgångspunkter. Andra – som Rens Bod – ser *history of knowledge* som ett sätt att skriva en bredare historia om all vetenskap, även inkluderande det som vi numera sorterar in under humaniora, samhällsvetenskap, teologi och juridik. Ytterligare andra menar att fältet öppnar för studier av andra kunskapsformer än systematiskt, rationellt eller akademiskt vetande – till exempel tyst kunskap, praktisk kunskap eller *indigenous knowledge*. Slutligen finns det dem – Philipp Sarasin, Simone Lässig med flera – som bejakar kunskapshistoria som en ny form av samhällshistoria, där kunskapens sociala räckvidd och relevans sätts i centrum. Föga förvånande varierar de intellektuella inspirationskällorna beroende på vilken typ av kunskapshistoria som anammas.

I Sverige har kunskapshistoria som nytt fält i betydande utsträckning vuxit fram inom historieämnet. Det gäller i synnerhet i Lund: Centrum för kunskapshistoria är en del av Historiska institutionen och merparten av de tongivande personerna där är historiker, vanligen präglade av den kulturhistoriska rörelse som svepte genom ämnet under decennierna omkring 2000. En bakgrund till varför kunskapshistoria har kunnat utvecklas inom historieämnet i Lund är troligen de känslor av mättnad inför kulturhistorien som uppstod någon gång efter 2010. Det var som om det

kulturhistoriska paradigmet hade börjat bli uttömt och det fanns en längtan efter nya begrepp, forskningsdiskussioner och analysobjekt. Här hade kunskapshistoria något att erbjuda. Kunskapshistoria har alltså för oss aldrig var menat som ett intrång på klassisk idéhistorisk mark utan snarare som en önskan att förnya historievetenskapen. Dessa institutionella och intellektuella omständigheter har påverkat kunskapshistoria i dess svenska och nordiska tappning.

Under 2010-talets andra hälft, den kunskapshistoriska etableringsfasen, har historiker med kunskapshistorisk inriktning interagerat med och behövt förhålla sig till idéhistoriker med en liknande orientering. Det är helt naturligt. Inom ämnet idéhistoria finns det åtskilliga forskare som länge studerat olika aspekter av kunskap, och inte så få av dem knyter numera medvetet an till och bidrar till att utveckla det kunskapshistoriska fältet (samtidigt som det finns andra idéhistoriker som står i dialog med helt andra områden och discipliner som har lite att göra med kunskapshistoria, exempelvis delar av politisk idéhistoria, filosofihistoria, medicinhistoria och teknikhistoria).

För egen del har jag sett ett samarbete med idéhistoriker som fullständigt självklart. Jag har själv idéhistorisk studiebakgrund och alla mina betydande forskningsprojekt har haft en idéhistorisk dimension. Under årens gång har jag i olika sammanhang sampublicerat med idéhistoriker och även anlitats som sakkunnig, betygsnämnsledamot, opponent och recensent inom ämnet idéhistoria.

Under de senaste åren har vi kunskapshistoriker medvetet strävat efter att knyta an även till utbildningshistoria. För mig har det inte varit långsökt – jag har länge ägnat mig åt universitetshistoria och har ett allmänt intresse för kunskapsinstitutionernas plats i samhället – men jag har aldrig definierat mig som utbildningshistoriker och det är först relativt nyligen som jag blivit varse vilket stort och vitalt fält som det är.

Sedan några år tillbaka har vi i Lund insett hur mycket det finns att vinna på ett närmare samarbete mellan kunskaps- och utbildningshistoria. Inom ramen för vår seminarieriserie har vi därför anordnat flera seminarier som har fört samman kunskapshistoriker med utbildningshistoriker, bland annat vid ett välbesökt digitalt samarrangemang mellan LUCK och Australian Centre for Public History i Sydney. Under 2022–2023 utkommer också tematiska nummer av två tidskrifter, *History of Education Review* (gästredaktörer Joel Barnes och Tamson Pietsch) och *Nordic Journal of Educational History* (gästredakör Björn Lundberg), som båda berör förhållandet mellan kunskaps- och utbildningshistoria. När jag har deltagit i utbildningshistoriska konferenser, exempelvis vid International Standing Conference for the History of Education 2021 och Nordic Educational History Conference 2022, har jag även tyckt mig notera att det finns ett

inte obetydligt intresse för kunskapshistoria. Ofta tror jag att vi kan mötas i ett intresse för kunskapens betydelse för bredare grupper i samhället. Samtidigt är det uppenbart hur idé- och kunskapshistoriska perspektiv har befruktat många av de universitetshistoriska projekt som de senaste åren har förverkligats i Oslo, Åbo, Lund, Bergen, Ålborg och på andra platser i Norden.

ANNA LARSSON: Som student och doktorand i idéhistoria på 1990-talet upplevde jag att idéer om högre utbildning och bildning för vuxna hade en central plats i disciplinen idéhistoria, och att idéer om barn, barndom och ungdom gärna kunde behandlas. Men idéer om utbildning för barn och unga ingick inte i intressefältet. Jag fann detta besynnerligt: hur kunde det komma sig att idéhistorieämnet hade ett fokus på bildning, vetenskap och idéutveckling men inte befattade sig med skolutbildningens roll? Jag vill minnas att den förklaring jag fick var att detta var en traditionsenlig uppdelning mellan idéhistoria å ena sidan och historia och pedagogik å den andra. Historiskt sett stämmer detta: den utbildningshistoriska forskningstraditionen har etablerats och utvecklats av historiker och pedagoger snarare än av idéhistoriker. Men idag framstår inte denna uppdelning längre som relevant och inte heller med dagens forskningslandskap överensstämmande. Idéhistoriker utgör en del av den utbildningshistoriska forskargemenskapen. Enligt Westbergs sammanställning av svenska doktorsavhandlingar med utbildningshistorisk inriktning 1980–2020 har 15 avlagts inom ämnet idéhistoria, vilket därmed utgör det fjärde största ämnet (efter pedagogiska ämnen, historia och Tema). Jag tror inte idéhistoriker i gemen idag uppvisar den skepsis som låg i min 1990-talsupplevelse, utan generellt betraktar även skola och utbildning för unga som intressanta områden för idéhistorisk analys.

Till skillnad från utbildningshistoria och kunskapshistoria är emellertid idéhistoria, historia eller pedagogik universitetsdiscipliner i vissa betydelsefulla avseenden: de fungerar som stuprör eller snitslade banor genom det (nationella) akademiska landskapet. Examenssystemet likaväl som institutionsindelning och fakultetsmedelsfördelning följer i första hand universitetsdisciplinerna. Även om detta i praktiken har en stor betydelse för till exempel anställningsfrågor så måste inte forskningens inriktning låta sig styras av dessa materialiteter.

*Vilka synergier och möjligheter finns det i mötet mellan de tre områdena?
Vad kan vi göra framöver?*

STAFFAN BERGWIK: Kan idéhistoria och kunskapshistoria i Sverige hitta gemensamma frågor, perspektiv och empiriska områden att utveckla?

Initiativen att förstå kunskapens roll och formering har ett uppenbart relevanssammanhang. Kunskap förblir avgörande som en infrastruktur för samhällsbygget. Därför måste viljan att kritiskt historisera, kontextualisera och studera kunskapens många former tas om hand och utvecklas. Det är också en skärningspunkt där idéhistoria, kunskapshistoria och utbildningshistoria kan mötas och belysa historievetenskapliga grundfrågor om tidsdjup, föränderlighet och breda samhällskontexter.

En mer specifik möjlighet är det kollektiva skrivandet av större och sammanhållna historier. Med start under 1960-talet började vetenskapshistoria reagera på vetenskapsutövares egna teleologiska hjälteberättelser om framsteg. Vetenskapshistoriker formade ett kritiskt studium av vetenskaperna och erbjöd en omtolkning av kunskapens utveckling. Snarare än en sammanhållen linjär berättelse formades nu en splittrad bild av en praktik med många fasetter som av historiska aktörer kunde beskrivas som ”vetenskap”, men som i realiteten inte alls bildade en monolit.

Övergripande framstegsberättelser problematiserades framförallt av fallstudier med noggrann uppmärksamhet på lokala villkor och med begränsat kronologiskt och geografiskt fokus. Det har med tiden – menar jag, men också kommentatorer som Lorraine Daston, Geert Somsen och Sven Dupré – visat sig finnas en baksida med arbetssättet. Alternativ till de stora berättelser som ursprungligen var motparten har lyst med sin frånavaro. Det räcker inte längre att gå på gång konstatera att kunskap är kontextberoende och skiftande över tid och rum. Det är dags för nya synteser.

Här finns en uppgift för en forskning som befinner sig i skärningspunkten mellan idéhistoria, kunskapshistoria och utbildningshistoria. Synteser bör utgå från den generella insikten att kunskap är del av sitt samtida sammanhang, men också resa frågor om kunskapens tidsliga dimensioner. Det finns mycket kvar att säga om temporala processer, långa linjer och viktiga diskontinuiteter i kunskapernas historia, och visst borde det vara historiker som tar sig an att säga något om dem?

Ytterligare ett angeläget tema, också som en längre historisk process, är kunskapsorganisationens historia. Tvärvetenskapliga initiativ har efterlysts på forskningspolitisk nivå i flera decennier, och de fält som jag nämnde i inledningen är exempel på en integrativ humaniora som orienteras mot breda problemställningar snarare än mot gamla discipliner. Här finns en förskjutning i kunskapsorganisationen som förtjänar att historiseras. Till det kommer att viktiga samhälleliga angelägenheterna som klimatfrågan inte infogar sig prydligt efter våra människoskapade och institutionsformade discipliner som ofta är historiska produkter av 1800- och 1900-talen. Det finns äldre sätt att organisera vetandet om natur och kultur som länge tycktes obsoleta, men som nu framstår som högtintresanta att historisera utifrån nutidens problemhorisonter.

Det finns också anledningen att använda en del av vetenskapshistorikernas insikter reflexivt. Gemensamma forskningsfält skapas till exempel genom arenor och kretslopp där citeringspraktiker, tidskrifter, konferenser, nätverk och kanondiskussion spelar roll. Omvandlat till relationen mellan idéhistoria och kunskapshistoria finns all anledning att se över citeringspraktiker och att fundera på kanon (kommer den till exempel från Zürich, Cambridge, Paris, Uppsala, Lund eller något däremellan). Och på tal om synteser: finns det möjligheter att skriva syntetiserande böcker i samarbete? Det har historiskt varit ett framgångsrecept för idéhistoria som har flera sådana böcker som nått stor spridning. Debatt och samarbete kräver sina former och hur dessa sätts upp har fältpolitiska konsekvenser.

Såväl kunskapshistoria som utbildningshistoria som fält reser frågor för forskare inom flera historievetenskapliga subfält, inte bara idéhistoria. Det blir nödvändigt att peka ut vad vi gör och varför, hur vi gör det och vad vi åstadkommit. Det är en produktiv övning och idén om kunskapshistoria kan ge nya impulser. Initiativet är vällovt, vårt vetande om kunskapernas historia behöver fortfarande stärkas och utvecklas. Men själva premissen att kunskapshistoria är något ”nytt” är ingen bra utgångspunkt för dialog med dem som länge utvecklat och arbetat med det som vid närmare anblick visar sig inte vara så mycket av en nyhet.

JOHAN ÖSTLING: Kunskapshistoriker har mycket att vinna på att vara öppna för samarbeten och utbyten. Idealt sett kan kunskapshistoria fungera integrerande i den meningen att fältet har förmågan att föra samman forskare, ämnen och diskussioner som behandlar likartade problem men som sällan ingår i samma vetenskapliga sammanhang. På så vis kan idé- och utbildningshistoriker interagera med kunskapshistoriskt inriktade forskare och därigenom kan alla tre områden berikas. Detsamma gäller även för forskare med bakgrund inom exempelvis bok-, digital-, genus-, global-, kyrko-, medie- och rättshistoria. Kunskapshistorisk forskning kan i detta sammanhang dra nytta av och bygga vidare på traditioner inom kulturhistoria, socialhistoria, ekonomisk historia och politisk historia, i synnerhet när kunskapens betydelse i samhället eller i människors vardagsliv står i blickfånget.

Samtidigt finns det en risk med att kunskapshistoria bara fungerar som en allmän samlingsplats för allehanda humanvetenskapliga forskare med intresse för kunskap; om så skulle bli fallet kan det att bli ett alltför diffust och identitetslöst fält. Jag menar därför att det också bör sträva efter att generera ny typ av forskning och detta faktiskt har skett de senaste åren. Genom att sätta kunskap – inte idéer, utbildning, vetenskap, kultur eller politik – i centrum för våra studier blir nya frågeställningar, metoder och

synsätt betydelsefulla. Flera av mina lundakollegor har fruktbart anammat kunskapshistoria och därvid åstadkommit omtolkningar och perspektivskiften inom sina respektive områden, exempelvis Erik Bodensten om 1700-talets missväxtkatastrofer, Isak Hammar om förhållandet mellan humaniora och naturvetenskap under 1800-talet, Martin Ericsson om 1900-talets rasism och rasbiologi samt David Larsson Heidenblad och Björn Lundberg om efterkrigstidens miljö- och utvecklingsfrågor. Även flera löftesrika doktorandprojekt kan bidra med något liknande.

Frågan är dock hur synergier och synteser kan uppnås utan att områdenas distinkta intellektuella identiteter urgröps. En enkel, välprövad modell är att föra samman forskare med olika bakgrund till en gemensam workshop som kretsar kring ett tema och sedan låta dem bidra till en samlad publikation. I den kunskapshistoriska trilogi som David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar och jag står bakom som redaktörer – *Circulation of Knowledge* (2018), *Forms of Knowledge* (2020) och *Actors of Knowledge* (beräknas utkomma 2023) – har vi arbetat just så. I dessa böcker medverkar historiker, idéhistoriker, utbildningshistoriker och andra forskare. Vi kan här erbjuda en relativt rik palett av metoder, teorier och betraktelsesätt, men det är måhända mer samexistens än genuin samverkan. Som redaktörer kan vi i alla händelser konstatera att det nog inte hade varit möjligt att publicera dessa verk om vi inte hade tillåtit en mångfald av ingångar och utgångar i ämnena. Den som letar efter entydiga förståelser av kunskapens cirkulation, former och aktörer får vända sig till andra böcker.

För att komma närmare varandra krävs det att forskare på allvar läser varandra och har en vilja att lära av andra. Det är inte heller så dumt om man är villig att hålla tillbaka en del revirinstinkter och erkänna att världen kan förstås på olika sätt. Att samskriva en större studie är en övning i denna typ av äkta samarbete, i synnerhet om ambitionen är att skapa en sammanhållen monografi med ett gemensamt analytiskt ramverk. I ett större projekt som jag nyligen har avslutat har jag strävat efter att uppnå just detta tillsammans med Anton Jansson och Ragni Svensson Stringberg, disputerade i idé- respektive bokhistoria och anställda som postdoktorala forskare inom ett av mig finansierat projekt. Åren 2019–2022 arbetade vi nära tillsammans med att utforska de aktörer och arenor som var betydelsefulla för att sätta humanistisk kunskap i rörelse i efterkrigstidens samhälle. Slutresultatet blev boken *Humanister i offentligheten* (2022). Vi hade ett gemensamt ansvar för monografins helhet och samskrev inlednings- och avslutningskapitlen. När det gäller de sex empiriska kapitlen drog vi nytta av våra respektive specialiteter och skrev två av dem var. Samtliga undersökningar tog emellertid form i fortlöpande diskussioner där vi alla tre var synnerligen aktiva.

Andra får bedöma värdet av denna bok, men jag menar att själva samarbetsformen är ett exempel på hur historiker med olika inriktningar tillsammans kan uppnå synergier. En förutsättning i detta fall var – förutom god samarbetsanda och allmän välvillighet – att jag som forskningsledare redan från början hade skisserat våra generella utgångspunkter och att de två postdoktorala forskarna kunde anställas under några år för att både bidra med empirisk forskning och utveckla våra gemensamma analytiska instrument.

Ytterligare en möjlighet att framkalla synergier vore att skapa delade tjänster eller tjänster som griper över flera ämnen och fält. Universitetet i Oslo utlyste nyligen en tjänst som *førsteamanuensis* (motsvarande universitetslektor) i idéhistoria med inriktning mot kunskapshistoria. Det är ett intressant tecken i tiden. Som alla vet är dock tillsvidareanställningar ett vanskligt företag; de innebär att resurser binds upp under lång tid och att man måste enas om en specifik specialisering i förhand. Ett stort ämne som historia kan emellanåt kosta på sig det, men för mindre ämnen med få tjänster kan det vara känsligt. Å andra sidan innebär det en chans att odla en lokal profil och dra nytta av samarbeten med närliggande discipliner om ens egna tillgångar är begränsade. Här gäller det att ämnes-, institutions- och fakultetsledningar är kloka, strategiska och en smula djärva.

Om vi blickar ut över det vidare akademiska landskapet kan jag se en annan funktion som kunskapshistoria kan ha: att verka som brobyggare mellan det stora, prefixlösa historieämnet och en mängd mindre historiska discipliner försedda med förled. Mitt intryck är att mycket av förnyelsen och vitaliteten inom de historiska studierna det senaste decenniet har ägt rum inom de sistnämnda ämnena, såsom mediehistoria, vetenskapshistoria, bokhistoria, miljöhistoria och digitalhistoria. Alltför långsamt fångas dock nya impulser upp och integreras i det – på gott och ont – stabilare och mer traditionsbundna historieämnet. Här kan kunskaps-historiker spela rollen som ett slags *go-between* mellan historiska prefixdiscipliner och historievetenskapen.

Under de år som vi har arbetat med att introducera kunskapshistoria har det nämligen blivit uppenbart för oss vad som är historieämnets kärna: politik, sociala förhållanden, ekonomi och kultur, vanligen i den ordningen. Intresset för kunskapshistoria bland svenska historiker bortom Lund har inte varit enormt, men möjligen är en förändring på gång. I historievetenskapens flaggskepp, *Historisk tidskrift*, debatterade 2021–2022 de LUCK-anknutna forskarna Anna Nilsson Hammar och Kajsa Weber för- och nackdelarna med ett kunskapshistoriskt perspektiv vid studiet av religion i tidigmodern tid med Stockholmshistorikern Karin Sennefelt, och ett flertal uppsatser med kunskapshistorisk inriktning har likaså

publicerats i tidskriften under tidigt 2020-tal. Vid Nordiska historikermötet i Göteborg 2022 fanns det ett antal sessioner som kan betecknas som kunskapshistoriska. På dessa sätt bidrar kunskapshistoriker till att begrepp och analysredskap som är väletablerade bland exempelvis medie- och vetenskapshistoriker nu börjar cirkulera bland svenska historiker.

Med andra ord erbjuder 2020-talet stora möjligheter till samverkan mellan de tre områdena. Kunskapshistoria kan vara en gemensam plattform där idé- och utbildningshistoriker med ett intresse för kunskapens begrepp, innehåll och institutioner kan möta historiker som är vana att analysera politik, kultur och samhälle.

ANNA LARSSON: Jag tänker mig att det spännande främst uppstår när man diskuterar hur forskningstraditionerna möter varandra. Den centrala mittfåran i den utbildningshistoriska traditionen ligger trots nya teoretiska och metodologiska angreppssätt tveklöst på skolhistoria, det vill säga formell utbildning för unga. Detta innebär att vissa tidsspann, vissa undersökningsmaterial och vissa teoretiska traditioner främjas, på samma sätt som sker i andra traditioner. Den utbildningshistoriska forskning som rör specifikt kunskapsfrågor har samtidigt en fältskapad inramning, vilken främjar till exempel läroplansforskning eller studier av lärarkunskapens utveckling. När kunskapshistoria börjat etablerat sig som en egen forskningsinriktning ges kunskapsfrågorna en annan slags generell inramning, som öppnar för nya jämförelser, fler infallsvinklar, andra teoretiska fokuseringar. Ur detta möte kan den utbildningshistoriska traditionen utvecklas genom att de öppningar som mötet innebär anammas. Till exempel bör en kunskapshistorisk ingång kunna öppna för studier som kräver en vidare institutionell ram eller går på tvärs över den idag vanliga avgränsningen till en specifik utbildningskontext (som en skolform eller ett land). Den utbildningshistoriska traditionen kan också utvecklas genom att mötet med det kunskapshistoriska perspektivet leder till tydligare argumentering för hur och varför rådande avgränsningar i vissa fall är rimliga. I relationen mellan utbildningshistoria och idéhistoria vill jag nog hävda att vikten av idéhistoriska perspektiv i utbildningsfrågorna länge har erkänts och efterfrågats inom utbildningshistoria. Icke desto mindre bör flera starka forskningstraditioner inom idéhistoria – till exempel universitetshistoria, vetenskapshistoria, de pedagogiska idéernas eller bildningsidealens historia – kunna få en betydligt starkare plats inom det utbildningshistoriska fältet än de har idag. Möjligen hade den idéhistoriska traditionens intresse för (färdig-) lärda idéer, ofta med en elitistisk prägel, en större relevans tidigare i historien och kanske var det relativa ointresset för allmän skola och lägre utbildning som följde med denna tradition tidigare mer befogat. Men idag har utbildning och idéutvecklingsprocesser

(lärande, kunskapsbildning) kommit att bli en så stor del av samhället, med en snabb kunskapsutveckling och en gigantisk utbildningssfär, att det förefaller mig helt omotiverat att försöka upprätthålla någon principiell innehållsmässig uppdelning mellan idéhistoriska och utbildningshistoriska forskningsområden.

Det är alltid intressant att sätta ord på olika forskningstraditioners kärnfrågor och särdrag och till detta bidrar påtagligt uppkomsten av nya inriktningar eller perspektiv. Som jag ser det är emellertid identitetsfrågor på individnivå tämligen ointressanta; som forskare är det fullt möjligt att uppfatta sig som idéhistoriker, utbildningshistoriker och kunskapshistoriker på en och samma gång.

Avslutande runda

STAFFAN BERGWIK: Som Anna Larsson påpekar är discipliner robusta strukturer på universitetet. Idéhistoria har ett väletablerat ramverk: huvudområde, forskarutbildning, fasta anställningar. Snarare än att vara ”på gång” tuffar ämnet vidare. Det för med sig en mindre upptagenhet vid själva den institutionella uppbyggnaden: vilka konferenser, tidskrifter eller tjänster som anordnas, skrivs eller skapas. Men ett stabilt ramverk ger utrymme att istället tänka kring den kunskap som faktiskt produceras under det disciplinära paraplyet. Hur flyttas forskningen, vad kan idéhistoriker visa för varandra, för studenter och för läsare av idéhistoriska böcker?

Kunskapsproduktionen hänger ihop med disciplinens kunskapsmässiga omorienteringar, med utbildningshistoria som ett bra exempel. Jag delar Anna Larssons bild att skolsystemet länge låg utanför idéhistorikers självklara intresse. En väldig upptagenhet vid intellektuella idéer gjorde att praktiker, institutioner och samhällseliga strukturer för tänkande hamnade i skuggan. Där är vi inte längre. Idéhistoriker har orienterat sig alltmer mot breda områden av idé-, kultur- och kunskapsproduktion, och inte sällan med ett mer strukturellt fokus. Därför har också, som Larsson påpekar, relationen mellan idéhistoria och utbildningshistoria öppnats på nya sätt. Som Larsson också lyfter fram har utbildningshistoria varit ett forskningsområde med ett konkret empiriskt objekt i form av skolsystemet. Givet idéhistorikers gamla ointresse för kunskapens system har utbildningshistoria därför kunnat utvecklas parallellt med idéhistoria.

Här finns en skillnad mot kunskapshistoria genom att fältet inte kretsar runt ett särskilt objekt. Kunskap, liksom idéer, kan vara många olika saker. De begreppsliga grumligheterna är fortfarande en olöst fråga. Detsamma går att säga om ”idé”, men få forskare drar stora epistemologiska växlar på just ”idé” som historievetenskapligt objekt. Min uppfattning är att de

flesta idéhistoriker i sin forskningspraktik menar sig studera något annat, mer specifikt: filosofisk diskussion, medicin, naturvetenskaperna, historieskrivning eller något ytterligare annat.

De fastare institutionella ramar som kunskapshistoria fått internationellt är resultatet av ett målmedvetet och framgångsrikt arbete. Det har, som Johan Östling föreslår, banat väg för nya möten och konstellationer av forskare, särskilt mellan det han kallar det prefixlösa historieämnet och andra historiska subfält. Jag välkomnar därför ambitionen att fortsätta fungera som brobyggare. Det finns potential för gemensamma plattformar där idé- kunskaps- och utbildningshistoriker kan studera hur kunskap varit och förblir en grundläggande infrastruktur för den kultur vi strävar efter att förstå och beskriva. Det finns dessutom välkomna breddningar som Östling påpekar, till exempel ett intresse för tyst eller praktisk kunskap. Delvis gäller det även intresset för humanvetenskapernas historia, även om den forskningen finns oberoende av den nya fältbeteckningen kunskapshistoria.

Men om det institutionella bygget varit framgångsrikt finns fortfarande en del kvar att bevisa vad gäller kunskapshistorias förnyande epistemologiska potential. Att fältet innebär helt nya frågor om ”kunskapens sociala räckvidd och relevans” eller en ”ny form av samhällshistoria” är inte en bild som jag delar. Det beror på perspektiv. För den som läst några av klassikerna i vetenskapshistoria är det till exempel uppenbart att de också är samhällshistoria. När kunskap utformas och diskuteras byggs samtidigt samhällen – och tvärtom. Flera av dessa klassiker är från 1980- och 1990-talen.

Denna tveksamhet handlar inte om revirtänkande. Idéhistoria, det är mitt intryck, är inte ett tydligt definierat område att göra, som Östling uttrycker det, ”intrång” på. Revirinstinkterna och impulserna att bygga disciplin är – vill jag mena – svaga i ämnet. Tvärtom är det en samlingsplats för många olika kunskapsintressen och forskare. Men det finns – kanske just därför – pågående diskussioner om kunskapsintressenas relevans och relation till internationell forskning. Det är också den typen av kritiska frågor som kunskapshistoria behöver ställa sig. Vilken kunskap genereras och vad är nytt? Premissen att ”kunskapens former, betydelser, rörelser och förutsättningar” är ett nytt forskningsobjekt är långt ifrån självklar.

JOHAN ÖSTLING: När jag 2015 publicerade min första artikel om kunskapshistoria var det i form av en kortare text i *Historisk tidskrift*. Syftet var primärt att introducera ett spännande nytt fält för en historievetenskaplig läsekrets, men även att åstadkomma en nominalistisk intervention: genom att mynta ett svenskt begrepp ville jag ge namn åt en inriktning som många forskare redan hade och som ännu fler kunde upptäcka. Åtta år

senare har mycket hänt. Det råder visserligen delade meningar om huruvida kunskapshistoria har något att bidra med – Staffan Bergwik menar att allt väsentligt redan ryms inom ramen för samtida idé- och vetenskapshistoria – men kunskapshistoria tycks i dag vara något som många som ägnar sig åt historiska studier av kunskap, medier, utbildning och vetenskap förhåller sig till, både i Sverige och internationellt. Min grundhållning är dock densamma som Anna Larssons: det avgörande är inte vilken identitet som den enskilda har, utan att det bedrivs betydelsefull och nyskapande historisk forskning.

Bergwik ger en kritisk karakteristik av kunskapshistoria och kommer därvidlag med en intressant observation. I Sverige finns det en skillnad mellan dem som främst har inspirerats av tyskspråkig kunskapshistoria (Zürich) respektive anglosaxisk vetenskapshistoria och kunskapssociologi (Cambridge). Det ligger en hel del i det. Tilläggas kan att kunskapshistoria i dess lundensiska tappning – det finns, som jag påpekade ovan, ett flertal olika ingångar i kunskapshistoria – i synnerhet har tagit emot impulser från forskare med förankring i historieämnet, såsom Peter Burke, Simone Lässig och Philipp Sarasin. I likhet med dem har vi velat skriva en kunskapens samhällshistoria, en måhända fåfäng ambitionsnivå som kan sägas vara typisk för just historiker.

Vad som jag däremot har svårt att förstå är Bergwiks påstående att det finns en ”ovilja bland dem som förfäktat kunskapshistoria att tänka kumulativt snarare än fältpositionerande”. De senaste åren har jag varit upptagen med att precisera det populära begreppet kunscaps-cirkulation vilket med rätta har beskyllts för att vara alltför allmänt och diffust. I dialog med forskare som ägnat sig åt offentligheter, medier och infrastrukturer har jag strävat efter att konkretisera innebörden av kunscaps-cirkulation och lanserat nya begrepp som kan skapa större analytisk klarhet. Vår bok *Humanister i offentligheten* är i så måtto i högsta grad kumulativ. Dels bygger vi vidare på insikter från ett antal olika discipliner för att handfast studera humanioras plats i efterkrigstidens offentliga rum. Dels utvecklar vi i anslutning till andra forskare en större kunskapshistorisk analysram med hjälp av begrepp som kunscaps-arena, kunscaps-aktör och deloffentlighet.

Larssons ger en livfull beskrivning av den aktivitet som pågår inom det utbildningshistoriska fältet. Samtidigt blir det uppenbart att det tycks finnas såväl en viss ämnesmässig begränsning som ett mått av teoretisk ensidighet i den faktiska forskningen. Här tror jag att många utbildningshistoriker skulle kunna ha glädje av öppna sig mot kunscaps- och vetenskapshistoria. Vad som dock är genuint inspirerade är den akademiska entreprenörsanda som framskymtar: utbildningshistoriker har helt enkelt varit skickliga på att forma nätverk, bygga infrastruktur, anordna konferenser och säkra medel för större projekt och forskarskolor.

Jag tycker att det är ett utmärkt förslag som Bergwik framför om att skriva synteser. Om dessa samförfattas skulle man kunna dra nytta av olika kompetenser för att ta ett större grepp samtidigt som de inblandade skribenterna tvingas enas om vissa gemensamma utgångspunkter. För egen del medverkar jag i det globala flerbandsverket *Bloomsbury Cultural History of Higher Learning* där historiker av olika schatteringar bidrar; det skulle kunna tjäna som förebild för ett större svenskt bokprojekt. Ytterligare ett område där idé-, kunskaps- och utbildningshistoriker kan gå samman rör samverkan med det omgivande samhället. Min erfarenhet är att andra sektorer av samhället är måttligt intresserade av skillnaden mellan olika historievetenskapliga inriktningar, men det finns en stor efterfrågan på dem som kan ställa dagens kunskapssamhälle i perspektiv. Här kan vi göra en gemensam insats.

ANNA LARSSON: Även om graden av institutionalisering kan vara högst varierande är väl ett karaktäristikum för ett forskningsfält att det kan beskrivas med en term eller fras som upplevs adekvat för en tillräckligt stor mängd forskare. Grundfrågan handlar väl om i vilken mån fälten är och kan förbli meningsfulla och fruktbara för forskarna. Idéhistoria har kanske mest att försvara då ämnet utgör en etablerad universitetsdisciplin med en grund- och forskarutbildning och egen plats i det akademiska, administrativa systemet. Denna omständighet utgör en identitetsskapande, samlande och historiskt vidareförmedlande fördel men är i vissa avseende också en nackdel. Både kunskapshistoria och utbildningshistoria framstår friare som forskningsfält. De kan lättare gå under om intresset för dem viker men de kan också på ett helt annat sätt expandera genom att dra till sig nya forskare från skilda discipliner. Utbildningshistoria har en fördel i att dess benämning pekar mot ett forskningsobjekt som är en i och för sig föränderlig men ändå fast existerande institution i vår tids samhälle, en institution på vilken snart sagt vilket forskningsperspektiv som helst kan riktas. Kunskapshistorias objekt är rimligen minst lika stort men framstår i mina ögon som lösligare vilket torde kunna innebära att något annat än objektet måste bli det sammanhållande i fältet, perspektiven kanske? Överlag tycker jag att det är en poäng att man som forskare kan välja att inom ett fält använda andra fält som perspektivgivare, till exempel anlägga ett kunskapshistoriskt eller idéhistoriskt perspektiv i en studie inom utbildningshistoriska fältet.

Alla fält har ofrånkomligen någon slags kärnområde som forskarna samlas kring och stängas mot. OFrånkomligen hamnar vissa frågor mer i centrum för fältets intresse medan andra hamnar, åtminstone tidvis, i periferin och i skuggan av gränsdragningar inom och mellan fälten. När ett nytt fält uppkommer ges forskarna möjlighet till ny inspiration och en

chans att rita om tankekartan. Nya frågor hamnar i belysningens mitt och inte sällan framträder tydligare sådant som tidigare legat i skuggan. Med nya skärningar skapas nya associationer som kan skapa behov av nya mötesplatser vilka kan fungera kreativt och öppna för helt nya personkonstellationer. Detta är en stor vinst som till exempel tydligt syns i och med den medvetna uppbyggnaden av kunskapshistoria som fält. Genom att bejaka och verka inom både gamla och nya fält torde möjligheterna vara de bästa att så många historiska frågor som möjligt kan få en så bred och djup forskningsmässig belysning som möjligt.

Angivna referenser

- Bergwik, Staffan; ”Kunskapshistoria: Nya utsikter?” i *Scandia*, 84:2 (2018), 86–98.
- Bergwik Staffan & Linn Holmberg: ”Standing on whose shoulders? A critical comment on the history of knowledge” i Johan Östling, David Larsson Heidenblad och Anna Nilsson Hammar (red.): *Forms of Knowledge. Developing the history of knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020).
- Bod, Rens, Julia Kursell, Jaap Maat & Thijs Weststeijn: ”A New Field. History of Humanities” i *History of Humanities*, 1:1 (2016).
- Bodensten, Erik: ”A Societal History of Potato Knowledge in Sweden c. 1650–1800” i *Scandinavian Journal of History*, 46:1 (2021).
- Burke, Peter: *What is the History of Knowledge?* (Cambridge: Polity Press, 2016).
- Daston, Lorraine: ”The History of Science and the History of Knowledge” i *Know: A Journal on the Formation of Knowledge* 1:1 (2017), 131–154.
- Dupré, Sven and Geert Somsen: ”The History of Knowledge and the Future of Knowledge Societies” i *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 42:2–3 (2019), 186–199.
- Ericsson, Martin: ”Rasifiering för massorna. Kunskapsanspråk om människoraser i 1800- och 1900-talens svenska uppslagsverk” i *Historisk tidskrift*, 142:2 (2022).
- Hammar, Isak: ”Classical Nature. Natural History, Classical Humanism, and the Value of Knowledge in Sweden, 1800–1850” i *Journal for the History of Knowledge*, 2:1 (2021).
- Larsson Heidenblad, David: *Den gröna vändningen. En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund: Lund Academic Press, 2021).
- Lindmark, Daniel: ”Educational History in the Nordic Region: Reflections from a Swedish Perspective”, i *Espacio, Tiempo y Educación* 2, no. 2 (2015).
- Lässig, Simone: ”The History of Knowledge and the Expansion of the Historical Research Agenda” i *Bulletin of the German Historical Institute*, 59 (2016).
- Lundberg, Björn: ”The Galbraithian Moment. Affluence and Critique of Growth in Scandinavia 1958–72” i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.): *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia. Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon/New York: Routledge, 2020).
- Nilsson Hammar, Anna & Kajsa Weber: ”Från religiös kultur till konfessionell kunskap” i *Historisk tidskrift*, 141:1 (2021).
- Sarasin, Philipp: ”Was ist Wissensgeschichte?” i *Internationales Archiv für Sozialgeschichte in der deutschen Literatur*, 36:1 (2011).
- Westberg, Johannes: ”Bright Nordic Lights. A revitalized interdisciplinary history of

- education in the massified higher education of the Nordics” i *History of Education* 52 (kommande 2023).
- Östling, Johan: ”Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge. Historiographical Currents and Analytical Frameworks” i *History and Theory*, 59:4 (2020).
- Östling, Johan: ”Vad är kunskapshistoria?” i *Historisk tidskrift*, 135:1 (2015).
- Östling, Johan, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg: *Humanister i offentligheten. Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden* (Göteborg och Stockholm: Makadam, 2022).
- Östling, Johan, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.): *Forms of Knowledge. Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020).
- Östling, Johan, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.): *Actors of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, kommande 2023).
- Östling, Johan, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (red.): *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018).

Avhandlingsrecensioner/
Dissertation Reviews

Two quests for unity

Bruno Hamnell: *Two quests for unity. John Dewey, R. G. Collingwood, and the persistence of idealism*. Lund: Lunds universitet, 2021. 371 s. ISBN 978-91-89213-89-0, hft.

Numera förknippas idealismen vanligtvis med högstämda ideal om det rätta, det sköna och det sanna. Inom filosofin kopplas den också samman med föreställningen om det absoluta. Det kan te sig abstrakt, världsfrånvänt och överrationellt, gammalt och mossigt, ja, som rena rama 1800-talet. I det ljuset framstår det som förvånande att John Dewey, som brukar betraktas som en synnerligen modern tänkare, så sent som 1929 i boken *The Quest for Certainty* kunde försvara idealismen och uttryckligen hävda att den inte ska förstås som abstrakt rationell utan som experimentell och med en hög grad av samtida relevans.

I Sverige är Dewey framför allt känd som pedagog och som pragmatismens främsta företrädare. Han förordade en samhällstillvärd, demokratisk utbildning där barn får lära sig genom att själva vara aktiva och göra olika saker. Men han var också en framstående filosof och en inflytelserik politisk och estetisk teoretiker. I sin samtid uppfattades han som en tänkare som var helt och hållet i takt med tiden. Ibland när pragmatismen förväxlades med utilitarism kunde han förvisso avfärdas som en platt filosof för krämare och affärsmän. Men det var många fler som försvarade honom. När han dog 1952 lyftes han fram som USA:s främsta tänkare, och några decennier senare kunde Richard Rorty utnämna honom till en av 1900-talets tre viktigaste filosofer överhuvudtaget, tillsammans med Martin Heidegger och Ludwig Wittgenstein.

Det sägs aldrig explicit, men det ligger nära till hands att tänka sig att titeln på den nämnda boken av Dewey har inspirerat till huvudtiteln på Bruno Hamnells avhandling, *Two Quests for Unity*, med underrubriken *John Dewey, R. G. Collingwood, and the Persistence of Idealism*. Det är en på flera sätt tung avhandling som tolkar inte bara Dewey utan också den 30 år yngre engelske filosofen och historikern Robin George Collingwood mot bakgrund av den idealistiska traditionen. Men den idealism som det då är fråga om är inte primärt den gamla tyska, från Kant till Hegel, utan den betydligt mindre uppmärksammade angloamerikanska varianten under senare delen av 1800-talet och det tidiga 1900-talet.

Trots att det uppenbarligen är mycket som förenar Dewey och Collingwood har deras tänkande sällan jämförts med varandra. Delvis kan detta förklaras av att de nästan inte skrev någonting alls om varandra. I deras tryckta verk finns det i själva verket bara en enda hänvisning till Collingwood hos Dewey, och lika få hos Collingwood till den amerikanske filosofen. Men den forskningsmässiga frånvaron av komparationer mellan dem båda beror säkert lika mycket på det som Hamnell lyfter fram som en tendens till metodisk nationalism inom filosofihistorieskrivningen, det vill säga att den amerikanska filosofitraditionen brukar behandlas för sig och den engelska för sig, utan särskilt många överlappningar i form av kunskapsirkulation. Utifrån Dewey och Collingwood – en amerikansk respektive en engelsk filosof – förordar Hamnell däremot ett transnationellt perspektiv. På ett förtjänstfullt sätt är det ett perspektiv som genomsyrar hans egen undersökning.

Förutom en inledning och en avslutning består den 371 sidor långa avhandlingen av fyra företrädesvis tematiskt strukturerade kapitel. I sedvanlig ordning tar Hamnell i inledningen upp vissa metodiska och teoretiska överväganden, tidigare forskning och redogör för hur avhandlingen är upplagd. Anmärkningsvärt nog lyser däremot formuleringar om syfte och frågeställningar med sin frånvaro. Under rubriken "Aim, Approach, and Delimitations" förklarar Hamnell i stället att han kommer att argumentera för ett antal teser. Det närmaste man kommer en traditionell syftesförklaring finns faktiskt i avhandlingens avslutning där det i preteritum slås fast: "The study's aim was to investigate the persistence of idealist philosophy in Anglo-America during the first half of the twentieth century using the cases of Collingwood and Dewey." Om detta är syftet är det svårt att förstå varför det inte klargörs redan i inledningen. Dessutom skulle man utifrån den syftesformuleringen behöva problematisera vad som utifrån de båda exemplen med Dewey och Collingwood kan sägas generellt om den idealistiska filosofins fortlevnad under första hälften av 1900-talet.

Att Hamnell inledningsvis inte formulerar något syfte och några frågeställningar hör samman med hur han har valt att lägga upp sin studie. Som ett alternativ till mer traditionella former av idéhistoria, som begreppshistoria, diskursanalys och ideologikritik, urskiljer han i inledningen tre olika sätt att skriva idéhistoria på, som konversation, argumentering och kritik. De synsätten behöver inte utesluta varandra utan tillåts i avhandlingen att komplettera varandra i en argumenterande och kritisk dialog med det förgångna. Det här resonemanget är tämligen allmänt hållet och hade gärna fått kompletterats med en mer klargörande diskussion om andra metodiska och teoretiska utgångspunkter, men det är onekligen en sympatisk inställning till den idéhistoriska verksamheten som är konse-

kvent genomförd i avhandlingen. Det enda som kan efterlysas i det avseendet är en mer genomgående och fortlöpande dialog med tidigare forskare. Med en mer aktiv sådan skulle det originella i avhandlingens argument och teser ha framträtt tydligare.

Kapitel två, "Dewey, Collingwood, and the Anglo-American Idealism", är ett 100 sidor långt bakgrundskapitel. Det innehåller en presentation av avhandlingens båda huvudpersoner, men först och främst handlar det om den idealistiska traditionen med fokus på den angloamerikanska varianten under senare delen av 1800-talet, fast i någon mån tar den också upp den tyska under decennierna kring sekelskiftet 1800. I båda fallen kan idealismen förstås som en reaktion på olika former av materialism, empirism, dualism och atomär individualism. I den senare angloamerikanska versionen var det också fråga om en reaktion på positivistisk filosofi och socialdarwinistisk politik.

Hamnell understryker att idealismen dominerade universitetsfilosofin i både Storbritannien och USA under 1800-talets avslutande decennier. Men hänvisning till en tidigare forskare uttrycker han det som att det 1860 knappast fanns några idealister alls, kring sekelskiftet 1900 var de i en majoritet, medan de 30 år senare återigen bara utgjorde ett fåtal. Den sene Dewey och Collingwood situeras här i slutfasen av den angloamerikanska idealismtraditionens storhetstid, eller rentav i dess efterliv.

För att kunna analysera Deweys och Collingwoods förhållande till idealismen urskiljer Hamnell fem utmärkande drag i den angloamerikanska idealismtraditionen. Det sägs vara de centrala inslagen i vad han med ett viktigt begrepp i avhandlingen kallar den idealistiska tankestilen. För det första var flertalet av dess företrädare i Oxfordfilosofen Thomas Hill Greens efterföljd socialt liberala med en människosyn som kan beskrivas som en organisk individualism. För det andra var de intresserade av metafysiska och religiösa frågor. De var kristna och flera av dem hade en uttalad vilja att förverkliga paradiset redan i jordelivet. Detta leder över till det tredje särdraget, nämligen att de var handlingsorienterade och betonade praxis i kontrast till den traditionella kontemplerande filosofirollen. För det fjärde lyfte de fram erfarenhet som någonting centralt. Slutligen, för det femte, utmärktes de av en strävan efter enhet, inte minst mellan olika former av filosofiska, estetiska, vetenskapliga, historiska och religiösa erfarenheter. Samtliga dessa för den angloamerikanska idealismen karakteristiska kännetecknen återfinns i både Deweys och Collingwoods tänkande.

Att det finns skäl att förstå dem båda på det sättet visar Hamnell övertygande, men någonstans i avhandlingen hade det varit på plats med en vidare diskussion om tankestilen som ett analytiskt begrepp. I en not där Ludwik Flecks tolkning av begreppet tas upp påpekar Hamnell att

han själv använder begreppet på ett vidare sätt än Fleck men det förblir oklart hur han närmare bestämt förstår det.

Noteras kan också att intresset för konst och estetik inte lyfts fram som något av de utmärkande dragen i tankestilen. Det är dock slående att både den sene Dewey och Collingwood hade ett stort sådant intresse. Frågan är till och med om inte spåren av idealism framträder som allra tydligaste i deras estetiska tänkande, åtminstone hos Dewey med hans *Art as Experience* från 1934. På olika ställen i avhandlingen tas Deweys och Collingwoods estetiska teorier upp men utan att någon mer systematisk jämförelse görs mellan dem. Även om det också inom detta område är mycket som förenar och överlappar skulle man kunna hävda att Collingwood huvudsakligen var intresserad av var vad konst är, till skillnad från den klassiska estetiska frågan om vad det sköna är, medan Deweys snarare fokuserade på vad konst gör, vilket i många avseenden framstår som en mer fruktbar ingång.

Inte heller dialektiken tas upp i samband med den idealistiska tankestilen. I och för sig var Dewey knappast någon dialektisk tänkare, men det var däremot Collingwood som vidareutvecklade den dialektiska metoden som en beredvillighet att justera och ändra sina uppfattningar i ljuset av nya fakta och argument. Inom det politiska området förde han fram detta som en typiskt liberal metod. Detta är bara ett exempel på hur han kan sägas ha reformerat den idealistiska traditionen inifrån.

Det tredje kapitlet bär rubriken ”Liberal Idealism and the Crisis Imaginary” och undersöker talet eller diskursen om en samtida kris i slutet av 1800-talet och det tidiga 1900-talet, med tyngdpunkten lagd vid mellankrigstiden. Det är det mest politiskt och historiskt kontextualiserande kapitlet i avhandlingen och tar upp en lång rad kriser som till exempel de stora finanskriserna 1893 och 1929, men framför allt fokuserar den på olika föreställningar om civilisationens, liberalismens och idealismens kris. Det faktiska kristillståndet fick sin tydligaste manifestation i händelserna i samband med första och andra världskriget, men tankarna på att det samtida samhället befann sig i en kris hade fått stor spridning långt innan dess.

I kapitlet undersöks det hur Dewey och Collingwood svarade på dessa kriser liksom hur deras tolkningar av dem skilde sig från den som deras kritiker förde fram. De kritiker som det här framför allt handlar om är de analytiska filosoferna som successivt flyttade fram sina positioner och blev alltmer dominerande under första hälften av 1900-talet. Inflytelserika filosofer som Bertrand Russell och George Foot Moore pekade ut idealisterna som sina huvudmotståndare. De avvisade det filosofiska värdet av metafysik, religion, historia och estetik och knöt filosofin närmare till naturvetenskapen. I praktiken innebar det att de kom att ägna sig mest åt

formell logik, språkanalys och epistemologi. Som Hamnell visar stod de för en helt annan slags tankestil än idealisterna. Inom både akademien och det omgivande samhället fick den analytiska tankestilen ett stort genomslag och snart började den idealistiska tankestilen att uppfattas som alltmer urmodig.

Till föreställning om den angloamerikanska idealismens kris vid den här tiden bidrog också den allmänna tendensen till professionalisering och vetenskaplig specialisering. Dessutom kom idealismen på grund av sin tyska bakgrund att förknippas med nationalism, militarism, antiliberalism, antiindividualism och glorifiering av staten. Hamnell talar i det sammanhanget om det preussiska spöket vilket starkt bidrog till att Collingwood emellanåt kunde vara rätt tveksam till den tyska idealismen, även om han hävdade att det var Schopenhauer, Hartmann och Nietzsche snarare än Hegel som var filosofiskt huvudansvariga för den i samtiden hotande preussismen.

Till den äldre tyska idealismen kunde även den sene Dewey ge uttryck för en rätt ambivalent inställning. Till exempel publicerade han 1915, något år in i det förödande första världskriget, *German Philosophy and Politics*. I boken tar han explicit avstånd från vissa delar av den tyska filosofitraditionen, som den kantska dualismen och den schellingska och hegeliska föreställningen om det absoluta, och han tänker sig att det på något sätt finns ett samband mellan det filosofiskt absoluta och den sociala och politiska absolutismen som hade återkommit i Tyskland under det tidiga 1900-talet, inte minst i samband med första världskriget, men som skulle bli ännu tydligare i och med nazismens framfart på 1930- och 1940-talen. På ett föga övertygande sätt försökte Dewey rentav i en senare upplaga av boken skriva fram en kontinuerlig utvecklingslinje från Kant och Fichte till Hitler.

Den erfarenheten stärkte Dewey i uppfattningen att filosofin alltid måste vara konkret och experimentell. Men samtidigt gjorde han gällande att om man tolkar idealismen på rätt sätt så kan även den uppfylla kravet på att vara en experimentellt undersökande filosofi. När han på detta sätt hävdade att idealismen är experimentell snarare än abstrakt rationell försökte han rädda delar av den idealistiska traditionen in i samtiden. Collingwood var vid samma tid inne på liknande tankar. Även han höll fast vid vissa idealistiska teman och tankespår samtidigt som han tog avstånd från de absolutistiska tendenserna. Mot det tyska barbariet försvarede han den anglosaxiska civilisationen.

Samtidigt underströk Collingwood att idealismens och liberalismens kris var en del av en mycket vidare kris för hela den västerländska kulturen. Den civiliserande världen hotades inte bara av den tyska militarismen eller för den delen den sovjetiska kommunismen utan också av sådant som

utilitarism, sekularism och positivism. Till den långa listan över yttre och inre hot lägger han också olika former av underhållning, till skillnad från sann konst som han tvärtom hyllade. Genomgående tänker han sig att sociala och politiska problem hänger intimt samman med dålig filosofi. En bättre filosofi än den som dominerar i samtiden skulle vara det mest effektiva botemedlet mot allehanda dåliga saker och företeelser.

Kapitel fyra, "The Quest for Unity", tar sin utgångspunkt i det Hamnell kallar den holistiska vändningen under decennierna kring sekelskiftet 1900. Den strävan efter enhet som präglar Deweys och Collingwoods tänkande kopplas här samman med en rad besläktade begrepp som syntes, holism och organism. När Hamnell ska exemplifiera den holistiska vändningen nämner han en lång rad tänkare och vetenskapsmän från Edmund Burke i slutet av 1700-talet till pragmatister och företrädare för livsfilosofi och gestaltpsykolog i början av 1900-talet. Med ett sådant långt tidsperspektiv kan man ställa sig frågan om det verkligen finns skäl att tala om det som en specifik vändning, i synnerhet om man därtill lägger iakttagelsen att detta måste ha varit det traditionella sättet att se på tillvaron som varit dominerande sedan åtminstone Platon och Aristoteles. Snarare än att stå för en vändning kan det tidiga 1900-talets idealism sägas ha varit helt i linje med den strävan efter enhet och holism som varit det normala genom århundraden för att inte säga årtusenden.

Enligt Collingwoods enhetskonception är allt relaterat till vartannat. Världen utgör ett organiskt och koherent helt. Men den sortens enhet som han framför allt betonar gäller de mänskliga erfarenheterna i form av konst, religion, vetenskap, historia och filosofi. I samtiden sägs dessa erfarenheter på ett olyckligt sätt ha separerats från varandra. Ett övergripande mål måste därför vara att återföre dem i en högre syntes menar Collingwood. Tanken på erfarenhetens enhet är också central i Deweys tänkande. Tre andra sidor av enhetssträvandena som de båda ständigt återkommer till gäller mångfalden, motsatser och det sociala. Hamnell argumenterar för att dessa fyra kategorier – alltså erfarenhetens, mångfaldens, motsatsernas och den sociala enheten – inte bara återfinns hos Dewey och Collingwood utan att de ingår i den angloamerikanska idealismens tankstil i stort.

Det femte och sista tematiska kapitlet heter "Philosophy after Idealism: Historicism, Humanism, Praxis", och där står just de tre senare begreppen i fokus, det vill säga historism, humanism och praxis. Till dem kan ytterligare ett begrepp läggas, naturalism. I första delen av kapitlet undersöks nämligen Deweys och Collingwoods förhållande inte bara till historismen utan också till naturalismen.

Dewey utgick inte sällan från ett historiskt perspektiv i sina undersökningar men han var ändå inte historiker på samma sätt som Collingwood,

som till skillnad från Dewey också utvecklade en ambitiös historiefilosofi. I vid mening kan båda dock betecknas som historiker menar Hamnell. I och för sig var de till skillnad från de traditionella historikerna inte upptagna av att förstå det förgångna på dess egna villkor och de trodde knappast heller att det är möjligt att komma fram till *wie es eigentlich gewesen*. Däremot hävdade de att all kunskap och förståelse har en temporal dimension och att den övergripande meningen med att studera det förgångna är att få kunskap om oss själva som sociala och temporala varelser. Detta gör att de enligt Hamnell kan karakteriseras som historiker, låt vara att man då kan fråga sig om inte begreppet historism nästan helt töms på sin mening om det får stå för uppfattningen att all kunskap har en historisk dimension.

Vad gäller naturalismen bejakade Dewey den på ett helt annat sätt än Collingwood. Den senare tyckte genuint illa om såväl estetisk som historisk naturalism, vilka han båda kopplade samman med den för honom förhatliga positivismen. Även om Collingwood uttryckligen intog en anti-naturalistisk position argumenterar Hamnell för att han också i detta avseende ligger rätt nära Dewey. Som avhandlingsförfattaren formulerar det är Collingwoods hållning förenlig med en tunn epistemologisk naturalism. Den var en position som även intogs av Dewey, men denne var dessutom tunn naturalist i avseende på metafysiken, i motsats till Collingwood.

Det hör då till saken att Dewey tidigt tog starka intryck av Darwin och den moderna naturvetenskapen, men han underströk också behovet av att förena detta med mer humanistiska perspektiv. Här ser vi ytterligare ett exempel på hans enhetssträvanden, i detta fall mellan naturalism och humanism. För Collingwood var det däremot av största vikt att skydda filosofin och historievetenskapen från naturvetenskapens dominans.

I frågan om praxis, slutligen, intog Dewey och Collingwood återigen rätt olika ståndpunkter, men också här fanns det sådant som förenade dem. På olika sätt opponerade de sig både mot den förenklade uppdelningen mellan teori och praktik. I samband med detta kommer Hamnell också in på pragmatismen och visar att när Collingwood kritiserade den så gjorde han det på påfallande svaga grunder. Han hade helt enkelt en felaktig bild av vad pragmatismen stod för. Även på denna punkt framhålls det att Dewey och Collingwood stod närmare varandra än vad som först kan tyckas vara fallet. I grund och botten var båda humanister som förde fram en bred konception av filosofin där den filosofiska verksamheten i det närmaste blir detsamma som en praktisk existentiell kulturkritik.

Trots att vissa invändningar således kan framföras måste de tolkningar som Hamnell gör av Dewey och Collingwood sägas vara övertygande. Åtminstone delvis är det en ny bild av de båda tänkarna som framträder.

Dessutom är avhandlingen välskriven, utan onödig jargong, och genomarbetad med korrekta citat och kärnfulla referat. Överhuvudtaget är det inga konstigheter vad gäller formalia. Tvärtom fungerar allt sådant mycket bra.

En övergripande invändning som kan göras gäller dock att det förekommer en hel del upprepningar och omtagningar. I något avseende är detta nästan ofrånkomligt när det kommer till tänkare av Deweys och Collingwoods slag, där allt hänger samman och där ett tämligen begränsat antal grundteman och poänger ständigt återkommer i olika varianter. Därför är det svårt att komma ifrån att det även i framställningar om deras tänkande förekommer upprepningar. Det gäller också i det här fallet, men en del av dem skulle likväl rätt enkelt ha kunnat undvikas. Överhuvudtaget hade avhandlingen tjänat på att stramats upp och hade gärna fått kortats ner. Samtidigt finns det här något som man som läsare skulle vilja se mer av, inte mindre, och det är författarens egna reflektioner och resonemang, inte minst i form av mer metatext där han förklarar vad han gör och varför han gör detta. För att vara en dialoginriktad, argumenterande och kritisk undersökning är författaren själv påfallande frånvarande i texten.

Likväl kan det allt som allt konstateras att *Two Quests for Unity* är en ovanligt habil och väl genomförd studie. Den är ordentlig, övertygande, lärd, och som läsare får man lära sig mycket om ett ämne som inte bara i Sverige utan också internationellt är förhållandevis utforskat. Genom det transnationella perspektivet framträder såväl likheter som skillnader mellan Dewey och Collingwood i deras förhållande till den angloamerikanska idealismen. Samtidigt som Hamnell på ett vederhäftigt sätt framställer dem både som fortfarande relevanta tänkare blir det tydligt att han själv är en skicklig, noggrann och gedigen forskare.

Anders Burman

Södertörns högskola

Att inventera ett folk

Britas Benjamin Eriksson: *Att inventera ett folk. Populariseringar av vetenskaplig släktforskning i Sverige i början av 1900-talet*. Göteborg: Göteborgs universitet, 2022. 118 s. ISBN 978-91-89284-08-1, hft.

Idéhistorikern Britas Benjamin Eriksson har skrivit en licentiatuppsats om försök att popularisera släktforskning i Sverige under 1910- till 1940-talet, specifikt det han kallar ”vetenskaplig släktforskning”, en inriktning

influerad av rasbiologins tankegod. Släktforskning är och har varit en vida utbredd hobby och föreningsaktivitet i Sverige ända sedan 1900-talets första hälft. Släktforskningen har för många varit en väg in i ett bredare historiskt intresse, exempelvis lokallistoriskt, och har gett upphov till en typ av historisk kunskap som tiotusentals svenskar idag besitter. Studier av släktforskningens idéhistoria och samhälleliga sammanhang kan därför vara av största relevans.

Erikssons studie består av fem kapitel. I det första kapitlet redogörs för syfte, frågeställningar, tidigare forskning och teori. Erikssons arbete motiveras med att det finns en lucka i forskningen, nämligen att det saknas forskning om försök att lära ut vetenskaplig släktforskning till amatörsläktforskare i Sverige. I kapitel 2 beskrivs dels vissa aspekter av genealogins historia, dels svensk namnlagstiftning. Kapitel 3 och 4 utgörs av två fallstudier och bildar bokens empiriska del. Den första fallstudien är en analys av rådmannen Johan Wretmans två handböcker i släktforskning: *Kort handbok i svensk släktforskning* (1916) och *Släktvetenskapen med hänsyn till svensk forskning* (postumt 1924). Eriksson skriver att Wretmans böcker ”präglades av en nationalistisk konservativ politik med kristna undertoner” (56). Han hävdar vidare att handböckerna bidrog till att forma en (för släktforskaren) föreställd gemenskap centrerad kring den egna släkten, den svenska historien samt den lutherska tron. Enligt Eriksson legitimerades denna nationella gemenskap dessutom med hjälp av rasbiologiska rön.

Nästa fallstudie handlar om Skandinaviska Släktstudiesamfundet (”Samfundet”), en rörelse grundad 1934 med rasbiologen Herman Lundborg som hedersordförande. Kapitlet är längre och mer empiriskt varierat än det föregående. Fokus i fallstudien är två släktalbum utgivna genom Samfundet, *Familjens krönika* och *Släktens bok*. Därutöver beskrivs rörelsens organisation, styrelse och verksamhet. Eriksson pekar på att Samfundets intresse inte bara var att låta släktforskare bidra till kartläggningar i rasbiologins tjänst, det vidare syftet var att främja den så kallade göthiska nordrasens ställning.

I det femte kapitlet förs en avslutande diskussion. Eriksson framhåller att försöken att popularisera vetenskaplig släktforskning bör ses som en del av fältvetenskapernas historia och att släktforskaren var del av ett så kallat observatörsnätverk. Författaren ser också en ”tydlig skillnad” mellan ”de skilda föreställda gemenskaper som konstruerades i fallstudiernas läromedel ...” (96). Eriksson menar att förståelsen av nation som förmedlades av Johan Wretman baserades på ”kristen konservatism där ätten stod i centrum av samhällsbygget”, medan Samfundet förmedlade en gemenskap baserad på uppfattning om ras.

Syfte, frågeställningar och teorianvändning

Erikssons ingång till studien baseras som nämnts på luckor i forskningen, som identifieras via en genomgång av tidigare arbeten om släktforskning, rasbiologi och fältvetenskaper. Syftesformuleringen lyder: "... att undersöka varför olika sammanslutningar och aktörer försökte lära ut det som kallades vetenskaplig släktforskning till amatörsläktforskare under tidigt 1900-tal." (9). När Eriksson upprepar konstaterar att "förvånansvärt" få studier har gjorts i ämnet, kan jag inte låta bli att tänka att det beror på att ämnet är så smalt, och att det därmed inte alls är särskilt förvånansvärt. I analogi med det smala syftet blir också frågeställningarna som bäddats in i texten på sida 9 lite väl specifika. En inte fullt så hård avgränsning hade här nog varit fruktbart och gett studien en bredare relevans och intressantare teoretisk klangbotten.

Det finns ett antal återkommande och för studien centrala begrepp, som lämnats utan någon egentlig definition eller annan teoretisk förankring. I förlängningen ställer det studiens övergripande syfte på en oförtjänt svag grund. Jag vill här ge fyra exempel:

Vad inbegrips i "vetenskaplig släktforskning" och hur skilde sig denna släktforskning mot den vanligt förekommande övriga släktforskningen? Denna fråga menar jag att Eriksson inte besvarar. Jag uppfattar det som att begreppet inte var så vida spritt, men frågan om hur vanligt förekommande "vetenskaplig släktforskning" var när det begav sig går Eriksson inte heller in på. Var det exempelvis givet för de samtida att begreppet innefattade just detta rasbiologiskt influerade läger?

I relation till punkten ovan: vem är amatör, lekman eller "fotfolk" i sammanhanget? Är fältarbetaren nödvändigtvis en amatör? Skulle inte även rådmannen Wretman kunna beskrivas som amatör? Även flera av Samfundets aktiva medlemmar skulle kunna beskrivas som amatörer, men i studien är de också den populariserande parten.

Det saknas även en diskussion om vad popularisering betyder. Innebär det bara en envägs spridning? Populariseringen tycks även förutsätta en sorts förenkling gentemot fältarbetaren/amatören. Men i realiteten kunde ju den som populariserade och den som populariserades i princip vara samma person.

Även gränsen mellan vetenskap och politik hade med fördel kunnat förankras teoretiskt på ett tydligare sätt.

Bristen på definition och teoretisk diskussion rörande dessa begrepp blir problematiskt eftersom hela studien syftar till att studera hur *amatörsläktforskare* påverkades av *popularisering av vetenskaplig släktforskning* från en utövande *expertis*. Och hur ska de för studien viktiga observatörsnätverken kunna förstås om inte deras beståndsdelar definieras (fältarbetare, expertis och informationsinfrastruktur)?

En teoretiker som däremot diskuteras är Benedict Anderson och hans klassiska teori om föreställd gemenskap. Eriksson applicerar teorin på hur släktforskare uppfattande en bl.a. nationell samhörighet, bakåt och framåt i tiden. I min mening är det dock en för långtgående slutsats att hävda att Wretmans handböcker formade en föreställd gemenskap. Jag skulle däremot hålla med om att de *bidrog till* ett större komplex av samtida strömningar, som i sin tur formade föreställda gemenskaper rörande nation och ras. Vidare uppfattar jag Erikssons dom över Bengt Hildebrands *Handbok i släktforskning* (1961) som väl hård, när han skriver att Hildebrand ”förenklade den historiska analysen”, ”osynliggjorde Johan Wretmans betydelse” och att han ”brustit”.

Fallstudier av handböcker och ett samfund

De båda fallstudierna fungerar olika bra i Erikssons ramverk. Delvis beror det på att två olika företeelser studeras: i första fallstudien två handböcker och deras innehåll, i den andra studien en organisation (Samfundet) och dess verksamhet, varav publikationer bara var en del.

Det är svårt för mig att se att Wretmans handböcker skulle ha bildat ett observatörsnätverk. Det är däremot en rimlig tolkning av Samfundets verksamhet. Ett observatörsnätverk innefattar även en informationsinfrastruktur. En sådan lyckas inte Eriksson beskriva kring Wretmans böcker. Relaterat till frågan om popularisering hade jag förväntat mig någon form av kommentar rörande hur Wretmans böcker spreds och hur de togs emot (t.ex. recensioner). Det vill säga hur många amatörsläktforskare som nåddes av Wretmans böcker och synsätt.

Samfundets mål var att förmå personer att kartlägga sin släkt, inklusive att uppta biologiska uppgifter. Hur många som antog uppdraget är oklart, men Eriksson ger åtminstone ett exempel, nämligen kyrkoherden Hasselberg, vars släktforskning bevarats till vår tid. Exemplet pekar inte minst på de höga krav som ställdes i den typ av släktforskning som Samfundet förespråkade. Man frågar sig som läsare: hur många hörsammade Samfundets med fleras uppmaning om att kartlägga rasbiologiska data om sin släkt?

Formalia och akribi – med mer att önska

Tyvärre kantas *Att inventera ett folk* av brister i formalia och akribi, som jag här inte kan undgå att avslutningsvis kommentera. Upprepningarna är otaliga, i flera fall förekommer samma uppgift i både brödtext och fotnot (flera exempel i t.ex. kap. 2). Dessutom upptas på tok för mycket information i fotnoterna (se t.ex. sidorna 62–69). Omotiverade sidospår och svår-

begripligt uppbyggda meningar försvårar läsningen. På ett flertal ställen i texten finns goda skäl att omformulera, omdisponera eller stryka. Exempelvis ägnas halva kapitel 2 åt en historik över namnlagstiftning – ett ämne som inte hänger ihop med studiens frågeställningar och som sedan över huvud taget inte följs upp. Erikssons manuskript hade uppenbarligen behövt redigeras mer noggrant innan det gick till tryck. Det hade gett Eriksson mer rättvisa förutsättningar för att nå ut med sina rön.

Jag vill också kommentera Erikssons påstående att delar av Rasbiologiska institutets arkiv ska ha förstörts på grund av att det innehöll ”komprometterande uppgifter angående institutets förhållande till den tyska nationalsocialistiska staten” (85). Eriksson ger ingen källa till påståendet och klargjorde vid oppositionstillfället att det bara är hans antagande. I min mening är det inte lämpligt att utan fog hävda, att ett så omdiskuterat och etiskt känsligt arkiv som Rasbiologiska institutets, aktivt ska ha förstörts i syfte att dölja besvärande uppgifter. Handlingarna som Eriksson saknar är för övrigt bland annat institutets tryckta verksamhetsberättelser, vilka knappast bara existerade i ett enda exemplar.

Ett bidrag till forskningen om observatörsnätverk

Att inventera ett folk har, precis som alla studier på forskarutbildningsnivå, flera styrkor, min kritik till trots. Det ligger uppenbarligen ett omfattande arbete av inläsning i forskningslägen och arkivstudier bakom Erikssons arbete. Att Eriksson även kartlagt vilka föredrag som Samfundet höll och vilka skrifter som gavs ut, är positiva bidrag till studien. Likaså inblicken i Samfundets styrelse, organisation och medlemskår. Genom kartläggningen av det tämligen okända Samfundet läggs ännu en pusselbit till vår historiska kunskap om svensk rasbiologi och dess aktörer. Likaså ger Eriksson ett tillskott till forskningen om observatörsnätverk. Läsaren introduceras dessutom till ett flertal utländska arbeten, bl.a. tyskspråkiga sådana. En annan förtjänst är användandet av personarkiv, vilket förhoppningsvis kan inspirera andra till studier med denna underutnyttjade källtyp.

Slutligen har Eriksson givetvis även pekat på de goda forskningsmöjligheterna kring ämnet släktforskning, dess samhällliga koppling och vetenskapshistoriska roll. Vi får hoppas att han återkommer till ämnet i framtiden, för det finns uppenbarligen många intressanta frågeställningar att försöka besvara i skärningspunkten mellan uppfattningar om släktskap, historiesyn, vetenskapshistoria och organisationshistoria.

Johannes Daun
Textilmuseet

Kretslopp av data

Johan Fredrikzon: *Kretslopp av data. Miljö, befolkning, förvaltning och den tidiga digitaliseringens kulturtekniker*. Lund: Föreningen Mediehistoriskt arkiv, 2021. 646 s. ISBN 978-91-985800-0-6.

Johan Fredrikzons avhandling *Kretslopp av data: Miljö, befolkning, förvaltning och den tidiga digitaliseringens kulturtekniker* väger 1662 gram. På sin väg till den fysiska läsare som faktiskt håller boken i sina händer har den passerat genom ett tätt nät av infrastrukturer och medier med vidsträckt förgreningar i tid och rum. Alla dessa distributionskanaler, formgivningsprogram, tryckeriarrangemang, lagringsprocedurer, datamallar, serieformat och apparater är inte bara kopplade till elnätet, utan till det förflutna och själva elementen, alla med sina speciella egenskaper och trögheter vilka på olika sätt tagit ett grepp om och möjliggjort avhandlingen efter vägen. Därtill har dessa infrastrukturer varit bemannade – nej vänta nu, det är inget passande ord för skrivbiträdenas historia – låt oss istället säga att infrastrukturen suttit ihop med manuellt arbete, människor helt enkelt, som tillsammans med tekniker och rutiner bildar vad vi kan kalla ett assemblage, ett av de ord som 1980-talets kritiska och ganska så poststrukturalistiska teori satte till världen för att beskriva alla dessa ihopkopplingar före ihopkopplandets och de trådlösa nätverkens självmedvetna tid, den tid vi nu lever i.

Det begrepp som avhandlingen väljer – eller ska vi för enkelhetens skull ändå säga att det är författaren som väljer? – för att undersöka hur dessa kopplingar sätter historien och samhällen i rörelse är ”kulturteknik”, ett lån från Kittlerkumpanen och mediehistorikern Bernhard Siegert. Detta begrepp är släkt med en hop liknande begrepp, som själva inte är alldeles frikopplade från det systemtänkande som Fredrikzon beskriver som den tidiga digitaliseringens motor. För även om frågor om val och intentioner, idéer och agens ställs åt sidan till förmån för frågor om möjlighetsvillkor, rutiner och materiella operationer pågår mycket tänkande och teoretisk prövning i avhandlingen, som är förankrad i en frikostig och faktiskt lite ålderdomlig beläsenhet. Avhandlingen bär därför sin vikt. Visst, ett och annat gram hade kunnat skrapas bort. Pappret kunde ha varit tunnare. Å andra sidan är stickspår, reprinter och omkopplingar den viktigaste källan till produktivitet i den vetenskapliga stil som vi har att göra med här, och det måste förstås också vägas in.

Avhandlingen behandlar den ”tidiga digitaliseringen”, med vilket här förstås uppkomsten av datahanteringen som ett område av problem och förhoppningar inom ramarna för kunskapsproduktion och offentlig för-

valtning i Sverige, men med betydande transatlantiska förbindelser, från slutet av 1960-talet till mitten av 1980-talet. Det decennium som sätter tonen för undersökningen är emellertid 1970-talet. Att fokus beskrivs som ”den tidiga digitaliseringen” betyder att vi har att göra med en process som skrivs fram ur skuggorna av om inte ”den sena” så åtminstone ”den senare digitaliseringen”. Avhandlingen är i den meningen också en förhistoria; till vad är emellertid inte givet och aningen underartikulerat eftersom denna form av historisering utgår från en bestämd men implicit samtidsstolkning. Vilka aspekter hos den ”senare digitaliseringen” som avhandlingen belyser tas därför mer eller mindre för givet, vilket är synd då det osynliggör en diskussion om historisk förändring som hade kunnat föras med utgångspunkt i avhandlingens resultat och teser.

Metoden som Fredrikzon arbetat med är ”att följa data”. Det betyder att undersökningen följer datahanterings praktiker, tankefigurer, administrativa rutiner och maskinella anordningar mellan olika kunskaps- och förvaltningsområden snarare än att inrikta sig på digitaliseringen inom eller av ett enskilt område eller en disciplin. Det öppnar upp för empiriska kopplingar mellan kunskap, styrning och organisering av frågor om miljö och ekologi, demografi och integritet, men också mellan själva databållningens byråkratier så som arkiv, kontor, register och den framväxande datapolitikens egna innovationer för datahantering. Data är i avhandlingen alltså varken identiskt med datamaskiner eller data som en samling uppgifter – det är både detta och mycket annat på samma gång.

Fredrikzons distribuerade sätt att förstå data är en viktig sak. Idag mer än under den ”tidiga digitaliseringen” behövs en diskussion om det digitala som löser politiken ur datajättarnas och AI-entreprenörernas lukrativa förtrollning och gränslösa löftesgivning. Det är också viktigt för våra egna forskningspraktiker. Humanistisk forskning behöver mobilisera sina reflexiva traditioner för att undvika att under den digitala humaniorans baner dras in i en förståelse av ”data” som är alltför följsam mot maskinparkernas och infrastrukturernas forskningspolitik. Även de discipliner som avhandlingen ansluter sig till – vi kan kalla dem den kittleriiska respektive den latourianska disciplinen – vinner på ett angreppssätt som inte nöjer sig med att vara en estetisk motståndövning utan försöker vara en historia om det senmoderna samhällets möjlighetsvillkor.

Vart leder då metoden att ”följa data” mer konkret? I avhandlingens första del, som består av tre kapitel, undersöks det tidiga 1970-talets miljöpolitik och förvaltning i ljuset av den FN-organiserade miljökonferens som anordnades i Stockholm 1972 och olika utredningar och initiativ för att utveckla en datadriven miljöövervakning. Den historien analyseras bakåt genom att kopplas ihop med systemtänkandets och mer specifikt cybernetikens utveckling i mitten av 1900-talet, framför allt på MIT. Den

historien bildar också en ingång till en analys av hur begreppet ekologi blev ett bärande kärn för den systemdynamiska tankefiguren inom miljöområdet. Från det tidiga 1970-talet togs en rad initiativ till alltmer storskalig forskning och datainsamling på systemekologins premisser, som även omsattes i olika former av modellering och simulering. Avhandlingen undersöker den utvecklingen med exempel från 1970-talets biologiska forskning om den nordliga tundran, Östersjön och de mellansvenska barrskogarna. Den analysen visar hur digitaliseringen därigenom fick sitt genombrott inte bara som forskningsdrivande praktik, utan som miljöpolitisk utopi där själva den digitala tekniken definierades som ”grön” i kontrast till äldre och smutsiga tekniker och förstörande ingrepp i forskningslandskapen. I den första delens tredje och avslutande kapitel undersöks till sist hur denna historiska konfiguration av data omsätts i olika initiativ inom miljöården och statlig miljöstyrning genom uppbyggnaden av informationssystem och det som benämns ADB, en beteckning som både förmedlar visioner om automatisering och sätter i spel en rad manuella operationer och kulturtekniska arrangemang.

Avhandlingens andra del förflyttar oss i sidled till ett annat fält av expansiv datahantering i början av 1970-talet: den demografiska och befolkningspolitiska mobilisering som ägde rum i samband med Folk- och bostadsräkningen 1970, och dess återkopplingar i debatter och diverse problemformuleringar i termer av integritet och dataskydd inom ramarna för den tidiga digitaliseringen. I fyra kapitel gör avhandlingen mot den bakgrunden nedslag i tre empiriska områden. Det första handlar om datahanteringsorganisering genom diverse medier och praktiker i samband med Folk- och bostadsräkningen. Det andra kapitlet undersöker den tidiga digitaliseringens initiativ och infrastruktur för samkörning av statistik och register, och dess återverkningar på integritetsdebatten, framför allt med fokus på vad som kallades det Arkivstatistiska systemet, ett förslag till allmänt ramverk för arbetet med statistik som präglade bland annat SCB:s verksamhet under de följande decennierna. Det tredje kapitlet samlar ett material från dagspressen, som genom förtryckta kuponger uppmanade läsarna att använda sina rättigheter att begära fram ”sina” data ur offentliga arkiv och register. Den här så kallade ”kupongkampanjen” är ett exempel på de historiska subjekspositioner som frammanades inom integritetens ramverk. Exemplet fungerar också som ett slags blyttbelysning av hur allt större grupper, symboliserade av den abstrakta allmänheten, drogs in i och adresserades som användare, hanterare, producenter och ägare av data under den här fasen av digitaliseringens historia. I den andra delens fjärde kapitel kopplas frågan om miljön respektive befolkningen som områden för en växande datahantering ihop genom en diskussion av olika projekt för att samköra befolkningsdata med

nationella kartor. Kapitlet sätter därmed fokus på det tidiga datamaskinella arbetet med visualisering, skalering, koordinering av förlopp i tid och rum och så vidare, som i Sverige gavs en visionär inramning på 1950-talet genom Torsten Hägerstrands tidsgeografi, men som också hade en väsentligt längre och experimentellt vidlyftig förhistoria inom de statistiska mediernas fält.

Avhandlingens tredje del är omfångsmässigt mer begränsad och består av två kapitel som tar sig an hur kontorets respektive arkivets administrativa operationer inom den offentliga förvaltningen hanterade och förvandlades med införandet av nya rutiner, lagringssätt och apparater som datorer och ordbehandling. Viktiga aspekter handlade om format och förhållningssätt till bevarande och radering, något som artikuleras i termer av datasäkerhet och dataskydd. Det betyder att avhandlingen i de avslutande kapitlen vrider fokus från den tidiga digitaliseringens identifiering av miljö och befolkning som skyddsvärda objekt till frågan om databasernas egen skyddsvärdhet. I en kortare avslutning summeras så på ett allt annat än uttömmande vis avhandlingens övergripande resultat och historiska iakttagelser.

Det ska sägas att avhandlingens empiriska innehåll inte är så enkelt att sammanfatta. Det beror inte enbart på dess omfång och vikt. Det beror också på materialets karaktär. Undersökningen rör sig mellan utredningar, rapporter, förarbeten, blanketter, magnetband och manualer, det vill säga en typ av material som gör en dygd av sin egen anonymitet. Det är en utmärkande egenskap hos vad Fredrikzon i anslutning till andra byråkrathistoriker kallar för den grå litteraturen. Frånvaron av författare och konventionella textburna intentioner för med sig en viss konturlöshet och kvantitativ orientering som också kan spilla över på den historiska analysen. Å andra sidan är, som Fredrikzons undersökning med eftertryck visar, denna anonymitet ett angeläget studieobjekt i sig, inte minst inom det digitala ramverk där exempelvis många kommersiella aktiviteter iscensätter anonymitet för att kunna framträda i samhällets namn. Men avhandlingen är också något svårnavigerad eftersom den inte heller är empiriskt eller i huvudsak kronologiskt organiserad. Lika styrande för avhandlingens disposition är nämligen de tre delarnas diskussion om i tur och ordning modellering, länkning och återanvändning, som Fredrikzon beskriver som tre grundläggande kulturtekniker i den tidiga digitaliseringens historia.

Det är alltså ingen materialstyrd avhandling, vilket ger analytiska vinster. Stilen är driven och elegant. Fredrikzon slarvar inte med ordens nyanser. Han refererar avancerad teoretisk litteratur med pedagogisk lätthet och uppfriskande egensinne. Ibland uppstår emellertid frågor om vem som säger vad i analysen, författaren eller de historiska aktörerna, de

teoretiska influenserna eller den egna omtolkningen? Fredrikzons ovilja till redovisning och textnära referat har därför avsatt stycken som glider mellan referat, tolkning och poetisk omskrivning av de konturlösa källorna. Det är inte heller alltid tydligt vad som är historiska samband och vad som snarare är korrespondenser, analogier eller historiska samtidigheter. Fredrikzon har inte varit omedveten om problemet. Det bearbetas i den långa och lätt sökande inledningen, men också genom återkommande sammanfattningar som tydliggör en del resultat och distinktioner, men inte uttömmande eller helt konsekvent.

För att motverka detta intryck hade Fredrikzon kunnat vara tydligare med sina metodiska tillvägagångssätt och arbetsprocesser. Det handlar om frågor om urval, hur materialet identifierats, vilka arkiv som öppnats men valts bort. Det handlar också om när de teoretiska begreppen kom in i processen, vilken status de tillmäts och på vilket sätt de organiserat den historiska undersökningen och väglett analysen. I avslutningen (411) skriver Fredrikzon att det särskilt är de ”kulturtekniska perspektiven” som varit ”styrande för undersökningens genomförande”. Det syftar alltså på de procedurer och praktiker som i avhandlingen beskrivs som modellering, länkning och återanvändning: ”Det rör sig om grundläggande processer: under långa perioder av historien har människor skapat modeller, länkat element till varandra samt återanvänt objekt. Vad som hände under den tidiga digitaliseringen var emellertid att teknikerna i sig kom att förändras i mötet med den nya infrastrukturen. I och med detta kunde de bilda operativa nav för utforskandet, styrningen och administrationen av miljön och befolkningen.”

På flera ställen i avhandlingen klargörs kulturteknikernas status i analysen och det historiska förloppet. De är rutiner, regler och tillvägagångssätt, kopplade till och förmedlade av verktyg, mallar och apparater, inte filosofier, innovationer eller politiska program (se till exempel s. 129). Men på andra ställen, som i avslutningen, ges de även status som mer varaktiga, historiska trögheter. Överlappningarna mellan dem tycks samtidigt vara många. Modellering kan exempelvis inbegripa såväl länkning som återanvändning av data, men också närliggande fenomen som prognostisering utan att detta betraktas som en kulturteknik i egen rätt. Kulturteknikernas inbördes avgränsning och begreppsliga status är därför inte given. Begreppets styrka ligger i vad det synliggör i det empiriska materialet snarare än i dess förmåga att etablera mer allmänna historiska kategorier och samband.

Avhandlingen ger inte heller något entydigt svar på frågan om kulturteknikerna beskriver verkligheten som den är, om de är historiska kategorier och periodiseringar, eller analytiska begrepp som klargör och sorterar vissa tendenser i det historiska materialet? Ibland föreställer sig avhand-

lingen det förflutna som en svåröverskådlig och slumpmässigt vuxen skog av underjordiska förbindelser. Ibland framträder det förflutna som ett system av teknokulturella överlappningar som är så komplext eller historiskt kontingent att inget mönster utöver själva kontingensen kan urskiljas. (Den historiens ande, eller motor, som framträder mellan avhandlingens rader påminner lite om Kamaji, den spindelliknande varelse som styr och ställer i pannrummet i Hayao Miyazakis film *Spirited Away*). I andra delar av avhandlingen ligger istället fokus på frågor om infrastruktur, datas karaktär av en tredje kvantitet och andra begrepp som signalerar materiell tröghet och spårbundenhet. Hos Siegert är kulturteknik ett hybridbegrepp, motiverat av syftet att föra ihop och överbrygga immateriella rutiner och apparater, praktiker och medier. Andra influenser i avhandlingen, mer latourianska, pekar på produktiviteten hos liknande relationer men med andra begrepp, till exempel i diskussioner om infrastruktur som kategoriskapande miljöer (257). Syftet är att omkategorisera begrepp, förflytta empiriskt fokus och omfördela aktörsskap, men det betyder inte att frågan om vad som driver historisk förändring blir mindre central. Fredrikzon ger sig inte riktigt in i den typen av frågor om analytiska nivåer och historiska trögheter, vilket gör statusen hos de kulturtekniker som avhandlingen så förtjänstfullt frilägger något svävande.

Samtidigt visar avhandlingen i en rad andra avseenden hur produktiv omkategoriseringen kan vara som analytisk strategi. Det gäller i synnerhet själva begreppet data som här varken ges en teknikdeterministisk eller informationsutopisk innebörd. Istället undersöks data genom de praktiker, rutiner, regleringar och apparater som format både dessa idealiseringar och en mängd nya kunskapsobjekt. Datas produktivitet ligger inte så mycket i att de frilägger och öppnar världen utan i att den genom data blir styrbar på nya sätt. I det avseendet kan Fredrikzons analys jämföras med viktiga insikter från den statistikhistoriska forskningen. På ett liknande sätt som äldre statistiska kunskapsformer och medier, etablerade den tidiga digitaliseringen metoder, mallar, register och uppgifter som kunde kombineras och jämföras på olika sätt. Kunskapssociologisk och historisk forskning har beskrivit statistikens betydelse för uppkomsten av politiska och vetenskapliga "working objects" från slutet av 1700-talet och genom hela den moderna perioden. Det skulle, med Fredrikzons termer, kunna ses som en tidigare fas i länkningens historia, men är också ett exempel på hur de kulturtekniker avhandlingen identifierar angränsar till historiska fenomen som också skulle kunna betraktas som kulturtekniker, till exempel kategorisering.

Med vad som är hela avhandlingens mest intressanta empiriska fynd kan Fredrikzon visa att idéer om datas generativa egenskaper drev på digitaliseringens praktiker under 1970-talet. Helt central var föreställ-

ningen om data som en framtida bank av uppgifter som genom sin successiva ackumulation ökade i värde och kunde sättas i relation till varandra på nya och produktiva sätt: ”Idealet om ’råa’ data, insamlade uppgifter som ett bestånd, relationen som central informationsbärare, datarymdens temporala dimension – alla var de förutsättningar för att åstadkomma denna särskilda form av produktivitet.” (218) Redan i slutet av 1960-talet beskrev funktionärer vid de statistiska centralbyråerna i Norden data som ett ”kapital”. Det föranleder Fredrikzon, med gott empiriskt stöd i både filosofiskt programmatisk och grå litteratur från 1960- och 1970-talen, att tala om uppkomsten av ”datakapitalismen”, ett sätt att tänka, bearbeta och befordra digitaliseringen som hade några av sina starkaste rötter i cybernetiken och dess idéer om självalstrande och högproduktiva system.

Fredrikzon följer datakapitalismens tillämpning och utveckling i manualer och utredningar, genom myndigheter och maskinparker, men också i interaktiva och brett publicerade medborgerliga kampanjer. Undan för undan etablerar avhandlingen en fascinerande beskrivning av hur data – och småningom också dess användare – rycker fram som den postindustriella erans primära och mest eftertraktade råvara. Det blir också tydligt hur datakapitalismen i Sverige, med cybernetiska impulser från techparkerna i USA, samproducerades med föreställningar om datalagret som en öppen, gemensam och medborgerlig resurs. I det avseendet kan Fredrikzons avhandling läsas som en förhistoria både till den postindustriella automatiseringens och de självadministrativa systemens pågående expansion, och till ”den vilda kommersialiseringen” av digitaliseringens infrastrukturer. Samtidigt förmedlar avhandlingen ett historiskt korrektiv till alltför linjära beskrivningar: *big data* hade genom datakapitalismens kulturella förmedling redan under den tidiga digitaliseringen starka band till *big business*.

I ett avseende skymms vidden av dessa resultat av en blind fläck i avhandlingen. Fredrikzon, som genomgående bryter upp distinktioner och vedertagna kronologier, ser produktiviteten i små empiriska steg och föredrar hybridbegrepp framför idealiserade konstruktioner, upprepar en bild av 1970-talet som med vaga hänvisningar till ”social ingenjörskonst”, ”folkhemmet” och ”den centraliserade välfärdsstaten” tar för givet att statlig reglering och styrningspolitik varit förloppets huvudaktör. Samtidigt demonstrerar materialet och avhandlingens fallstudier hur sömlöst förhållandet var mellan statliga initiativ och enskilda företag, mellan marknads- och samhällsmetaforer, mellan senkapitalismens frontfigurer bland datateoretikerna på MIT och byråkrater i svensk statsförvaltning. Här dristar jag mig till att påminna om att redan Blå tåget i sin berömda sång från 1972, ”Den ena handen vet vad den andra gör”, inte bekymrade

sig om huruvida makten utgick från staten *eller* kapitalet utan deras symbios.

Den alliansen framskymtar ofta i materialet och hade med fördel kunnat tematiseras, men då genom en annan förståelse av 1960- och 1970-talets historia. Förutsättningarna för detta har blivit bättre under senare år, till exempel genom nyare forskning som utvecklar längre historiska perspektiv på nyliberala styrningsmodeller i de nordiska välfärdsstaterna. Ett annat relevant spår, mer internationellt och med inriktning på andra empiriska fält, handlar om den omfattande etableringen av insamling, hantering och handel med data från mellankrigstiden och framåt inom medier och reklam genom exempelvis marknads- och publikundersökningar och tillkomsten av opinionsinstitut som Gallup (1935). Som visats av flera historiker, sociologer och medieforskare, däribland Richard Butsch och Sarah Igo, gick även i den utvecklingen de kommersiella och statliga initiativen på flera sätt hand i hand.

Mot bakgrund av ett annat 1970-tal skulle datakapitalismen och ”den tidiga digitaliseringen” så som den framträder i avhandlingen därför också kunna ses som en förhistoria till en senare periods brist på regleringar och politik för digitaliseringen, och en därtill kopplad teknikdeterministisk övertro på tekniska lösningar på politiska och sociala utmaningar med långa traditioner i modern svensk historia. Här och där återkommer också Fredrikzon till den pionjäranda som varit så viktig för digitaliseringens historiska och nationella inramning i Sverige. Den framställer Sverige som ett land med stolta traditioner inom statsförvaltning, statistik och folkbokföring, som i digitaliseringens ljus också är ett pionjärland i kraft av offentlighetsprincipen och den första nationella datalagen som instiftades 1973. Fredrikzon visar hur den bilden mobiliserades under den tidiga digitaliseringen, också i mer oväntade sammanhang som Torsten Hägerstrands tidsgeografi.

Sammantaget är detta en originell, empiriskt uppslagsrik och teoretiskt innovativ studie av digitaliseringens tidiga historia. Dess viktigaste bidrag ligger i den historiserande ansatsen och själva omkategoriseringen av ”data” och ”digitalisering”, som innebär att kronologier förskjuts och mer sammansatta historiska förhållanden framträder. Invändningar och kompletteringar kan göras i enskilda tolkningsfrågor. ”Den centraliserade välfärdsstaten” kunde med fördel ryckas fram ur skuggorna och förstås mindre stereotyp. Miljö- och kunskapshistorisk forskning om systemtänkande, miljöbegrepp och ekologiska modeller har uppmärksammat kopplingar till en längre och mer sammansatt historia av teorier om antropogena effekter på jordens system. Men detta är enskildheter i en mycket omfattande och imponerande studie. Teoretiskt resonerar Fredrikzon med breda fält men placerar sig framför allt inom det mediehistoriska området.

Begreppet kulturteknik har här fått sin hittills mest genomförda användning i svensk mediehistorisk forskning. Det är därför en studie som väl pryder sin placering som nummer 50 i den serie med svensk mediehistorisk forskning som startades för 15 år sedan. I ett internationellt perspektiv är denna serie inget mindre än en enastående kollektiv bedrift.

Anders Ekström

Uppsala universitet

Drömmen om en gränslös fred

Jenny Gustafsson: *Drömmen om en gränslös fred. Världsmedborgarrörelsens reaktopi, 1949–1968*. Möklinta: Gidlunds förlag, 2022. 291 s. ISBN 978-917-844-482-3, hft.

Det gav en märklig, närmast kuslig känsla att läsa Jenny Gustafssons doktorsavhandling just våren 2022. Studien behandlar idéer om nationalstaternas utsuddande till förmån för en världsstat och framför allt hur denna tanke var kopplad till pacifism och antimilitarism inom den så kallade Världsmedborgarrörelsen. Samtidigt som jag läste om hur de tankarna tog form och spred sig under tidig efterkrigstid minskade deras utrymme i vår samtida offentlighet; jag vet inte om det under min livstid någonsin varit lika inopportunt att vara pacifist och antinationalist. Våren 2022 tycktes det bästa svaret på den ryska invasionen av Ukraina – och det främsta idealet – vara att bli Volodymyr Zelenskyj, att ta upp vapen för att försvara sitt land. Samma vecka som Gustafssons disputation ägde rum på Södertörns Högskola tog den svenska regeringen beslut om att Sverige ska ansöka om NATO-medlemskap.

Jenny Gustafssons doktorsavhandling i idéhistoria, *Drömmen om en gränslös fred. Världsmedborgarrörelsens reaktopi, 1949–1968*, behandlar den svenska grenen av Världsmedborgarrörelsen, vars existens kan avgränsas med åren 1949 (en manifestation i Karlskrona) och 1968 (deltagande i en Vietnamdemonstration). Som mest aktiv var den under sent 1950-tal och tidigt 1960-tal, bland annat publicerades då bulletinen *Världsmedborgaren* 1956–1957 och tidskriften *Mondialisten* 1958–1964. I fokus står rörelsens något öppna idévärld, som rubricerades som mondialism – en ism som var starkt kopplad till antimilitarism, fredsaktivism, pacifism och kosmopolitism.

I inledningskapitlet presenteras studiens design på ett välstrukturerat vis. Syftet med avhandlingen ”är att förstå och förklara vilka idéer som drev Världsmedborgarrörelsen i Sverige, och hur dessa idéer växte fram,

utvecklades och tynade bort i relation till omgivande politiska situationer” (15). Analysen vägleds sedan av fem frågeställningar (17): Hur förstods förhållandet mellan förflutenhet och framtid i mondialismen? På vilka sätt banade efterkrigstidens specifika historiska utveckling och tankeklimat väg för att mondialismen formerades? Vilka relationer intog mondialismen till andra ismer eller idéer i det politiska landskap där den växte fram och utvecklades? På vilka sätt framträdde en kosmopolitisk åskådning i Världsmedborgarrörelsen, och vad i denna var idéhistoriskt specifikt och idéhistoriskt kontinuerligt? Vilka förklaringar kan ges till att mondialismen och Världsmedborgarrörelsen i Sverige avmattade och upphörde?

Under rubriken ”Utgångspunkt, infallsvinklar och verktyg” presenteras de teoretiska perspektiven. Utifrån Jani Marjanens och Jussi Kurunmäkis diskussion om ismer etableras utgångspunkten att ”när en ism grundas och utvecklas, det vill säga formeras, synliggörs dess karaktär i hur den gestaltar ett förhållande mellan förflutenhet och framtid.” (17). Detta kopplas sedan till vad Hannah Arendt skrivit om tidsorientering. Det handlar om hur människan orienterar sig i den glipa som finns mellan det förflutna – minnet, erfarenheten – och framtiden – potentialiteten för något nytt. Ett exempel på ett arendtskt begrepp som används är ”tidsöppning”, som är en situation där ”både historien och framtiden uppfattas som hotfulla skepnader som rör sig mot nuet från två håll” (23). Detta kopplas till tiden efter andra världskriget, som kännetecknades både av negativa erfarenheter och hot om nya, än allvarligare krig. Detta skapade en ”öppning” i historien, där man kunde agera och tänka på nya vis, eller rent av kände sig nödgad att göra det.

Relaterat till detta lanserar Gustafsson ett eget begrepp, ”reaktopi”, som syftar till att fånga in ”hur världsmedborgarna formerade ett idealt samhälle, en dröm att förverkliga, i reaktion mot en föreställd dystopi” (24). Det är alltså en form av utopiskt tänkande, men som mer än andra utopier formas av en akut reaktion för att undvika en förestående dystopi – i världsmedborgarnas fall rör sig detta inte minst om det överhängande hotet om kärnvapenkrig. En sista teoretisk ingång är det genusperspektiv som används i ett av kapitlen.

Avhandlingen är en idéanalys (16, 17) och metoden specificeras som ”en kvalitativ, hermeneutisk närläsning av historiska källor och kontextualiserande litteratur” (28). Primära källor är rörelsens output, inte minst deras ovan nämnda periodika. En del annat textmaterial, som böcker skrivna av centrala personer i rörelsen, dyker också upp, liksom kringkällor från tiden. Visst arkivmaterial används därtill, samt tidningsklipp, främst från Sigtunastiftelsens klipparkiv.

Avhandlingen har fem empiriska kapitel. Man kan säga att kapitel 2, 3

och 6 tydligast följer rörelsens kronologi och tecknar början, mellantiden och slutet för den svenska grenen. De andra bryter av något med specifika perspektiv. En kort introduktion till kapitlen kan här ge mer substans till presentationen av avhandlingens innehåll och resultat. Kapitel 2 – ”Födelsen” – inleds i Paris då det var där den internationella rörelsen föddes genom ett antal aktioner av den amerikanske före detta stridspiloten Garry Davis. Han avsåg sig sitt medborgarskap och tog sig olovligen in för att hålla ett tal på ett möte vid Förenta nationerna, som hade tillfälliga högkvarter i den franska huvudstaden. Detta rapporterades om i svensk press och *Citoyens du monde* kom att spridas till Sverige. Kapitel 2 beskriver kortfattat rörelsens blygsamma början, med visst fokus på centralfiguren Inge Oskarsson. Han och hans bundsförvanter ordnade agitationsmöten och så småningom tillkom lokala organisationer, en bulletin och regelbundna kongresser. Men fokus i avhandlingen är på idéerna och här diskuteras mondialismens relation till syndikalism, kommunism och internationalism. Det understryks hur Världsmedborgarrörelsen gav uttryck för kosmopolitism, antimilitarism och pacifism (81).

Kapitel 3 kan sägas vara en form av fortsättning på eller fördjupning av det föregående. Dels kronologiskt då det tecknar rörelsens mittenperiod. Dels idémässigt eller tematiskt, då det här dyker upp ett par ytterligare ismer som kontrasteras mot mondialismen: federalism och internationalism. Båda dessa kan man säga är annorlunda mot mondialismen, då de trots allt förutsätter självstyrande enheter (nationalstater) i samarbete, medan mondialismen ville ha en världsstat. Detta och det ”välfärdshem” som skulle finnas i den kommande världsstaten tas också upp. I Kapitel 4 skiftar perspektivet något. Gustafsson släpper visserligen inte helt temporalitetsrastret – här talas en del om ”minnens” betydelse, det vill säga hur det som upplevts i det förflutna påverkar nuet. Exempel här är framför allt de krigsskildringar av före detta soldater som trycktes i tidskriften. Här diskuteras även värnpliktsvägran, som var viktigt i rörelsens opinionsbildning. Till detta kommer här en annan teoretisk ingång, nämligen ett genusperspektiv. Mest explicit görs detta i andra halvan av kapitlet. Här kopplas rörelsens reaktopi till manlighet och våld, och det diskuteras hur Världsmedborgarrörelsen utmanade ett på våld uppbyggt manlighetsideal och presenterade ett annat, fredligare. Det diskuteras även vilken roll kvinnor och kvinnlighet hade i rörelsen.

Kapitel 5 skiftar åter perspektiv. Här handlar det om att sätta in Världsmedborgarrörelsens mondialism i ett större idéhistoriskt sammanhang. Gustafsson går igenom kosmopolitismens idéhistoria, baserat i andras arbeten samt i egen begreppshistorisk forskning, och diskuterar hur mondialismen förhåller sig till denna. Gustafsson visar hur mondialisterna knöt an till både stoicismen, kristendomen och upplysningen, tanketraditi-

tioner som på olika vis har innehållit universalistiska och/eller kosmopolitiska drag. Detta kopplar hon till Arendts metafor om att ”dyka efter pärlor”, det vill säga att plocka upp tankar i historien och aktualisera dem i den egna samtiden. Kapitel 6 tecknar rörelsens gradvisa och långsamma upplösning. Det gnisslade inom organisationen, bland annat fanns det allvarliga personliga konflikter mellan ledande personer. Tidskriftens sista nummer kom 1964 och sista livstecknet hittas vid en demonstration 1968. Gustafsson gör här en historiserande analys där hon pekar ut hur Världsmedborgarrörelsen och mondialismen – som föddes i en tid mer direkt i relation till andra världskriget – mer och mer gick i otakt med tiden i ett föränderligt 1960-tal. Detta decennium blev mer ideologiskt och mindre pacifistiskt; det hade en större distans till världskriget och mer fokus på det globala syd och dess frigörelsekamper. Kapitlet avslutas med en form av exkurs om hur kosmopolitismens idé lever vidare, vilket fint brygger över till avslutningskapitlet.

I det avslutande kapitlet dras trådarna samman. Gustafsson besvarar här sina frågeställningar, om än inte i punktform, utan i ett sammanfattande resonemang. Det handlar om hur 1950-talet var en ganska egen tidsperiod strukturerad av de nära minnena av världskrig och ett hot om atomkrig i framtiden. Det handlar vidare om hur 1950-talet generellt var en ganska ideologilös, eller antiutopisk, tid och hur den i mångt och mycket utopiska Världsmedborgarrörelsen orienterade sig här, bland annat genom att tona ner ideologins totaliserande karaktär. Gustafsson skriver att ”utopin i sig var ideologikritisk” (253). Återigen lyfts relationen till andra ismer – mondialismen formades nära kosmopolitism, syndikalism, pacifism, federalism och internationalism, men i polemik mot nationalism, militarism, kapitalism och kommunism. Vidare återupprepas poängerna med hur 1960-talet såg annorlunda ut. Boken slutar i en uppmaning om att diskussionen om fred bör föras med större politisk kraft än vad som görs idag.

Det är som synes en mångfacetterad, lärorik och spännande historia som vecklas ut i Gustafssons doktorsavhandling och det är med passion och berättarglädje som rörelsen och dess idévärld skildras. Men i upplägget och genomförandet finns också ett antal saker som skaver något, eller i varje fall kan sättas under lupp. Det gäller inte minst metodologiska avvägningar som kan vara av principiellt idéhistoriskt intresse.

En sådan aspekt är att det i avhandlingen möjligen finns en viss inkongruens mellan fall och metod. Idéhistoria kan skrivas på olika vis, metoden kan ordnas in längs olika dimensioner. En sådan är att man antingen kan välja att lägga tyngdpunkten vid idéernas själva innehåll eller fokusera på förutsättningarna för dem, genom att kartlägga aktörer, organisationer, händelser, strukturer. Vad gäller *Drömmen om en gränslös*

fred har författaren tydligt sagt sig vilja göra en analys av idéerna som sådana, med fokus på temporalitet. Därmed gör Gustafsson en avgränsning och slår fast att hon inte vill kartlägga eller studera ”nätverk (...) möten, samarbeten och medlemmar” (17). Med detta kan det finnas två problem.

För det första är Världsmedborgarrörelsens svenska gren inte några stora idéproducenter. Gustafsson säger själv att ”rörelsen i första hand var en handlingsinriktad politisk aktör som riktade sitt fokus mot att utföra direkta aktioner snarare än att ägna sig åt skriftlig idéutveckling” (96). Även om man inte behöver ta ställning för att det krävs verkshöjd för att ett källmaterial ska vara värdigt en ren idéanalys, så är det materialet här inte alltid så utförligt, och har inte alltid en tydlig idémässig linje. Det gör att det kan bli svårt att föra ingående resonemang kring det, särskilt om man tänker det som att man undersöker en relativt sammanhållen ism.

Samtidigt, för det andra, finns detta andra, det som inte är idéinnehåll, ändå med i ganska stor mån. Rörelsens aktioner, kongresser och ledande medlemmar är synliga igenom verket. Oskarssons agerande och koppling till andra rörelser, som syndikalismen, tematiseras och de personliga konflikterna är en del av diskussionen om rörelsens upplösning (220–221). Just därför kunde en mer systematisk genomgång – i den mån materialet tillåter det – av de här mer yttre faktorerna varit lämpligt. För detta är både mycket relevant och intressant, men som metoden uttrycks och frågeställningarna är formulerade så ligger det närmast utanför avhandlingens ramar. Då undrar man vilken funktion dylikt har och varför det kommer in när det gör? Är diskussionen av rörelsens aktioner, strukturer och aktörer enbart en form av belysande kontextualisering av idéerna, eller har det förklaringsvärde i sig? Kanske är det trots allt rimligt att fokusera idéerna, men då kunde man ändå önskat mer metodologisk diskussion om vilken roll medlemmar, organisation och aktiviteter har och inte har i avhandlingen.

Vidare – om man fått önska mer – hade förståelsen för den svenska grenen möjligen blivit än större om den i högre grad kontrasterats eller kontextualiserats i relation till den internationella rörelsen (som verkar vara någorlunda beforskad). Det förblir nu exempelvis lite oklart om den svenska syndikalistiska lutningen som möjligen var en enskild medlems verk är idiosynkratiskt eller typiskt (77–79). Den transnationella komparationen hade kunnat bidra till en förståelse av rörelsen i tiden som gick bortom närläsning av de svenska källorna. Även detta är förstås en principiell fråga för alla som studerar specifikt svenska fall av något som också finns utanför vårt lands gränser.

Värdering av källmaterial är ytterligare en fråga som vi alla måste brottas med; i vissa fall är det enklare, i vissa fall svårare. För Gustafsson är

texter ur tidskrift och bulletin centrala källor, naturligt nog, då dessa ju är de tydligaste kollektiva uttrycken. Men hon tar även in andra källor, bland annat eftersom rörelsens periodika inte sträcker sig över hela perioden. Det är rimligt i någon bemärkelse, men också potentiellt problematiskt. Ett exempel är hur norrmannen Morten Grindals bok *Kyrkans helvete och diktaturens* från 1949 används för att belysa rörelsens syn både på manssamhället (177–178) och kristendomen (197–198). Grindal verkar dock ha varit medlem först 1957 och det är troligt att hans bok skrevs innan världsmedborgarna ens fanns som svensk rörelse. Är den då en rimlig källa för vad rörelsen uttrycker? För övrigt och parentetiskt, gällande just detta fall, kan påpekas att Grindals hållning och temperament nog var åt det mer radikala hållet i många sammanhang: Som medlem av Förbundet för religionsfrihet hamnade Grindal exempelvis i polemik med förbundets ledare Ture Nerman då denne menade att Grindals hätska ateism bröt mot förbundets linje (*Fri Tanke*, nr 1 1955).

Källpluralism av den här sorten är inte nödvändigtvis fel, men det uppstår då ett antal frågor som kunde adresserats när materialet presenterades. Är alla källor relevanta för rörelsen och dess ism i samma grad? Kan medlemmar i en rörelse alltid ses som representanter för denna när de uttrycker något i offentligheten? Utgjorde medlemmarna ett *Denkkollektiv*, för att tala med Ludvik Fleck? Ger källor från rörelsens fortfarande svajande födelse i slutet av 1940-talet lika tydliga uttryck för ismen som de som är från dess höjdpunkt tio år senare? Kort sagt – hur hanteras den med nödvändighet existerande spretighet som uppstår när man studerar en bred rörelse över tid? Mer diskussioner av den typen kunde alltså betygt att avhandlingen gett ett större metodologiskt bidrag till idéhistorieämnet.

Hannah Arendts teorier om hur människan är ”klämd” (min term) mellan dåtid och framtid tycks ha öppnat ögonen för att förstå rörelsen för Gustafsson. Arendts bilder av hur det förflutna och framtiden pressar på och hur vissa perioder skapar förutsättningar för en ny ”början” bidrar utan tvekan till att förstå det ganska speciella tidsrum som var 1950-talet. Fasansfulla krig i det nära förflutna och nya vapen som skapade skrämmande framtidsperspektiv fick världsmedborgarna att uppleva sin egen belägenhet i nuet som en akut situation. Kriget hade raserat tidigare tidsorienteringar, vilket öppnat upp tiden för något nytt (se t ex 85).

Samtidigt som detta är välfunnet är frågan om det är ett perspektiv som räcker för en hel avhandling och för att tolka det här fenomenet som helhet. Emellanåt blir referenserna till Arendt väl allmänna, som att man alltid måste förhålla sig till det existerande när man tar initiativ till något nytt (98). Ibland blir de väl komplext formulerade, som i: ”Arendt har också relaterat en revolutionär akt riktad mot förändring till bevarande av en grund, där ett historiskt återberättande kan legitimera en början”

(190). En del storslagna formuleringar hämtade från Arendts filosofi rimmar också dåligt med verkligheten. Ett exempel: ”I linje med Arendt kan det förklaras som att Världsmedborgarrörelsen hade en pluralistisk karaktär, där varje världsmedborgare gjorde sig synlig, som politisk person, i offentligheten.” (220). Men i rörelsen fanns rimligen en mängd personer som mest var passiva medlemmar med ett världsmedborgarpass och en prenumeration på tidskriften, som inte klev ut på agoran och syntes i offentligheten, eller alls var politiska aktörer i Arendts mening. Som sagt, Arendts filosofi är ett väl valt perspektiv, men det blir emellanåt lite långsökt.

Reaktopi-begreppet är som nämnt författarens egen uppfinning. Det finns något modigt och kul med att uppfinna ett eget begrepp på det här viset. Spontant får jag känslan av att det säger något och det är väl kopplat till det arendtska nuet, en plats i tiden där man (akut!) måste reagera. Begreppet blir emellertid något amorft. Ibland framträder reaktopi som relativt synonymt med utopi, det vill säga ett tänkt (framtida) idealsamhälle. Ibland inrymmer reaktopin dock tankar om såväl utopi som dystopi (24), och blir då snarare en form av tankemodus eller ”tänkande” (254), som befinner sig på nu-planet. Då tycks det närmast som att ”reaktopisk” blir en synonym till ”mondialistisk”, det vill säga syftande på rörelsens idésystem (184). Kanske kan man uttrycka det som att det inte alltid är helt klart om reaktopin är en plats där man reagerar, eller den plats som är tänkt att bli resultatet av ens reaktion.

Den typen av oklarheter kring betydelsebärande nyanser och distinktioner återkommer, även om de ibland mest ligger på ett formuleringsplan. Det är inte alltid det i texten görs en tydlig skillnad mellan vad rörelsen *önskade* göra och vad man faktiskt *gjorde*. Ett exempel är att det sägs att ”Reaktopin avvärjde en dystopi” (91) – men inte är det tack vare Världsmedborgarrörelsens idédiskussioner som det dystopiska kärnvapenkriget undveks? Ett annat exempel är vad som citerades ovan, att ”utopin i sig var ideologikritisk” (253) – men jag undrar om det verkligen är själva utopin, utan snarare rörelsens idégivare, som var ideologikritiska? Eller att deras tänkande hade en ideologikritisk dimension?

Den typen av språkliga oklarheter gör att man måste stanna upp i läsningen. Det finns andra. Språket fungerar, men är ibland idiomatiskt och syntaktiskt väl kreativt, vilket gör att det emellanåt blir något oprecist och ogenomskinligt. I någon mån är detta förstås en fråga om tycke och smak, och här bottenar det nog i en formuleringsglädje. Men mitt intryck är att många formuleringar snarare komplicerar än underlättar läsningen och förståelsen.

Vad gäller akribi kan också anföras något. Vid stickprov upptäcktes några felaktiga sidhänvisningar (60 fotnot 50, referens till Hjort; 111,

footnot 80, referens till Myrdal), vilket inte egentligen påverkar substansen, men likväl är olyckligt. Litteraturlistan är inte helt konsekvent i alla led: det gäller formatet på vetenskapliga tidskriftsartiklar, i hur huvud- och undertitel skiljs åt, i versaliseringen av ord i engelska titlar. Vidare anges där översättare ofta, men inte alltid – samma gäller för originalutgivningsår för texter som återpublicerats. Detta senare är dock primärt kosmetiskt; det föreligger inga svårigheter att identifiera litteraturen. Notapparat fungerar i övrigt väl, liksom namnregistret. En översiktlig bedömning av källmaterialet ger vid handen att detta tolkats och representerats på ett rimligt vis.

Ett antal kritikpunkter, eller alternativa möjligheter har rests ovan, men det betyder inte att det också finns tydliga styrkor i (den för övrigt vackert formgivna) avhandlingen. Först kan konstateras att den är välstrukturerad, dess olika delar bryggas väl samman med varandra och passar bra ihop. Det finns en tydlig röd tråd mellan delarna. Syftet styr arbetet och frågeställningarna besvaras, både genom avhandlingens kapitel, samt i det något friare upplagda avslutningskapitlet. Inte minst relevant är diskussionen om skiftet mellan 1950- och 1960-tal och vad förskjutningen decennierna emellan gjorde för betingelserna för politiskt engagemang. Inledningsvis pekar Gustafsson ut tre forskningsfält till vilka hon vill bidra med sin avhandling: forskningen om *Citoyens du Monde*, kosmopolitismens idéhistoria och historieskrivningen om efterkrigstidens tidsorientering. I alla dessa fall lämnar hon vägande bidrag, så även på så vis uppfylls arbetets syfte. Vad gäller det första temat kan man hoppas att några huvudpoänger angående det svenska fallet kan kommuniceras till det internationella forskningssammanhanget i en engelskspråkig forskningsartikel eller två.

I det större perspektivet tjänar förstås all (idé)historisk forskning (bland annat) till att ge ett större resonansrum till tolkningar av och orientering i vår egen samtid. Gustafssons avhandlings rysliga aktualitet kan ge näring åt tankar kring fred och krig idag. Våren 2022 lämpade sig inte för pacifism och antinationalism, men möjligen kommer sådana tanketraditioner kunna stärkas med tiden och vårens utveckling sporra till nya tankar om militarismens nedmontering, världsmedborgarskap och en gränslös fred. Tack vare Gustafssons arbete har vi nu fått en givande inblick i hur dylika idéer formulerats och tagit plats tidigare i vår historia.

Anton Jansson

Göteborgs universitet

Tools of the Trade

Kristin Halverson, *Tools of the trade. Medical devices and practice in Sweden and Denmark, 1855–1897*. Stockholm: Södertörns högskola, 2022. 236 s. ISBN 978-91-89504-03-5, hft.

I sin avhandling *Tools of the Trade* vill Kristin Halverson undersöka förändringar inom medicinska praktiker i Sverige och Danmark under 1800-talets andra hälft. Den tidsmässiga avgränsningen motiveras av att många medicinska praktiker både vad gäller diagnostik och behandling förändrades radikalt under denna tid. Studien motiveras geografiskt av att allt för mycket medicinhistorisk forskning har gällt tyska, brittiska och franska förhållanden som genom långt gångna generaliseringar har kommit att tas för givna även för andra områden. Därför vill Halverson undersöka mer lokala utvecklingslinjer, eller kanske hellre regionala, i Sverige och Danmark.

Eftersom medicinska praktiker präglade av tyst kunskap kan förväntas ha en starkare regional karaktär än andra kunskapsformer fokuserar Halverson på dessa. Forskningstraditionen är sammantaget teknik-, vetenskaps- och medicinhistorisk där sambanden mellan olika historiska inriktningar framhålls, något som kanske kan betraktas som en svensk eller skandinavisk specialitet i och med idéhistorieämnets karaktär här. I alla fall vill Halverson undersöka sambanden mellan instrument samt kunskap och praktik i ett svenskt-danskt sammanhang samt hur detta i sin tur hängde samman med mer allmänna förändringsprocesser inom teknik, vetenskap och medicin (27).

Empiriskt har Halverson fokuserat på de främsta svenska och danska medicinska tidskrifterna *Hygiea* (utgiven 1839–1938 av Svenska Läkarsällskapet) samt *Ugeskrift for Læger* (sedan 1839 av Den almindelig danske Lægeforeningen) och *Hospitals-Tidende* (1858–1938). Utöver detta material har Halverson studerat en mer omfattande produktkatalog, ett begränsat arkivmaterial eftersom corona-pandemin försvårade arkivbesök och ett antal dagstidningsartiklar. Även en biografi över en framstående dansk instrumentmakare skriven av dennes son har använts som källa.

Konkret rör avhandlingens forskningsfrågor hur relationerna mellan medicinsk utrustning, praktiker och kunskap manifesterats i svenska och danska medicinska tidskrifter under 1800-talet; vad som påverkade användningen och spridningen av medicinsk utrustning under denna tid; hur utrustningen presenterades i förhållande till professionella förväntningar och utmaningar samt på vilka sätt utrustningen hängde samman med tillverkarnas och användarnas karriärer.

Även om utrustning och deras praktiker är i fokus finns också aktörer. Huvudpersonerna är några danska och svenska kirurgiska instrument-

makare som de kallades trots att de även tillverkade mycket annat som sängar eller ortopediska hjälpmedel. Egentligen handlar det om en dansk och en svensk instrumentmakarfamilj där sysslorna togs över av en eller flera söner. I det danska fallet gäller det instrumentmakaren Camillus Nyrop med sönerna Johan Ernst Nyrop och Louis Nyrop, i det svenska om Albert Stille och hans son Max Stille. Det är en liten skara och faktiskt fanns inte fler än ett tiotal tillverkare av kirurgiska instrument i Sverige och 25 instrumentmakare och bandagister i Danmark (40).

Teoretiskt är utgångspunkten aktörsnätverksteori som innebär att sammanhang och tillstånd är föränderliga, vilket skapar möjligheter till och behov av omkontextualiseringar. Medicinsk utrustning och medicinska praktiker iscensätts på olika sätt under olika tider och förståelsen av detta är beroende av sammanhang som i sin tur är föränderliga. Utöver denna grundläggande hållning när det gäller historisk förändring använder sig Halverson av ytterligare begrepp från lite olika traditioner: den uppmärksamma handen (*the mindful hand*); tankekollektiv (eller hellre tankestilar som sedan genomgående används) samt tyst kunskap. Möjligen kan detta betraktas som eklektiskt, men det hela kan samtidigt sägas stödjas av behoven av omkontextualisering. Fördelen är möjligheterna att lyfta fram olika aspekter av olika praktiker i olika sammanhang. Nackdelen att det aldrig finns utrymme för någon grundlig utredning av de analytiska begrepp som används.

De följande fyra empiriska kapitlen består av varsin fallstudie. Den första handlar om hur tre olika medicinska instrument med linser och speglar för undersökning av öga, näsa och hals diskuterades i de medicinska tidskrifterna under 1850- och 60-talen, framför allt vad gäller praktisk användning. Det handlar om oftalmoskop för att undersöka ögonbotten med indikationer på flera olika diagnoser; nässpekulum för att undersöka och avlägsna föremål från näshålan samt laryngoskop för att undersöka luftstrupe och stämband. En viktig aspekt av dessa och andra instrument är hur de förbättrade möjligheterna att se insidan av kroppens håligheter som en läkares öga annars inte kom åt. Just synsinnets betydelse för läkekonsten och hur olika instrument hjälpte seendets möjligheter är en aspekt som Halverson lyfter fram genom att påpeka hur medicinska tidskrifter bidrog till att tankestilar utvecklades kring hur det instrumenten visade egentligen skulle tolkas. Här var förstas mikroskopet något av ett universalinstrument som samtidigt var dyrt och därför trots allt hade begränsad användning ännu vid mitten av 1800-talet. I de medicinska tidskrifterna framgick att de olika instrumenten var komplicerade, de krävde underhåll, andra hjälpmedel som ljuskällor eller belladonna (för att vidga patientens pupiller vid undersökning med ett oftalmoskop) samt kunskaper om hur synintrycken de gav skulle förstås.

Det andra empiriska kapitlet handlar om danska debatter under 1860- och 70-talen mellan bandagister och läkare om behandlingsmetoder för olika ortopediska problem och vilka som var bäst lämpade att utföra dem. Här är det framför allt två debatter mellan instrumentmakaren Nyrop och kirurgen och ortopeden Drachmann som analyseras. Drachmann, som arbetade vid ett ortopediskt institut där behandlingarna bestod av gymnastikövningar under överinseende, maskinbaserade eller inte, förespråkade detta på bekostnad av olika stöd och spännen, något som istället Nyrop var en varm anhängare och säljare av. Deras positioner förändrades delvis och egentligen var skiljelinjerna inte så markerade, särskilt när deras praktiker tas i beaktande. Det handlade mer om vilka slags stöd som var effektiva än om de var det. En annan debatt handlade om hur effektivt ett patenterat bräckband var. En grund för diskussionerna var att bandagister och instrumenttillverkare sökte legitimitet för sin kompetens och yrkesskicklighet genom någon slags formaliserad utbildning samtidigt som läkare hade synpunkter på detta. Sammantaget landar kapitlet i slutsatsen att ortopedins 1800-talshistoria till stor del präglades av andra än läkare, exempelvis instrumentmakare och bandagister. Gränserna mellan kategorierna var delvis flytande och ortopedin något som ännu praktiserades långt utanför läkarkåren.

I kapitel fyra analyseras antiseptiska behandlingsmetoder i Sverige och Danmark som de utvecklades av den brittiske kirurgen Joseph Lister under 1860- och 70-talen. Det handlade om sprayer och förband med karbolsyra eller andra desinficerande fenoler. De som praktiserade dessa metoder för att förhindra infektioner gjorde det utifrån praktiska erfarenheter snarare än teoretiska insikter om att kemikalierna som användes dödade bakterier. Behandlingar med karbolsyra ökade överlevnadsmöjligheterna vid operationer och skapade även bättre förutsättningar för mer avancerade kirurgiska praktiker, exempelvis i operationer i buk-
hålan.

I det femte kapitlet redogör Halverson för aseptiska praktiker under 1880- och 90-talen, alltså förebyggande arbete mot infektioner som bedrevs genom renlighet och genom att utforma patientsalar och -rum på sätt som motverkade tillväxt av bakterier. Ett skäl var att antiseptiska medel var frätande på hud och slet på instrumenten. Aseptiska praktiker krävde dock i gengäld mer systematik, något som studeras med olika exempel från bland andra Albert Stilles son Max Stilles inredda modellmotagningsrum med utställning av instrument. Här finns även diskussioner om olika typer av sängar och ställningar som olika tillverkare sålde för att underlätta behandlingar. Utvecklingen av aseptiska praktiker hängde förstås till stora delar också samman med institutionaliseringen av vård och kirurgi med särskilda operationssalar och patientrum.

I det avslutande kapitlet summeras resultaten. Visuella synintryck var av stor betydelse inte bara för en förståelse av hur kroppen fungerade utan även för medicinsk praktik och i de sammanhangen är det viktigt att förstå hur instrumenten användes praktiskt. Bandagisternas och instrumentmakarnas verksamhet och debattinlägg visar att inte bara läkare utan även andra praktiker satte sina avtryck på förändringarna under 1800-talet. När det gäller antiseptiska behandlingar är det tydligt att praktiska erfarenheter mer än teoretisk förståelse av bakterier utgjorde grunderna för hur de nya metoderna utformades. Till sist visar utvecklingen av aseptik hur praktik, utrustning och kunskap var intimt förknippade. Mer allmänt gör Halverson gällande att fokus på medicinsk praktik öppnar upp historien och gör andra viktiga aktörer synliga. Exempelvis kan läkarprofessionens betydelse relativiseras och gränsdragningarna mellan dem och andra aktörer luckras upp. Också vikten av att medicinhistoriskt intressera sig för andra områden än de stora europeiska länderna blir tydligare när praktiska behandlingsmetoder hamnar i förgrunden eftersom dessa i större utsträckning bygger på tyst kunskap och därmed kan anses vara mer regionala i sin utformning.

Avhandlingens språkdräkt är en mycket välskriven engelska, lämpligt med tanke på att den tilltänkta publiken är den anglosaxiska forskarvärlden. Det förklarar att studiens placeras inom ramen för "history of science, technology and medicine" där skillnaderna mellan olika historiska inriktningar tonas ned och de viktiga sambanden mellan specialinriktningarna lyfts fram. Akribin är god även om det kunde ha argumenterats starkare för urvalet av medicinska tidskrifter. Alternativ har funnits. En källa är också värd att diskutera lite utförligare ur källkritiskt perspektiv. Det handlar om en biografi, *Camillus Nyrop og det kirurgiske instrumentmageri i Danmark* (Köpenhamn, 1884), över instrumentmakaren Camillus Nyrop skriven av en av hans söner med samma namn som fadern men historiker till professionen. I vissa fall har den okritiskt använts för sakuppgifter till fördel för faderns verksamhet (93 & 119), något som ger en liten bismak även om förhållandena inte bör ifrågasättas eftersom de förekommer i oberoende källor.

I fallstudien om debatten mellan danska ortopedier samt bandagister och instrumentmakare, i avhandlingens kapitel tre, menar Halverson att en svensk debatt påverkades av att det tidigt fanns ett gymnastiskt centralinstitut här (94) och att den inte var lika häftig (101–102). I verkligheten fanns en relativt omfattande och lång strid i Sverige mellan ortopedier och andra grupper något som beskrivits och analyserats ganska utförligt i en avhandling som Halverson inte känt till, Lotta Holmes *Konsten att göra barn raka* (Stockholm, 1996). Det är synd eftersom polemiken på svensk botten utgör en intressant replikpunkt i och med att

rollerna här delvis var ombytta i jämförelse med i vårt södra grannland. I Sverige var det nämligen i första hand ortopederna som till skillnad mot i Danmark förespråkade olika stöd och spännen och andra, exempelvis föreståndaren för Gymnastiska centralinstitutet, Lars Gabriel Branting, som propagerade för kroppsövningar. Debattens vågor gick höga från slutet av 1840-talet till början av 1860-talet, något som hade kunnat skapat ytterligare stöd för Halversons uppfattning att regionala sammanhang påverkar medicinska praktiker och att det därför inte kan tas för givet att medicinhistoriska undersökningar kan generaliseras utifrån förhållanden i Tyskland, Storbritannien och Frankrike.

Avhandlingsarbetet har annars påverkats starkt av coronapandemin 2020–2021, vilket gjort det svårt att besöka instrumentsamlingar och vissa arkiv. Mot den bakgrunden har den ursprungliga tanken att undersöka medicinska praktiker genom att analysera historiska kirurgiska instrument vid sidan av traditionella textmässiga källor gått förlorad. Genom de restriktioner som gällde har Halverson varit hänvisad till ett begränsat arkivmaterial och tryckta källor. Resultatet har blivit en avhandlingsform med enhetlighet vad gäller syfte och empiriska utgångspunkter, men där de fyra empiriska kapitlen utgörs av olika fallstudier med endast delvis överlappande aktörer (fäder och söner Nyrop och Stille). Dispositionsmässigt blir det en rätt lyckad kombination av monografi och sammanläggningsavhandling som är värd sin plats i den akademiska genreekologin. Kanske något som manar till efterföljd där monografitraditionen har varit förhärskande.

En aspekt av denna blandning kan dock vara värd att diskutera ytterligare, nämligen en viss asymmetri vad gäller användningen av de analytiska begreppen i de olika fallstudierna. I en sammanläggningsavhandling är det väl knappast en svaghet om olika analytiska begrepp används i olika fallstudier, snarare något som formen ursäktar. I en väl sammanhållen monografi är det nog lite annorlunda även om olika begrepp även här kan användas för att skapa förståelse för skilda teman eller skeenden. I Halversons avhandling skapar begrepp som tyst kunskap eller tankestilar förstärkta insikter i några av fallstudierna, medan empirin i andra inte ges något liknande analytiskt stöd. Som sagt, inget fel med det även om intrycket blir en viss asymmetri.

Syftet att förstå relationerna mellan medicinsk utrustning samt kunskap och praktiker i Sverige och Danmark under senare hälften av 1800-talet i ljuset av mer övergripande förändringar inom teknik, vetenskap och medicin är ambitiöst. De regionala förhållandena framgår ofta relativt tydligt. Dock har mer övergripande skeenden tonats ned så pass att det ibland är svårt att avgöra hur speciella de regionala förhållandena i Sverige och Danmark egentligen var. Ett viktigt undantag är fallstudien om antisept-

tiska behandlingsmetoder i kapitel fyra där något tydligare jämförelser görs med förhållandena i andra länder.

På samma sätt saknas ofta mer övergripande historiska skeenden som en bakgrund till de olika fallstudierna. Det är förstås orättvist att fråga efter bredare idéhistoriska sammanhang när studien handlar om regionala medicinska praktiker. Men om nu analyserna ska göras i ljuset av övergripande förändringar är det kanske ändå på sin plats. En sådan process kunde vara den gamla välkända medicinhistoriska önskedrömmen om att kunna undersöka kroppens inre, något som länge tillgodosågs genom dissektioner och sedan 1800-talets slut också genom röntgenstrålning. I den första fallstudien om tre medicinska instrument anspelar själva kapitelrubriken på just detta, "Making the once invisible visible" eftersom instrumenten oftalmoskop, nässpekulum och laryngoskop användes för att undersöka kroppshåligheter. Ändå analyseras inte instrumenten som ett led i att utveckla metoder för att undersöka kroppars inre.

En annan förändring under 1800-talet som utgjorde ett sammanhang för antiseptiska behandlingsmetoder var utvecklingen av stadsbelysning med gasljus. Under 1800-talets första decennier anlades gasljussystem för stadsbelysning i många storstäder som också inrättade gasverk där lysgas producerades genom torrdestillation av stenkolk. En biprodukt var då stenkolkstjära som innehöll en mängd kolföreningar som kemister mot mitten av 1800-talet började analysera och isolera. Ett av dessa ämnen var karbolsyra som Joseph Lister och andra kom att utnyttja under 1860-talet som ett antiseptiskt medel för att förhindra infektioner. Här fanns alltså en övergripande process som utgör en av flera förklaringar till utvecklingen av nya medicinska praktiker under 1800-talet som Halverson trots det inte refererar i fallstudien om antiseptiska behandlingsmetoder.

Möjligen är det lite orättvist att fråga efter sammanhang som inte behandlas i avhandlingen. Samtidigt visar det lite på svagheten i att utgå från ett teoretiskt perspektiv i akt och mening att skapa möjligheter till omkontextualiseringar. Alternativen är oändliga och avgörande är hur relevanta sammanhangen är med hänsyn till syfte och frågeställningar. I mitt tycke är det svårt att undgå att stenkolkstjäran var ett viktigt sammanhang för antiseptik, i synnerhet som utgångspunkten uttryckligen inte är strikt medicinhistorisk, utan också teknik- och vetenskapshistorisk. Jag håller med Halverson om att öppenhet när det gäller förståelsesammanhangen är en dygd eftersom det annars kan uppstå låsningar som inverkar menligt på förståelsen av medicinska praktiker. Men det finns också en risk som hade kunnat diskuteras utförligare att vissa tolknings-sammanhang förbises.

Halversons slutsatser är tydliga. Praktiken var viktig och den debatterades också av andra än läkare som dessutom påverkade hur den utformades

under det dynamiska 1800-talet. Hur uppseendeväckande den insikten är kan förstås diskuteras. Det har länge funnits en kulturhistoriskt inriktad medicinhistoria, inte minst i Sverige där vi gärna stoltserar med de breda idé- och lärdomshistoriska perspektiven. Internationellt är det dock inte alltid lika självklart och här är det tveklöst av värde att framhålla slutsatsen om en heterogenerare medicinhistoria än den som ibland är gängse.

En annan slutsats rör skillnaderna mellan förhållanden i Sverige och Danmark å ena sidan, i Tyskland, Storbritannien och Frankrike å den andra. Det främsta exemplet på konkreta skillnader gäller introduktionen och spridningen av antiseptiska behandlingsmetoder som i Sverige och Danmark framstår som särskilt inriktade på praktik. Gott så även om de konkreta exemplen gärna hade kunnat vara fler för att ännu starkare föra hem poängen med regionala skillnader när det gäller praktik.

En tredje slutsats handlar om gränserna mellan en profession som läkarkåren och andra medicinska yrkeskategorier som instrumentmakare, bandagister med flera är svåra att upprätthålla historiskt. Så verkar det vara i de fallstudier som analyseras i avhandlingen, men möjligen hade den här typen av slutsatser kunnat rymmas inom ramen för professionsteoretiska resonemang där heterogenitet och gränsöverskridande numera gärna framhålls.

Sammantaget är intrycket att slutsatserna bygger på fallstudiernas solida grund, men att de hade kunnat vässas ytterligare med större koncentration genom färre frågor och teman. Problemet liknar asymmetrin beträffande användningen av analytiska begrepp i de olika fallstudierna. Intrycket är att med mer fokuserade frågor och en enhetligare begreppsapparat borde slutsatserna kunnat få en ännu större potential för förnyelse.

Styrkan med Halversons avhandling ligger i empirin där utrustning och praktiker lyfts fram på ett övertygande och intressant sätt, inte minst genom ett aktörsperspektiv. Det gäller samtliga fyra fallstudier som alla har sina speciella förtjänster. De hade som påpekats kunnat hållas hårdare samman i en form som i så fall mer liknat den traditionella monografiavhandlingen. Samtidigt har Halverson en stor och viktig poäng i ambitionen att med hjälp av olika begrepp hålla tolkningsammanshangen öppnare än vad som nog är möjligt med en enhetligare analysram. Arbetsättet är intressant och utan tvekan värt att bygga vidare på.

Thomas Kaiserfeld
Linköpings universitet

Övningar i frihet

Linnea Tillema: *Övningar i frihet. Pedagogiseringen av känslolivet och mellanmänskliga relationer i 1970-talets Sverige*. Göteborg och Stockholm: Makadam förlag, 2021. 282 s. ISBN 978-91-7061-364-7, hft.

Linnea Tillemas avhandling handlar om den pedagogisering av känsloliv och mellanmänskliga relationer som ägde rum under 1970-talet i Sverige. Målet var att människor skulle bli mindre auktoritetsberoende och konventionsstyrda och mer psykologiskt frigjorda och autentiska. På så sätt skulle de bli, som det uttrycktes med tidens språkbruk, mer sanna mot sig själva.

Avhandlingssyftet är tvådelat. Det första delsyftet är att ”studera vilka slags människor och mellanmänskliga relationer denna pedagogisering förväntades ge upphov till”. Det andra delsyftet är dels att ”undersöka vad denna träning av känslolivet och omdaning av mellanmänskliga förhållanden skulle utträta i olika sammanhang, det vill säga vilka mer övergripande syften och uppgifter den tillskrevs”, och dels att ”undersöka hur denna styrning var tänkt att reformera bärande samhällsliga institutioner, såsom arbetslivet, familjen och äktenskapet” (15).

Tillema har undersökt tre specifika metoder eller program där denna pedagogisering framträder, vilka hon beskriver som tre exempel på ”autenticitetstekniker”. Alla tre har ett amerikanskt ursprung och introducerades i Sverige omkring 1970. Det första exemplet utgörs av en teknik inom arbetslivet som benämndes sensitivitetsträning, det andra exemplet rör familjelivet och kallades aktivt föräldraskap medan det tredje exemplet var en teknik inom det sexuella samlivet som kallades sensualitetsträning.

Tre frågekluster riktas mot de tre teknikerna. Det första rör de konkreta historiska omständigheterna kring dessa teknikers lansering: ”Hur, när, var, av vem, för vem, genom vilka medier och i vilka sammanhang som de olika teknikerna introducerades, debatterades och anpassades”. Det andra handlar om argumentationen för värdet av de nya teknikerna ”Vad skulle metoderna kunna åstadkomma? Vilka förhoppningar och förväntningar knöts till dem och vilka problem förväntades de lösa? I relation till vad, framställdes de som nya, angelägna och legitima? Vilka vidare samhällsprocesser förstods teknikerna som en del av i sin samtid?” Och det tredje frågeklustret rör den normering som teknikerna inbegrep: ”Vem eller vad skulle förändras genom dessa metoder och vilka slags förändringar var det som gjordes önskvärda och eftersträvansvärda? Vilka beteenden, känslor, förhållningssätt, förmågor eller kunskaper skulle de bidra till? Vad utmärkte de relationer mellan människor som autenticitetsteknikerna skulle frambringa? Hur skulle det önskvärda uppnås och vem bar ansvaret för att förändringen kom till stånd?” (16)

De tre exemplen på autenticitetstekniker behandlas i var sin delstudie som presenteras i var sitt kapitel. I delstudien om sensitivitetsträningen inom arbetslivet undersöks kurser i sensitivitetsträning för chefer. Dessa kurser organiserades av Svenska arbetsgivareföreningen och innefattade övningar i kommunicera öppet, att våga visa sitt "sanna jag" och att öva sig i att uttrycka känslor fritt. Chefens och medarbetarnas känslor skulle betraktas som en tillgång i företag och organisationer, ur ekonomiskt såväl som demokratiskt perspektiv, såväl på samhällsnivå som på arbetsplatsen. Tillema tolkar detta bland annat som en slags mobilisering av humankapitalet.

Föräldraträningens metoden "aktivt föräldraskap" drevs i form av studiecirklar vid Studieförbundet Vuxenskolan. I studiecirklarna övades föräldrar i att "vara sig själva" och kommunicera känslor på ett äkta sätt i relation till sina barn. Detta skulle utgöra ett led i uppgörelsen med ett auktoritärt föräldraskap, och även fungera som ett verktyg för att demokratisera familjelivet, centrerat kring en idé om emotionell demokrati i familjen. Tillema relaterar programmet bland annat till det då nyväckta intresset för barns rätt och barns perspektiv, både i Sverige och på internationell FN-nivå.

Sensualitetsträningen förespråkades av Sexualforskningsinstitutet och förmedlades i självhjälpsböcker som enskilda kunde anlitat för träning i sina kärleksrelationer. Träningen bestod av övningar i syfte att frigöra den egna förmågan till njutning. Dessa övningar formulerades som något nytt som inte hade med sexuella problem av medicinsk eller psykiatriskt slag att göra. Övningarna skulle istället förstås som en träning för ett förbättrat sexuellt samliv som tänktes leda till att individen själv skulle utvecklas känslomässigt och relationsmässigt och bli mer fri och autentisk. En intressant reflektion som Tillema gör är att sensualitetsträningen innebär en annorlunda temporalitet i jämförelse med det psykoanalytiska tänkandet. I stället för att söka sexualitetens grund i händelser tidigt i barndomen handlar sensualitetsträningen om att uppvärdera nuets betydelse för individen och individens förståelse för sig själv och sina behov.

Tillema betraktar sin studie som ett bidrag till forskningen om det sena 1900-talets självförbättringskultur. Studien relateras till tre specifika forskningsfält, ett som rör den nyliberala styrningens rationalitet och praktiker, ett kring terapeutiseringsprocessens gränser samt ett som rör "68-vågen" som en samhällsrörelse. Forskningsansatsen att historisera självförbättringskulturen är väl motiverad och i forskningsbeskrivningen har inte bara svensk- och engelskspråkiga studier tagits med, utan även den tyskspråkiga forskningen behandlas.

Teoretiskt sett placeras studien i teoribyggnaden kring vetande, makt och styrning som ju i mycket härstammar från Foucault. Grundtanken är

att vetandet om människan – till exempel vetandet om hennes kropp och känsloliv framburet av discipliner som psykologi och psykiatri – inte utgör oberoende, yttre beskrivningar av människans natur, utan att detta vetande också bidrar till hur individen uppfattar sig själv och till vilka möjligheter att tänka och agera som hon har. Som Tillema skriver: ”Med nya problematiseringar, kategorier, begrepp och metoder för att beskriva, förklara eller förändra människor, uppstår också nya sätt att vara, känna och handla.” (28)

Teoretiskt centralt är också ett styrningsperspektiv. Den styrning som Tillema intresserar sig för handlar om sådana konkreta försök att forma och reglera mänskligt beteende som autenticitetsteknikerna ger uttryck för, och de rationaliteter som ligger bakom dessa försök. Detta fokuseras med begreppet *governmentality*, som översätts med styrningsrationalitet eller styrningens politiska rationalitet. I begreppet *governmentality* ligger också en uppmärksamhet på att detta slags styrning inte utgör en maktutövning riktad mot individer uppifrån eller utifrån, utan handlar om att människor införlivar synsätt, värderingar och beteendemönster som innebär att de styr sig själva. Här pratar Tillema även om självteknologi.

Ett i avhandlingen centralt samlande begrepp är autenticitetsteknik. Sensitträningen, aktivt föräldraskap och sensualitetsträningen utgör autenticitetstekniker i och med att de är ”försök att skapa autentiska och frigjorda människor” (31). Tillema framhåller att just dessa tekniker har en pedagogiserande karaktär, vilket likställs med att de ”syftade till att utbilda, träna och skola människor i vissa färdigheter, kunskaper, förhållningsätt och beteenden”. (30) Urvalet av exempel motiveras av att de tydligt har en pedagogisk ambition, de representerar skilda områden och de uppfattades som helt nya i samtiden och fick en stor medial uppmärksamhet.

I det avslutande femte kapitlet samlar Tillema ihop trådarna. De tre exemplen uttrycker ett nytt gemensamt synsätt och illustrerar alla ett möte mellan amerikanska självförbättringstekniker och den svenska välfärdsstaten. Här framträder en strävan att förändra känslor och relationer, inte nödvändigtvis för att de är grundade i något psykiskt problem av patologiskt slag, utan som en självförbättring för dess egen skull. Pedagogiseringen sammanfaller alltså med en avpatologisering av psykiska problem. Att känslor och relationer gjordes till föremål för lärande, något som kunde övas upp, innebar ett brott med den freudianska determinismen, framhåller Tillema. I stället för att en individs känslor och relationer uppfattades som skapade av oföränderliga personlighetsdrag eller undermedvetna reaktioner, förmodades de kunna förändras och förbättras med hjälp av träning. Tillema vill beskriva dessa strävanden, ofta framställda genom ett cybernetiskt influerat språkbruk, som en slags folkbildning i psykologisk frigörelse. Detta handlade också om att människans välbefin-

ande och livskvalitet i någon mån ersatte materiell standardhöjning som ett åtminstone implicit mål för samhällsutvecklingen. En fri och autentisk människa började ses som både en ekonomisk tillgång och en förutsättning för och viktig del i demokratin och ett demokratiskt samhälle.

Detta är en välskriven och synnerligen rik avhandling med många spännande iakttagelser som ger underlag för mycket ny kunskap. Självfallet finns många frågor som kan diskuteras ytterligare och val som kan ifrågasättas. Syfte och frågeställningar är till exempel överlag relativt deskriptiva och empirinära. Vad som är avhandlingens centrala forskningsproblem framgår inte så tydligt i hur syftet är formulerat, inte heller vad för slags analys som ska göras. Det valda sättet att formulera syfte och frågor gör, tycker jag, att avhandlingens analytiska bidrag blir lite dolt och därigenom inte syns så tydligt som det kunde ha gjort.

De valda begreppsformuleringarna ger (som alltid) upphov till en del funderingar. Till exempel tycks mig autenticeringsmetod eller autenticeringsprogram vara mer träffande benämningar än autenticitetsteknik. Vidare har begreppet pedagogisering en något flytande innebörd och användning i avhandlingen. Vad betyder det exempelvis att en autenticitetsteknik är ”pedagogiserande” i sin karaktär, istället för ”pedagogisk”? Kan man föreställa sig en styrning av governmentality-typ som inte är pedagogiserande, alltså som inte innebär att individen genom lärande ska förändra sig? Pedagogiseringsbegreppet skulle som jag ser det ha vunnit på en mer grundlig utredning, kanske ställd i relation till förekommande definitioner och användningar av begreppet i tidigare forskning (se till exempel Daniel Tröhler, ”Educationalization of social problems and the educationalization of the modern world”, *Encyclopedia of Educational Philosophy and Theory*. Singapore, 2016).

Det rika materialet och de mycket intressanta delstudierna ger vidare upphov till frågor som man som läsare önskar veta mer om. Tillema diskuterar förtjänstfullt vad införandet av de tre autenticitetsteknikerna kan tänkas ha inneburit för den efterkommande utvecklingen, och ser en spännande koppling mellan idéerna om personlig autenticitet och känslomässig frigörelse och den kommande nyliberala vändningen i politik och samhällsliv på 1980-talet. Mindre utrymme ges åt historien bakom och innan införandet av autenticitetsteknikerna. Jag skulle gärna ha sett lite mer resonemang kring varför fenomenet uppstod och fick genomslag just i början-mitten av 1970-talet. Vad i den historiska tiden och samhället bäddade för detta?

En annan fråga som med fördel kunde ha fördjupats gäller den ”transnationella karaktären” på programmets spridning. Fanns det något specifikt i det svenska fallet i förhållande till de tyska och amerikanska kontexter som undersökt i tidigare forskning? Skilde sig mottagandet

eller implementeringen av dessa tekniker i svensk kontext från andra länders, till exempel med avseende på sensualitetsträningen?

Dessa synpunkter och frågor skymmer på intet sätt att Linnea Tillema har åstadkommit en rik avhandling som med balanserade och rimliga tolkningar av hur 1970-talets synsätt föregick kommande decenniers individualism och självförbättringskultur bidrar med ett påtagligt kunskaps-tillskott till det idéhistoriska forskningsfältet. Avhandlingens absolut största styrka är, enligt min mening, de empiriska kapitlen, alltså de gedigna undersökningarna och redogörelserna för autenticitetsteknikernas införande och användning. Dessa tre metoders lansering och roll i Sverige har tidigare knappast alls undersökts. Överlag är 1970-talets förändrade synsätt på emotioner och relationer väldigt intressant och i tidigare forskning otillräckligt utforskat och otillräckligt begreppssatt. Denna avhandling ger ett mycket betydelsefullt empiriskt bidrag. Min bedömning är att avhandlingen kommer att bli ett standardverk om 1970-talets syn på känslor och relationer.

Anna Larsson

Umeå universitet

Kroppar i förvandling

Helena Franzén: *Kroppar i förvandling. Obstetriska och embryologiska samlingar vid Uppsala universitet, ca 1830–1930*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2022. ISBN 978-91-513-1367-2, hft.

Samlingar av mänskliga kvarlevor har de senaste åren väckt ett allt större intresse bland idéhistoriker och historiker. I Helena Franzéns doktorsavhandling i idé- och lärdoms historia är det de obstetriska och embryologiska samlingarna vid Uppsala universitet som står i fokus: hyllrader av bäcken från olika kvinnor, embryon och fosterkroppar i olika stadier av utveckling bevarade i vätskefyllda burkar, liksom snitt av vävnader på mikroskopglas. Så kallade torra och våta preparat.

Kroppar i förvandling är en sammanläggningsavhandling, än så länge ovanligt inom ämnet idé- och lärdoms historia. Avhandlingen utgörs av en så kallad kappa plus fyra delstudier/artiklar varav två är publicerade i vetenskapliga tidskrifter, en är antagen och under revidering, och en är inskickad till förlag. Kappan och en av delstudierna är skrivna på svenska, medan tre övriga delstudier är skrivna på engelska.

I avhandlingens kappa presenteras syftet: ”att undersöka hur medicinsk kunskap om fosterutveckling, graviditet och förlossning producerades och

kommunicerades genom samlingsföremål tillhörande Uppsala universitet omkring 1830–1930” (20). En ambition är även att ge ett kvalificerat bidrag till den ofta animerade diskussion som förs idag kring hantering av mänskliga kvarlevor på museer och vid lärosäten.

Avhandlingens frågeställningar är:

- ”I vilka samlingar vid Uppsala universitet ingick preparat och modeller av fosterkroppar och bäcken från kvinnor?
- Från vilka sammanhang hämtades de kroppar som gjordes till samlingsföremål och vilka var motiven till samlingarnas tillkomst?
- Hur och var förvandlades kropparna till medicinska och pedagogiska objekt?
- Vilken medicinsk kunskap producerades genom samlingarna? Hur användes denna kunskap och för vilka syften?
- Vilka aktörer var involverade i samlingarnas tillkomst, uppbyggnad och användningar?” (21)

Teoretiskt utgår Helena Franzén från vetenskapshistoria och kunskaps-historia och ur denna aktualiserar hon för sin undersökning begreppen materialisering, samproduktion, sociala nätverk, gränsobjekt och sociala världar. Franzén motiverar sin forskning genom det faktum att de embryologiska och obstetriska samlingarna vid Uppsala universitet inte tidigare studerats ingående av historiker, och även – vad gäller sociala nätverkens betydelse för samlingarna – att hon i sin studie inkluderat fler aktörer (obstetiker och barnmorskor).

Startpunkten 1830 motiveras av att det var vid den tidpunkten som läkaren Magnus Retzius samling av kvinnliga bäcken började etableras. En lika självklar slutpunkt finns inte men intresset för samlingarna dalade och Franzén sätter punkt 1930. Skäl för att studera Uppsala universitets samling är att lärosätet var ett expanderande centrum för medicinsk kunskapsproduktion under perioden, att samlingar utökades kontinuerligt och användes i forskning och undervisning, och att nya discipliner växte fram.

I ett relativt omfattande avsnitt i kappan beskriver Franzén källmaterialet, det vill säga de torra och våta preparat, modeller (av gips, papier mache, vax), snitt på mikroskopglas, instrument, etiketter, förteckningar och kataloger som utgjorde de obstetriska och embryologiska samlingarna. Hon redogör för omfattningen av samlingarna, hur de byggdes upp, av vem/vilka, när, liksom hur de utökades, flyttades, splittrades och kastades. Till källmaterialet hör även arkivhandlingar och publikationer. Ett avsnitt om juridik och etik i hanteringen av mänskliga kvarlevor följs av en kontextualiserande del i tre avsnitt: medicinens tillgång till döda kroppar, disciplinernas formering och mödravårdens utbyggnad.

I den första delstudien ”Pelves of various nations’: Race and sex in a mid-nineteenth-century obstetric collection”, står läkaren och obstetrikern Magnus Retzius samling av kvinnliga bäcken i fokus. Studiens syfte är att visa att samlingen nyttjades i formeringen av svenskheten, av den svenska nationen och det svenska folket. Magnus Retzius bror Anders Retzius, känd för sitt skallindex, berörs även, och Franzén menar att idéer om bäcken respektive skalle stod i relation till varandra, att de båda utgjorde referenser i Skandinavism och nationalism. I samlingen etiketterades en rad olika bäcken som ”rasbäcken”, och Franzén lyfter fram Magnus Retzius ideer om bäckens storlek som relaterade till ras, liksom att han även omfattade rasvetenskapens ide om en hierarki av högre och lägre stående så kallade raser.

Delstudie två, ”From patient to specimen and back again. Radical surgeries and pelvic pathologies in the Museum Obstetricum”, publicerades i *Lychnos* 2020 och rör även denna bäckensamlingen. Delstudien inleds med en fallberättelse om den ogifta pigan Anna som genomgår ett kejsarsnitt då hennes bäcken bedömts vara för trångt för fostret att passera igenom. Barnet överlever, Anna dör och efter obduktion prepareras Annas bäcken och läggs till universitetets, enligt kirurgen och obstetrikern Carl Benedict Mesterton, ”vackra och värdefulla samling av patologiska bäcken” (not 4, 51).

Mestertons samling vid Uppsala Universitet slogs ihop med obstetrikern Magnus Retzius samling vid Karolinska Institutet, och blev till en del av Museum Obstetricum vid Uppsala universitet på 1860-talet. Studien analyserar tillkomsten av Museum Obstetricum, hur insamlandet motiverades, och hur läkare och insamlare argumenterade för hur samlingen kunde användas. I fokus står hur kunskap producerades utifrån samlingen, och ett viktigt teoretiskt begrepp för Franzén är Sheila Jasanoffs samproduktion (”co-production”): att kunskapsproduktion sker i samspillet mellan människor, artefakter och deras användning.

I forskning om medicinska samlingar har framför allt deras roll i undervisning tagits upp, deras betydelse för att etablera nya vetenskapliga fält, liksom hur nätverk etablerades för att skapa samlingar – frågor som också berörs här. Men Franzén betonar samlingens länk även till radikalkirurgin och till kvinnors födande, det vill säga till de kroppar dessa bäcken en gång hörde och till de situationer som kunde möjliggöra att de avskildes. Den så kallade radikalkirurgin avser i detta sammanhang praktiker som kejsarsnitt och styckning av foster som inte kunde tränga ut och som utfördes för att rädda kvinnans liv. Fosterstyckning var ovanligt, beskrevs som förfärligt att genomföra, men ibland nödvändigt för att rädda kvinnan. Antalet kejsarsnitt ökade under 1800-talets första hälft och framställdes som lyckosamma ute i Europa men i Sverige avled alla kvinnor efter

ingreppet vid denna tid (medan foster kunde överleva). Kejsarsnitten medförde en diskussion om samtycke, och Franzén visar på olika ställningstaganden bland de studerade läkarna. Mesterton menade att kvinnan skulle informeras om operationens risker, och att läkaren skulle ha hennes samtycke för att genomföra den. Magnus Retzius var däremot mindre angelägen om kvinnans samtycke utan ansåg att beslut som dessa skulle vara upp till läkaren att ta.

Den tredje delstudien rör den embryologiska samlingen: ”’The precious material’: obtaining human fetal bodies for an embryological collection at Uppsala University, ca 1890–1930”, och publicerades i *Scandinavian Journal of History* 2021.

Sekelskiftet 1900 var enligt Franzén en glansperiod för insamlandet av mänskliga kvarlevor för embryologisk forskning om fosters utveckling och om orsaker till missbildningar. Även kvarlevor från djur samlades in för samma ändamål. En central gestalt i delstudien är anatomen och Uppsala-professorn August Hammar, vars samling fick internationellt anseende. Varken Hammar eller hans samling har studerats tidigare i medicinhistorisk forskning om embryologiska samlingar. Franzén inkluderar även barnmorskor i sin undersökning, vid sidan av aktörer som gynekologer, histologer och anatomer. Det nätverk Hammar hade med läkare av hans egen eller andra specialiseringar hade han inte med barnmorskor, och denna grupp blev viktig för att få tillgång till foster. Hammar annonserade därför i barnmorskornas tidning *Jordemodern* med en önskan om att få foster efter missfall vid tidig graviditet tillsänt till honom. Även denna delstudie inleds med ett fall; en ogift kvinna föder 1901 sammanväxta tvillingar. Tvillingarna avled efter några dagar och inkluderades sedan i den embryologiska samlingen vid anatomiska institutionen.

I delstudiens fokus står medicinsk kunskapsproduktion om människors reproduktion, och vilken betydelse insamlandet och studiet av foster hade. I den embryologiska forskningen var man beroende av tillgång till levande kvinnor i olika stadier av graviditet för att kunna skapa en samling, och det var tre situationer som stod i fokus:

- embryo/foster efter missfall
- utomkvedshavandeskap där ett befruktat ägg börjat växa utanför livmodern och opererades bort
- foster/födda barn med avvikelser.

I analysen använder Franzén två begrepp: sociala världar (”social worlds”) och gränsobjekt (”boundary object”). Fostrets/embryots ställning som gränsobjekt visas med olika exempel; initiativen att fastställa gränser mellan missfall och tidig födsel, mellan foster och barn, liksom hur de skulle

omhändertas (de som inte insamlades) – som avfall eller som betecknat som dödsfall.

I delstudie fyra, ”Att lära sig se embryologiskt: Samlingsobjekt i forskning och pedagogiska kontexter 1870–1920”, undersöks hur det som Franzén benämner ”det embryologiska synsättet” på fosterutveckling etablerades i Sverige, och hon gör det genom att belysa hur den embryologiska samlingen vid Uppsala universitet användes i skolan och i andra pedagogiska kontexter utanför universitetet. I analysen nyttjas ett antal begrepp: kunskapsobjekt, materialisering, vetenskaplig disciplin och offentlig vetenskap. I denna artikel är källmaterialet preparaten i samlingen, arkivmaterial, publicerade texter och bilder. Centrala aktörer är anatomerna Edward Clason och August Hammar. Franzén redogör för hur samlingen kom till och organiserades, hur preparat bevarades, liksom hur modeller och avbildningar framställdes i undervisningssyfte. Franzén visar hur texter om och bilder av embryon och foster blev alltmer detaljerade och utförliga i *Nordisk familjebok* under perioden, och tar som exempel även upp Hammars sommarkurs ”Kycklingens utveckling i ägget” vilken riktades till skollärare, en kurs som även innehöll praktiska moment som att framställa mikroskopiska preparat av kycklingfoster. Hammar gav även ut en skrift om fosterutvecklingen på Verdandi i Uppsala, vars verksamhet syftade till att sprida vetenskaplig kunskap till en bredare allmänhet och ge människor möjlighet till självstudier. I skolan införlivades embryologin i biologin och framför allt i utvecklingsläran, och även här med kycklingen som utgångspunkt. Franzén betonar det visuellas betydelse; bilder och modeller, liksom det taktila och praktiska; att elever kände på modellerna och själva framställde preparat. Franzén tar upp hur enskilda gymnasier i Sverige införskaffade fosterpreparat, troligen som åskådningsmaterial men att vi vet mindre om hur de användes. En poäng Franzén gör är att medan undervisning i ”sexualhygien” och fortplantning var kontroversiell och omtvistad, kunde undervisning om fosterutveckling samtidigt etableras i skolan – bara inte bakgrunden och den sexuella akten omnämndes.

I avhandlingens avslutande diskussion knyts trådarna samman och Franzén återger de viktigaste resultaten:

- Att de obstetriska och embryologiska samlingarna materialiserade kunskap om graviditet, förlossning och fosterutveckling.
- Att samlingarna utgjorde viktiga satsningar för att stärka Uppsala universitets profil som ledande medicinskt kunskapscentrum, i konkurrens med Karolinska institutet.
- Att samlingarna blev till resurser i forskning, undervisning liksom även pedagogiska resurser i skola och folkbildning – för att längre fram

marginaliseras, packas ned i lådor och därefter bli till ett känsligt kulturarv.

- Att barnmorskor och präster var involverade som aktörer, inte enbart läkare.
- Att de obstetriska och embryologiska samlingarna, det vill säga samlingar av bäcken respektive foster, samproducerade kunskap om den gravida och födande kvinnan och fostret.

Avhandlingen ringas in av en Prolog och en Epilog om nutidsdebatt kring samlingar av mänskliga kvarlevor.

Så långt referatet av Franzéns avhandling. På den formella sidan finns ytterst lite att anmärka på. Någon enstaka bokstav i boktitlar med äldre stavning har fallit bort. Ett citat är ofullständigt, men turligt nog i den delstudie som ännu är under bearbetning för framtida publicering. Akribin är alltså mycket god. Språket är tydligt och flyter i regel på bra. Avhandlingen rymmer dessutom informativa bilder på källmaterialet. Namn- och sakregister saknas, men med tanke på avhandlingens struktur och det relativt begränsade antalet aktörer framstår de inte som nödvändiga.

I en sammanläggningsavhandling ska de olika delstudierna stå för sig själva, samtidigt som de ingår i en större helhet. En utmaning har troligen varit att undvika upprepningar i de skilda delstudierna då såväl källor som flera aktörer delvis är desamma. Detta tycker jag att Franzén lyckas med. Samtidigt finns något enstaka exempel där information saknas i delstudien men istället ges i kappan, till exempel om namnet på samlingen *Museum Obstetricum*.

Valet att skriva en sammanläggningsavhandling istället för en monografi är intressant. Resultatet är fyra delstudier med olika teoretiska ingångar och olika forskningsfrågor som står för sig själva. Kanske kommer de att lättare nå sina läsare än om de i någon form ingick i en monografi. Men i vilken utsträckning kommer den inledande kappan att läsas? Kappan är inte oundgänglig för att en läsare ska kunna ta del av de enskilda delstudierna, men den ger tveklöst ett vidare sammanhang och är både genomarbetad och läsvärd.

I den inledande kappan formuleras ett övergripande syfte och flera breda frågeställningar, medan syften och frågor snävas in vad gäller delstudierna. Detta tillvägagångssätt tycker jag fungerar bra. Avgränsningen i tid framstår som rimlig. Forskningsläget ges en god belysning, och det framgår tydligt vilka nya kunskaper föreliggande studie kan bidra med. Redovisningen av källmaterialet är utförlig och pedagogisk, och att delvis rekonstruera det bör ha varit en utmaning. Samlingar har skapats, sålts, decimerats, utökats, införlivats och flyttats, och skriftligt material som katalogkort är sporadiskt bevarade och tillkomna vid olika tider. De

obstetriska och embryologiska samlingarna är med andra ord rörliga och föränderliga. Teoretiskt anknyter Franzén till forskningsområdet materiell kultur vilket för hennes studie är produktivt.

Kroppar i förvandling är en historia där kvinnor är både närvarande och frånvarande. Samlingarnas bäcken kom från kvinnors kroppar efter obduktion, och samlingarnas fosterpreparat kom från kvinnors kroppar. Men kvinnors röster saknas. I läkares fallbeskrivningar berättas om några kvinnor, men vad de kände, erfor och tänkte vet vi väldigt lite om. Detta är ett dilemma som Franzén är medveten om, och hennes diskussion om detta är insiktsfull.

Den första delstudien, ”’Pelves of various nations’: Race and sex in a mid-nineteenth-century obstetric collection”, hade tjänat på mer utvecklade resonemang om Magnus Retzius idé om ”rasbäcken”, och även om kopplingen till skandinavism och nationalism vilken i studien blir mer antydd än påvisad. Valet och användningen av det teoretiska begreppet ”social värld” (”social world”) i den tredje delstudien ”’The precious material’: obtaining human fetal bodies for an embryological collection at Uppsala University, ca 1890–1930” hade också gynnats av en mer utförlig diskussion. ”Social värld” avser i detta sammanhang embryologers, barnmorskors, obstetrikers, gynekologers, kirurgers, patologers och även prästers respektive referensramar och agendor. I begreppet betonas det gemensamma i den enskilda gruppen/kåren, att den verkar som ett ”community” (3). Franzén utgår från forskarna Susan Leigh Star och James Griesemer, men som begreppet definieras och används i delstudien menar jag att det riskerar att alltför mycket homogenisera de aktörer och professioner som studeras. Även om till exempel gynekologer genomgår samma utbildning och är underkastade samma regelsystem under en viss period av historien, är ju åsiktsskillnader och vetenskapliga konflikter ofta framträdande. I övrigt finner jag dock Franzéns resultat vara rimliga och övertygande.

Avslutningsvis vill jag understryka vikten av att inte väja för det i tiden kontroversiella och omdiskuterade, som hur vi förhåller oss till historiska mänskliga kvarlevor. Ett människoliknande foster i en burk väcker känslor hos de flesta av oss, av fascination eller obehag eller både delarna, men oavsett bör det studeras, tolkas och sättas in i ett sammanhang. Som i Helena Franzéns avhandling *Kroppar i förvandling*.

Lena Lennerhed
Södertörns högskola

Kunskap, kontrovers och kvicksilver

Jonatan Samuelsson: *Kunskap, kontrovers och kvicksilver. Debatten om amalgamförgiftning i det sena 1900-talets Sverige*. Umeå: Umeå universitet, 2022. 356 s. ISBN 978-91-7855-722-6, hft.

Amalgamkontroversen, den strid om tandlagningsmaterialens eventuella hälsoskadliga effekter som pågick som häftigast under 1980-talet, har nu blivit föremål för en historisk studie. Debatten om amalgamet gällde såväl patientinflytande och betydelsen av den enskildes upplevelse av ohälsa som frågan om vetenskapliga discipliners revir och konkurrens. Genom att den utspelades på en mångfald av scener, visar amalgamkontroversen också på en komplex medicinsk offentlighet: den var under många år ett betydande mediefenomen, en politisk stridsfråga, samt föremål för långdragna rättstvister. I sin avhandling om denna infekterade konflikt nystar Jonatan Samuelsson upp frågor om vetenskaplig legitimitet och (tandvårds-) patientens roll i det svenska välfärdssamhället, samt omprövar etablerade medicinhistoriska begrepp.

Samuelsson inleder sin avhandling med en vinjett från Odontologiska riksstämman i Älvsjö 1981. En grupp kvinnor, bland dem premiärlejonet och tandläkaren Alice Timander, avbildas av *Dagens Nyheter* utanför konferenslokalen bärandes skyltar med texten GIFTFRI TANDVÅRD BÄSTA FRISKVÅRD och STOPPA FOLKFÖRGIFTNINGEN. Detta dokument blir ingången i avhandlingens ämne, den svenska amalgamkontroversen, och mer specifikt hur amalgamet blev föremål för vetenskaplig, medicinsk och offentlig debatt. Samuelsson föreslår i sitt syfte att denna bör förstås som ”en kontextuell historisk process, en samproduktion och ett kunskapsutbyte mellan olika aktörer samt som en medialiserad debatt.” På så vis vill han ”granska hur kontroversen aktualiserade och förändrade föreställningar om den medicinsk-vetenskapliga kunskapens natur, gränser och samhälleliga betydelse.” (19)

Undersökningen spänner i huvudsak mellan åren 1977, då debatten om vad som först benämndes ”oral galvanism” bryter ut i media, till 1998, då rapporten *Amalgam och hälsa*, en tvärvetenskaplig dialog och medlingsförsök mellan de olika ståndpunkterna, gavs ut av Forskningsrådsnämnden. Huvudfokus i undersökningen ligger dock på 1980-talet, ett val som överraskar då undersökningen själv ger vid handen att konfliktens höjdpunkt låg något senare i tiden. Dock motiverar Samuelsson detta med att det var vid denna tid som kontroversen etablerades, vilket ger en bättre inblick i dess dynamik.

Källmaterialet består i huvudsak av tre delar: Först och främst dagspressen, som har studerats via Kungliga bibliotekets databas Svenska dagstid-

ningar. Detta material utgör för Samuelsson en ”stomme”, utifrån vilket periodiseringar och urval av andra källmaterial till stor del skett. Åtkomst till och urval i Svenska dagstidningar har gjorts genom en fulltextsökning, vars sträng tydligt återges och motiveras. För det andra baseras studien på tidskriftsmaterial, då främst Tandläkartidningen och Tandsvårdsskaförbundets tidskrift TF-bladet. Här har en manuell sökning i innehållsregister kombinerats med snöbollsmetod och gällande TF-bladet en komplett genomläsning av de flesta årgångar under undersökningsperioden. Slutligen baseras delar av undersökningen också på offentligt tryck och arkiv, bland annat flertalet SOU:er och utredningsarkiv, domstolsarkiv, Karolinska institutets arkiv samt TF-förbundets arkiv.

I sin metoddiskussion är avhandlingen föredömligt transparent och tydlig. Den egna beskrivningen är väl blygsam, då Samuelsson säger sig ha valt bredd på bekostnad av djup. I realiteten förefaller metoden vara väl avvägd mellan en bred insamling av dagspressmaterial med hjälp av en tydligt beskriven digital metod, och djupdyk i specifika fallstudier via arkivmaterial och smalare trycksaker. Just tack vare den så ovanligt väl-artikulerade metodbeskrivningen uppstår dock vissa frågor kring diskrepanser i undersökningsperioden mellan olika källmaterial, vilka skulle tjänat på att åtgärdas eller åtminstone motiveras. Undersökningen är också ett ytterligare exempel på hur central databasen Svenska dagstidningar blivit för forskningen i vårt ämne, och visar på ett mycket gott exempel på hur den kan användas. I detta fall har databasen främst nyttjats som ett verktyg för att möjliggöra bredare överblick, men vissa kvantitativa argument baserat på sökningar förekommer också. Här blir, genom en detaljerad och kritisk metoddiskussion i sista fallstudien, avhandlingen också föredömlig vad det gäller att ta upp problematiken med denna resurs.

I analysen av dessa källor använder sig Samuelsson av tre huvudsakliga teoribyggen: Thomas Gieryns boundary work, Sheila Jasanoffs samproduktionsbegrepp, och Charles Biggs och Daniel Hallins biokommunikabilitetsmodeller. Bland dessa är det sistnämnda den teori vars genomslag tydligast märks i texten, medan spåren efter Gieryn och Jasanoff är mindre uppenbara efter att de har introducerats.

Kunskap, kontrovers och kvicksilver har en disposition som avviker från det typiska upplägget för idéhistoriska avhandlingar, det vill säga den standardmässiga serien undersökningskapitel flankerade av inledning och slutsatser. Istället består den av två delar, vilka i sin tur är indelade i kapitel. Del ett är en sammanfattande och kronologisk analys av kontroversen och hur den utspelades under undersökningsperioden. Detta tjänar till att placera amalgamkontroversen i ett historiskt sammanhang i relation till väsentliga historiska kontexter såsom framväxande vetenskaps- och medicinkritik och utbyggnaden av offentligt sjukvård och tandvård. I

del två presenteras sedan tre fallstudier, där undersökningen tar ett djupare grepp om en scen för konflikten och två av dess aktörer. På detta vis försöker Samuelsson, enligt sin diskussion av upplägget, att förena de största fördelarna med monografin och sammanläggningsavhandlingen. Det är sannolikt att detta försök att bryta med konventionerna kommer att inspirera doktorander som är på jakt efter andra sätt än det gängse att disponera en undersökning. Dock har det vissa uppenbara nackdelar och svårigheter, som inte fullt åtgärdats. Det förekommer en hel del upprepningar och omtag, då viktiga personer, poänger, eller händelser behöver förklaras i båda avhandlingens delar. Å andra sidan finns också flera ställen där presentationer och resonemang kopplats bort från varandra genom ett alltför stort avstånd i texten. En ytterligare redaktionell genomgång kunde säkerställt att personer presenteras vid det första omnämmandet, och korsreferenser hade varit på sin plats för hänvisningar till relevanta stycken i andra kapitel.

I studiens första del visar så Samuelsson hur konflikten då den etablerades under 1970-talet inte hade fokus på just amalgamet och dess kvicksilver, utan på effekten av galvaniska fenomen i munnen där fyllningar skapar en strömkrets, likt ett batteri. Detta fenomen var känt sedan 1800-talet men kom vid denna tid att allt oftare tillskrivas olika hälsorisker och nedbrytande effekter på själva fyllningarna. I ett samspel av massmedia, politik och patientorganisation under åren 1976–77 blev den orala galvanismen till ett ämne för offentlig debatt. Därefter fortsatte en intensiv debatt i media och inom tandläkarskrået. Med den nya tandvårdsförsäkringen som fond stod patienter för en upplevd verklighet – där den orala galvanismen gjort dem sjuka och fyllnadsbyten friska – medan tandläkarna stod för ”den vetenskapligt producerade kunskapens primat” (104), och hänvisade till brist på belägg för fenomenet eller i alla fall för dess utbredning och form.

Därefter, under 1980-talet, omformades denna kontrovers: Med Samuelssons ord så *inleddes* detta omformande i och med att zoofysiologen Mats Hanson, senare ordförande för Tandvårdsskadeförbundet, uppträdde på scenen. Hanson hävdade en alternativ vetenskaplig expertis utanför det odontologiska fältet som stöd för amalgamets skadlighet. Därmed ledde hans entré å ena sidan till en gränsstrid mellan olika vetenskapsdiscipliner, å den andra till motsättningar mellan patientupplevelse och vetenskaplig expertis. Denna omvandling till gränsstrid *illustrerades* sedan av en rättegång 1981–83, den så kallade Stenungsunds rättegången, då statens ansvar för amalgamskador prövades och de centrala aktörerna i striden mötte varandra. Till sist *fullbordades* omvandlingen av konflikten genom den så kallade LEK-utredningen, som tillsattes av Socialstyrelsen 1985 och genom sin sammansättning speglade hur kontroversen lämnat odontologins

område. Utredningens uppdrag artikulerades dessutom inte inomvetenskapligt utan mot bakgrund av den offentliga debatten kring frågan. Efter detta fullbordande av konfliktens form och etableringen av dess aktörer och inblandade kunskapsfält, skildrar avhandlingen hur den ytterligare hårdnade under sent 1980-tal och 1990-tal. Under denna tidsperiod blev den även institutionaliserad via två konkurrerande vårdinrättningar, samt vetenskapligt sett ytterligare breddad via samhällsvetenskapliga disciplinernas intåg i studiet av amalgamet och av kontroversen själv.

Efter denna kronologi tar undersökningen i del två ett djupare grepp om en scen för konflikten och två av dess aktörer: Stenungsundsrättegången, Tandvårdsskadeförbundet, och amalgamets ”mediala omvandlingar” – det vill säga dagspressens roll i att forma konflikten – utgör i denna del var sin fallstudie.

Fallstudien av Stenungsundsrettegången är baserad på domstolshandlingar och beskriver den som en formaliserad gränstvist. Studien visar hur de olika vittnena, som kallades som experter både för kändandesidan och försvaret, iscensätts som experter via ett spel av gränsdragningar mellan olika vetenskaper och expertisområden. Resultatet blev att nya discipliner – det vill säga discipliner som inte var odontologi – genomförde ett misslyckat invasionsförsök av det odontologiska området. Studien av Tandvårdsskadeförbundet skildrar dess funktion och utveckling och organisationens olika verksamhetsgrenar av lobbyarbete, mediekampanjer och rådgivande verksamhet. Kapitlet fokuserar på rörelsens konsumentbegrepp som här sätts i samband inte med ett marknadsbejakande eller nyliberalt synsätt, utan enligt avhandlingen istället artikuleras som en motkraft till marknaden. Till sist ägnas fallstudien av dagspressens skildringar av amalgamkontroversen åt journalistikens förhållningssätt och roll i termer av olika biokommunikabilitetsmodeller. Amalgamfrågan omvandlas enligt Samuelsson under studieperioden från en nyhet som rapporteras till ett fenomen som tolkas, och övergår till sist till att vara en etablerad fråga som bevakas. Genomgående tar rapporteringen dessutom i sitt urval och framställning parti för patienten och erfarenhetens epistemiska värde och tolkar konflikten i termer av makt där den enskilde står emot staten och andra mäktiga aktörer.

Avhandlingen presenterar en rad resultat, både grundläggande empiriska sådana och mer övergripande slutsatser med relevans för framtida forskning och aktuell samhällsdebatt. Som ett resultat av kontroversen, visar undersökningen, förändrades objektet amalgam från ett ”välkänt, pålitligt och välgörande arbetsmaterial för tandläkare” till ”ett hot, en instabil och ständigt närvarande potentiell utsläppskälla i själva kroppen” (302). Tandläkare och odontologer förlorade delar av sin makt och tolkningsföreträdare gällande tandhälsa, och andra, till exempel patientfören-

ingar och journalister, fick nya expertroller. Bortom amalgamfrågan i sig menar Samuelsson också att konflikten var formativ eftersom den offentligt etablerade faktumet att medicinen hade ”sociala, kulturella och moraliska bestämningar” (295). Därigenom banade den dels väg för en rad liknande kontroverser, men även för forskning inom humaniora och samhällsvetenskap om just sådana vetenskapliga och medicinska schismer. Vidare menar Samuelsson att en blick på amalgamkontroversen kan bidra till en omvärdering av vårdkonsumentbegreppet. Beskrivningen av patienter som konsumenter, och patienters egen användning av konsumentbegreppet kan inte, menar han, bara ses som ett tecken på nyliberalisering. Det kan också vara, som i fallet med tandvårdsskadeförbundet, fråga om ett konsumentideal som är formulerat som en form av marknadskritik, där samhället bör se till att konsumenten skyddas. Detta är en plausibel slutsats, som skulle kunnat sättas i ett större historiskt och internationellt sammanhang om hänsyn tagits till Nancy Tomes forskning om just detta ämne.

Till sist mynnar avhandlingen ut i myntandet av ett nytt begrepp, vilket författaren föreslår ska ersätta ”svårfångade åkommor”, ”kultursjukdomar”, ”diffusa” eller ”svårsmätbara” sjukdomar. Begreppet *gränssjuklighet* beskriver ett historiskt tillstånd en sjukdom kan befinna sig i då den är vid vad som i avhandlingen formuleras som ”det organiserade vetandets gräns” (296). Gränssjukligheter är alltså sådana sjukdomar som befinner sig i en process av konflikt, eftersom de inte ännu är fullt accepterade vetenskapligt. I ljuset av den aktuella debatten om så kallade kultursjukdomar kunde detta begrepp inte kommit lämpligare. Vi är helt uppenbart i ett stort behov av ett ord för detta fenomen som inte står i vägen och fördunklar förståelsen av det. Ord som syftar på det ”svårfångade” eller ”diffusa” missar det godtyckliga i sådana beteckningar, och kultursjukdomsbegreppet har genom den uppenbara risken för misstolkningar och falska dikotomier spelat ut sin roll. Det är därmed sannolikt, och önskvärt, att gränssjuklighet kommer att få stort genomslag som begrepp.

Undersökningen fokuserar alltså i huvudsak på tre aktörsgrupper, nämligen forskare och i viss mån kliniker, organiserade patienter, samt slutligen journalister och medier. Därmed pekar analysen ut och rör sig i olika rum: akademins, föreningslivets, dagstidningens, politikens och myndigheternas, och domstolen. Detta urval är relevant och givande, men innebär nödvändigtvis att vissa aktörer och fält hamnar utanför. De som främst lyser med sin frånvaro är det internationella, andra inblandade yrkesgrupper såsom tandtekniker, och alternativmedicinen som kunskaps- och praxisfält. Inte heller amalgamets ekonomi i sig blir föremål för diskussion, trots att det är uppenbart att flera finansiella intressen spelade en viktig roll. Tandvårdsskadeförbundets ekonomi, och rollen som

dess rekommendationer av vissa tandläkare och material, samt juristers och mediers ekonomiska intressen i konflikten ges knappt något utrymme. Därmed väcks frågan om huruvida vissa ställningstaganden i källmaterialet vilka tolkas som epistemologiska i själva verket snarare var kommersiella strategier.

Saknas gör också vissa konfliktlinjer, såsom den roll som klass och kön spelade i konflikten och i konstruktionen av amalgampatienten, och skilljelinjen mellan kliniker och forskare. Det senare blir tydligt i avhandlingens slutdiskussion, där resultaten sammanfattas som en grundläggande epistemologisk konflikt. Här ställs patienters vittnesmål och ett ”mångtydigt och erfarenhetsbaserat” sjukdomsbegrepp mot objektivitet, statistik, och ett ”distinkt och mätbart” medicin-vetenskapligt sjukdomsbegrepp (298). Här syns en bristande hänsyn till att objektivitet i sig är ett historiskt föränderligt begrepp, och att statistikens koppling till objektivitet inte är historiskt stabil, särskilt inte i 1980-talets medicin där det evidensbaserade paradigmet just etableras. En spänning som ibland tycks skymta mellan raderna, är också den mellan evidens och beprövad erfarenhet. Inte bara patienter, utan även tandläkare har erfarenhet, men i slutdiskussionen framstår erfarenhet som en egenhet hos patienten enbart. Det hade varit intressant att på djupet utforska erfarenhetens roll inte bara för patienter, utan även hos de medicinska yrkena. Detta hade ytterligare kunnat höja studiens relevans för bredare forskningsfält, då amalgambattens höjdpunkt som sagt sammanfaller med den brytningstid som den evidensbaserade medicinens segertåg innebar. Detta kunde också ges ytterligare dimensioner givet det faktum att patienterna ju också flitigt mäter, bland annat med Tandvårdsskadeförbundets egen mätutrustning, och att vad som odontologerna hänvisar till när de diskuterar ”socio-psykologiska” orsaker är ganska diffust och inte alls mätbart.

Denna kritik pekar dock framför allt mot att Samuelsson i sin avhandling öppnat upp ett ämne för historisk forskning som i och med denna studie ännu inte är uttömt. Originellt och modigt är även greppet att ta med utvecklingen av teknik- och vetenskapsstudier (STS) i Sverige och internationellt som en del av historieskrivningen. Samuelsson argumenterar och visar en del talande belegg för att amalgamkonflikten faktiskt spelade en viktig roll i att etablera det forskningsfält som studien i sin tur själv tillhör. Detta visar inte minst på vilket allvar han tar sin ambition att genomföra en symmetrisk studie av kunskapsproduktionen kring amalgamet.

Sammanfattningsvis ligger denna avhandling i framkant i ämnet i flera avseenden och kommer säkert att få inflytande och ses som en inspirationskälla framöver: inom hela vårt ämne vad det gäller avhandlingars och andra publikationers metod och upplägg, och specifikt inom fältet

historiska vetenskapsstudier genom att den gett sig ut på nya farvatten vad det gäller denna forskningsinriktnings blick på sig själv. Det är dessutom trevligt att den är skriven på en utmärkt sakprosa, vilken bidrar till en träffsäker och tydlig argumentation.

Avhandlingens största bidrag och värde ligger i hur den rekonstruerar en konflikt som haft stor betydelse för medicinens position i det svenska samhället, och bidragit till att förändra patientrollen. Med sin undersökning visar Samuelsson på så sätt en sorts modell eller manuskript för hur denna typ av kontroverser, vilka tycks bli vanligare och vanligare, spelas upp och hur olika aktörer och forum förhåller sig till varandra när det gäller gränssjukligheter.

Begreppet gränssjuklighet är ett resultat av avhandlingen och således grundad både i empiriska och teoretiska överväganden. Det är ett analytiskt begrepp med stor potential långt utanför denna undersöknings ämnesområde. Mycket talar för att det kommer att plockas upp av många och på så vis bli ett centralt tillskott i den medicinska humaniorans begreppsarsenal. Det ger oss tillgång till ett sätt att beskriva ett historiskt betydelsefullt, och i samtiden allt vanligare fenomen, och frigör oss från begrepp som faktiskt har kommit att hämma fältets utveckling.

Ylva Söderfeldt

Uppsala universitet

Bokrecensioner
Book Reviews

Kulturell turism

Richard Pettersson: *Kulturell turism. En historisk översikt och analys om kultur-
arvsturism i Sverige*. Umeå: Bokförlaget h:ström text & kultur, Serie Lumen:
Akademi, 2021. 322 s. ISBN 978-91-7327-292-6, häftad.

”Är det rimligt att prata om kulturarv, utan turism?”, frågar sig Richard Pettersson i förordet till *Kulturell turism*. Han lämnar åt läsaren att fundera på saken, och ägnar de kommande knappa 300 sidorna åt att presentera de två storheterna och deras inbördes relationer innan han i bokens sista mening slår fast att turismen ”bidrar till att definiera och dynamiskt forma” kulturarvet (s. 295). Som Pettersson själv konstaterar är det ganska märkligt att det inte redan funnits en översikt över den svensk kulturarvsturismens historia eller samtid. Vi kan vara tacksamma att just han nu tagit på sig uppgiften. Få har ägnat kulturarvsförvaltningens idéhistoria och praktik lika mycket akademiskt intresse. Det är därför ingen tillfällighet att hans slutord också sätter kulturarvet snarare än turismen i centrum.

Kulturell turism kan sägas gestalta sitt problem, lika mycket som den reder ut det. Den beskriver fälten kulturarv och turism, snarare än specifikt kulturarvsturism. Det handlar också avsevärt mer om de kulturarvsförvaltande myndigheternas gradvisa och motsträviga acceptans av turismen, än om kulturarvsturismens entreprenörer eller den svenska kulturturistbranschens förutsättningar och utveckling. Däremot ges en bred historisk framställning av den svenska turismhistorien med utblickar även mot internationell massturism och samtida turismforsknings tolkningar av turismens roll i moderniteten. Pettersson påpekar med förvåning att det knappt finns någon forskning om svenska massrörelser som charterresande eller terrail, och bidrar med resonemang om det relativa akademiska ointresset för simpel konsumtion och folkliga nöjen. Pettersson avslöjar hur kulturarvsbevararnas traditionella motvilja mot turism luktar klassförakt och en oförmåga att se att besökare snarare än att trampa sönder faktiskt tillägnar sig just det kulturarv som bevarandefolket vill ska uppmärksammas. Som boken noggrant och förtjänstfullt kartlägger har denna motvilja under de senaste 20–30 åren konkurrerats ut av destinationsutveckling, platsmarknadsföring och besöksnäringens perspektiv.

Framställningen tar sin teoretiska utgångspunkt i insikten om att det är

vi som är turisterna. Pettersson väver därmed när det är relevant in egna erfarenheter och tankar om de turismpraktiker han deltagit i eller bevittnat. Detta, tillsammans med en ledig och inbjudande språkdräkt, gör *Kulturell turism* till en läsvänlig forskningsöversikt – en genre som ju annars lätt förlorar en allmän sträckläsare i ett myller av namn, boktitlar och forskningsinriktningar.

Som all hänvisning till egna erfarenheter öppnar Petterssons generaliseringar för funderingar kring hur relevanta och allmängiltiga författarens mer personliga iakttagelser är. Även gällande bredare samhällsföreteelser nöjer sig Pettersson ibland med egna antaganden snarare än att leta upp fakta: är det till exempel verkligen så att det ”sannolikt [är] få vuxna individer i Sverige, oavsett samhällsskikt, som aldrig vid något tillfälle turistat via en charterresa” (s. 86)? I en bok av detta slag hade man hellre sett ett svar än en ett allmänt och privat antagande.

Trots vissa svagheter när det kommer till svensk turismstatistik och näringshistoria ger boken en god och resonerande introduktion till forskningsfälten turismstudier och kulturarvsstudier. Dessa sätts i de mer analytiska avsnitten in i ett modernitetsteoretiskt sammanhang. Det är varken lite eller illa för en bok att åstadkomma. Men det är ändå något delvis annat än vad boken förutskickar. Genomgående visar Pettersson sin både breda och djupa beläsenhet inom svensk kulturarvsutveckling, till vilken han nu alltså i och med denna bok lagt en bred överblick över den internationella turismforskningen i allmänhet och dess svenska tillämpning i synnerhet.

Pettersson vänder sig till en målgrupp av ”yrkesverksamma, forskare och studenter på högre utbildningsnivå, inom både turism- som kulturarvsfälten” (s.15). Jag som är och varit både yrkesverksam och forskare inom såväl turism som kulturarv kan framstå som den ideala läsaren. Eller... kanske fungerar boken ännu bättre för dem som tydligare har sin hemhörighet i ett av bokens två ben. Jag försöker läsa den också så och tror att framför allt de turismintresserade finner en fyllig och uppslagsrik presentation av svensk kulturarvsförvaltning i ljuset av de senaste decenniernas utveckling inom kulturarvsforskningen.

Kring den svenska kulturturismen blir anslaget kanske lite väl brett och forskningsfältspreparerande för att riktigt nå fram. Den mer encyklopediska funktionen av översikten gör ändå att läsaren via notapparater och bibliografi ges vägar att själv fördjupa de aspekter som i texten får en mer övergripande presentation.

Som alltid går det att komma med mer precisa invändningar kring detaljer: Pettersson utgår från en modell där de miljöer kulturturismen intresserar sig för differentieras i tre epistemologiska nivåer – ”det förflutna” representeras antingen som vetenskapligt prövad ”historia” eller

mer identitetsbyggande ”kulturarv” (s. 204–211). Här saknar jag en ytterligare differentiering mellan ”det förflutna” (som i stort är passerat och onåbart) och de ”spår” detta avsatt och som blir källor till historia eller kulturarvsbruk. Det skulle kunnat tydliggöra vad det är för slags materia det är som såväl kulturarvare som turister söker och därmed tillsammans formar.

Men istället för att anmärka på detaljer vill jag återkomma till Petterssons slutsats. Eftersom turismen bidrar till att definiera och forma kulturarvet behöver de som intresserar sig för kulturarvets betydelse för nationsbyggande, nationalism, modernitet och globalisering ta turismen på större allvar än vad som ofta gjorts och görs. *Kulturell turism* visar både varför och hur.

Klas Grinell

Göteborgs museer och konsthall.

*The Somerville Group
and the re-shaping of anglophone moral philosophy*

Clare Mac Cumhaill and Rachel Wiseman: *Metaphysical animals. How four women brought philosophy back to Life*. London: Chatto & Windus, 2022. 398 p. ISBN 9781784743284, hbk.

Benjamin J. B. Lipscomb: *The women are up to something. How Elizabeth Anscombe, Philippa Foot, Mary Midgley, and Iris Murdoch revolutionized ethics*. Oxford: Oxford University Press, 2021. 326 p. ISBN 978-0-19-754107-4, hbk.

The historiography of analytic philosophy is an established and expanding genre. That it is nowadays seen as meaningful, even necessary, to engage with the history of a discipline that is often seen, and often sees itself, as trans- or ahistorical is evidenced by the fact that publications regularly appear that deal not only with the canonical giants—such as Dummett’s early work on Frege—that is what Nietzsche would label ‘monumental history’ but also what we, sticking to the Nietzschean terminology, could call both ‘antiquarian’ efforts outlining the situational rootedness of monumental breakthroughs—such as Nicholas Griffins’ work on Russell’s relation to Idealism—and ‘critical’ efforts—such as Niklas Forsberg’s recent work on Austin—seeking to provide novel perspectives on the classics while simultaneously rectifying the myopia of antiquarianism.

That the historiography of analytic philosophy is alive and well is

furthermore evidenced by the emergence of efforts to challenge and rewrite the commonly accepted histories and their adjacent canon by properly attending to thinkers once seen as peripheral. Benjamin Lipscomb's *The Women Are Up To Something. How Elizabeth Anscombe, Philippa Foot, Mary Midgley, and Iris Murdoch Revolutionized Ethics* and Clare Mac Cumhaill's and Rachel Wiseman's *Metaphysical Animals. How Four Women Brought Philosophy Back To Life* are excellent examples of this later tendency that will prove to be indispensable to anyone who takes an interest in the development of anglophone philosophy, or indeed in its future.

These two volumes are impressive, well written, and engaging attempts at detailing, with slightly different *foci* and for slightly different audiences, the story of how a quartet of Oxford educated philosophers—sometimes referred to as ‘the War Time Group’ or ‘The Somerville School’, after their affinity with Somerville College, Oxford—comprising Elizabeth Anscombe, Philippa Foot, Mary Midgley, and Iris Murdoch profoundly influenced twentieth century anglophone philosophy by properly heeding human nature and our tendency to, as Murdoch put it, make pictures of ourselves and then ‘come to resemble the picture’.

It is only recently that these four philosophers have begun to be treated as a group or school of thought. The reason for this, I suspect, is how they tend to figure in undergraduate *curricula* and how we, as a research community, tend to construe the history of twentieth century philosophy, and how we customarily divide the discipline into sub-fields. Anscombe is most famous as one of Wittgenstein's literary executors, for her 1957 monograph *Intention*, a monumental contribution to the philosophy of action, and for her attack on ‘modern moral philosophy’. Foot is most famous for developing a secular form of virtue ethics, as a proponent of non-reductive meta-ethical naturalism, and as the originator of the famous ‘trolley problem’. Midgley, whose most influential writings appear significantly later than the others, is most famous for her 1978 monograph *Beast and Man* which argues for the importance of ethnographic studies of the human animal for ethics, her public row with Richard Dawkins over his 1976 book *The Selfish Gene*, and for her contributions to feminist and animal ethics. Murdoch, if she is recognised as a philosopher—rather than as a novelist—at all is most famous for Simone Weil-inspired Platonic mysticism, for her sustained attack on behaviourism, and for being a prominent member of the so-called ‘literary turn’. While there are common strands that run through all of these efforts—such as a focus on ethics broadly conceived, non-reductivism, and a more or less marked affinity with virtue ethics—these do not fit neatly into customary ways of dividing up the field into *e.g.*, first and second order ethical theory, *etcetera* and the four have thus not been considered as a group until recently.

Metaphysical Animals paint the quartet, I think rightly, as underappreciated forerunners in the re-emergence of metaphysics as something to be taken seriously by academic philosophy once the research community was capable to free itself from the clutches of reductive ordinary language philosophy, Carnapian logical positivism, and Moorean handwaving. The central claim of the book, as I understand it, is that this quartet of philosophers jointly point to a central and important insight: metaphysics can, and to a large extent ought to, be construed as both a critical and constructive enterprise engaged with the world-pictures that we, collectively and privately, construct for ourselves, because no one else is going to do it for us. In a similar manner, Lipscomb's *The Women Are Up To Something* manages to paint a vivid picture of a joint call for a moral philosophy that diagnoses its *Zeitgeist* and anchors its theorising in the human experience in a way that lets us see how much of a continuous and collaborative effort it is. In a striking final chapter Lipscomb lets us know how much the loss of friends, colleagues, and collaborators, inevitable as it is, fundamentally changes our world yet at the same time paves the way for those who come after us to build upon our efforts.

Both works are keen—and I think rightly so—to paint the quartet as engaged in fierce rebellion against outmoded Oxford orthodoxy. Where they differ, and I take this as significant and indicative of their respective *foci*, is in whom they cast in the role of primary antagonist of the drama (not that either work neglects the other figure). Lipscomb, whose focus is more restricted to moral philosophy, casts R. M. Hare in the role and provides a sensitive intellectual portrait that is deeply sympathetic yet critical of the existentialist non-cognitivist lessons, and the adjacent separation of facts and values, Hare draws from his personal experiences as a prisoner of war forced to labour under inhumane conditions on the construction of the Burma-Thailand Railway. Mac Cumhaill and Wiseman, by contrast and to great effect, casts A. J. Ayer in the role of the trivial and shallow yet self-important philosophical male in a way that makes Mr. Ramsay from Virginia Woolf's *To the Lighthouse* seem positively insightful by comparison. Consequently, while Lipscomb paints a thoroughgoing picture of a tightly-knit group of friends who, despite occasional drifting apart, jointly work towards an overhaul of moral philosophy which starts with Foot's deeply felt reaction to the Newsreel images of the holocaust and is bookended by Midgley's comparatively late blossoming into a philosopher of and for the people, Mac Cumhaill and Wiseman treat us to an in-depth study of a much more temporally restricted development structured around Anscombe's campaign to stop Harry S. Truman's honorary Degree at Oxford (on the grounds of his orders to drop the bombs on Hiroshima and Nagasaki) which necessitates the joint

working out of a way forward for a responsible life-world metaphysics with feminist undertones capable of rivalling recent attempts in the same vein by the likes of Sally Haslanger and Amie Thomasson.

Both volumes are impressive in their treatment of their archival sources, especially since their authors are all philosophers rather than historians. An eye towards recent developments in academic philosophy is key to what makes both these volumes seem so urgent. Only trained philosophers with something professionally at stake, aided by able and willing archivists at Somerville College and elsewhere (a quick glance through the acknowledgments should give a hint of the collaborative nature of the efforts that we are here dealing with), could have managed to convey the urgency the source material demands. These works are not only out to give anglophone philosophers a sense of their past but also aim to change the nature of philosophy to come, and I, speaking in a professional capacity, am very grateful for their efforts. Although there are ample technical details of specialist interest to be found in each of these volumes—Lipscomb’s treatment of Murdoch’s analysis of the existentialist *Zeitgeist* and Wiseman’s and Mac Cumhaill’s account of the importance of Mary Glover as a forerunner and their highlighting of the importance of Anscombe’s understanding of Proclus’ commentary on Plato’s *Parmenides* being personal favourites of mine—this is not the primary aim of either book. Rather, we are treated to exquisite accounts of how each member of the gang of four brought their own individual experiences and influences—minutely yet engagingly detailed—into what was to become a sorely needed reinvigorating spark at the centre of anglophone philosophy that still needs to be heeded, preserved, cherished, and expanded upon.

Both works are, apart from dealing with the same group of historical figures, interestingly similar in a number of other ways. Firstly, they are excellent examples of ‘group biographies’ that to a large extent manage to sidestep issues that surround the biography as a historiographical genre; not only is it comparatively easy to identify research questions in these volumes—*i.e.* broadly ‘How did the group respond to the radical evil of the holocaust and the inability to make sense of it by the non-cognitivist orthodox Oxford meta-ethics of the time?’ in the case of Lipscomb, and ‘How did the four develop, each in their own way, a Wittgenstein-inspired notion of metaphysics that is able to properly attend to the human animal as meaning-making through the stories that we tell about ourselves?’ in the case of Mac Cumhaill and Wiseman, respectively—but both volumes also manage to situate their subjects in a richly detailed place and time, and, by attending to each member’s idiosyncrasies and personal influences—I especially enjoyed the rewarding discussions of figures such as Donald McKinnon, Eduard Fraenkel, Mary Glover, and Lotte Labowsky—, side-

step methodological issues such as biographical studies' tendency to paint their subjects as the centre of their own little neatly narratively structured world.

In addition, both volumes are crucially dependent upon personal conversations with Midgley and her openness to the idea of the quartet as a philosophical school. This idea both serve to bring the two narratives together into structured and readable stories but also, equally crucially, potentially opens up for a problematic over-stressing of similarities which in turn isolates the quartet and loses sight of other relevant figures. Where, for instance, is Mary Warnock? While sometimes close affiliate and sometimes more peripheral hang-around Warnock's autobiography *A Memoir. People and Places* is referenced on occasion, more can be done, moving forward, by paying closer attention to e.g., her 1960 volume *Ethics Since 1900* which tells an equally interesting story of the development of anglophone ethics from a vantage point close to the end of the span of *Metaphysical Animals* and mid-way through the time-frame covered by Lipscomb. Connecting Murdoch's studies of Sartre with Warnock's work on existentialism ought to be equally interesting. Further studies outlining how the *Zeitgeist*-analysis championed by the group connects with historical awareness is also a promising future endeavour. Much work thus remains to be done, but these two group biographies still constitute milestones in the process of granting the quartet their rightful place in the philosophical canon.

Frits Gåvertsson

Lund University

The climate of history in a planetary age

Dipesh Chakrabarty: *The climate of history in a planetary age*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 2021. 284 s. ISBN 978-022-673-286-2, hft.

De senaste decennierna har miljöfrågan blivit mer akut i takt med växande vetenskaplig evidens för människans klimatpåverkan kombinerat med den politiska oförmågan att reglera densamma. Ett begrepp som sedan millennieskiftet fått stort genomslag är "antropocen", vilket betecknar att jorden lämnat den stabila geologiska tidsåldern holocen bakom sig och inträtt i en ny mer osäker epok, orsakad av människan irreversibla inverkan på jordsystemet. Denna initialt naturvetenskapliga fråga engagerar numer även humanister, som kommit att debattera hur inträdet i

antropocen påverkar frågor om etik, tid, agens, antropocentrism, samt människans förhållande till och plats i naturen.

En av de mest inflytelserika texterna i sammanhanget är historikern Dipesh Chakrabartys ”The Climare of History: Four Theses”, ursprungligen publicerad i *Critical Inquiry* 2009. Sedan dess har Chakrabarty aktivt deltagit i debatten han initierade och nu har flera av hans texter sammanställts i bokform tillsammans med en introduktion och ett ”Postscript” bestående av en diskussion mellan Chakrabarty och Bruno Latour. Boken innehåller en del omtagningar, men tar upp flera frågor inträdet i antropocen tvingar humanister att konfrontera.

Den huvudsakliga tesen i ”Four Theses” är att historiografi, som den formulerades från Giambattista Vico till R. G. Collingwood, byggt på en dikotomi mellan natur och kultur, och att naturen, i den mån den trängt sig in i historikers narrativ, enbart figurerat som en förgivettagen bakgrund som existerar oberoende från människan och förändras mycket långsamt. Historiker har generellt nedtonat naturliga händelser då dessa saknar den intentionalitet, rationalitet och agens som betraktats som unik för människan och har ansetts driva historien framåt. Visserligen har föregångare som Annales-skolan, miljöhumaniora, och posthumanismen ruckat på dikotomin mellan natur och kultur, men inträdet i antropocen tvingar oss att gå längre och inse att människan blivit en kollektiv geologisk agent förmögen att påverka inte bara globala, utan planetära processer.

Här kommer vi in på ett genomgående tema i boken: förhållandet mellan *det planetära* och *det globala*. Chakrabarty menar att det planetära blivit en kategori av filosofisk och existentiell vidd i och med klimatkrisen, och att tidigare politiska filosofer antingen ignorerat eller likställt det planetära med det globala. I kontrast menar Chakrabarty att det är genom modernitetens förknippade företeelser som global industrialisering, kapitalism och teknikutveckling vi frammanat det planetära. Det vill säga, de klimat- och jordsystem som – till skillnad från det globala – föregick människans existens och sannolikt kommer existera efter oss. Den globala industrialismens och kapitalismens historia kan därför inte längre skrivas separat från planetens historia, eftersom dess effekter har planetära implikationer.

Det globala och det planetära har olika temporaliteter och till skillnad mot det globala, som är en antropocentrisk kategori, decentrerar det planetära människan genom att lyfta fram det faktum att vi enbart kan existera beroende av naturen och andra arter. Den globala och antropocentriska frågan om *hållbarhet* blir därför underordnad den planetära frågan om *beboelighet*. Samtidigt uppmärksammar det planetära oss på det unika i att människan är den enda art som kollektivt har möjlighet att

påverka de planetära jordsystemen, vilket också ger oss ett unikt ansvar.

Etik och rättvisefrågor återkommer boken igenom och Chakrabarty måste givetvis bemöta den vanligt förekommande kritiken att ”antropocen” homogeniserar mänskligheten, när det i själva verket är en liten andel av världens rikaste länder som orsakat de största utsläppen av växthusgaser, vars effekter drabbar världens fattigaste länder mest. Han försvarar ändå sitt bruk av begreppet med att ”antropocen” flyttar fokus från ett människocentrerat till ett planetärt perspektiv, och det är planeten likgiltigt vem som orsakar utsläppen. Det planetära perspektivet tvingar oss att revidera existentiella, etiska och politiska frågor, som inte längre kan innefatta bara människan, utan måste inkludera naturen och andra arter, som också drabbas av klimatförändringarna. Människans möjlighet till ett gott och tryggt liv är beroende av naturen och kopplat till andra levande ting, varför rättvisefrågor numera måste inbegripa även det icke-mänskliga. Den Kantianska distinktionen mellan människans moraliska och biologiska liv är därför ohållbar.

Chakrabarty jämför inträdet i antropocen – oavsett om vi förlägger dess början till kolonialismen, den industriella revolutionen, eller ”den stora accelerationen” – med François Hartogs presentistiska tidsregim, i vilken framtiden kollapsar i nuet. Men antropocens ”planetära tidsregim” tvingar oss inte bara att revidera vår syn på det förflutna och modernitetens historia, utan även vår förväntningshorisont. Dels genom att vi tvingas föreställa oss en framtid utan människan och ett förestående ”planetacid”, dels genom att vi tvingas föreställa oss önskvärda framtider inom vilka alla människor har möjligheten till ett gott liv inom ramarna för planetens gränser. Vårt politiska tänkande måste alltså utvidgas till att involvera jordsystemet och biosfären. Därtill föreslår Chakrabarty att insikten om att allt liv på planeten delar öde i ljuset av den pågående klimatkatastrofen kräver en ny form av ”negativ universalism”. Han tar dock inte entydigt parti för det planetcentrerade perspektivet mot det antropocentriska, utan insisterar på en dialektisk relation mellan dessa.

Antropocen har alltmer börjat likna vårt nya metanarrativ och att väva samman den ”djupa” geologiska historien om det planetära jordsystemet med den evolutionsbiologiska historien om livet och människan som art med den moderna världens historia är en utmaning som prövar gränsen för vår historiska föreställningsförmåga. Exakt hur det ska gå till är oklart, men Chakrabarty hjälper oss en bit på vägen.

Bruno Hammell

Lunds universitet

Odins Imperium

Bernd Røling: *Odins Imperium. Der Rudbeckianismus als Paradigma an den skandinavischen Universitäten (1680–1870)*. Boston Brill, 2020. 1880 s exkl. register. ISBN 978-90-04-42940-6. Inb. 2 band, även online.

Odins Imperium av den tyske latinfilologen Bernd Røling är en granskning av den götiska traditionen i Sverige, alltså av den ursprungligen medeltida föreställningen om Sverige som folkens urhem och kulturens ursprung som under stormaktstiden byggdes ut till en vittförgrenad och mångfasetterad nationell myt. Røling skildrar den i hela dess vidd med alla dess fantasifulla inslag: att ättlingarna av Noas son Japhet efter arkens strandning anlät till Norden och sedan erövrat större delen av Europa; att Platons Atlantis var detsamma som de yverbornes ö, det vill säga Sverige; att det funnits en förkristen astralreligion i midnattssolens Sverige med en treenighet bestående av Oden, Tor och Freja; att svenska språket var äldre än grekiskan och nära besläktat med hebreiskan, och att de gamla götarna varit pionjärer i gruvdrift och sjöfart. Namnet Oden i titeln på Rølings arbete förekom i olika sammanhang i den götiska berättelsen; han var ljusets och solens gud, men också en driftig kung vid tiden för Kristi födelse och huvudperson i den viktiga Ynglingaätten, som man på något sätt försökte länka till senare svenska kungaätter. Stöd för detta och mycket annat hämtades ur nyläsningar av antika texter och studium av de isländska sagorna, som gjordes tillgängliga i tryck. Härtill lades arkeologiska fynd, framför allt runstenarna, vilkas tecken, unika för Norden, ansågs vittna om urspråket som stod hebreiskan nära.

Jämfört med tidigare svensk forskning vidgar Røling perspektivet både geografiskt och i tiden genom att använda ett mycket större källmaterial som inte är begränsat till den svenska lärda gemenskapen och inte bara till den götiska högfloren decennierna runt 1700. Hela Östersjöområdet tas med och inlägg från alla lärosäten i det svenska väldet undersöks liksom mottagandet bland ett stort antal utländska lärde med Leibniz i spetsen. Särskilt uppmärksammas den dansk-norska reaktionen. Danskarna odlade en egen nationalmyt baserad på germanfolket kimbrenna och hade en stark kritiker av den svenska i norrmannen Tormod Torfaeus. Kronologiskt följer Røling yttringarna av den götiska myten genom hela 1700-talet och in i 1800-talet. Vidlyftiga etymologiska jämförelser kunde öppna för oväntade uppvärderingar, givet den svenska patriotismen. Antagandet av den jafetska invandringen till Nordsverige innebar att sannolikt även finnar och samer blivit delaktiga i den götiska kulten och religionen; hade rentav finnarna varit först? Dessutom kunde uppgifter i Bibeln om att somliga judiska stammar blivit förvisade från Israel tyda på att det

funnits judiska inslag i befolkningen i den högan Nord. I början av 1800-talet, då kunskaperna växte om orientaliska språk, spekulerades om likheter mellan skytiska, persiska och hinduspråk och man försökte den vägen etablera ett samband med Jafets ättlingar som fört visdomen inte bara till Sverige. I den nya språkvetenskapliga branschen indologi antogs ett samband mellan Buddha och den nordiska solguden Oden. Det gällde för de romantiskt anstuckna akademikerna på 1800-talet inte så mycket att ge prioritet åt det svenska som att förena det med i det ursprungligt mänskliga.

De kritiska invändningarna skildras likaså grundligt. Runorna visade sig vid närmare betraktande ha ett kristet innehåll och därför inte vara tillkomna tidigare än omkring år 1000; för övrigt var de knappast svenska till sitt ursprung. De isländska sagorna dög inte som historiska källor utan var snarast att betrakta som litterära berättelser. Föreställningen att svenskarna varit bärare och spridare av kultur jävades av att alla ord i svenskan för mer avancerade redskap, husgeråd, maträtter m.m. uppenbarligen var lånord. I språkvetenskapen minskade efterhand entusiasmen för genealogiska samband. Det fanns inget ursprungligt språkligt stamträd; släktskap kunde fastställas bara mellan språken hos folk som haft beröring med varandra och företedde tydliga likheter. Härtill lades runt sekelskiftet 1800 ett nytt sätt att betrakta språket, inte som vittnesbörd om oklara kulturförflyttningar i det förflutna, utan som uttryck för det enskilda folkets förvärvade och aktuella karaktär, folksjälen. Teorin, med ursprung hos Herder, lanserades av Henrik Gabriel Porthan med finskan som exempel.

Rolings framställning bygger på en överväldigande mängd sekundärlitteratur och ett jättelikt källmaterial. Förteckningen över källor och litteratur omfattar över 400 sidor, noterna upptar ofta mer än halva textsidan. Alla slags texter har undersökts, många av dem hittade i icke svenska bibliotek och arkiv: föreläsningar, manuskript, brev och tryckta texter. Inte minst har Roling använt sig av de många latinska akademiska dissertationer som ventilerades vid universiteten. Han har funnit hundratals sådana där det götiska temat mer eller mindre framträder; svenska forskare har försummat detta källmaterial. Det stämmer nog. Otvivelaktigt har göticismen spelat en varaktigare roll än vad man i svensk forskning gjort sig medveten om, upptagen som man varit av de progressiva temata som under 1700-talet mestadels avhandlades i svenskspråkigt källmaterial.

Samtidigt är Roling, trots den vidsträckta och djupgående materialgenomgången, försiktig när det gäller hur stort inflytande göticismen hade utanför den lärda världen. Atlanticans ”impact factor” låter sig inte fastställas. Göticismen var en ”universitäre Leitideologie”, alltså en akademisk angelägenhet, till övervägande delen behandlad på latin och på utländska moderna språk. Det är signifikant att Roling – som inte drar sig

för att garnera sina kapitel med citat från helt andra tider och sammanhang – avslutar hela undersökningen med en dikt av Lars Huldén där denne med självvironisk nostalgi begrundar sin tid i Uppsala. Citatet fäster också uppmärksamheten på att det götiska i första hand var en uppsaliensisk och akademisk angelägenhet, inte en stockholmsk och politisk.

Rolings värdering av göticismen är, jämförd med den gängse svenska litet besvärade nedvärderingen av dessa patriotiska excesser, påfallande positiv. Han vill se den som ett *paradigm*, och ett produktivt och dynamiskt sådant. Det hade vissa givna grundantaganden och exempel som styrde kunskapsökandet men också genererade nya frågor och forskningsobjekt. I en för nutiden acceptabel mening var paradigmet fruktbart så till vida att det lyfte fram nya källmaterial och arkeologiska fynd. Många sådana skulle eljest aldrig blivit funna och publicerade – en synpunkt som för övrigt redan Leibniz framförde. Men det götiska paradigmet förmådde också anpassa sig till kritiken, det skedde inte bara med bortförklaringar och reträtter utan också med utvidgningar och omformuleringar av grundantagandena, såsom när götisk invandring postulerades ha ägt rum även till Amerika vilket Rudbeck inte hade med – eller när indologin gav nya möjligheter att hävda ett svenskt samband med ursprunglig religion.

Att göticismen beskrivs som ett paradigm ger en vetenskapsteoretisk förklaring med viss retorisk effekt till dess varaktighet. Men starkare intryck gör Rolings vetenskaps sociologiska argument. Patriotism i förening med stormaktsrollen gav fart och auktoritet åt den nationella myten, och även uppmärksamhet utomlands, även om acceptansen där var ringa, utom i de svenska provinserna runt Östersjön. Under den karolinska tiden gjorde nätverk och lojaliteter runt den karismatiska Rudbeck många professorer försvurna åt göticismen. Det fanns kritiker också i den egna akademiska miljön, men de fann det antagligen inopportunt att framföra sina åsikter, och senare skeptiker var likaså försiktiga. Mer explicita avfallingar längre framt 1700-talet som Johan Ihre, Sven Lagerbring och Henrik Gabriel Porthan kunde enligt Roling mer öppet framföra sina åsikter eftersom de hade blivit etablerade också i den utländska forskarvärlden.

Att en tysk forskare gör en grundligare undersökning av den tidigmoderna svenska nationalmyten än vad någon svensk tidigare gjort är förstås anmärkningsvärt. Roling kullkastar inte den gängse beskrivningen av fenomenet men han modifierar och fördjupar den och sätter in den i det större tyska och europeiska sammanhanget. Forskningskvaliteten är hög: tung empiri, teoretisk utblick, stringens i prosan. Verket bekräftar positiva fördomar om tysk vetenskap. Omfånget är stort, väl i största laget, särskilt om man tar del av verket online, uppdelat på sex filer. Volymer blir inte mindre av att det långa tidsperspektivet kombineras med

ett tematiskt upplägg, vilket gör att samma personer dyker upp i upp i flera kapitel.

Det krigiska svenska självförhållandets historia är inte ett ämne dagens svenska offentlighet yvs åt. Men vi odlar ju i nutiden en bild av Sverige som humanitär stormakt. Rolings *magnum opus* ger anledning att fundera över likheter mellan den tidigmoderna och den postmoderna svenska nationalstoltheten. Den förra bottnade i en militär kraftutveckling och konstruerade ovanpå den en myt om det förflutna som gav det svenska Norden en universell civilisatorisk roll. Den senare är grundad i samtiden och en upplevd lyckosam samhällsutveckling i fred som alstrat en moralisk självbild med universella anspråk. Gör de skiljaktiga motiveringarna för nationalstoltheten dess yttringar ojämförliga eller finns det en stor-svensk kontinuitet i självuppfattningen?

Bo Lindberg

Göteborgs universitet

Sacred Politics

Hans W. Blom (red.): *Sacred politics, natural law and the law of nations in the 16th-17th centuries*. Leiden: Brill 2022. XII+349 s. ISBN 978-90-04-49583-2 (inb.); (e-bok) 978-90-04-50178-2; ISSN 2589-5966.

Det rör sig inte om ett skrivfel – det skall vara politics, inte politics. Men man kan undra vad ett helgat samhälle skall vara. Kanske är det något som skulle ha uppkommit om ungyrkörörelsens paroll, Sveriges folk – ett Guds folk, hade förverkligats. Bokens titel syftar inte på samhällen som finns eller fanns, utan på vissa teologisk-politiska teorier eller ideal, vilka föresvävade vissa teologer och statstänkare under den tidiga reformationstiden.

Utgivare till denna samling artiklar, vilka har sitt ursprung i konferensföredrag hållna i Olmütz (Olomouc, i Mähren) 2016 är Hans Blom, en holländsk akademiker som bland annat är redaktör för *Grotiana*. Hans inledning ger en översikt av diskussionsläget och en kort presentation av bidragsgivarna.

Den första hälften av boken har som huvudtema hur humanism, naturrätt och kyrkopolitik ingick i dåtidens politiska konflikter. Dessa temata återkommer i den senare hälften, som ägnas Hugo Grotius (1583–1645) och Samuel Pufendorf (1632–1694), de två portalfigurerna till nyare tidens naturrechts- och rättighetsteorier.

Bakgrunden till vad de flesta av artiklarna handlar om är dåtidens starka religiösa meningsbrytningar. Motsatta uppfattningar om predestinations-

läran och om förhållandet mellan kyrka och stat ledde till politisk konflikt och våldsamheter i Nederländerna i början på 1600-talet.

I en innehållsrik artikel redogör Artur Eyffinger för två framstående meningsmotståndare i denna konflikt. Petrus Cunaeus (1586–1638) företrädde en moderat kalvinism, och hans motståndare var den strängare men jämförelsevis tolerante Franciscus Junius (1545–1602), som efter Calvin och Beza var den ledande kalvinisten. En bok han utgav 1593 hade den talande titeln *Le paisible Chrétien* (!). Junius behandlas mer utförligt i ett annat bidrag av Marcus Totzeck. Junius anslöt sig till en ny teologisk-politisk-lingvistisk idéströmning inom vilken ingick ett grundligt studium av hebreiskan. Han var en av dem som ansåg att rättsordningen hos Gamla Testamentets hebréer var föredömlig och borde efterliknas. Cunaeus höll med. Ett av dess många tilltalande drag, menade denne, var att den innehöll regler som hindrade välståndet hos de rika att leda till förtryck av de fattiga.

Eyffingers artikel ger en värdefull inblick i allt detta, och nämner naturligtvis Grotius, en ledande politiker på den förlorande sidan i Nederländerna. Han slapp undan med en fängelsestraff 1619, men lyckades tre år senare fly till Paris, där han skrev sitt epokgörande arbete om krigets och fredens rätt (1625).

I en annan artikel behandlar Eyffinger Grotius' naturrättslära. Denna artikel innehåller en del idéer som är nog så diskutabla. Det påstås att *fides* (löftestrohet, pliktstrohet) är grunden för alla plikter vi åtar oss. Det kan låta som om vi har plikt att hålla våra löften eftersom vi lovat hålla dem.

Det kan vara på sin plats att också nämna annat i denna artikel som inte tycks invändningsfritt men som ofta återkommer i Grotiuslitteraturen.

Grotius skrev att liksom matematikerna ville han ge *allmänna* principer, utan hänvisning på *särskilda* politiska omständigheter. Slarvigt läst tas detta ofta till stöd för påståendet att han använde matematisk eller geometrisk metod. Men hos Grotius finns inte en tillstymmelse till något sådant.

Det påstås, också felaktigt, att Grotius särskiljande av tre olika betydelse av *ius* var något nytt.

Inte heller stämmer det att Grotius ville bekämpa en moralisk skepsis som i politiken sätter egennyttn framför rättrådigheten och som sägs ha företratts av neo-skeptiker med Montaigne i spetsen. Faktum är att Grotius trots sin enorma beläsenhet inte läste Montaigne och att den ”realpolitiska” synen, som han naturligtvis tog avstånd från, varken är skeptisk eller omfattas av Montaigne.

Ett annat ämne är naturrättslärans eventuella religiösa grund. Även här tycks mig diskussionen—också i ett eljest välskrivet och intressant bidrag av Jiří Chotaš – ej helt tillfredsställande. Frågan är om Grotius ansåg att

en naturrätt utan Gud var möjlig. Vad Grotius faktiskt skriver (men som ofta läses slarvigt) är att vad som anförts i början av företalet till hans *magnum opus* skulle ha en viss giltighet även utan Gud. Vad han åsyftar är vad han där sagt om *alieni abstinentia*, nämligen att kränkning av en person, ett angrepp på dennes liv, kropp, handlingsfrihet med mera, till sin natur är en rättskränkning, även utan en lagstiftande Gud. Detta finns väl förklarat hos Karl Olivecrona, ”The two Levels of Natural Law Thinking”, *Jurisprudence* 1:2 (2010), där det visas hur väsentliga delar av Grotius’ och Pufendorfs naturrättsteorier inte förutsätter någon gudomlig eller mänsklig lagstiftning för tillkomsten av rättigheter och plikter, rättvisa och rättfärdighet. Men de menade inte att teorin i sin helhet klarar sig utan Gud.

En artikel om Suárez skall förbigås med tystnad. Alltför mycket i den är dunkelt sagt: ”...law as a mimetic reality that extrapolates the self-legislation of a rational being”; ”the autofoundation of law also includes a mimetic relationship with the rational being”, med mera.

Men det är ett undantagsfall. De andra artiklarna klarar kvalitetskontrollen. Av utrymmesskäl kan bara några få nämnas i korthet. Mats Langballe Jensens skriver om Niels Hemmingsen, Danmarks mest betydande tänkare på 1500-talet. Denne kombinerade en förnuftsbasead naturrätt med en teologi påverkad av Melanchthon. Det är väl av historiska skäl (den långa fiendskapen med Danmark) som han är så okänd hos oss. József Simon skriver knappt men klart om två teologer med anknytning till Siebenbürgen, Jacobus Paleologus (1520–1585) och Christian Francken (1552–1610?). Franckens radikala socinianism är märklig—det verkar som om han kom fritänkeriet nära. Stefanie Ertz diskuterar Grotius’ erastianism, och Thomas Behme redovisar Pufendorfs försök att bilägga konflikten mellan de evangeliska (Luther) och de reformerta (Calvin). Ett samförstånd med de påviska var självfallet otänkbart.

Thomas Mautner

Australian National University

Eudamonia

Klas Grinell: *Eudamonia. Om det goda livet i klimatomställningens tid*. Stockholm: Fri tanke, 2021. 222 s. ISBN 978-91-8913-985-5, inb.

Inför en resa slank jag förbi en bokhandel på Centralstationen för att få sällskap genom nattens tågfärd. Lite brydd förklarade expediten att boken jag sökte eventuellt kunde finnas i hyllan med självhjälpslitteratur. ”Du förstår”, sa hon, ”att av någon anledning har det bestämts att filosofi och

psykologi ska stå tillsammans. Men i stort sett är det bara ny självhjälp-litteratur.” Jag hittade inte det jag sökte, men förbryllades över att filosofi reducerats till terapi för samtida problem.

Filosofi som terapi brukar ofta förknippas med den hellenistiska filosofin. Då Atens trygga ramar byttes ut mot det stora Alexandrinska riket fick de filosofiska skolorna i högre grad rollen som riktninggivare för olika levnadskonster. Det goda livet, *eudaimonia*, var för såväl antiken som hellenismens filosofer en fråga om att kultivera sin karaktär, *ethos*, och på så sätt förena tanke, känsla och handling. Idéhistoriska utläggningar av Pierre Hadot, Michel Foucault och Martha Nussbaum har under det senaste halvsekleet inte bara visat på den hellenistiska filosofins protreptiska aspekter, men också hur epikuréer och stoiker fann tillit i litterära verkningssmedel som en oskiljaktig del av det filosofiska arbetet.

Men det utmärkande för Hadot, Foucault och Nussbaum är deras arbete med filosofihistorien där det förflutna förstås i sin historiska kontext samtidigt som att de aktualiserar tidigare tänkare i samtida etisk-politiska samtal. Under det senaste decenniet har vi emellertid sett hur den hellenistiska omsorgen om sig själv blivit en vara bland många andra som lovar bot för den senkapitalistiska storstadsmänniskans smärtsamma förfrämligande från sig själv. Här finns vare sig intresse för filosofi eller historia utan snarare den påtagliga självmotsägelsen som ligger i det mesta av självhjälp-litteratur och som skiljer denna från den protreptiska praktiken: att snabbt få tillgång till något som egentligen fordrar full hängivenhet och vilja att offra egen lycka till fördel för det gemensamt bästa.

Klas Grinells *Eudaimonia. Om det goda livet i klimatomställningens tid* (2021) kan i hög grad ses som en uppgörelse med, och som ett alternativ till, det han beskriver som den samtida självhjälp-litteraturens ”världsfrånvända individualism”: ”Vi har i klimatomställningens tid inte råd med den slags distanserade själar som alltför mycket av livsstils- och självhjälp-litteraturen propagerar för”, skriver Grinell (10). I stället för den konsumtionsvänliga tolkningen av stoicismen introducerar han Aristoteles som vägledande husfilosof i en tid som behöver se om sina vanor och levnadsformer. Att låta människor få blomstra ut från sin egen unika potential handlar här inte om livsstils- eller identitetsmarkörer, snarare riktar det uppmärksamheten mot människors egenvärde som de unika personligheter de är. Satt i klimatomställningens tid inbegriper denna organiska bildningstanke också egenvärdet av naturens mångfald. För Grinell innebär detta en omprövning av den mekanistiska förståelsen av världen som har växt fram sedan 1500-talet där jorden ses som ämne för exploatering och evig tillväxt.

I dialog med Aristoteles lägger Grinell fram en diagnos av klimatomställningens tid och beskriver hur en förändring av rådande levnadsstil

innebär genomgripande omvärderingar och behov av en fördjupad förståelse för demokrati, ekonomi, sexualitet och religion. Det som krävs är inte bara insikten om att människor, djur och natur hör ihop och är beroende av varandra. Grinell betonar också nödvändigheten av att kultivera en känsla av vördnad och måttfullhet som han menar att Aristoteles har gemensamt med traditionella protestantiska och muslimska ideal. I kultiveringen av en gemenskap som strävar efter ett gemensamt goda, spelar ritualer en viktig roll, skriver Grinell. Att han betonar vikten av att fostra en kärlek till det gemensamma och en förmåga att sätta sig in i olika sätt att förstå världen ligger också i linje med hur en aristotelisk idé om känslornas kultivering har aktualiserats genom idéhistorien.

Ändå är det kanske mer relevant att beskriva Aristoteles som en till synes ousinlig källa när det kommer till att tänka på människor som sociala – och därmed politiska varelser med förmåga att leva och handla tillsammans. Och Grinell har även en politisk ambition med boken, där han betonar värdet av en levande agonistisk demokrati. Genom att lyfta fram politiken som ett ansvar för det gemensamma framträder Grinells Aristoteles som en alternativ röst till de individfokuserade självhjälpsböckerna och den apolitiska konsumtionskultur som dessa böcker är en produkt av.

Eudaimonia är ett lovvärt arbete med den tredje uppgiften – akademikers roll i att använda sin röst och sin kunskap i en bredare offentlighet än det som ofta ryms inom universitetens diskursiva koder. Ändå förbryllas jag som läsare över den moralism som Grinell saluför som Aristoteles alternativ till en samtida konsumtionskultur. Ty förväntningarna på Aristoteles som nutida samtalspartner överskrider med råga vad som kan härbergeras utifrån filosofens egna texter. Mest anmärkningsvärt är hur det aristoteliska omdömet mångperspektivism – som kanske är det Grinell vill främja – byts ut med stränga förmaningar av vad som måste göras. Ja, den flitiga bruken av ordet *måste* leder tankarna snarare till pietistiska levnadsråd än till politiskt engagemang.

Att filosofi kategoriseras under psykologi och självhjälpslitteratur kan ses som symptomatisk på hur också tänkandets konst underordnas ett omedelbart konsumtionsvärde. Och kanske är det just bokens självmot-sägande moralism som ändå för fram ett budskap för läsaren av *Eudaimonia*: För att kunna förändras på djupet behövs framför allt förmågan att kunna tänka bortom den lösningsorienterade självhjälpslitteraturens psykologisering av filosofin.

Synne Myrebøe

Wiens universitet

Vad är en kvinna?

Evelina Johansson Wilén & Johanna Sjöstedt (red.): *Vad är en kvinna? Språk, materialitet, situation*. Göteborg: Daidalos, 2021. 252 s. ISBN 978-917-173-629-1, hft.

Genusvetaren Evelina Johansson Wilén och idéhistorikern Johanna Sjöstedt har tagit initiativ till en antologi som behandlar frågan om vad en kvinna är. Avstampet formuleras mot bakgrund av de framsteg som gjorts och det faktum att vi i Sverige firar 100-årsjubileum för allmän och lika rösträtt. Redaktörerna framhåller att det trots framstegen finns mycket kvar att göra och ständigt nya tendenser till backlash att motverka. Ärendet skrivs fram i gränslandet mellan genusteori och feministiska strategier. Flera av bidragen, visar det sig, inkluderar även självbiografiska reflektioner om att positioneras som kvinna vilket skapar en lyckad brygga mellan teoretiska behandlingar av frågan och mer jordnära erfarenheter och förståelser.

Sjöstedt inleder antologin med en diskussion om Simone de Beauvoirs *Det andra könet*. Hon frågar sig vilka möjligheter det finns att identifiera sig själv som kvinna med bibehållen reflexivitet. Det finns enligt henne en spänning mellan teoretiska och vardagliga förståelser av begreppet kvinna. I en teoretisk förståelse ifrågasätts om det överhuvudtaget går att tala om ”kvinnan” givet att hon inte utgör någon homogen grupp och att begreppet är överlastad med patriarkala betydelser. I en vardaglig förståelse är det emellertid självklart att kvinnor finns i världen och lever högst konkreta liv, inte sällan underordnade män.

Utifrån Beauvoir skriver Sjöstedt att kvinnor inte har något annat val än att förstå sig själva som kvinnor, men att en medvetenhet om det temporära, partikulära, kontextbundna öppnar upp för en reflexivitet som är feministiskt produktiv. Sjöstedt avslutar med att ta ställning för poststrukturalismens kritiska potential, det vill säga den teoribildning som varit mest drivande i att dekonstruera kategorin kvinna.

Här gör Lena Gunnarsson en annan värdering. Teoribildningar som poststrukturalism och intersektionalitet menar hon är otillräckliga när det kommer till att närma sig feminismens ödesfrågor: mäns våld mot kvinnor och hotet mot reproduktiva rättigheter. Gunnarsson bedriver en intern kritik och frågar sig varför genusvetenskapen vänder sig ifrån dessa problemområden. Hon förvånas över hur kroppen i Judith Butlers efterföljd kunnat reduceras till en diskurs när så mycket inte är omförhandlingsbart med den. Hur vi än benämner kroppen är det ett faktum att vissa kroppar har livmoder och att dessa kroppar alltid kommer att ha en funktion som kroppar utan livmoder inte har. Hennes kritiskt realistiska

resonemang vetter åt det vardagliga, och det är också så hon avslutar sitt bidrag, att genusvetenskapens distansering från vardagliga förståelser av kön eventuellt inte haft så stor feministisk potential som man hoppats på.

Även Johansson Wiléns bidrag har en kritisk udd mot inneteorier, i det här fallet intersektionalitetsteori. Hon slår ett slag för något som benämns social reproduktionsteori. Teorin har marxistiska förtecken och uppmärksammar att det finns villkor som förenar kvinnor i den globala kapitalistiska ordningen. Kvinnor gör det mesta i hemmet, i den reproduktiva sfären, samtidigt som de trätt ut på en könssegregerad arbetsmarknad där de har de lägst betalda jobben inom områden som liknar den reproduktiva sfären. Det nyliberala tillståndet har enligt Johansson Wilén intensifierat detta dubbelarbete. Kapitlet kopplar frågan om klass till frågan om hudfärg/etnicitet på ett intressant sätt. De kvinnor som kan köpa sig fria från dubbelarbetet låter andra mindre bemedlade kvinnor rycka in för att städa i hemmet och passa barnen, och dessa städande och barnpassande kvinnor är inte sällan rasifierade. Även om intersektionalitetsteori också kan få syn på dessa kopplingar mellan klass och hudfärg/etnicitet menar hon att det är bättre att utgå från social reproduktionsteori med dess tydliga analys av det kapitalistiska systemet och dess verkningar.

Efter dessa teorifokuserade kapitel tar antologin en delvis annan riktning, vilket är välkommet. Naomi Scheman lanserar tanken att frågan om vad en kvinna är inte handlar så mycket om fakta som om erkännande. Det finns enligt henne inget starkt motiv till att ta reda på vad en kvinna är faktamässigt. I stället menar hon att det är intressant att ställa sig frågan vem vi är beredd att erkänna som kvinna. Denna perspektivförskjutning är tankeväckande och utvecklas vidare i Maria Ramnehills och Charlotta Björklinds respektive kapitel. Ramnehill skriver om sina erfarenheter som transperson. Hennes centrala budskap är att en kvinna är en person som blir läst som kvinna. I hennes könstransition har det varit avgörande att uppsnappa vad som läses som kvinnligt för att därigenom omkonstruera sig själv för att passera som och bli kvinna.

Denna personliga erfarenhet finner stöd i Björklinds genomgång av psykoanalysens syn på kön. Kön, skriver Björklind, är enligt psykoanalysen när anatomi och könsidentitet korresponderar, när vi lyckas förlika oss med att vi är det kön vår anatomi berättar om att vi är. Styrkan med hennes bidrag är att det understryker det komplexa sambandet mellan anatomi, samhälle och begär. Betoningen av begär är viktig eftersom den ruckar på kön/genus-dikotomin, kroppen är aldrig en passiv upplevelse av en kropp, det är en aktiv, begärande kropp som har förmågan att utmana både biologiska och kulturella förståelsemodeller av vad kön är. Hon visar här vägen till en feministisk tillämpning av psykoanalysen genom att bekräfta Ramnehills budskap att alla människor har ett behov av att

bli bekräftade som det kön de upplever att de är. Hon inskräper att vi behöver vara medvetna om att alla människor, inte enbart transpersoner, tampas med att få sin upplevda könsidentitet att korrespondera med anatomi, begär och samhälleliga normer. På det sättet är vi alla könsdysforiska.

Beauvoirs tänkande löper som en röd tråd genom antologin, inte minst de bevingade orden att man inte föds till kvinna utan att man blir det. Ramnehills bidrag visar hur radikalt en person kan omstöpa sitt kön. Men transpersoners omstöpnings av sin könstillhörighet blottlägger paradoxalt nog på samma gång hur små medel som ibland krävs för att läsas som kvinna. För det mesta räcker det med en viss typ av kläder och långt hår. Detta bekräftas av Sara Edenheim som uttrycker en road förvåning över hur ytligt könstillhörigheten många gånger förefaller sitta i andras (mäns) ögon. I likhet med Björklind argumenterar hon för att begäret och sexualiteten har en förmåga att utmana dominerande och förtryckande förståelser av vad en kvinna är. Hon problematiserar identitetspolitiska projekt för att lägga för stor vikt vid erkännandet och förhoppningen om en ren frigjord identitet bortom rådande villkor och förutsättningar. Med hjälp av konceptet ”under uppbrott” understryker hon att kvinnor i varje given historisk situation kommer att vara påverkade av det som varit innan.

I inledningen beskriver redaktörerna att ett syfte med antologin är att diskutera vad frågan om vad en kvinna är betyder idag. Här hade jag önskat tydligare slutsatser i förhållande till ordet ”idag”. Beauvoir beskrev ju kvinnan som det andra könet, och det hade varit intressant med en diskussion om i vilken utsträckning så fortfarande är fallet. Det kompakta manssamhälle Beauvoir målade upp har väl förändrats på olika sätt, vilket bör påverka förståelsen av vad en kvinna är och hur kvinnor är positionerade i förhållande till män såväl offentligt som privat. De empiriska exemplen är förvånansvärt ofta daterade i antologin (typexempel: Schemans upplevelse av den amerikanska akademien på 1960-talet). Den fokuserar i huvudsak på konceptuella diskussioner som reviderar och syntetiserar äldre och nutida genusteoretiska formuleringar. Detta gör den i och för sig med den äran.

Daniel Nyström

Umeå universitet

Med tvål, vatten och flit

Johanna Annola, Annelie Drakman & Marie Ulväng (red.): *Med tvål, vatten och flit. Hälsofrämjande renlighet som ideal och praktik ca 1870–1930*. Lund: Nordic Academic Press, 2021. 256 s. ISBN 978-91-88661-97-5.

Att hålla sig ren – att tvätta såväl händerna som kroppen, kläderna och hemmet – är för de flesta av oss en daglig vana. Det är en del av vårt självklara sätt att leva, att vara i världen. Under den senaste tidens pandemi har dessa renlighetsvanor, inte minst handtvättandet, hamnat i blickfånget. Vi har gjorts medvetna om när, var och hur vi tvättar händerna, och inte minst varför. Kopplingen mellan personlig renlighet och hälsa kan idag tyckas helt självklar, den behöver sällan uttryckas eller motiveras.

Under Covid19 har vi dock i vis mån tvingats skärskåda den kopplingen. Vi har lärt oss hur tvål tar kål på viruset, hur länge och noggrant man bör tvätta för att det ska fungera, samt hur vårt handtvättande påverkar inte bara vårt eget hälsotillstånd, utan hela samhällets.

Pandemin har också föranlett en uppsjö historiska studier och reflektioner om allt från krisberedskap och epidemier till samhällelig tillit och frivillighet. Till denna flora vill redaktörerna Johanna Annola, Annelie Drakman och Marie Ulväng med antologin *Med tvål, vatten och flit. Hälsofrämjande renlighet som ideal och praktik ca. 1870–1970* lämna sitt bidrag.

Historien om hur renligheten triumferade över lorten och smutsen under hygienismens guldålder kring det förra sekelskiftet har inte sällan, påpekar redaktörerna i inledningen, berättats med utgångspunkt i vetenskapliga upptäckter och framsteg eller i nationella folkhälso- och sanitetsreformer. Även om äldre tiders förenklade hjälte- och framstegsnarrativ länge ifrågasatts och nyanserats, finns det enligt Annola, Drakman och Ulväng ett ”glapp i forskningen om hur renlighet och hälsa historiskt har kopplats samman på praktisk nivå.” (11) Av särskilt intresse för författarna har diskrepansen mellan ideal praktik, eller ”spännvidden mellan vad som föreskrevs och vad som genomfördes och hur historisk förändring har skett genom ständiga förhandlingar” varit. (11)

Dessa utgångspunkter har lett till ett fokus på vad som benämns ”arbetet med att göra renlighet till en sjukdomsförebyggande praktik ’för första gången’, det vill säga under åren 1870–1930.” (12) För att synliggöra detta «arbete» har de medverkande forskarna både sökt sig till nya källmaterial och gjort nya läsningar av redan välkända materialtyper, exempelvis tidskrifter, läkarrapporter och handböcker.

Till det internationella fältet vill antologin bidra med nordisk empiri, och man rör sig enligt redaktörerna på tre olika nivåer: stat och kommun, frivilligorganisationer, samt privata hem och personer.

Det syns – märkligt nog – inte i innehållsförteckningen, men av inledningen framgår att bokens kapitel är grupperade i tre övergripande teman: kroppslig renhet, hem och hushåll, samt ”organisationer, föreningar och möten mellan olika grupper i samhället.” (14) I linje med bokens uttalade fokus, är alltså de klassiska aktörerna stat, myndigheter, forskare och organiserade läkare kraftigt nedtonade.

Inom det första temat studeras framväxten av det svenska skol- och folkbadet 1880–1950 av Karolina Weill. Annelie Drakman undersöker hur svenska läkare under sent 1800-tal övergick från utrökning av rum till tvättande av kroppar med vatten som främsta rengörande praktik. Hon visar hur förändringen hängde samman med att kroppen av läkarna började uppfattas som slutet snarare än porös, vilket gjorde att vatten kunde antas verka utanpå snarare än inuti kroppen. I det tredje kapitlet visar Johanna Annola, genom att studera diskussioner om smuts och renlighet på en finsk fattiggård under det tidiga 1900-talet, hur idéer om renlighet och hygien kunde fungera som resurs för de fattiga i kampen för bättre levnadsvillkor.

Under det andra temat använder Marie Ulväng bland annat bouppteckningar för att kartlägga hur renlighet under 1800-talets andra hälft blev en central uppgift för den moderna husmodern. Särskilt intressant är att renligheten enligt Ulvängs tolkning i första hand anammades som en del av de alltmer välbeställda självägande böndernas identitetsskapande, genom appropriering av redan existerande borgerliga ideal. Ingun Grimstad Klepp lämnar därefter ett bidrag till kökstrasans kulturhistoria, där hon pekar på dess könade och föränderliga användningsområden. Slutligen studerar Josefin Englund kontaktannonser i *Dagens Nyheter* och hur könade ideal rörande huslighet och kroppsvård uttryckts i dessa under perioden 1890–1960.

Det tredje och sista temat inleds med ett kapitel av Minna Harjula, där hon använder föreningen Finlands nationella hälsovårdsförbund för att diskutera vad hon kallar ”hälsoupplysningens kris i Finland i början av 1900-talet”, och uppkomsten av ett större samhälleligt ansvar för medborgarnas vård och hälsa. Inger Lyngdrup Nørgård studerar tre organisationer inriktade på byggnadsvård och -hygien i danska Randers 1935–1965. Hon finner könade skillnader i huruvida organisationerna fokuserar på hur hus är konstruerade eller på hur de ska omhändertas. I Karin Carlssons kapitel är det köket som står i centrum. Modellkök förevisade vid hemutställningar i Gävle 1923 och 1931 analyseras, och Carlsson finner att dessa materialiserade förväntningar och ideal kopplade till renlighet och renlighetspraktiker. I bokens sista kapitel, författat av Hanna Lindberg, Eija Stark och Ann-Catrin Östman, studeras finsk torghandel under det tidiga 1900-talet. Via pressklipp och arkivfoton kartlägger författarna hur

skilda klass- och könsanstrukna föreställningar om smuts, kontamination och renhet möttes och formades vid torgstånden.

Som alltid när det gäller antologier av detta slag, föreligger här avsevärda skillnader kapitlen emellan vad gäller såväl stil som ambition och kvalitet. Det är gott så. Likaledes förväntat är att den i titel och inledning angivna tidsperioden kan töjas och sträckas lite här och var. När dock, som här är fallet, hela fyra av tio bidrag rör sig ett decennium eller mer därutöver, och ett av dessa därtill analyserar en period som helt och hållet ligger utanför den angivna, då hade jag nog som redaktör känt att en ”ca.”-angivelse i titeln inte riktigt räcker till, och i stället skrivit fram en längre period.

Jag vill också lyfta fram att bokens samlande tema, ”hälsofrämjande renlighet” på sina håll endast med möda tycks ha kunnat vaskas fram ur materialet. Precis som när det gäller tidsperiod, stil och annat, är förstas ett visst mått av töjbarhet att vänta även i fråga om ämnet i en sådan här publikation, men det riskerar också titt som tätt att leda till lite väl sökta kopplingar. Om fattigvårdsinspektionens riktlinjer för renlighet på fattiggården i finska Kotka, skriver till exempel Johanna Annola att dessa framför allt syftade till att främja ”ordning och snygghet” snarare än hälsa.

Hon fortsätter sedan: ”Det fanns alltså inga som helst hänvisningar till hälsa. Med hänsyn till att dessa åtgärder i praktiken skapade förutsättningar för bättre hälsa, kan man emellertid konstatera att den dåtida uppfattningen om ordning innefattade även tankar om hygien och hälsa.” (77) Det är förstas inte orimligt att anta att sådana tankar fanns, men givet Annolas egen analys och presentation av sitt källmaterial, så tycks det mig snarare som att hälsa var en bieffekt, därtill något som i första hand förutsätts av historikern själv, snarare än en tanke eller idé som blir synlig i det historiska materialet.

Det finns i boken ytterligare några få liknande exempel på vad vi kanske kan kalla för övertolkningar. Dessa är dock inte tillnärmelsevis så allvarliga att de stör helhetsintrycket och de överskuggas med råge av bokens förtjänster. *Med tvål, vatten och flit* är både angenäm och angelägen läsning, samt därtill ett välkommet och substantiellt idéhistoriskt kunskapsbidrag. Genom att identifiera och analysera idébärande och meningsskapande praktiker i det vardagliga och i samhällslivet på lokal och regional nivå, utgör boken en kulturhistorisk påminnelse, både om att nya idéer – vetenskapliga och andra – inte sprids av sig själva, och om att den sociala och intellektuella kontexten inte allena kan förklara deras uppkomst och eventuella framgångar. För att förstå det behöver vi också förstå hur idéer vävs in i det dagliga livet; hur vi lär oss att tvätta våra kroppar, kläder och hem, och hur vi lär oss att associera det vi gör med god hälsa.

Jonatan Samuelsson
Umeå universitet

Notiser och meddelanden

Notes and communications

Gunnar Broberg in memoriam

Gunnar Broberg, professor emeritus i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet, gick ur tiden lördagen den 30 april 2022 i en ålder av 79 år. Gunnar Broberg föddes i Flen den 5 september 1942 och växte upp i en prästgård på den sörmländska landsbygden. Efter läroverksåren i Nyköping kom han till Uppsala, där han studerade idé- och lärdomshistoria för professor Sten Lindroth. Han disputerade 1976 på en avhandling om Carl von Linnés människolära. Om sin uppväxt och väg till en akademisk karriär berättar Broberg i uppsatsen ”Kräftor, Lindroth och gyllene äpplen”, i antologin *Forskarliv. Självporträtt av samtida svenska historiker*, red. Ann-Katrin Hatje & Gunnar Artéus (2020). ”Min enda replik jag minns”, skriver han angående disputationen, var: ”opponenten har inte förstått Linné’. För det fick jag efteråt beröm.” Under 1970- och 1980-talen var han verksam som universitetslektor och docent i Uppsala. Han var även gästprofessor vid Scandinavian Department vid Berkeleyuniversitetet 1978 och fellow vid Wissenschaftskolleg zu Berlin 1987–1988.

Till Lund kom Broberg 1990 då han tillträdde professuren i idé- och lärdomshistoria. Han byggde där framgångsrikt upp en vidsynt och kreativ forskningsmiljö. Han initierade de idéhistoriska skriftserierna Ugglan och Minerva, drev flera gemensamma bokprojekt och med varsam hand ledde fram ett inte ringa antal doktorander till disputation. Han var aktiv in i det sista, även långt efter pensionen 2009. I stort sett dagligen, vardagar som helgdagar, var han på institutionen – mer än de flesta universitetsanställda – där han satt och skrev från morgon till kväll bland högar av böcker och papper. Dörren stod ständigt på glänt. Han tog alltid emot för samtal och lyssnade intresserat, uppmuntrande visade han på möjligheterna och delade frikostigt med sig av sin lärdom och beläsenhet. Med underfundig humor bollade han gärna kvicka idéer och vred och vände lekfullt på ord och tankar. Gunnar Broberg var en sällskapsmänniska. Han var ledamot i en rad lärda sällskap: Kungliga Fysiografiska sällskapet, Kungliga Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, Vetenskapssocie-

teten i Lund, Michaelisgillet, Skånska Linnésällskapet, Svenska Linnésällskapet och många till.

Som forskare hade Broberg stor bredd. Inget tycktes honom ointressant. Han gav sig i kast med de mest skiftande ämnen med nyfikenhet och med ett stort mått av barnasinnets upptäckarlust och öppenhet. Metodologiskt kan Brobergs forskning sägas placeras in i den Nordströmska traditionens efterföljd, som elev till Lindroth, där den svenska idéhistorien, gärna i äldre tid, stod i fokus. Om inte vi skriver den svenska idéhistorien, vem skulle då skriva den, kunde han säga. Med starkt empiriskt spårsinne och inlevelse sökte han träda in i förflutna tiders tänkande, sökte förstå en tid och dess människor utifrån dess egna villkor och sammanhang. Broberg sökte ständigt i arkiv och bibliotek efter ytterligare skärvor som kunde ge en bild av historiens djup och mångfald. Han breddade empirin genom bilder och musik. Hans texter ger ofta en stark, nästan fysisk påtaglig närvaro av mänskliga röster och sinnesintryck. I ”Låt idéhistorien förbli splittrad” – publicerad i Nils Andersson & Henrik Björck (red.), *Vad är idéhistoria? Perspektiv på ämnets identitet under sextio år* (1994), ursprungligen i *Svenska Dagbladet* 1992 – understryker han behovet av öppenhet och bredd i den idéhistoriska forskningen, att eftersträva ”mångfalden som – förhoppningsvis – ger oss helheten.”

Till Brobergs forskningsintressen hörde särskilt biologins, zoologins och medicinens historia. Djurens historia, förhållande mellan människor och djur genom historien, var ett ämne som följde honom troget genom hela hans forskargärning. Den första text han publicerade handlar om Magnus Orrelius som skrev den första zoologiska handboken på svenska, ”Magnus Orrelius, en frihetstida moralist och skribent” i *Personhistorisk tidskrift* 1967. I *Lychnos* 1972–1973 publicerade han en uppsats om ”Järven, filfrassen, frossaren. En studie i zoologisk exotism”. Djuren i hans texter fyller genom åren ett helt menageri.

Obestriddligen var han världens främste kännare av Linné. Hans avhandling *Homo sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära* (1975) är ännu i dag den mest grundliga och gedigna analysen av Linnés syn på och klassificering av människan, en avhandling som det är svårt att komma runt för den som vill sätta sig in i den linneanska antropologin i dess historiska sammanhang. I åtskilliga uppsatser kom han att fördjupa kunskapen om Linné och hans tid. I fyrtio år, från 1978 fram till 2018, var han huvudredaktör för *Svenska Linnésällskapets årsskrift* i vilken han bidrog med närmare 500 artiklar och notiser, fler än någon annan.

I *Lychnos* publicerade han under 1980-talet några insiktsfulla och djuplodande artiklar, som kartlade nya forskningsområden: ”Naturen på bild. Anteckningar och linneanska exempel” (1979–1980); ”Lappkaravaner på

villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900” (1981–1982); ”Naturvetenskapsmännen om sin egen historia. Halvseklek före Nordström” (1983); och ”Lamarckismen i Sverige” (1988). Få hade en sådan överblick över hela den svenska idéhistorien. Hans redigerade läsebok i svensk idéhistoria, *Gyllene äpplen. Svensk idéhistorisk läsebok* (1991), som tilldelades Augustpriset 1992, är en ymnig äppelkorg i två band som bjuder på smakfulla läsefrukter, interfolierad med initierade inledningar och bildessäer. Sammantaget ger den en god översikt över rikedomerna av idéer och tankar genom den svenska idéhistorien från medeltiden till 1900-talet.

Några av Brobergs främsta insatser som vetenskapshistoriker gjorde han rörande rasbiologins historia, om ärftlighetslärans utveckling och dess samhälleliga användning, om den biologiska människosynen och om synen på raser. Broberg var en pionjär inom detta forskningsfält i Sverige. Tillsammans med Mattias Tydén skrev han *Oönskade i folkhemmet. Ras-hygien och sterilisering i Sverige* (1991), som fick stor internationell uppmärksamhet och ledde till en statlig utredning varvid slutligen de drabbade fick skadestånd. Av en händelse kom han över ett outforskat personarkiv efter rasbiologen Herman Lundborg som ledde fram till studien *Statlig rasforskning. En historik över Rasbiologiska institutet* (1995). Tillsammans med Nils Roll-Hansen redigerade han *Eugenics and the welfare state. Sterilization policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland* (1996).

Broberg rörde sig inom vida fält, djurens historia som sagt, medicinens historia, även katastrofer och livets mörkersidor, ofta utifrån kulturhistorisk infallsvinkel. En kär vän, katten, tillägnades ett stort verk, *Kattens historia. Sverige speglat i djurets öga* (2004), som fångar det mångfacetterade förhållandet mellan människa och djur. Strax efter att en tsunami slätt in över Asien i december 2004 utkom Broberg med en bok om jordbävningen i Lissabon, *Tsunamin i Lissabon. Jordbävningen den 1 november 1755, i epicentrum och i svensk periferi* (2005). Ett av Brobergs mest poetiska verk är *Nattens historia. Nordiskt mörker och ljus under tusen år* (2016), om halva dygnet som tillhör natten, men som få historiker har gett sig in i. Boken är en mosaik av bitar som inte alltid vill passa ihop, som han själv skriver, ett ”nattreportage av en historisk notisjägare”, collageartat och kaleidoskopiskt låter boken historiens röster höras i natten.

Under åren ledde han arbetet med åtskilliga antologier, utgåvor av Linné med kommentarer, om Linné i dikten, om lärjungarna Carl Peter Thunberg och Anders Sparrman. Tillsammans med Gunilla Lindell gav han ut *Till livs med Linné* (2007), om Linnés dietetik med tillhörande recept. *Til at stwdera läkedom. Tio studier i svensk medicinhistoria* (2008), som han redigerade och skrev åtskilligt i, fördjupar kunskapen om kropp, hälsa och läkedom genom den svenska historien. Till Lunds universitets 350-års-

jubileum ledde han arbetet med en universitetshistorisk antologi, *Beredd till bådadera. Lunds universitet och omvärlden* (2017).

Brobergs livsgärning som Linnéforskare kröntes med *Mannen som ordnade naturen. En biografi över Carl von Linné* (2019), där han knöt ihop flera decenniers studier av Linnés liv och tänkande. I inledningen beskriver han sitt inkännande och sympatiska sätt att närma sig människan som var föremålet för hans studie: ”Jag vill fånga honom i steget, jag vill höra hur han talade, jag vill hälsa på hemma hos honom. Jag vill också väcka gamla texter till liv.” Brobergs texter drivs just av levandegörandet av historien, det som gör den närvarande, konkret och sinnlig, hur historien och människors liv sträcker sig genom tiden. ”En människas biografi börjar långt före födseln och fortsätter långt efter döden”, skriver han. Det var som om Broberg kände igen sig något av sig själv i den gamle Linné på slutet av sitt liv, med krämpor och sviktande hälsa. Men de var på många sätt diametralt olika. Linné var ettrig, självhävdande och bråkig. Gunnar var stillsam, vänlig och med ett stort mått av mänsklig omtanke. Men de förenades i den barnsliga upptäckarlusten, glädjen inför kunskap, förmågan att se det stora i det lilla, se den lilla detaljen som förklarar helheten. Hans Linnébiografi blev också en stor, välförtjänt framgång, som renderade honom en rad priser och utmärkelser.

Under statyvältningarna blev han något bekymrad över de missuppfattningar som uppstått kring Linnés människolära. Med sin grundliga kunskap om rasbiologins historia, Linnés människolära och 1700-talets tankeliv visade Broberg på det missriktade i att beskylla Linné för att vara rasbiolog och rasismens fader. Ras var ett begrepp Linné aldrig använde. I full sympati för det angelägna i att stå emot vår tids rasism reder han ut begreppen i ”Var Linné rasist?” i *Svenska Linnésällskapets årsskrift 2020*. Motståndet kan inte baseras på okunskap. Granskar man de historiska källorna och sätter Linné i hans historiska sammanhang visar sig historien inte vara så enkel och moraliskt otvetydig som vi vill göra den. Historien, skriver Broberg, kan inte ”handla om ’rena’ personer, för då hör ingen dit.” Historien är komplex, liksom vår tid.

Broberg hade precis slutfört kommentarerna till Linnés *Nemesis divina*, om den gudomliga vedergällningen, för utgivning i Svenska Akademiens klassikerserie när han hastigt avled. *Nemesis divina*, skriver Broberg i sin inledning, ”är ett stort herbarium med pressade människoöden eller ett florilegium av allsköns mänskliga laster.” Märkt av mörkt, tärande grubbel, är den åldrade Linnés anteckningar en uppgörelse med den meningslösa döden och ondskan. Det måste finnas en högre mening. Allt kan inte bara försvinna utan mening. Det finns en gudomlig ordning.

Människointresset var i centrum för Broberg och de tanke- och livsförhållanden i vilka människor levde. Tusentals människors tankar och

livsöden passerar förbi i Brobergs böcker och uppsatser, Linné förstås, men också andra från det linneanska 1700-talet, Petrus Artedi, Johan Moraeus, Olof Rudbeck den yngre och Kilian Stobaeus. En uppsats lyfter fram kvinnliga botaniker i vetenskapshistorien. Till och med en text om "Foucault i Uppsala" (*Tvärnsnitt* 1985) har kommit från Brobergs penna. Det som utmärker alla dessa texter är inkännandet och strävandet efter förståelse och inplacera människorna i sin tids speciella förutsättningar och tankeliv. Förenklade presentistiska, moraliska domar, om hur fel de tänkte då och hur rätt vi tänker nu, gick emot hans humanistiska grundsyn. Som forskare drevs han av att förstå människorna och deras val i den tid de levde.

De sista åren kändes det som om han hade så mycket kvar som han önskade slutföra. Det fanns så mycket mer att upptäcka. Vid sin bortgång skrev han på en bok om lärda möten, om människor på resa som möts och samtalar. Det är så många kommer minnas honom: i mötet mellan människa och människa, vänligheten och öppenheten, kunskapsglädjen och barnasinnets upptäckarlust. Människointresset utmärkte honom både som människa och forskare. Historien handlade för honom om människor och liv, det som ger oss en djupare förståelse av vad det är att vara människa. Med underfundig humor, inlevelse och språkekvilibrisk ordkonst drog han fram de talande exemplen som gjorde människorna i historien livs levande. Deras tankar trädde fram ur historiens tystnad. Med inkännande förståelse, inte sällan med ömhet och medkänsla, tog han del av människors livsöden, som förmedlades med en närhet och inlevelse som får läsaren att känna en förnimmelse av historiens närvaro. Vi träder in i tiden.

David Dunér

MEDLEMSKAP & PRENUMERATION
MEMBERSHIP & SUBSCRIPTION

Medlem i Lärdomshistoriska Samfundet erhåller årsboken
Lychnos mot medlemsavgiften. Anmälan om medlemskap kan
göras via hemsidan <https://tidskriftenlychnos.se>.

© 2022 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna
ISBN 978-91-85286-71-3
ISSN 0076-1648

FORMGIVARE/DESIGNER
Johan Laserna

TRYCK/PRINT
Bulls Graphics, Halmstad 2022